

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

**SULTAN, REAYA VE HUKUK: KLASİK DÖNEM OSMANLI DEVLETİ'NDE
TARIM TOPRAKLARININ MÜLKİYETİ SORUNU**

DOKTORA TEZİ

BAYRAM PEHLİVAN

İSTANBUL, 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

**SULTAN, REAYA VE HUKUK: KLASİK DÖNEM OSMANLI DEVLETİ'NDE
TARIM TOPRAKLARININ MÜLKİYETİ SORUNU**

DOKTORA TEZİ

BAYRAM PEHLİVAN

DANIŞMAN: PROF. DR. HASAN HACAK

İSTANBUL, 2023

GENEL BİLGİLER

Adı Soyadı:	Bayram Pehlivan
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	İslam Hukuku
Tez Danışmanı:	Prof. Dr. Hasan Hacak
Tez Türü ve Tarihi:	Doktora – Mayıs 2023
Anahtar Kelimeler:	Osmanlı, kanun, şeriat, fetva, sultan, sipahi, reaya, mülkiyet, tasarruf, toprak, vergi

ÖZET

15. yy. ortalarından itibaren giderek artan bir şekilde cihanşümul bir imparatorluğa dönüşen Osmanlı Devleti, 1530'lardan sonra artık yeni topraklar fethetmektense mevcut hakimiyet alanı üzerinde güçlü bir merkezî yönetim kurmaya ağırlık verdi. Klasik dönemde diğer tüm imparatorluklar gibi Osmanlı devlet maliyesinin ana gelir kaynağını da toprak vergileri oluşturuyordu ve bu nedenle merkezî yönetimin iktidarını güçlendirmesi, tarım topraklarının doğru ve adil bir şekilde vergilendirilmesine ve vergilerin eksiksiz bir şekilde toplanmasına bağlıydı. Anadolu ve Rumeli'de tarım toprakları kategorik olarak miri statüdeydi ama pratikte söz konusu toprakları özel mülk olarak görme eğiliminde olan reayanın ve yeterli hukukî formasyona sahip olmayan taşra kâdılarının neden olduğu bazı önemli sorunlar vardı ve görünüşe göre bu sorunlar toprakların miri statüsünü tehdit eden bir seviyeye ulaşmıştı. Bu dönemde bir yandan merkezî yönetim söz konusu sorunların üstesinden gelmek için birtakım idari tedbirleri yürürlüğe koyarken, diğer yandan Osmanlı uleması tarım topraklarının miri statüsünü temellendirmek ve sultan, tımar sahipleri ve reayanın bu topraklarla ilişkilerinin hukukî niteliğini açıklamak için yoğun bir çaba içerisine girdi. İşte ulemanın bu yorum çabasına odaklanan elinizdeki çalışma, Osmanlı klasik döneminin son asrında kanun-şeriat ilişkisini tarım topraklarının mülkiyeti sorunu üzerinden ele almaktadır.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname:	Bayram Pehlivan
Field:	Basic Islamic Studies
Programme:	Islamic Law
Supervisor:	Prof. Dr. Hasan Hacak
Degree Awarded & Date:	Doctorate – May 2023
Keywords:	Ottoman, k�n�n, shar�a, fatwa, sult�n, sip�h�, re�y�, ownership, possession, land, tax

ABSTRACT

The Ottoman state, which gradually transformed into a universal empire from the mid-15th century onwards, shifted its focus from expanding its borders through conquest to establishing a strong centralized government within its existing territories after the 1530s. As with all the other empires during the classical period, the main source of revenue for the Ottoman state was land taxes. Therefore, the central government increasing its power and authority was dependent on the proper and fair taxation of agricultural land and the efficient collection of taxes. Although agricultural lands in Anatolia and Rumelia were categorically classified as “m r ” (state-owned), there were significant problems stemming from the tendency of the re y  to see these lands as their own private property, and from the inadequate legal knowledge of the rural q d s (judges). It appears that these problems had reached a level where they threatened the m r  status of the land. During this period, while the central government took various administrative measures to deal with these problems, the Ottoman ulem  (religious scholars) made significant efforts to establish the m r  status of agricultural land and to explain the legal nature of the relationship between the sult n, the t m r holders and the re y  regarding these lands. This study focuses on the ulem ’s interpretative efforts during the last century of the classical Ottoman period to explore the relationship between k n n and shar a through the issue of ownership of agricultural lands.

ÖNSÖZ

Modern literatürde Osmanlı toprak hukukuna dair pek çok çalışma bulunmakla birlikte klasik dönemde imparatorluğun merkez topraklarında uygulanan miri arazi sisteminin şeriatın Hanefî yorumu açısından kapsamlı bir incelemesi şu ana kadar yapılmamıştır. Bu eksikliği giderme yönünde mütevazı bir girişim olan elinizdeki çalışma, dönemin şeyhülislamlarından taşra müftülerine ve müderrislerine kadar pek çok âlimin yorum ve görüşlerini, mezhebin standart hukuk metinlerini (muhtasarlar, şerhler ve hâşiyeler) ve toprak hukukuyla doğrudan ilişkili risaleleri esas alıp 16. yy. tarihsel ve hukukî bağlamını da önemli ölçüde göz önünde bulundurarak miri arazi sisteminin hukukî temellerini ortaya koymayı amaçlıyor.

Bu çalışma pek çok kişi ve kurumun katkılarıyla ortaya çıkmıştır. Araştırma konusunun belirlenmesinden geliştirilmesine ve çalışmanın tamamlanmasına giden bu uzun ve zorlu süreçte bana rehberlik eden danışmanım Hasan Hacak ile ikinci danışmanım Mürteza Bedir'e müteşekkirim. Hocalarımla ufuk açıcı yönlendirmeleri olmasaydı hiç şüphesiz araştırma sonuçlandırılmaz ve bu çalışma yapılamazdı. Eleştiri ve yorumlarından istifade ettiğim değerli jüri üyelerim Şükrü Özen, Abdullah Kahraman, Asım Cüneyd Köksal ve Abdurrahman Atçıl'a teşekkür ederim.

Bu çalışma aynı zamanda Mürteza Bedir'in yürütücülüğünü yaptığı "Osmanlı Hukukunu Kurmak: 16. Yüzyıl Fetvaları ve Risaleleri Işığında Klasik Osmanlı Hukuku" başlıklı TÜBİTAK projesinin çıktılarından. Şükrü Özen ile Süleyman Kaya'nın araştırmacı olarak yer aldığı, ayrıca Murat Sarıtaş, Hatice Kübra Kahya, Ayşegül Şimşek, Şaban Kütük, Hüseyin Sağlam, Şeyma Akbayır, Halime Çınar, Birnur Deniz, Muhammet Selman Tüfekçioğlu ve Ahmet Faruk Çelik'in de bursiyer olarak görev yaptığı bu proje kapsamında üç yıl aşkın bir süre boyunca sayısız ilmi toplantı gerçekleştirildi. Bu toplantılarda yapılan eşsiz ve derinlikli ilmi tartışmalar Hanefî mülkiyet teorisini klasik dönem Osmanlı bağlamına yerleştirmemde büyük bir paya sahiptir. Başta yürütücü ve araştırmacı hocalarım olmak üzere tüm proje üyelerine ve çalışmamı maddi olarak destekleyen TÜBİTAK'a teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmanın çeşitli bölümlerini okuyup tashih, yorum ve değerlendirmelerini benimle paylaşan kıymetli hocalarım ve meslektaşlarım Süleyman Kaya, Adem Yığın, Orhan Ençakar, Okan Kadir Yılmaz, Yasir Beyatlı, Muhammed Usame Onuş ve İmam Rabbani Çelik'e ve araştırmanın kaynaklarına erişim noktasında yardımlarını

esirgemeyen Hüseyin Örs, Şaban Kütük, Ahmet Faruk Çelik, Hatice Kübra Kahya, Kenan Yıldız, Rıdvan el-Kehil ve Muhammed Reşâd Hames'e teşekkür ederim. Bu araştırmayı yaptığım tarihlerde kendileri de sırasıyla klasik dönem Osmanlı yargılama hukuku ve Memluk dönemi toprak hukuku üzerine araştırmalarda bulunan değerli dostlarım Murat Sarıtaş ile Yasir Beyatlı, bu süreçte zihnime takılan her soruda bir telefon kadar yakınımıdaydılar ve bazen saatlerce süren müzakerelerimizde kendi konularıyla ilgili derin birikimlerini benimle cömertçe paylaşarak araştırmamın olgunlaşmasına önemli katkılar sağladılar. Her ikisine de teşekkür ediyorum.

Bu süreçte bir dönem araştırma uzmanı olarak çalıştığım İslam Araştırmaları Merkezi'nde her zaman yakın ilgi ve alakasını gördüğüm H. Tuncay Başoğlu hocam başta olmak üzere tüm İSAM yöneticilerine, kitaplara erişimimizi kolaylaştıran kütüphane çalışanlarına, içten ve samimi dostluklarıyla motivasyonumu diri tutmamı sağlayan değerli dostlarım Abdullah Taha Orhan, Muhammed Tahir Büyükkörükçü, İbrahim Köse ve Selman Üstündağ'a ve halihazırda mensubu olduğum İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki değerli hocalarıma ve mesai arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Bu araştırmanın temelini oluşturan klasik İslamî ilimler eğitimim sırasında ve sonrasında beni maddi ve manevi olarak her daim destekleyen muhterem hocam Ali Ulvi Uzunlar'a ve üzerimde emeği olan diğer tüm hocalarıma müteşekkirim.

Beni bin bir emekle yetiştirip büyüten ve eğitimim hususunda büyük fedakarlıklarda bulunan muhterem babamı ve birkaç yıl önce rahmet-i Rahman'a kavuşan merhum annemi burada minnet ve şükranla anıyorum. Bu çalışmayı annemin aziz ruhuna ithaf ediyorum. Tüm çalışmalarımın ilk okuyucusu olan, kendisi de aynı zorlu süreçten geçtiği halde bir de benim yükümü omuzlayan ve çalışmamın tamamını okuyup yorum ve değerlendirmelerini benimle paylaşan kıymetli eşim Zahide'ye ve babasıyla daha çok vakit geçirmek için haklı olarak çalışmasının bir an önce bitmesini sabırsızlıkla ve yaşına göre büyük bir anlayışla bekleyen sevgili kızım Sena'ya teşekkür etmek benim için bir mutluluk vesilesidir.

Bayram Pehlivan

İstanbul, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
İÇİNDEKİLER	V
TABLOLAR LİSTESİ	VIII
ŞEKİLLER LİSTESİ	IX
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPRAKTA DEVLET MÜLKİYETİNİN HUKUKÎ TEMELLERİ

I. Erken Klasik Doktrin: Fethedilen Topraklar Üzerinde Sultanın Otoritesinin Sınırlarına Genel Bir Bakış	19
II. 10. yy. ve Sonrasında Yeni Yorum Çabaları: Tahâvî'nin Vakıf Görüşü	24
A. Tahâvî Şârihlerinin Yorumları.....	27
B. Fetvalardan Şerhlere: Vakıf Görüşünün Doktrine Girişi.....	29
III. Irak ve Orta Asya Kökenli Yeni Kavramsallaştırmalar	36
A. Arz-ı Havz: Sultanın El Koyduğu Özel Mülk Topraklar	37
B. Arz-ı Memleket: Hazine Toprakları	40

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI MİRİ ARAZİ SİSTEMİ VE HUKUKÎ YORUMU

I. Osmanlı Miri Arazi Sistemi	54
A. İmparatorluktaki Toprak Türleri.....	54
B. Sultan, Tımar Sahipleri ve Miri Topraklar: Merkezden Eyaletlere Miri Arazi Sisteminin İdari Yapılanması	60
II. Osmanlı Miri Arazi Sisteminin Şeriatla Uyumu Tartışması	66
A. Tarihsel ve Hukukî Arka Plan: Merkezîleşme, Sultan ve Hukuk.....	66
B. Toprakların Hukukî Statüsü	74
1. 16-17. yy'da Toprakların Miri Statüsünün Hukukî Temelleri	75

a. Şeyhülislam: Kemalpaşazâde, Çivizâde ve Ebussuûd	75
b. Birgivî ve <i>et-Tarîka</i> Şârihleri	90
c. Taşra Müftüleri: Dede Cöngî, Ali Akkirmânî ve Ali Nisârî	94
d. Risâle Müellifleri: Taşköprizâde Ahmed Efendi, Ahmed-i Rûmî el-Akhisârî ve Anonim Bir Müellif.....	95
e. <i>el-Mültekâ</i> Şârihleri: İsmail es-Sîvâsî, Şeyhizâde Abdurrahman, Alâüddîn el-Haskefî ve İzmirî Mevlânâ Mehmed	97
2. 17. yy'da Bazı Marjinal Yorumlar: Toprakta Özel Mülkiyet İddiaları	100
a. Muhammed b. Ebû Bekir el-Kürdî es-Sührânî.....	101
b. Vanî Mehmed Efendi	106
i. Vanî'nin Kısa Biyografisi	106
ii. Girit'in Toprak Sistemi ve Vanî'nin Muhtemel Etkisi.....	108
C. Sultan ve Tımar Sahiplerinin Hukukî Statüleri	120

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

REAYANIN MİRİ TOPRAKLARLA İLİŞKİSİ

I. Reayanın Miri Topraklarla İlişkisinin Kavram Çerçevesi	134
II. Reayanın Tasarruf Hakkının Kaynağı: Tapu	141
A. Klasik Dönem Osmanlı Tapu Sistemi	143
1. Tapunun Tanımı, Kavram Çerçevesi ve Tarihi Kökeni	143
2. Tapu Uygulaması	150
B. Reayanın Hukukî Statüsü: Tapunun İcâre veya İcâre-i Fâside Olarak Yorumlanması.....	155
1. Kemalpaşazâde ve Çivizâde Muhyiddîn Mehmed	159
2. Ebussuûd	161
a. Ebussuûd'un Fetvalarında Çelişkili Görünüm	164
b. Ebussuûd'un Hukukî Yorumunda Değişim: Âriyetten İcâre-i Fâsideye	176

3. Birgivî Mehmed	181
a. Reayanın Hukukî Statüsü için Yeni bir Yorum: Zaruret Temelli Mülkiyet veya Zaruret Temelli Kiracılık	182
b. Birgivî'nin Ebussuûd Eleştirisi	190
4. İzmirî Mevlânâ Mehmed: Birgivî ile Ebussuûd Arasında Bir Yorum.....	195
III. Reayanın Miri Topraklar Üzerindeki Tasarrufları	201
A. Acil Pratik Bir Sorun: Miri Toprakların Reaya Arasında Alınıp Satılması	201
B. Ulemanın Miri Toprakların Alınıp Satılması Sorununa Yaklaşımı.....	208
1. Kemalpaşazâde	208
2. Ebussuûd'un Ferâğ ve Tefvîz Kavramsallaştırması.....	210
C. Ferâğ ve Tefvîz İşleminin Hukukî Niteliği	216
1. Alt Kiralama	217
2. Mücerred ve Âdi Bir Haktan Vazgeçme	218
3. Yeni Bir Tür Sözleşme	221
IV. Reayanın Tasarruf Hakkının Ölümle İntikali: Toprakların Miriden Mülke Dönüşme Sürecinin Klasik Kökenleri	225
A. İki Grup Hak Sahibi: İntikal Hakkı Sahipleri ve Tapu Hakkı Sahipleri..	229
1. İntikal Hakkı Sahipleri	229
2. Tapu Hakkı Sahipleri.....	234
a. Kız	234
b. Erkek Kardeş	239
c. Kız Kardeş	241
d. Baba ve Anne	245
e. Diğer Kişiler	246
SONUÇ	248
KAYNAKÇA.....	254

TABLÖLÄR LİSTESİ

Tablo 1: 16. yy. Şeyhülislamlarının Toprak ve Vergi Hukuku Fetvalarının Sultan, Sipahi ve Reaya ile İlgili Problemlere Göre Dağılımları.....	121
Tablo 2: Ebussuûd'un Âriyet ve İcâre Fetvaları.....	168
Tablo 3: Ebussuûd'un Reayanın Hukukî Statüsüyle İlgili Fetvalarının Kronolojisi.....	177

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Üskübî'nin Zahîru'l-Kuzât'ının Kelime Bulutu.....141

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
Bk.	Bakınız
.	oğul
ev.	Çeviren
d.	Doğum
DİBMK	Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez Kütüphanesi
dn.	Dipnot
ed.	Editör
İBBAK	İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı
İÜMK	İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
Krş.	Karşılaştırın
Md.	Madde
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	Neşreden
OK	Osmanlı Kanunnameleri
ö.	Ölüm
s.	Sayfa
t.	Tekil
t.y.	Tarih yok
thk.	Tahkik eden
TSMK	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
TTK	Türk Tarih Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı
v.dėr.	Ve diğerleri
yy.	Yüzyıl
y.y.	Yayın yeri yok

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÇERÇEVESİ

14. yy. başlarında Bizans sınırındaki Bitinya’da Selçuklulara bağlı küçük bir uç beyliği olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlılar, Anadolu ve özellikle de Balkanlarda uyguladıkları gazâ siyaseti sayesinde görece kısa bir zaman içerisinde büyük bir coğrafyayı hakimiyetleri altına aldılar.¹ 1453’te Roma’nın kadim başkenti Konstantinopolis’in fethedilmesinin ardından zamanla giderek artan bir oranda cihanşümul bir imparatorluğa dönüşen Osmanlı Devleti hem doğu hem de batı yönünde düzenlediği seferlerle çok geniş sınırlara ulaştı, ancak 1530’lardan sonra artık yeni fethedilen toprakları uzun süre ve güvenli bir şekilde elinde tutmakta zorlandığı için siyaset anlayışını değiştirdi ve hakimiyet alanını daha fazla genişletmektense mevcut topraklar üzerinde güçlü bir merkezi yönetim kurmaya ağırlık verdi.²

Tarım ekonomisinin hâkim olduğu klasik çağda diğer tüm imparatorluklarda olduğu gibi Osmanlı’da da devlet maliyesinin ana gelir kaynağını toprak vergileri oluşturuyordu. Nitekim Anadolu ve Rumeli’de tahıl ekimine ayrılmış olan tarım topraklarının hemen tamamı hazine malı olup “miri arazi” adıyla anılıyordu. Bu bakımdan miri statüleri korunan söz konusu toprakların doğru ve adil bir şekilde vergilendirilmesi ve vergilerin eksiksiz olarak toplanması, güçlü bir merkezi yönetim için vazgeçilmez bir meseleydi. Ancak dönemin en önemli tanıklarından Ebussuûd’un (ö. 982/1574) gözlemine göre pratikte imparatorluğun toprak tasarruf sistemini tehdit eden birtakım sorunlar vardı. Her şeyden önce o zamana kadar ulema, toprakların hukukî statüsü ve reayanın onlarla ilişkisinin hukukî niteliği problemine gereken ilgiyi göstermemiş ve yeterince açıklık getirmemişti.³ Zaten reaya, toprakları mülk olarak görme yönünde güçlü bir eğilime sahipti ve Ebussuûd’a göre ulemanın bu ihmali sorunun daha da derinleşmesine neden oluyordu. Zira aslında miriye ait olan toprakları kendilerinin mülkü sanan veya öyle görmek isteyen reaya, bu topraklar için sipahiye “öşür” adı altında yaptığı ödemeleri “sekizde bir” oranında vermeye karşı çıkıp kelimenin sözlük anlamıyla uyumlu olarak “onda bir” oranında vermek için diretiyor ve daha da önemlisi toprakları alım satım, icâre, rehin, şüf’a (ön alım) ve vakıf gibi sadece mülk mallarda geçerli olan çeşitli işlemlere konu ediyordu. Diğer taraftan muhtemelen hukukî

¹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Klasik Çağı (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995), 11-23.

² Atçıl’ın “yeni yönetim anlayışı” olarak tanımladığı bu gelişme hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahman Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu’nda Alimler ve Sultanlar*, çev. Gürzat Kami (İstanbul: Klasik, 2019), 123-135.

³ Tarihçi Mustafa Âlî (ö. 1008/1600) Ebussuûd’un yukarıdaki gözlemini aynen paylaşır. Bk. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû’l-Ahbâr*, haz. Ali Çavuşoğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 918.

formasyonları yetersiz olduğu için “hakikat-ı hâle vâkıf olmayan” kâdılar şeriatı aykırı olarak düzenledikleri hüccetler ve vakfiyelerle bu işlemlerin sözde meşruiyetlerini güvence altına alıyorlardı. Kısacası pratikte toprakların gerçek hukukî statülerine aykırı olarak yaygın bir biçimde yapılan bütün bu uygulamalar toplum ve devlet düzeni ve kamu yararı açısından büyük bir yıkıma yol açıyordu.¹

1530’lardan sonra bu acil pratik sorunların üstesinden gelmek için bir taraftan merkezi yönetim tımar sistemi ve toprak tahrirleriyle ilgili bir dizi idari tedbiri yürürlüğe koyarken, diğer taraftan başta Ebussuûd olmak üzere toplumun en saygın hukukçuları olan şeyhülislamlar, imparatorluğun miri arazi sistemini şeriat açısından yorumlamak için yoğun bir çaba içerisine girdiler. Daha önce eşi görülmemiş ölçüde kapsamlı ve sistematik bir biçimde yürütülen bu yorum çabalarına şeyhülislamların yanı sıra taşra müftüleri ve müderrisleri de yayınladıkları fetvaları ve telif ettikleri risale ve şerh türü eserleriyle önemli katkılar sundular. Diyâr-ı Rum’daki tarım topraklarının miri statüsünü tarihsel bir olgu olarak kabul eden bu âlimler, mevcut pratiğin şeriatın Hanefî yorumuna uygun olduğu görüşündeydiler. Ne var ki mezhebin ana akım hukuk literatüründe yüzyıllar boyunca aktarılagelen yerleşik doktrine göre sultan, askerî güçle (anveten) fethedilen toprakların beşte birini (humus) hazine için ayırdıktan sonra geri kalanını gazilere mülk olarak dağıtıp “öşür arazisi” yapma veya toprakları tümüyle eski sahiplerinin ellerinde yine mülk olarak bırakıp “haraç arazisi” yapma arasında bir tercihte bulunabilirdi. Daha açık bir anlatımla söz konusu doktrin, sultana toprakları tümüyle hazine malı haline getirme yetkisi tanımıyordu. Bu açıdan bakıldığında aslında mezhebin yerleşik doktrini ile Osmanlı pratiği arasında açık bir uyumsuzluk vardı. Öyleyse, Osmanlı Hanefî hukukçuları Anadolu ve Rumeli’de tahıl ekimine ayrılmış olan tarım topraklarının miriliğini hukuken nasıl temellendirdi?

Bu soru, araştırmanın ana problemini oluşturmaktadır. Ancak onun tam olarak cevaplanabilmesi için şu alt problemlerin de ele alınması gerekmektedir: Bir hukuk sistemi olarak şeriat ile gerçek hayat arasında ne tür bir ilişki vardır? Şeriat, değişime açık mıdır, yoksa tümüyle katı, donuk ve dogmatik bir yapıda mıdır? Eğer şeriat değişime açıksa ve bir şeriat yorumu olarak Hanefî hukuk doktrininde sultanın askerî güçle

¹ “... nizâm-ı umûra ve mesâlih-i cumhûra hâle-i azîm gelmeğin...” Ahmed Akgündüz (ed.), “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994), 7/665.

fethedilen topraklar üzerindeki otoritesinin sınırları açısından bir değişim yaşandıysa bu, nasıl ve hangi mekanizmalarla gerçekleşmiştir?

Diğer taraftan tarım toprakların miriliğinin Osmanlı uleması tarafından nasıl temellendirildiği gösterildikten sonra şu iki soru da ayrıca cevaplanmalıdır: Osmanlı miri arazi sisteminde tarım topraklarının işletilmesi sürecinde çeşitli roller üstlenen sultan, tımar sahipleri ve reayanın bu topraklarla ilişkileri açısından sahip oldukları hukukî statü nedir? Osmanlı ulemasının imparatorluğun toprak tasarruf sistemini sultanın kanunlarıyla idare edilen bir hukuk alanı içerisinde konumlandığı göz önünde bulundurulursa kanun ile şeriat arasında ne tür bir ilişki vardır?

Araştırmanın amacı, Osmanlı klasik döneminin son asrında imparatorluğun merkez topraklarında uygulanan miri arazi sisteminin Hanefî hukuk doktrini açısından nasıl yorumlandığını göstermektir. Dönemin toprak mülkiyeti ve vergi hukuku pratiği ve onun şeriatla ilişkisi şu ana kadar pek çok modern araştırmacı tarafından çeşitli bakış açılarıyla ele alınmıştır. Bu araştırmacılardan Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar*'ın girişinde yer alan uzun mukaddimesi ve *Türkiye'de Toprak Meselesi*'nde derlenen makale ve tebliğleri başta olmak üzere söz konusu pratiği farklı yönleriyle konu edinen çok sayıda çalışma yapmıştır. Ancak 1940'ların ortalarında yazdığı makalelerinde modern Türkiye'nin yeni yönetim modeli ve din-devlet ilişkileri için tarihsel kanıtlar arama eğilimi içerisinde olan Barkan, eski Türk İslam devletlerinde ama özellikle de Osmanlı'da şeriattan tümüyle bağımsız olarak işlediğini ve şeriatın aksine sürekli bir gelişim ve değişim süreci içerisinde olduğunu kabul ettiği ayrı bir hukuk sisteminin varlığını göstermeye çalışır.¹ Barkan'ın "laik hukuk", "milli hukuk", "devlet hukuku", "siyasi hukuk" veya "örfî hukuk" gibi adlarla andığı² bu hukuk, "din kitaplarındaki araştırmalarla ve dini makamların şer'i denilen bir takım hüküm ve prensiplerden hareketle zihni spekülasyonlarla elde ettikleri iskolastik ve nazari bir hukuk değil, ... dini kayıtlardan serbest kalmış olan bir hukuktur."³ Zira ona göre şeriat kitaplarında yer alan "nazari

¹ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 2001), xii-xxi, xlv-xlvi; Barkan'ın yaklaşımı için ayrıca bk. Eyyüp Said Kaya, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla" 12/24 (2014), 25-26; Muharrem Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 20-21. Barkan, şeriattan bağımsız bir "laik hukuk" iddiasını temellendirmek için zorlama bir yorumla Ebussuûd'un *Ma'rûzât*'ında yer alan meselelerle ilgili düzenlemelerdeki istişari rolünün bile kuşkulu olduğunu öne sürer. Bk. a.g.e., l-liii, özellikle bk. li.

² Barkan, *Kanunlar*, xv, xvii, xx.

³ Barkan, *Kanunlar*, xxxvi.

sistemler, teşekkül ettikleri andan itibaren ölü doğmuş hükümler” olarak kalmışlardır.¹ Şeriatın katı, donuk ve dogmatik bir yapıda olduğunu varsayan Barkan, bazı araştırmacıların aslında sultanların iradelerinden doğmuş olan toprak hukuku pratiklerini şeriatla ilişkilendirme çabalarını² “her şeyi mukaddes kitapta bulmak veya kitaba uydurmak isteyen bir medrese dogmatizm ve iskolastiği” olarak tanımlar ve bu yöntemi hukuk tarihi araştırmalarının “en büyük düşmanı” olarak niteler.³ Ona göre, aslında başta Ebussuûd olmak üzere dönemin Osmanlı müftülerinin yaptığı şey, birtakım “şer’î hile ve hukukî fiksiyon” veya “faraziye”lerle mevcut pratiği “meşru göstermek” ve ayrıca miri arazi sistemiyle ilgili düzenlemeler hakkında yeterli bilgi ve formasyona sahip olmadıkları için “şer’î hukuk kafasının mukavemetiyle” bu düzenlemelere engel olan kâdılara kanun hükümlerini “göz aldatici bir fetva formülü altında” açıklamaktan ibaretti.⁴ Kanun ile şeriat arasındaki ilişkiyi bu çerçevede gören Barkan, doğal olarak çalışmalarında şeriatın kaynaklarını (fıkıh kitapları, fetva mecmuaları, risaleler) büyük ölçüde göz ardı eder.

Barkan gibi Osmanlı miri arazi sistemini “dini makamlardan bağımsız bir sivil yönetim alanı”⁵ içerisinde yer aldığı için “seküler hukuk”un⁶ bir parçası olarak gören ve kanunun aksine şeriatın durağan bir yapıda olduğunu⁷ varsayan İnalçık, “Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax” ve “İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü

¹ Barkan, *Kanunlar*, xiv.

² Barkan, bu çabanın Halis Eşref ile diğer bazı Arazi Kanunu şârihlerinde ve onları esas alan birtakım yabancı yayınlarda görüldüğüne işaret eder. Bk. Ömer Lütfi Barkan, “Kanunname”, *İslâm Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografi Lugati* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6/190.

³ Barkan, *Kanunlar*, xiv-xvii; ayrıca bk. xii-xiii.

⁴ Barkan, *Kanunlar*, xxxvi, xxxvii, xl-xli, xxxix; ayrıca bk. Barkan, “Kanunname”, 6/190, 191. Barkan’ın ulemanın yorumları için yaptığı “hukukî kurgu” tanımlamasına Heyd de katılır ama yine de onun yaklaşımını biraz abartılı bulur. Bk. Uriel Heyd, *Studies in Old Criminal Law*, ed. V. L. Menage (Oxford: Oxford University, 1973), 188.

⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600*, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, çev. Halil Berktaş (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 1/147.

⁶ İnalçık bu hukuk alanı için “devlet hukuku” ve “örfi-sultânî hukuk” tanımlamalarını da kullanır. Sırasıyla bk. Halil İnalçık, “Kânûn, iii.-Financial and Public Administration”, *The Encyclopedia of Islam, New Edition*, 1997, 4/559, 560; Halil İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultanî Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 13/2 (1958).

⁷ Osmanlı’da hukukun sultanî hukuk (kanun) ve dini hukuk (şeriat) olmak üzere ikiye ayrıldığını söyleyen İnalçık, birincisini “sultanların koşullar gerektirdikçe çıkardığı kurallar bütünü” olarak tanımlayıp onun değişime açık karakterini vurguladıktan sonra “temel ve değişmez hukuk, İslâm’ın dinî hukuku şeriat idi” der. Bk. İnalçık, *Klasik Çağ*, 77. Ayrıca o, “Kur’ân ve Sünnet’te ortaya konan İslam’ın değişmez ve ebedi ilkelerine dayanan bir yorum” veya “dogmatik yorum” olarak nitelediği şeriatın Osmanlı kamu kurumlarını açıklamada yeterli olmadığını, bunun için empirik ve tarihsel bir yaklaşımın vazgeçilmez bir zaruret olduğunu söyler. Bk. Halil İnalçık, “Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet”, *İslamiyat* 1/4 (1998), 135-136; Halil İnalçık, “Kânûn and the Sharī‘ah”, *Sharī‘ah, Ummah and Khilāfah*, ed. Y. A. Hashmi (Karachi: University of Karachi Press, 1987), 3.

ve Osmanlı Devrindeki Şekilleriyle Mukayesesi” başlıklı makalelerinde Ebussuûd’un gerçekte din dışı bir kökenden gelen söz konusu sistemi “İslamîleştirme” veya “şeriata uydurma”¹ çabası içerisinde olduğunu iddia eder. Ancak şariat ile kanun arasındaki ilişki açısından yine de Barkan kadar sert ve keskin bir tavır içerisinde olmayan² İnalçık, birinci makalesinde Ebussuûd’un imparatorluğun toprak mülkiyeti ve vergi hukuku pratiği için geliştirdiği yorum çerçevesinin sonraki tarihlerde hazırlanan kanunnamelere ve tahrir defterlerine nihai ve kesin bir açıklama biçimi olarak girdiğini tespit eder.³ Bu makalenin kaynakları Ebussuûd’un metinlerini bizzat kaleme aldığı *Budin Kanunnamesi* ile *Üsküp ve Selânik Kanunnamesi*, onun birkaç fetvası ve kısmen Ebû Yûsuf’un (ö. 182/798) *Kitâbü’l-Harâc*’ından oluşur ama aslında İnalçık, şeyhülislamla ilgili tespitlerini esas itibarıyla söz konusu kanunnamelere dayandırır. O, burada diğer bazı hatalı yorumlarının⁴ yanı sıra Ebussuûd’un “Osmanlı miri rejimini dokuzuncu⁵ asrın büyük hukukçuları, özellikle de Hanefî mezhebinin en açık fikirli savunucusu Ebû Yûsuf tarafından formüle edilen prensiplere göre açıklamaya çalıştığını” öne sürer.⁶ Oysa Ebussuûd, fetvalarında

¹ “Ebussuûd’un ... kanunları şeriata uydurmaya çalıştığını biliyoruz.” Halil İnalçık, “İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekilleriyle Mukayesesi”, *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1959), 39; aynı söylem için ayrıca bk. İnalçık, *Osmanlı’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/148.

² Zira İnalçık, “İslam hukukunun kurallarıyla sıkı bir uyum içerisinde hareket etme kaygısı taşıdığını” söylediği Kanûnî Sultan Süleyman’ın Ebussuûd’dan 1541’de fethedilen Budin’de uygulanması planlanan miri arazi sisteminin şer’î temellerini açıklayan bir fetva istediğini belirtir. Bk. Halil İnalçık, “Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax”, *Essays in Ottoman History*, ed. Halil İnalçık (İstanbul: Eren Yayınları, 1998), 155. Barkan ise Ebussuûd’un hem bu metni hem de Üsküp ve Selanik Kanunnamesini şeriata temsil eden bir âlim olarak değil, sultanın görevlendirdiği bir “il yazıcısı” olarak yazmış olabileceğini öne sürer. Bk. Barkan, *Kanunlar*, xxxvii-xxxviii. Ayrıca İnalçık, ikinci makalesinde “Sistemleştirilmiş İslam hukukunun Osmanlı devrinde bazı hallerde belki daha evvelki devirlere nazaran daha geniş nispette müsbet hukukun bir kaynağı olduğu haklı olarak iddia olunabilir.” der. Bk. İnalçık, “İslam Arazi ve Vergi Sistemi”, 41.

³ İnalçık, “Islamization of Ottoman Laws”, 166, 167.

⁴ Bu yorumlara çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde temas edilmektedir.

⁵ Bu tarihlendirme sorunludur. Zira 182/798’de vefat etmiş olan Ebû Yûsuf dokuzuncu değil, sekizinci asır Hanefî hukukçusudur. Esasen mezhebin erken dönem hukukçuları arasında sadece Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (189/805) dokuzuncu yüzyılda vefat etmiştir, ancak yaşadığı dönem itibarıyla onun da yine sekizinci yüzyıl hukukçusu kabul edilmesi gerekir. İnalçık, bunu diğer çalışmalarında da sürdürür. Bk. İnalçık, “İslam Arazi ve Vergi Sistemi”, 40; İnalçık, *Osmanlı’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/156.

⁶ İnalçık, “Islamization of Ottoman Laws”, 162, ayrıca bk. 156, 167. Ebu Yûsuf yukarıda adı geçen eserinde Irak’ın Sevâd topraklarının çiftçilerin mülkü kabul edildiğini, onlardan harâc adı altında alınan vergilerin ise bütün Müslümanların ortak malı (fey’) olduğunu söyler. Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, thk. Taha Abdurraûf Sa’d ve Sa’d Hasan Muhammed (Mısır: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, ts.), 75, 99. Görünüşe göre İnalçık, Ebû Yûsuf’un vergi gelirleri için söylediği şeyin toprakların rakabesi için de geçerli olduğunu anlamıştır, ancak bu çıkarım doğru değildir. Aynı söylem, şaşırtıcı bir biçimde Barkan’da da görülür. Barkan, sultanın miri toprakları üçüncü kişilere temlik etme yetkisini ele aldığı bir makalesinde Ebu Yusuf hakkında “reyleri Türkiye’de tatbikat sahasında bilhassa müessir olmuş olan ve imam-ı Azam’ın talebelerinden olan Ebu Yusuf” ifadesini kullanır. Bk. Ömer Lütfi Barkan, “Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”, *Türkiye’de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 238. Açıkçası diğer pek çok çalışmada Osmanlı toprak tasarruf sisteminin şeriattan bağımsız olarak oluşup geliştiği tezini işleyen Barkan’ın Ebû Yûsuf’la ilgili bu söylemi, onun açısından ilginç bir çelişki oluşturmaktadır.

Diyâr-ı Rûm topraklarının miri statüsünü temellendirmek için Ebû Yûsuf da dahil, mezhebin erken dönem hukukçularının görüşlerine hiçbir bir şekilde atıf yapmaz. Zira yukarıda da işaret edildiği gibi bu hukukçular, sultana fetihle ele geçirilen toprakları tümüyle mirileştirme yetkisi tanımazlar. Zaten Ebussuûd da fetvalarında bunu açıkça ifade eder. İkinci bölümde de görüleceği üzere İnalçık'ın iddiasının aksine Ebussuûd, bunun için Irak ve Orta Asya Hanefî hukuk muhitlerinde sırasıyla sultanlar tarafından el konulan özel mülk topraklar ile hazine toprakları için geliştirilmiş olan “arz-ı havz” ve “arz-ı memleket” kavramlarını birer referans kaynağı olarak kullanır ve ayrıca doğrudan “zaruret” ve “maslahat” (kamu yararı) düşüncesi üzerinden içtihat ederek sultanın söz konusu toprakları tümüyle mirileştirme yetkisine de sahip olduğunu savunur. Nitekim onun bu görüşü sonraları Hanefî hukuk geleneği içerisinde yeni bir içtihat olarak mezhebin hukuk metinlerine de girmiştir.

Diğer taraftan İnalçık, Osmanlılar ile Abbâsîlerin toprak tasarruf sitemleri arasında bir karşılaştırma yaptığı ikinci makalesinde İslam arazi ve vergi hukukunun erken doktrinel gelişimini tümüyle Ferde Lokkegaard'ın *Islamic Taxation in the Classic Period* adlı kitabından özetler. İnalçık, burada Hz. Ömer'in Irak'ın Sevâd bölgesindeki uygulamasından hareketle fetihle ele geçirilen toprakların hazine malı haline getirilmesinin “Abbâsîler devrinde İslam âleminde hakim toprak rejimi” olduğunu öne sürer ve toprakta devlet mülkiyeti olgusunun ilk defa Selçuklular devrinde Anadolu'da ortaya çıktığını savunan Turan'ı eleştirir.¹ Ancak görünüşe göre onun kaynağı olan Lokkegaard, Sevâd topraklarının hazine malı haline getirildiği iddiasını Hanefîler dışındaki diğer üç sünnî hukuk geleneğine ait olan anlatı üzerine kurmuştur. Oysa Hanefîler bu toprakların eski sahiplerinin ellerinde haraç arazisi statüsünde “mülk” olarak bırakıldığını kabul etmektedir. Şu halde Hanefîliğin Osmanlı'da tadrîs, kaza ve iftâ açısından sahip olduğu hâkim konum göz önünde bulundurulduğunda tutarlılık açısından miri arazi sisteminin hukukî temellerinin bu hukuk geleneğinde aranması gerektiği açıktır. Elinizdeki araştırmanın en temel amacı budur.

İmber, Ebussuûd'un kanunu şeriatla “uyumlu hale getirme” veya “uzlaştırma” çabasını hukukun çeşitli alanları üzerinden göstermeyi amaçladığı *Ebu's-Su'ud: the Islamic Legal Tradition* adlı kitabının üçüncü bölümünde imparatorluğun toprak tasarruf sistemini şeyhülislamın bazı fetvaları, birkaç Hanefî hukuk metni ve *Budin Kanunnamesi*

¹ İnalçık, “İslam Arazi ve Vergi Sistemi”, 40.

ile *Üsküp ve Selanik Kanunnamesi* çerçevesinde ele alır. Osmanlı'da kanunun şeriatın tamamen bağımsız bir biçimde ortaya çıkıp geliştiği ve dolayısıyla “seküler” bir karaktere sahip olduğu,¹ ayrıca şeriatın değişime kapalı bir yapıda olduğu² konusunda Barkan ve İnalçık'la hemfikir olan Imber, Osmanlı miri arazi sisteminin “Hanefî toprak ve vergi hukukuna hiçbir şey borçlu olmadığını”³ öne sürer. Sınırlı kaynaklara dayanan ve daha da önemlisi sorunlu bir bakış açısına sahip olan bu kitap, Ebussuûd'u sultan, tımar sahipleri ve reaya arasındaki ilişkileri Hanefî hukuk geleneğinden ödünç aldığı terimlerle betimleyen ve böylece “çok eski zamanlardan beri var olan bir hukuku açıklıyor izlenimi” oluşturan ama “aslında yeni bir hukukî kurgu yarattığı gerçeğini” örtbas eden biri olarak sunar.⁴

Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri* adlı 11 ciltten oluşan çalışmasında ama özellikle de onun giriş niteliğindeki birinci cildinde Osmanlı hukukunu ana hatlarıyla tanıtır ve ayrıca miri arazi sisteminin hukukî temelleri problemini de kısaca ele alır. Bu bağlamda kanunu şeriatın “ülû'l-emr” olarak padişaha tanıdığı sınırlı yasama yetkisi çerçevesinde yapılan düzenlemeler bütünü olarak gören ve dolayısıyla onun aslında şeriat kapsamında olduğunu savunan⁵ Akgündüz, Köprülü, Barkan ve İnalçık gibi bazı modern araştırmacıların kanun için kullandığı “laik hukuk” veya “seküler hukuk” söylemini cumhuriyet rejimi için tarihten bir meşruiyet zemini arama çabası olarak yorumlar.⁶ Ancak Akgündüz'ün imparatorluğun toprak tasarruf sistemiyle ilgili açıklamaları, kaynak kullanımı ve analiz açısından derinlikli olmadığı gibi bazı tutarsızlıklar da içermektedir.⁷

¹ Colin Imber, *Şeriatın Kanuna: Ebussuûd ve Osmanlı'da İslamî Hukuk*, çev. Mürteza Bedir (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), 30.

² Hanefî hukuk doktrininin 10. yy. sonlarında nihai şeklini aldığını öne süren Imber, 11. yy. ile 19. yy. arasında söz konusu doktrinde hiçbir değişimin yaşanmadığına dair bir izlenim edindiğini söyler. Bk. Imber, *Şeriatın Kanuna*, 32, 45, 73. Imber, ayrıca şeriatın “muhafazakar” ve “arkaik” bir yapıda olduğunu iddia eder ve Hallaq ile diğer bazı araştırmacıların bu görüşe karşı çıktıklarını belirtir. Bk. Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu: 1300-1650*, çev. Şiar Yalçın (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 290, 292; Imber, *Şeriatın Kanuna*, 46. Imber'in bu sorunlu şeriat algısının kaynağı Schacht olmalıdır. Bk. Joseph Schacht, *Introduction to Islamic Law* (Oxford: Clarendon Press, 1964), 70, 75; Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: Clarendon Press, 1950), 329.

³ Imber, *Şeriatın Kanuna*, 126.

⁴ Imber, *Şeriatın Kanuna*, 147, aynı anlatım dili için ayrıca bk. 142, 156.

⁵ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 1/41-78.

⁶ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 1/41-42. Bu yaklaşımın eleştirisi için ayrıca bk. Boğaç A. Ergene, “Qanun and Sharia”, *The Ashgate Research Companion to Islamic Law*, ed. Rudolph Peters-Peri Bearman (Burlington: Ashgate, 2014), 112; Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukuku*, 20-24.

⁷ Mesela Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*'nin bir yerinde (bk. 1/137-138) Hanefilere göre sultanın askerî güçle fethedilen toprakları tümüyle mirileştirme yetkisine sahip olduğunu ve esasen Hz. Ömer'in Irak'ta

Mundy ile Smith'in *Governing Property, Making the Modern State* adlı kitapları Osmanlı'nın son asrında Suriye'nin Aclun bölgesinde toprak mülkiyeti problemi üzerinden hukuk, yönetim ve üretim ilişkilerine odaklanır. Kitabın girişinde Osmanlı'da modernleşme sürecinde gerçekleştirilen hukukî reformların tarihsel arka planına işaret eden yazarlar, burada 16-18. yüzyıllarda merkez toprakların yanı sıra Mısır ve Bilâdüşşâm'da ulema arasında toprak mülkiyeti ve vergi hukuku alanında yaşanan tartışmaların kısa bir özetini sunarlar.¹ Ayrıca Mundy hem bu kitapta hem de "Ownership or Office? a Debate in Islamic Hanafite Jurisprudence over the Nature of the Military 'Fief' from the Mamluks to the Ottomans" ve "Islamic Law and the Order of State: The Legal Status of the Cultivator" başlıklı makalelerinde Ebussuûd'un birkaç fetvası üzerinden yaptığı aceleci bir çıkarımla onun reayayı imparatorluğun yerel idari yapılanmasında sipahinin altında konumlanan bir tür ast yarı memur veya makam sahibi bir resmi görevli olarak kabul ettiğini ve onun ardından bunun Osmanlı uleması arasında hâkim söylem haline geldiğini öne sürer.² Oysa üçüncü bölümde de görüleceği üzere şeyhülislamın fetvalarının ayrıntılı bir analizi, onun sipahi ile reaya arasındaki ilişkiyi "icâre-i fâside" olarak yorumladığını ve reayayı miri toprakları kiracılık statüsünde işleyen hukukî bir şahıs olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Dahası bu yorum, sonraki yüzyıllarda da sürdürülmüştür.

Barkan, İnalçık ve Imber'in Osmanlı müftülerinin pratiği yorumlama çabalarını "kurgu", "kitaba uydurma", "uzlaştırma", "İslâmîleştirme" veya "meşrulaştırma" olarak tanımlamaları, görünüşe göre onların şeriatın gerçek yapısı ve ulemanın hukukî yorumlarının amacı ve işleviyle ilgili önyargılarının veya iyimser bir tabirle yanılgılarının doğal bir sonucudur. Açıkçası 20. yüzyılın ikinci yarısında Schacht'ın öncülüğünü yaptığı bir grup oryantalist araştırmacı, şeriatın 2./8.-4./10. yüzyıllar arasında teşekkül ettikten sonra "gerçek hayatla bağını tümüyle kopardığı" ve artık "katı", "donuk" ve "dogmatik"

bu toprak rejimini uyguladığını öne sürerken, eserinin başka bir yerinde (bk. 7/664) sultanın söz konusu yetkisinin Hanefiler dışındaki diğer üç sünî mezhebin görüşüne dayandığını söyler. Ayrıca onun Hz. Ömer'in Irak'taki uygulamasıyla ilgili tespiti de Hanefî hukuk geleneğindeki hâkim anlatıyla uyumlu değildir. Zira birinci bölümün girişinde de görüleceği üzere bu anlatıya göre Hz. Ömer, Irak topraklarını eski sahiplerinin ellerinde mülk olarak bırakmıştır.

¹ Martha Mundy - Richard Saumarez Smith, *Governing Property, Making the Modern State: Law, Administration and Production in Ottoman Syria* (London: I. B. Tauris, 2007), 11-39.

² Martha Mundy, "Islamic Law and the Order of State: The Legal Status of the Cultivator", *Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule* (Leiden-Boston: Brill, 2010), 411; ayrıca bk. Mundy - Smith, *Governing Property*, 16; Martha Mundy, "Ownership or Office? a Debate in Islamic Hanafite Jurisprudence over the Nature of the Military 'Fief' from the Mamluks to the Ottomans", *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social: Making Persons and Things* (New York: Cambridge University Press, 2004), 163-164.

bir sisteme dönüştüğü tezini işlemiş ve bu tez, yüzyıl boyunca akademik çevrelerde şeriatın doktrinel gelişiminin doğasına dair hâkim anlatı olarak kalmıştır. Bu anlatıyı sorgulamadan kabul ettikleri anlaşılan söz konusu hukuk tarihçileri araştırmalarında Osmanlı’da kanun ile şeriat arasındaki ilişkiyi açıklarken şeriatla ilgili bu sorunlu bakış açısını devam ettirmişlerdir. Oysa yüzyılın sonlarından itibaren Johansen, Hallaq, Gerber ve Bedir gibi pek çok araştırmacı¹ tarafından yapılan çalışmaların açıkça gösterdiği üzere şeriat, tarihin her devrinde gerçek hayatla canlı bir etkileşim, sürekli bir gelişim ve değişim süreci içerisindeydi ve şeriatı temsil eden müftüler, hukukun her alanında yaşanan bu süreci örf, zaruret, maslahat ve umûm-i belvâ gibi birtakım yorum araçları ve tercih, tahrîc, kıyas ve istihsân gibi adlarla anılan çeşitli içtihat metotlarıyla yönetiyorlardı.

Bunun yanı sıra adı geçen hukuk tarihçilerinin Osmanlı hukuk sisteminin kendi kavram dağarcığını göz ardı ederek onu modern dönemde tümüyle başka bir kültür ve medeniyet muhitinde üretilmiş olan “seküler hukuk” ve “dini hukuk” söylemleri üzerinden tanımlamaları, anakronik bir yaklaşım olup söz konusu hukuk sisteminin gerçek doğasının anlaşılmasını imkansızlaştırmaktadır.²

Kanun gibi şeriatın da değişime açık olduğunu kabul eden bu araştırma, şeriatın Hanefî yorumunda sultanın fetihle ele geçirilen topraklar üzerindeki otoritesinin sınırları açısından esaslı bir değişimin yaşandığını ve Osmanlı Hanefî hukuk geleneğinin sultana -diğer yetkilerinin yanı sıra- söz konusu toprakları tümüyle mirileştirme yetkisi de tanıdığını öne sürmektedir. İlginç bir biçimde Schacht’ın şeriatın son şeklini aldığını iddia ettiği 4./10. yüzyılda Mısırlı bir Hanefî hukukçusu olan Ebû Ca‘fer et-Tahâvî (ö. 321/933) ile birlikte başlayan bu değişim süreci, 11-16. yüzyıllar arasında Orta Asya’da belli bir aşamaya ulaştı ve nihayet 16. yüzyıl ve sonrasında Diyâr-ı Rum’da Ebussuûd, Birgivî Mehmed (ö. 981/1573), İzmirî Mevlânâ Mehmed (ö. 1165/1751) ve diğer pek çok âlimin katkılarıyla tamamlandı. Anadolu ve Rumeli topraklarının miri statüsünü ilk İslam fetihleri sırasında gerçekleşen tarihsel bir olgu olarak gören Osmanlı âlimleri, “arz-ı miri” adını verdikleri bu toprakların şeriatın öngördüğü çerçevede sultanın kanunlarıyla idare

¹ Her iki araştırmacı grubunun çalışmalarına ilişkin bir değerlendirme birinci bölümün girişinde yer almaktadır.

² Osmanlı hukukunu kendi kavramları üzerinden anlama çabası için iyi bir örnek olarak bk. Engin Deniz Akarlı, “The Ruler and Law Making in the Ottoman Empire”, *Law and Empire: Ideas, Practices, Actors*, ed. Jeroen Duindam, Jill D. Harries, Caroline Humfressand ve Hurvitz Nimrod (Leiden: Brill, 2013), 87-109.

edildiğini açıkça kabul ediyorlardı. Ancak bu kabul, Barkan ve diğerlerinin öne sürdüğü gibi onların bu düzenlemeleri “seküler” veya “din dışı” olarak gördükleri anlamına gelmiyordu. Aksine ulemanın nazarında “hukuk” kanun ve şeriattan oluşan bir bütündü ve “ülü’l-emr” olarak sultanın reaya ve topraklar üzerindeki idari tasarrufları başta kamu yararı olmak üzere hukukun korumayı amaçladığı temel ilkelere uygunlukla sınırlıydı. Esasen sultanın yetkilerinin bu çerçevede sınırlı oluşu, merkezi yönetimin en güçlü olduğu çağda bile ulemanın fetvalarında her fırsatta vurgulanan bir husus oldu. Üstelik bu, sadece ilmiye hiyerarşisinin en tepesinde konumlanan şeyhülislamın gösterebildiği olağan dışı bir tavır da değildi. Taşra müftüleri de fetvalarında sultanları bu açıdan sıklıkla uyardılar. Aslına bakılırsa, mevcut pratiği şeriat açısından yorumlayan âlimlerin amacı, iddia edildiği gibi onu verili kabul edip her durumda ve ne pahasına olursa olsun “meşrulaştırmak” değil, aksine onun şeriata uygun olup olmadığını yukarıda zikri geçen yorum araçları ve içtihat yöntemleriyle incelemek ve böylece mensubu oldukları Hanefi hukuk geleneğinin doktriniyle uyumlu ve tutarlı bir hukukî çözüm geliştirmekti. Eğer onların amacı, sultanın kanunlarını birtakım gerçek dışı “kurgu”larla “kitaba uydurmak” olsaydı, o zaman toprak mülkiyeti ve vergi hukukuyla ilgili tüm uygulamalara şeriatın kendilerine sunduğu esnek yorum gücü sayesinde rahatlıkla bir meşruiyet kazandırabilirdi. Oysa pratiği şeriatla “uyumlu hale getiren” veya “uzlaştıran” kişi olarak takdim edilen Ebussuûd bile fetvalarında miri sistemin en temel unsurları olan çeşitli örfi vergileri¹ şeriata aykırı oldukları gerekçesiyle açıkça “haram” kabul etti.

Araştırma bazı açılardan sınırlandırılmıştır. Dönem ve bölge sınırlaması için 16. yüzyıl Osmanlı merkez topraklarının seçilme nedeni girişte kısaca ifade edilmişti. Her ne kadar araştırmanın odağında bu yüzyıl olsa da hukukî süreklilik ve değişimlere işaret etmek amacıyla toprakların miri statüsü, tapu sisteminin hukukî niteliği, intikal kurallarının gelişimi gibi çalışma boyunca ele alınan çeşitli problemlerin sonraki

¹ Başta Ebussuûd olmak üzere Osmanlı âlimleri, söz gelimi gayrimüslim reayadan domuz yetiştiriciliği için alınan “resm-i hınzır”, evlenen kadınlar için yerel yöneticiler tarafından alınan “resm-i arûs”, nikah akdi için kâdılar tarafından tahsil edilen “resm-i nikâh”, topraksız reayadan alınan “resm-i bennâk” veya “resm-i mücerred” ve toprağını terk edip âtil bırakan reayadan alınan “resm-i çift bozan” ve ehl-i örfün (askerî ve idarî görevliler) reayadan belli suçlar için aldıkları para cezaları anlamına gelen “resm-i cürm ü cinâyet” gibi örfi vergilerin meşru olmadığını açıkça ve ısrarla dile getirdiler. Bk. *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, haz. Bozanzâde (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1115), resm-i hınzır için bk. 29b, 410b-411a; resm-i arûs, resm-i bennâk ve resm-i mücerred için bk. için bk. 29a, 415b; resm-i nikâh için bk. 60b, 295a; resm-i cürm-cinâyet için bk. 29a; ayrıca bk. *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1967), 61a-b; Çivizâde Muhyiddîn Mehmed, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 845), 103b. Osmanlı âlimlerinin para cezası uygulamasını takrirî bir tavırla onayladığını öne süren başka bir çalışma için bk. Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukuku*, 171-181.

yüzyıllarda ama özellikle imparatorluğun sosyal, iktisadi ve idari açılardan birtakım esaslı dönüşümler geçirdiği 17. yüzyılda nasıl bir gelişim seyri izlediğine de ana hatlarıyla değinilmektedir.

Araştırmada kanun ile şeriat arasındaki ilişki için bir örnek olay olarak seçilen tarım topraklarının mülkiyeti sorunu, klasik dönem Osmanlı Devleti'nde Anadolu ve Rumeli'de en yaygın toprak türü olan ve sultanın kanunlarına göre tımar sistemi çerçevesinde ve yerel yöneticilerin kontrolünde reaya eliyle işlenen “miri topraklar” üzerinden ele alınmaktadır. İmparatorluğun bu bölgesinde mülk, vakıf, mevât ve metrûk olarak adlandırılan başka toprak türleri de bulunmakla birlikte bunlar araştırmanın kapsamı dışındadır.

Araştırmada doktrinel inceleme için şeriatın çeşitli yorumları arasından Hanefiliğin seçilme nedeni, yukarıda başka bir bağlamda da işaret edildiği gibi onun Osmanlı merkez topraklarında tedrîs, kazâ ve iftâ açısından sahip olduğu hâkim konumla ilgilidir. Zira merkez topraklarda müftülerin çoğunluğu zaten öteden beri Hanefî mezhebine mensuptu¹ ve ayrıca medrese sisteminin müfredatında yer alan hukuk metinleri de bu mezhep doktrinini esas alan eserlerden oluşuyordu.² Ayrıca Kanûnî'nin 1530'lardan sonra imparatorlukta yargı birliğini ve hukukî istikrarı sağlamak amacıyla yayınladığı fermanlarla Hanefilik, Anadolu ve Rumeli mahkemelerinde uygulamaya esas alınan yegane mezhep haline geldi.³ Bu bakımdan araştırmada diğer mezheplerin görüşlerine sadece toprakta devlet mülkiyetinin hukukî temelleri meselesi bağlamında Irak, Bilâdüşşâm ve Mısır topraklarının hukukî statüsü problemi ele alınırken kısaca işaret edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin belli bir tarihsel dönem ve coğrafyasında sultanın kanunları ile şeriat arasındaki ilişkiye odaklanan bu araştırma, bağlamsal bir doktrin incelemesi olup Hanefî hukukunun doktrinel gelişiminin yanı sıra onun içerisinde yeniden üretildiği 16. yy. bağlamını da elden geldiğince göz önünde bulundurmaktadır. Bu nedenle araştırmanın ana kaynakları doktrinle ilgili olanlar ve bağlamla ilgili olanlar olmak üzere

¹ Wilferd Madelung, “The Spread of Maturidism and the Turks”, *Actas IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos, Coimbra-Lisboa, 1968* (Leiden: E. J. Brill, 1971), 109-168.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: TTK, 1988), 39-43.

³ Jon E. Mandaville, “Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies* 10/3 (1979), 289-308; Rudolph Peters, “What Does it Mean to be an Official Madhhab? Hanafism and the Ottoman Empire”, *The Islamic School of Law: Evolution, Devolution, and Progress* (Cambridge: Harvard University Press, 2005), 147-158; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, 113.

iki gruba ayrılmaktadır. Bu araştırma Hanefî hukuk geleneğinde hukukun doktrinel gelişimi ve değişimi olgusunun “fetâvâ”, “vâkıât” veya “nevâzil” adı verilen bir edebi tür üzerinden yönetildiğini varsaydığı için birinci gruptaki kaynaklar ağırlıklı olarak bu türün Orta Asya ve Diyâr-ı Rum’da telif edilen en saygın örneklerinden oluşmaktadır. Bunların yanı sıra mezhebin standart hukuk metinleri (muhtasarlar, şerhler ve hâşiyeler) ile toprak mülkiyeti ve vergi hukuku problemini ele alan bazı risaleler de doktrinel incelemede başvurulacak kaynaklar arasındadır. İkinci grupta ise başta *Budin Kanunnamesi* ile *Üsküp ve Selanik Kanunnamesi* olmak üzere imparatorluğun toprak tasarruf sistemini düzenleyen çeşitli kanunnameler, onların ilk formlarını oluşturan fermanlar, hukuk pratiğini yansıtan şer’iye sicilleri ve kısmen mühimme defterleri yer almaktadır. Açıkça belirtmek gerekirse Kanûnî devrinden 17. yüzyılın ikinci yarısına kadarki tarihi süreçte yayınlanan fermanlar ve yürürlüğe giren kanun hükümlerinin yanı sıra pek çok Osmanlı müftüsünün fetvalarından oluşan *Kanun-i Cedîd* ile bir taşra müftüsü olan Üskübî Pir Mehmed Efendi (ö. 1020/1611) tarafından toprak ve vergi hukukuyla ilgili meseleler için kâdılara el kitabı olarak hazırlanmış olan *Zahîru’l-Kuzât* adlı derleme de araştırmanın temel kaynakları arasındadır. Araştırmada şer’iye sicilleri kapsamında M. Akif Aydın’ın proje yöneticiliğinde İSAM tarafından yayınlanmış olan ve 16-17. yüzyıl İstanbul’undaki çeşitli mahkemelere ait kayıtları içeren defterler kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
HUKUK VE DEĞİŞİM: TOPRAKTA DEVLET MÜLKİYETİNİN
HUKUKÎ TEMELLERİ

Modern literatürde İslam hukukunun gelişiminin doğası problemiyle ilgili iki temel anlatı mevcuttur. Schacht, Coulson ve Chehata tarafından öne sürülen eski bir anlatıya göre İslam hukuku, teşekkül dönemi adı verilen 2/8-4./10. yüzyıllarda doktrinel gelişimini büyük ölçüde tamamlamıştır.¹ Bu anlatının öncü ismi Schacht, İslam hukukunun söz konusu dönemde politik, sosyal ve iktisadi olaylarla canlı bir etkileşim içerisinde olduğunu, aslında hukukun bu pratiklerden doğduğunu, ancak sonraki tarihlerde gerçek hayatla bağını kopardığını ve gittikçe artan bir oranda donuklaşarak nihai yapısına ulaştığını öne sürer.² Schacht'ın İslam hukukunun teşekkül döneminde pratikle ilişkisine dair bu gözlemi kayda değerdir. Ancak onun iddiasını bir adım öteye taşıyan ve İslam hukukunu teşekkül dönemi hukukçularının “spekülatif” yorum çabalarının bir ürünü olarak gören Coulson, söz konusu hukukçuların gerçek hayatı bu dönemde de göz ardı ettiklerini ve kendi hukukî pratikleriyle önemli ölçüde çelişen ama kapsamlı ve “ideal” bir dini kurallar sistemi ürettiklerini iddia eder.³ Teşekkül döneminin sona ermesiyle birlikte İslam hukukunun “katı”, “donuk” ve “gerçek hayatla bağını koparmış” bir sisteme dönüştüğünü varsayan bu araştırmacılar, ilginç ve ironik bir biçimde müftülerin ve onların fetvalarının hukukun doktrinel gelişimindeki rolünü de kabul ederler. Mesela Schacht, bu noktada şu önemli tespiti yapar:

İslam hukukunun doktrinel gelişimi, müftülerin faaliyetlerine çok şey borçludur... Çünkü bir müftünün yeni tür bir sorun hakkında ulaştığı hüküm, ulemanın ortak görüşüyle doğru kabul edildiğinde ilgili hukuk okulunun el kitaplarına dahil edilmekteydi.⁴

Ancak buna rağmen Schacht, İslam hukukunda teşekkül döneminin ardından sadece bazı “önemsiz” değişimlerin meydana geldiğini, bunların da maddi hukukla (fırû-i fıkıh) değil, daha ziyade teorik (usûl-i fıkıh) ve sistematik üstyapıyla ilgili değişimler

¹ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 329; Schacht, *Introduction*, 70; James Noel Coulson, *A History of Islamic Law* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1964), 75, 80-85; Chafik Chehata, *Etudes de Droit Musulman* (Paris: Presses Universitaires de France, 1971), 1/17. Bu anlatının eleştirisi için bk. Baber Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent: the Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods* (London: Croom Helm, 1988), 1-6; Wael B. Hallaq, “From Fatwās to Furū’: Growth and Change in Islamic Substantive Law”, *Islamic Law and Society* 1/1 (1994), 29-31.

² Schacht, *Introduction*, 75. Schacht, bu anlatısıyla uyumlu olarak teşekkül döneminin ardından içtihat kapısının da kapandığını iddia eder. Bk. 70-71. Bu iddianın ayrıntılı bir eleştirisi için bk. Wael B. Hallaq, “Was the Gate of Ijtihad Closed?”, *International Journal of Middle East Studies* 16/1 (1984), 3-41.

³ James Noel Coulson, “The State and the Individual in Islamic Law”, *International and Comparative Law Quarterly* 6/1 (1957), 57.

⁴ Schacht, *Introduction*, 74-75.

olduğunu söyler.¹ Coulson ile Chehata da bu tespiti genel olarak paylaşırlar.² Bu yaklaşım Köprülü, Barkan, İnalçık ve Imber gibi bazı Osmanlı hukuk tarihçileri tarafından da sürdürülmüştür.³

20. yüzyılın ikinci yarısında oryantalist çevrelerde büyük ölçüde kabul gören anlatı buydu. Ancak bu anlatı, yüzyılın sonlarından itibaren Johansen, Hallaq, Gerber ve Bedir gibi fetva kurumu üzerine çalışan çeşitli araştırmacılar⁴ tarafından eleştirilmeye başlandı ve böylece İslam hukukunun doktrinel gelişimine dair bir karşı anlatı ortaya çıktı. İslam hukukunun tarihin her döneminde gerçek hayatla canlı bir etkileşim içerisinde olduğunu varsayan bu yeni anlatı, onun doktrinel gelişimini ve tedricî değişimini teşekkül döneminin ardından “fetâvâ”, “vâkı‘ât” veya “nevâzil” adı verilen bir edebi tür⁵ üzerinden sürdürdüğünü ve söz konusu değişimlerin hukukun hemen her alanında yaşandığını kabul eder. Bu araştırmacılar Johansen, Memlüklerin son asrı ile Osmanlılara geçiş döneminde Mısır’daki tarım topraklarıyla ilgili “vergi”, “ücret” ve “mülkiyet” gibi temel kavramlar açısından Hanefî hukuk doktrininde esaslı değişimlerin yaşandığını ve bu değişimlerde ulemanın fetvalarının etkili olduğunu gösterir.⁶ İslam hukukunun gelişiminin doğası problemini 11./17. yüzyılın meşhur Filistinli Hanefî hukukçusu ve müftüsü Hayreddin er-Remlî’nin (ö. 1081/1671) fetvaları üzerinden ele alan Gerber, şeriatın giderek içe kapandığı ve taklide dayalı hale geldiği yönündeki iddiaların doğru olmadığını, aksine bir teşekkül dönemi sonrası hukukçusu olarak Remlî’nin fetvalarının

¹ Schacht, *Introduction*, 75. Schacht, aynı eserinin başka bir yerinde ise teşekkül döneminden sonra meydana gelen bu değişimlerin “ne fûrû-i fikhın yerleşik kurallarını ne de klasik usûl-i fikh doktrinini etkilediğini” öne sürer. Bk. 72.

² Coulson, *A History of Islamic Law*, 140-142, 148; Chehata, *Etudes de Droit Musulman*, 1/24-25.

³ Mehmed Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1983), 3, 16, 18, 35; ayrıca bk. Mehmed Fuad Köprülü, “Fıkıh”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Basımevi, 1993), 4/608-622; Barkan, *Kanunlar*, xiv-xvii; ayrıca bk. xii-xiii; İnalçık, *Klasik Çağ*, 77. 11. yy. ile 19. yy. arasında Hanefî hukuk doktrininde hiçbir değişimin yaşanmadığına dair bir izlenim edindiğinden söz eden Imber, Coulson gibi şeriatın hukukçuların spekülasyonlarının bir ürünü olarak ortaya çıktığını ve Osmanlı’dan iki yüzyıl önce olgunluğuna kavuşmuş olduğunu öne sürer ve ayrıca “Hukukçular, şeriatın geniş alanlarının pratik bir hukuk sistemi olarak işlenmesini hiçbir zaman amaçlamamışlardı.” der. Sırasıyla bk. Imber, *Şeriatın Kanununa*, 45, 61, 46; Imber, *Osmanlı İmparatorluğu*, 290, 292.

⁴ Şeriatın gelişimi ve değişimi olgusunu erken modern Osmanlı İmparatorluğunda politik otoritenin hukukî normların oluşumuna etkisi bağlamında ve müteahhir Hanefî hukuk geleneği özelinde inceleyen bir çalışma için bk. Samy A. Ayoub, *Law, Empire and the Sultan: Ottoman Imperial Authority and Late Hanafî Jurisprudence* (New York: Oxford University Press, 2020); ayrıca bk. Samy A. Ayoub, “The Sultan Says: State Authority in the Late Hanafî Tradition”, *Islamic Law and Society* 23/3 (2016), 239-278.

⁵ Bu edebi türün tarihsel gelişimi hakkında bk. Mürteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 83-115.

⁶ Johansen, *Land Tax and Rent*, 2; Baber Johansen, “Legal literature and the Problem of Change: The Case of the Land Rent”, *Islam and Public Law*, ed. Chibli Mallat (Londra: Graham & Trotman, 1993), 29-47.

değişime “açıklık, “esneklik” ve pratikle etkileşim içerisinde olma anlamında “canlılık” özelliklerine sahip olduğunu ortaya koyar.¹ Son olarak bu problemi Hanefî vakıf hukuku doktrininin tarihsel gelişimi çerçevesinde inceleyen Bedir ise, söz konusu doktrinin 4./10. yüzyıldan itibaren Orta Asya’da birtakım önemli değişimler geçirdiğini tespit eder ve bu değişimleri esas itibarıyla coğrafyanın önde gelen Hanefî müftülerinin vâkı‘ât ve nevâzil edebiyatında kayıt altına alınan fetvalarının yönettiğini gösterir.²

Hallaq’ın ayrıntılı teorik analizini ve savunusunu yaptığı³ bu yeni anlatıya göre, teşekkül dönemi sonrasında mezhebin seçkin bir müftüsünün yeni karşılaşılan bir olaya getirdiği hukukî çözüm (fetva), sonraki tarihlerde diğer müftüler arasında belli bir yaygınlığa ve kabule ulaştığında fûrû kitaplarına, genellikle de şerh ve hâşiye edebiyatına dahil ediliyordu.⁴ Hallaq’a göre bunun nedeni, mezhep doktrininin yansıtan fûrû kitaplarının pratikte gördüğü işlevle ilgiliydi. Zira bu kitaplar, müftüler ve kâdılar için birer başvuru kaynağı olma özelliği taşıyordu ve bu nedenle onların mezhebin yerleşik doktrininin ve ayrıca sonradan ortaya çıkan ve ilgili çağın ihtiyaçlarına cevap veren en son ve en yeni hukukî görüşleri de içermeleri gerekiyordu.⁵ Bu bakımdan fetvaların fûrû kitaplarına eklenmeleri, onların da artık mezhep doktrininin bir parçası haline geldiklerine işaret ediyordu.⁶

Aslına bakılırsa Hallaq, bu bağlamda mezheplerin hukuk literatürü için yeni bir sınıflandırma yapar. Çünkü o, muhtasarlar, şerhler ve hâşiyeleri “fûrû kitapları” olarak adlandırırken fetâvâ türü eserleri onlardan ayrı tutar ve hukukun gelişimini “fetvalardan fûrû‘a” doğru ilerleyen bir süreç olarak görür. Ancak çeşitli hukuk geleneklerinin kabulüne göre fetâvâ türü eserler de içerikleri itibarıyla fûrû‘ kapsamındadır. Bu bakımdan belli bir hukuk geleneği içerisinde zamanla yaygınlaşarak bir bakıma otoritesi

¹ Haim Gerber, “Rigidity Versus Openness in Late Classical Islamic Law: The Case of the Seventeenth-Century Palestinian Muftî Khayr al-Dîn al-Ramlî”, *Islamic Law and Society* 2/5 (1998), 165-195. Gerber’in İslam-Osmanlı hukukunun değişime açık karakterini vurguladığı başka bir incelemesi için bk. Haim Gerber, *State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective* (New York: State University of New York Press, 1994), 79-112.

² Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*.

³ Hallaq aslında daha önce Schacht’ın İslam hukukunun gelişiminde fetvanın rolüne ilişkin öne sürdüğü (*Introduction*, 74-75), ancak nedense üzerinde pek durmadığı bir tezin doğruluğunu kanıtlamaya ve İslam hukukunun gerçekte bu şekilde bir gelişim seyri izlediğini göstermeye çalışır. Bk. Hallaq, “From Fatwās to Furū’”, 29-65.

⁴ Powers ve Peters da aynı şekilde fetvaların zamanla fûrû metinlerine girebildiğinden söz eder. Bk. David Powers, “Fatwās as Sources for Legal and Social History: A Dispute over Endowment Revenues from Fourteenth-Century Fez”, *al-Qantara* 11/2 (1990), 339; Peters, “What Does it Mean to be an Official Madhhab?”, 149.

⁵ Hallaq, “From Fatwās to Furū’”, 55.

⁶ Hallaq, “From Fatwās to Furū’”, 61.

tescil edilen bir “fetva” genellikle şerhlere girdiğinden söz konusu sürecin “fetvalardan şerhlere” şeklinde tanımlanması daha doğru olacaktır. Bu nedenle ben, aşağıda da görüleceği üzere bu tanımlamayı kullanacağım.¹

Bu bölümde İslam hukukunun gelişiminin doğasına ilişkin bu yeni anlatıyla uyumlu olarak Hanefî hukuk doktrininin yüzyıllar süren, ağır ve tedricî olarak ilerleyen uzun bir sürecin sonunda sultanın askerî güçle fethedilen topraklar üzerindeki otoritesinin sınırları açısından esaslı bir değişime uğradığını öne süreceğim.² Aşağıda da görüleceği gibi erken dönem Hanefî mezhep doktrinine göre sultan, söz konusu toprakların beşte birini hazine için ayırdıktan sonra geri kalanını gazilere mülk olarak dağıtıp öşür arazisi yapma veya toprakları tümüyle eski sahiplerinin ellerinde yine mülk olarak bırakıp haraç arazisi yapma arasında bir tercihte bulunabilirdi. Açıkçası, sultanın toprakları tümüyle mirileştirme yetkisi yoktu. Bu, sonraları başta mezhebin temel doktrinini kayıt altına alan muhtasar metinler olmak üzere ana akım hukuk literatüründe yüzyıllar boyunca tekrar edilen standart bir anlatıya dönüştü. Ancak Hanefî hukuk tarihinde ilk defa 4./10. yy. başlarında Mısırlı Hanefî hukukçusu Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî (ö. 321/933) sultanın askerî güçle fethedilen toprakları bütün Müslümanların yararı için vakfetme yetkisine de sahip olduğunu öne sürdü. Sultanın söz konusu toprakları tümüyle hazine malı haline getirebileceğini ifade eden ve mezhebin erken klasik doktrini açısından yeni bir aşamaya işaret eden bu görüş, sonraki yüzyıllarda Orta Asya ve Hindistan’da Hanefî fetâvâ edebiyatında giderek artan bir sıklıkla alıntılındı ve nihayet belli bir tarihten sonra şerh edebiyatına da girerek mezhep doktrininin bir parçası haline geldi. Tahâvî’nin bu görüşü, 9./15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Diyâr-ı Rum’unda Fahreddin Yahya b. Abdullah el-Mudurnî (ö. 890/1485’ten sonra), Mustafa b. İsa el-Ankaravî (ö. 10./16. yüzyılın ikinci yarısı), Muhyiddîn Muhammed b. Mahmud el-Muğlavî el-Vefâî (ö. 963/1555-56), Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573) ve onun *et-Tarîkatü’l-Muhammediyye* adlı eserine şerh yazan müellifler başta olmak üzere pek çok

¹ Burada şunu da belirtmek gerekir ki İslam hukukunun gelişiminin doğasını açıklamak için geliştirilmiş olan bu teorik çerçeve şerhlere girmeyen ve sadece fetâvâ edebiyatında kalan görüşlerin mezhep doktrininin bir parçası olmadığını ima eder ama aslında pratikte durum pek de öyle görünmez. Nitekim söz gelimi Buharalı büyük Hanefî âlimi Kâdihân’ın *el-Fetâvâ*’sında yer alan bir görüş şerhlere girmemiş olsa bile aynı hukuk geleneğine mensup Osmanlı âlimleri tarafından Hanefî mezhep doktrininin en esaslı parçası olarak kabul edilir. Ancak bu eksikliğine rağmen söz konusu teorik çerçeve, şerhlere giren fetvaların mezhep doktrinine eklendiği gerçeğini vurgulaması açısından hukukun gelişiminin anlaşılmasına büyük bir katkı sunmaktadır.

² İslam hukukunun değişime açık yapısını klasik dönem Osmanlı ihyâ-i mevât problemi üzerinden incelediğim başka bir çalışmam için ayrıca bk. “Law and Change: A Study of the 16-17th Century Ottoman Ihyâ al-Mawât Problem”, *İlahiyat Studies* (yayın sürecinde).

Osmanlı âlimi tarafından miri arazi sisteminin şeriatla uyumunun gösterilmesinde temel bir argüman olarak alıntılıdır.

Öte yandan bu bölümde Irak ve Orta Asya Hanefî hukuk geleneklerinde sultan tarafından el konulan özel mülk araziler ile hazine arazileri için geliştirilmiş olan “arâzî-i havz” ve “arâzî-i memleket” kavramlarının ortaya çıkış ve mezhep doktrinine eklenme sürecini inceleyeceğim. Zira Tahavî’nin vakıf görüşü gibi bu kavramlar da 10./16. yüzyılda Osmanlı pratiğinin meşruiyeti için birer referans kaynağı haline geldi. Kısacası bu bölümde yapılan inceleme, Osmanlı miri sisteminin hukukî temellerinin oluşum sürecini göstermesi açısından özel bir öneme sahiptir.

I. Erken Klasik Doktrin: Fethedilen Topraklar Üzerinde Sultanın Otoritesinin Sınırlarına Genel Bir Bakış

Ebû Hanîfe’nin (ö. 150/767) en meşhur iki öğrencisi Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin (ö. 189/805) metinlerine bakılırsa erken dönem Hanefî hukuk doktrini, sultanın askeri güçle (anveten) fethedilen topraklar üzerindeki yetkisini şu iki tasarrufla sınırlı tutmaktadır: Toprakların beşte biri (humus) hazine için ayrıldıktan sonra geri kalanının fethi katılan gaziler arasında mülk olarak taksim edilmesi veya toprakların tümüyle yerli halkın elinde yine mülk olarak bırakılıp bütün İslam toplumu için sürekli bir gelir kaynağına dönüştürülmesi.¹

Hiz. Peygamber’in Hayber’deki uygulamasına² dayanan birinci sistemde “öşür arazisi” kabul edilen topraklarda sulama yöntemine göre mahsulün onda biri veya yirmide

¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 75; Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Câmi’u’s-Sağîr* (Abdülhay el-Leknevî’nin en-Nâfi’u’l-kebîr adlı şerhiyle birlikte) Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1406), 310-311; Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433), 7/439; 10/98; Ebû’l-Fazl Muhammed b. Muhammed el-Mervezî el-Belhî Hâkim eş-Şehîd, *el-Muhtasaru’l-Kâfî* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah, 922), 209a. Sonraki yüzyıllarda mezhebin hukuk metinlerinde standart bir biçimde tekrar edilen bu açıklama, 17. yüzyılda Mısırlı Hanefî hukukçusu Şürûnbülâlî (ö. 1069/1659) tarafından eleştirilmiştir. O, Hiz. Ömer’in Sevâd’daki uygulaması üzerinde sahâbe icmâının oluştuğunu öne sürerek aslında imamın bu noktada bir seçim hakkının bulunmadığını, aksine ganimet olarak ele geçirilen toprakları eski sahiplerinin ellerinde mülk olarak bırakıp haraç toprağı haline getirmesi gerektiğini öne sürer. Bk. Ebû’l-İhlâs Hasan b. Ammâr b. Ali eş-Şürûnbülâlî, *Mecmû’u Resâilî’l-Allâme eş-Şürûnbülâlî: et-Tahkîkâtü’l-Kudsîyye ve’n-Nefehâtü’r-Rahmâniyyetü’l-Haseniyye fî Mezhebi’s-Sâdeti’l-Hanefiyye* (İstanbul: Darü’l-Lübâb, 2017), 2/165-180. Ancak onun yaklaşımı, mezhep içerisinde sürdürülmemiştir. İbn Âbidîn’in bu bağlamda ona yönelttiği bir eleştiri için bk. Muhammed Emin b. Ömer İbn Âbidîn, *Reddû’l-Muhtâr ‘ale’d-Dürri’l-Muhtâr* (Beyrut: Dâru’l-Fikir, 1992), 4/138.

² Hanefî hukuk geleneğinin anlatısına göre Hiz. Peygamber, Hayber topraklarının yarısını gazilere dağıtmış, diğer yarısını ise dağıtmayıp eski zilyetlerin ellerinde “mülk” olarak bırakmıştır. Cessâs’ın buna dair ayrıntılı bir incelemesi için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari’t-Tahavî fi’l-*

biri öşür adı altında zekât olarak tahsil ediliyordu.¹ Hz. Ömer'in (ö. 23/644) Irak'ın Sevâd bölgesinde uyguladığı ikinci sistemde² ise “haraç arazisi” statüsünde olan toprakların vergilendirilmesinde önceleri arazinin alan ölçümüne (mesâha) dayanan bir usul izlendi. Esasen bu, bölgede Sâsânîlerce öteden beri uygulanan bir vergilendirme türüydü, ancak İslam yönetimi vergiye tabi ürünlerin cinsleri ve vergi miktarları açısından yeni bir pratik oluşturdu.³ Bu usule göre tarıma elverişli topraklara büyüklüklerine ve mahsullerin cinslerine göre yıllık maktu vergiler kondu.⁴ Literatürde “harâc-ı vazîfe”, “harâc-ı muvazzaf” veya “harâc-ı mukâtaa” adlarıyla anılan bu vergiyi ödeme yükümlülüğü, toprağın fiilen ekilip ürünün hasat edilmesine bağlı değildi. Vergi, toprağın semavî afetler nedeniyle ekilememesi dışında her durumda tahsil ediliyordu. Buna karşın yıl boyunca birden fazla hasat yapılması halinde sadece bir defa vergi alınıyordu.⁵ Bu usul çiftçiyi tarımsal üretime zorlayacağı ve böylece devlet gelirlerinin artırılmasını sağlayacağı düşüncesiyle tercih edilmişti. Fakat pratikte özellikle rekoltenin çok düşük olduğu dönemlerde vergilerini ödemekte zorlanan çiftçiler, topraklarını bırakıp kaçtılar ve bu durum, amaçlananın aksine pek çok toprağın âtıl kalmasına, vergi gelirlerinin azalmasına ve tahıl fiyatlarının yükselmesine neden oldu.⁶ Tarım sistemini gerçek anlamda tehdit eden mesâha usulü Abbâsî Halifesi Mansûr (754-775) ile onun ardından oğlu Mehdî (775-785) döneminde terk edildi ve verginin mahsulden sekizde bir, beşte bir, dörtte bir gibi belli oranlarda alınması esasına dayanan “mukâseme” usulüne geçildi.⁷ Bu yeni usulde

Fıkhi'l-Hanefî, thk. Said Bektaş v.dğr. (Beyrut-Medine: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye-Dârü's-Sirâc, 2010), 7/70-79.

¹ Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ebû Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1993), 3/4.

² Bazı modern araştırmalarda (msl. bk. Cengiz Kallek, “Haraç”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/78.) “haraç arazisi” sisteminin İslam tarihinde ilk defa Hz. Ömer tarafından Sevâd'da uygulandığı söylenirse de Hanefîlere göre bu sistem, daha önce Hz. Peygamber döneminde Mekke'de ve Hayber topraklarının bir kısmında uygulanmıştır. Bk. Cessâs, *Şerhu'l-Muhtasar*, 7/70.

³ Kallek, “Haraç”, 16/78.

⁴ Vergi miktarları için bk. Kallek, “Haraç”, 16/73-74.

⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/82-83.

⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 97-98; ayrıca bk. Kallek, “Haraç”, 16/72.

⁷ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye* (Kuveyt: Mektebetü Dâri İbn Kuteybe, 1989), 228-229. Belâzürî'nin Yahya b. Adem'den yaptığı aktarıma göre ise Mansûr döneminin sonlarında Sevâd halkı vergilendirmede mukâseme usulüne geçilmesini talep etmişti, ancak onun ömrü bu değişikliği yapmaya vefa etmedi ve uygulama yeni Halife Mehdî'nin emriyle yürürlüğe girdi. Bk. Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 267. Vergilendirme sisteminde yaşanan bu değişimi 7-8. yüzyılda Irak'ta ortaya çıkan haraç toprağı sahibi nüfuzlu Müslüman elit ile Abbâsî Devlet'i arasındaki ilişkiyi güçlendirme amacı taşıdığını öne süren bir araştırma için bk. Michele Campopiano, “Land Tax 'alâ l-Misâha and Muqâsama: Legal Theory and the Balance of Social Forces in Early Medieval Iraq (6th-8th Centuries C.E.)”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 54/2 (2011), 239-269. Şeybânî'nin aksine Ebû Yûsuf'a göre, Hz. Ömer'in Sevâd'da uyguladığı vergilendirme usulü ve miktarı ne kendisi ne de sonraki imamlar için kesin ve bağlayıcıdır, aksine yeni imam pratik şartları göz önünde

“harâc-ı mukâseme” olarak anılan vergi oranını belirleme yetkisi yine sultana aitti ve sultan, eğer gerekli görürse bu oranı mahsulün yarısına kadar çıkarabilirdi. Çiftçiler, topraktan mahsul elde edemediklerinde vergiyle yükümlü tutulmazlardı, ancak yıl içerisinde yaptıkları her bir hasat için ayrı ayrı vergi ödemek zorundaydılar.¹

Hayber’in fethinde gazilere dağıtılan topraklar tartışmasız olarak onların mülküydü. Ancak Hz. Ömer’in Sevâd’daki uygulamasında toprakların rakabe mülkiyetlerinin kime ait olduğu hususu, erken dönemlerden itibaren hukuk gelenekleri arasında görüş ayrılıklarına neden olmuştur. Ebû Hanîfe ve ashâbı, askerî güçle fethedilen Sevâd topraklarının yerli halkın elinde mülk olarak bırakıldığını ve dolayısıyla alım satım, hibe, rehin ve vakıf gibi mülk mallarda geçerli olan bütün tasarruflar ve ayrıca miras kurallarının bu topraklarda da geçerli olduğunu kabul etmiştir.² Bu yoruma göre bir zimmî, haraç toprağını Müslümanlardan birine sattığında toprağın haraç statüsü korunur. Diğer taraftan bir Müslüman öşür toprağını zimmîlerden birine sattığında Ebû Hanîfe’ye göre toprak artık haraç statüsü kazanır ve daha sonra onu yine bir Müslüman satın alsa bile artık öşür arazisi haline gelemmez. Ebû Yûsuf ise bu ikinci durumda toprağın statüsünün değişmeyeceğini, ancak onu satın alan zimmîden iki öşür alınarak haracın sarf edildiği yerlere tahsis edilmesi gerektiğini söyler. Bu durumda toprağın yine öşür statüsünde kalacağını savunan Şeybânî ise, topraktan alınacak öşrün eskiden olduğu gibi yine zekâtın sarf edildiği yerlere tahsis edilmesi gerektiği görüşündedir.³

Mâlikî mezhebindeki yaygın kabule göre ise Mâlik b. Enes, askerî güçle fethedilen Irak, Şam ve Mısır topraklarının doğrudan⁴ bütün İslam toplumu yararına

bulundurarak düzenlemeyi revize etme yetkisine sahiptir. Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 97-99. Ancak Şeybânî’nin görüşünü esas alan sonraki Hanefîler, bu değişimi genellikle zimmîlerle yapılan ahde aykırı olduğu gerekçesiyle caiz görmediler. Buna bir örnek olarak bk. Burhâneddin Mahmud b. Ahmed el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, thk. Heyet (Pakistan: İdâretü'l-Kur’ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 2004), 3/298.

¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 23/34.

² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 75; Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *es-Siyer*, thk. Mecîd Haddûrî (Beyrut: ed-Dâru'l-Müttehîde li'n-Neşr, 1975), 261. Haraç topraklarını mülk kabul eden ve Hanefî hukuk literatüründe yüzyıllar boyunca standart bir biçimde yer alan bu yorum için ayrıca bk. Johansen, *Land Tax and Rent*, 7-11.

³ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Muhtasaru't-Tahâvî* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1370), 168.

⁴ Bu yorum anveten fethedilen toprakların ele geçirilir geçirilmez vakıf statüsü kazandığını varsaymaktadır. Daha açık bir anlatımla bunun için imamın açıkça “vakfettim” demesine veya daha sonra bir hâkimin söz konusu toprakların vakıf olduğuna hükmetmesine gerek yoktur ve ayrıca Şâfiî’nin iddiasının aksine imam, bunun için savaşa katılan gazileri ikna etmek zorunda da değildir. Bk. Ahmed b. Muhammed ed-Derdîr, *eş-Şerhu'l-Kebîr li-Muhtasari Halîl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/189.

vakıf¹ haline geldiğini kabul etmiştir.² Şâfiî de bu toprakların vakıf statüsünde olduğu konusunda Mâlik’le hemfikirdir ama yine de aralarında esaslı bir yaklaşım farklılığı vardır. Zira Şâfiî’ye göre askerî güçle fethedilen topraklar prensip olarak savaşa katılan gazilerin hakkıdır ve dolayısıyla imam, söz konusu toprakların beşte birini hazine için ayırdıktan sonra geri kalanını onlara dağıtmak zorundadır. Bu nedenledir ki o, Irak’ın fethi sırasında Hz. Ömer’in ancak gazileri bir şekilde ikna ettikten sonra toprakları bütün İslam toplumu yararına vakfettiği kanaatindedir.³ 7./13. yy. Dımaşk Hanbelîliğinin en önemli isimlerinden Muvaffakuddîn İbn Kudâme’nin (ö. 620/1223) verdiği bilgiye bakılırsa Ahmed b. Hanbel’den yapılan üç rivayetten en güçlüsüne göre imam, askerî güçle fethedilen toprakların beşte birini hazine için ayırdıktan sonra geri kalanını gaziler arasında taksim etme veya tamamını İslam toplumu yararına vakfetme arasında bir tercihte bulunabilmektedir ve Sevâd örneğinde Hz. Ömer, ikinci seçeneği tercih etmiştir.⁴ Hanefîlerin aksine, diğer üç Sünnî hukuk geleneğinin benimsediği bu ikinci yoruma göre aslı itibarıyla yine “haraç arazisi” statüsünde olan bu toprakların rakabe mülkiyetleri hazineye aittir.⁵ Toprakları işleyip hazineye haraç ödemekle yükümlü olan bölge halkı, başta alım satım ve vakıf olmak üzere mülkiyeti nakledici işlemlere yetkili değildir.⁶

Dönemin Hanefî kaynakları tarafından da doğrulanan bir bilgiye göre Sevâd topraklarının bir kısmı “savâfi” adı altında hazine malı haline getirilmiştir. “Sâfiye” (صافية) kelimesinin çoğulu olan savâfi (صوافي), teknik bir terim olarak “ganimetten hazineye ayrılan ve işletme yetkisi imama ait olan sahipsiz topraklar” anlamına

¹ Mâlikî hukuk geleneği bu bağlamda vakıf sözcüğüyle sadece toprakların gaziler arasında taksim edilmek yerine hazine malı haline getirilerek yerli halkın elinde bırakıldığına işaret eder. İlk bakışta anlaşıldığı gibi bu, teknik anlamda vakıf değildir. Bunun nedeni ise muhtemelen imamın fetihle elde edilen toprakların rakabe mülkiyetine sahip olmayışdır. Zira gerçek bir vakıftan söz edilebilmesi için bu, olmazsa olmaz bir şarttır. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, *Şerhu Muhtasari’l-Halîl* (Beyrut: Dâru’l-Fikr li’t-Tıbbâ’a, ts.), 3/128.

² Haraşî, *Şerhu Muhtasari’l-Halîl*, 3/128. Mâlikî gelenekteki diğer bir görüşe göre ise imam, bu toprakların beşte birini hazine için ayırdıktan sonra geri kalanını gaziler arasında taksim etme veya tamamını İslam toplumu yararına vakfetme arasında bir tercihte bulunabilmektedir. Açıkçası Sahnûn’un aktarımına bakılırsa Mâlik, aslında bu görüştedir. Bk. Sahnûn, *el-Müdevvene* (Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 1994), 1/514; ayrıca bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Necm İbn Şâs, *İkdü’l-Cevâhiri’s-Semîne fî Mezhebi Âlimi’l-Medîne*, thk. Hamîd b. Muhammed Lahmar (Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2003), 1/321.

³ Şâfiî’ye göre Cerîr b. Abdullah el-Becelî (ö. 51/671) gibi savaşa katılan gazilerden bazıları haklarını halifeye bir bedel karşılığında devretmişlerdi. Bk. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1990), 4/297-298; Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 226.

⁴ Bu ve diğer rivayetler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Kahire: Mektebetü’l-Kâhire, 1968), 3/23-24.

⁵ Sahnûn, *el-Müdevvene*, 3/297, 438.

⁶ Şâfiî, *el-Ümm*, 7/377; İbn Şâs, *İkdü’l-Cevâhiri’s-Semîne*, 1/321.

gelmektedir.¹ Ebû Yûsuf'un kendisinden "Sevâd toprakları hakkında en bilgili kişi" olarak söz ettiği Benî Esedli anonim bir kaynağına göre Hz. Ömer, eskiden Sâsânî İmparatorluğuna ait olan geniş ve verimli hazine arazileri ile başta kistrâ olmak üzere hanedan mensuplarının ve savaştan kaçanların veya savaş esnasında öldürülenlerin arazilerine, Mecûsî tapınakları ile değirmenlere ait arazilere, kamışlıklara, bataklıklara ve su yataklarına İslam toplumu adına el koymuştur.² Rakabe mülkiyeti devlete ait olan bu toprakların alınıp satılmasını yasaklayan Halife Ömer, onlar için özel bir divan oluşturarak gelirlerini gazilere tahsis etmiştir.³ Yine Ebû Yûsuf'un aktardığı bilgilere bakılırsa Hz. Ömer döneminde Sevâd'da özel mülk haraç arazisi rejiminin uygulandığı toprakların alanı 36 milyon cerîb⁴ olarak ölçülmüştür⁵ ve bu topraklardan alınan vergiler 100 milyon dirhemi bulmuştur.⁶ Buna karşın savâfî toprakların alanı ise 4 milyon cerîbdir ve onlardan da 7 milyon⁷ dirhem vergi geliri elde edilmiştir.⁸ Fetihle ele geçirilen toprakların sadece %10'unu hazine malı haline getirilen toprakların oluşturduğu göz önünde bulundurulursa Hanefîler açısından savâfileştirme uygulaması, Sevâd'da izlenen genel toprak politikası içerisinde istisnai bir yer işgal ediyordu ve ayrıca yukarıda da görüldüğü üzere söz konusu topraklar, zaten Sâsânîler döneminde de ya hazineye veya yönetici elite aitti ya da sahihsizdi.

¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 69; Mustafa Demirci, "Savâfî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/184.

² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 69. Kaynaklarda 10 sınıftan oluştuğu söylenen ama hemen hepsinde eksik olarak aktarılan bu toprakların tam bir listesi için bk. Mustafa Demirci, "Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi", *İSTEM* 5/9 (2007), 3.

³ Müslümanların cihattan geri kalıp toprak ve su kavgaları içerisinde güçlerini kaybedeceklerini öngören Hz. Ömer, savâfîleri istisnai birkaç örnek dışında hiçbir kimseye iktâ etmemişti. Ancak Hz. Osman dönemine gelindiğinde yeni halife, artan talepler karşısında bu toprakların alınıp satılmasına izin verdiği gibi kendisi de onları çeşitli kişilere iktâ etti. Bu uygulama, Kureyş'in ileri gelenlerinin aşağı Irak'ta büyük toprak sahibi imtiyazlı bir grup olarak ortaya çıkmasına yol açtı. Savâfîlerin iktâ edilmesine Emevîler döneminde de devam edildi ve bu dönemde söz konusu topraklar Ümeyye ailesinin üyeleri ile onu destekleyen bazı kabile şeyhlerinin çiftliği haline geldi. Nihayet Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) döneminde artık iktâ edilebilecek hiçbir savâfî arazi kalmadı. İdarecilerin bu topraklar üzerindeki tasarrufları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Demirci, "Irak'ta Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi", 63-69; Abdülaziz ed-Dûrî, "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: [Irak Bölgesindeki] Vergiler", çev. Halil İbrahim Hançabay, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/2 (2014), 208-213; Yasir Beyatlı, *Memlûk Hanefîliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 110-116.

⁴ Eski bir alan ve hacim ölçüsü olan cerîb hakkında bk. Mustafa Fayda, "Cerîb", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/402.

⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 46.

⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 36.

⁷ Başka bir rivayete göre bu topraklardan elde edilen vergi geliri 4 milyon dirhemdi. Bk. Dûrî, "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri", 210.

⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 69.

II. 10. yy. ve Sonrasında Yeni Yorum Çabaları: Tahâvî'nin Vakıf Görüşü

Hanefî hukuk doktrini, 4/10. yüzyılın başlarından itibaren sultanın askerî güçle fethedilen topraklar üzerindeki otoritesinin sınırları açısından esaslı bir değişim sürecine girdi. Bu süreç erken dönem Mısır Hanefiliğinin en meşhur isimlerinden Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî ile birlikte başladı. Tahâvî, günümüze mezhebin Iraklı hukukçusu Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs'ın (ö. 370/981) özetlediği haliyle ulaşmış olan *İhtilâfî'l-Ulemâ* adlı eserinde “ashâbımız” diyerek Ebû Hanîfe ile öğrencilerine işaret eder ve onlara göre sultanın askerî güçle fethedilen toprakları gazilere mülk olarak dağıtıp “öşür arazisi” yapma ve yerli halkın ellerinde yine mülk olarak bırakıp “haraç arazisi” yapma arasında bir tercihte bulunabileceğini söyler ama aynı bağlamda Mâlik ile Şâfiî'nin sultana bu toprakları bütün İslam toplumu yararına vakfetme yetkisi tanıdıklarından da söz etmesine rağmen Hanefî hukuk geleneğinde böyle bir görüşün var olup olmadığına işaret etmez.¹

Tahâvî, problemi ayrıntılı olarak ele aldığı *Şerhu Ma'âni'l-Âsâr* adlı eserinde de konuyla ilgili iki farklı görüşten söz eder. Birinci görüşe göre sultan, askerî güçle fethedilen toprakların beşte birini hazine için ayırdıktan sonra geri kalanını gazilere dağıtmak zorundadır. Çünkü diğer ganimetler gibi topraklar da gazilerin hakkıdır. Hemen yukarıdan hatırlanacağı üzere bu görüş, Şâfiî'ye aittir. Ebû Hanîfe ile ashâbına ait olan ikinci görüş ise sultana söz konusu toprakları gazilere dağıtıp dağıtmama arasında bir tercihte bulunma yetkisi tanır.² Tahâvî'nin açıklamalarına bakılırsa sultana tanınan bu yetkinin kaynağı, Hz. Peygamber'in Hayber'deki uygulamasıdır. Bunu göstermek amacıyla sahâbeden aktarılan çeşitli rivayetleri inceleyen Tahâvî, peygamberimizin Hayber topraklarının yarısını gazilere mülk olarak dağıttığını, geri kalanını ise mahsulün yarısı karşılığında eski sahiplerinin ellerinde bıraktığını ve böylece onları hem kendisinin ve ailesinin ihtiyaçları hem de toplumun nevâib³ adı verilen harcamaları için sürekli bir

¹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Muhtasaru İhtilâfî'l-Ulemâ*, thk. Abdullah Nezir Ahmed (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995), 3/494.

² “الإمام بالخيار: إن شاء خمسها، وقسم أربعة أخماسها، وإن شاء تركها أرض خراج، ولم يقسمها.” Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu Ma'âni'l-Âsâr*, thk. Muhammed Zühri en-Neccâr ve Muhammed Seyyid Câdü'l-Hakk (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994), 3/246, ayrıca bk. 249, 250.

³ Sözlükte “meşakkat, âfet, bunalım, olağan üstü hal” anlamına gelen nâibenin çoğulu olan “nevâib” alt yapı tesisleriyle ribât, hankâh, mescit ve köprü gibi yapıların tamir ve inşası, müderris, kâdî ve müftü gibi kamu görevlilerinin maaş ödemeleri, askerî ve güvenlik harcamaları, esirlerin kurtuluş fidyeleri gibi kalemlere sarf edilmek üzere toplanan vergiler anlamındadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Kallek, “Nevâib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/33-34.

gelir kaynağı haline getirdiğini tespit eder¹ ve buradan hareketle sonraki imamların da askerî güçle fethedilen toprakları gazilere dağıtıp dağıtmama arasında kamu yararını gözeterek bir tercihte bulunabilecekleri sonucuna ulaşır.² Nitekim Tahâvî'nin de belirttiği gibi Irak'ı fetheden Hz. Ömer, Sevâd topraklarını gazilere dağıtmak yerine eski zilyetlerin ellerinde bırakmıştır.³ Sultanın toprakları gazilere dağıtmama seçeneğini tercih ettiği durumu “îkâfû'l-arazîn ve terkü kısmetihâ” şeklinde ifade eden⁴ Tahâvî, görünüşe göre bu bağlamda Arap dilinde “vakıf” kökünden türeyen “îkâf” kelimesini “bir malın mâliki tarafından dinî, ictimâî ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsis edilmesi”⁵ manasında teknik bir terim olarak değil, sadece toprakların gazilere dağıtılmamasına işaret etmek için sözlük anlamıyla kullanmıştır.⁶ Zira vakıf tanımında da vurgulandığı gibi mülkiyet, vakfın geçerliliği için en temel unsurdur. Oysa araştırmanın ikinci bölümünde de görüleceği üzere İslam siyaset düşüncesine göre fetihle ele geçirilen toprakların mülkiyeti sultana ait değildir. Ayrıca Tahâvî'nin bu durum için birer örnek olarak zikrettiği Sevâd toprakları ile Hayber'in gazilere dağıtılmayan toprakları, Hanefî hukuk geleneğinin kabulüne göre nihai kertede eski zilyetlerin ellerinde mülk olarak bırakılmıştır.⁷

Tahâvî, sultana askerî güçle fethedilen toprakları gazilere dağıtıp dağıtmama arasında bir tercihte bulunma yetkisi tanıyan bu standart anlatıyı erken dönem Hanefî mezhep doktrinini özetlediği *el-Muhtasar*'ının “Siyer ve Cihad” başlıklı bölümünde de sürdürür,⁸ ancak o aynı eserinde ganimetler ile fey'in taksimi meselesini ele aldığı yerde sultanın söz konusu topraklarda şu dört yetkiden birini kullanabileceğini söyler:

İmam uygun görmesi halinde şu seçeneklerden birini uygular:

¹ Tahâvî, *Şerhu Ma'âni'l-Âsâr*, 3/249, 251.

² Tahâvî, *Şerhu Ma'âni'l-Âsâr*, 3/247.

³ Tahâvî, *Şerhu Ma'âni'l-Âsâr*, 3/247-250.

⁴ Tahâvî, *Şerhu Ma'âni'l-Âsâr*, 3/251, ayrıca bk. 249, 250.

⁵ Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 42/475.

⁶ Vakıf ve türevi kelimelerin bu anlamdaki kullanımı Hanefî gelenekte yeni ve sıra dışı bir şey değildir. Mesela Ebû Yûsuf da Hz. Ömer'in Sevâd'daki uygulaması için “mevkûf” kelimesini “toprakların gazilere dağıtılmaması” anlamında kullanır: “Eğer bu topraklar insanların atıyyeleri ve rızıkları için alıkonmuş (*mevkûfen*) olmasaydı, kaleler korunamaz ve ordular cihada çıkma gücünü bulamazlardı.” Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 38. Yine Cessâs da Hayber'in gazilere dağıtılmayan topraklarının eski sahiplerinin ellerinde mülk olarak bırakıldığını, sadece gelirlerinin İslam toplumunun nevâib türü giderleri için tahsis edildiğini savunurken vakıf ve türevi kelimeleri aynı anlamda kullanır. Bk. Cessâs, *Şerhu'l-Muhtasar*, 7/70, 72, 74, 76-78.

⁷ Tahâvî, Sevâd topraklarının yerli halka temlik edildiğini açıkça söyler ama Hayber'in gazilere dağıtılmayan toprakları hakkında aynı netlikte konuşmaz. Bk. Tahâvî, *Şerhu Ma'âni'l-Âsâr*, 3/248. Cessâs ise onun *el-Muhtasar*'ı üzerine yazdığı şerhinde her iki bölge topraklarının eski zilyetlerin ellerinde mülk olarak bırakıldığını uzun uzadıya temellendirir. Bk. Cessâs, *Şerhu'l-Muhtasar*, 7/70-93.

⁸ Tahâvî, *el-Muhtasar*, 284-285.

1. Toprakların beşte birini hazine için ayırdıktan sonra geri kalanını savaşa katılan gazilere dağıtır.
2. Toprakları Müslümanlar için vakfeder.
3. Hz. Ömer'in Sevâdlılara yaptığı gibi yerli halka lütuf ve ihsanda bulunup toprakları onların ellerinde mülk olarak bırakır.
4. Başka bir zimmi topluluğunu oraya nakledip toprakları kendilerine temlik eder.¹

Tahâvî'nin açıklamalarına göre bu seçeneklerin birincisinde topraklar “öşür arazisi” olurken, diğer tüm seçeneklerde “haraç arazisi” olmaktadır. Ayrıca toprakların mülkiyeti birinci seçenekte gazilere, üçüncü ve dördüncü seçeneklerde ise zimmlere aittir.² Tahâvî, imama vakıf yetkisi tanıdığı ikinci seçenekte toprakların kime veya kimlere olacağı sorusunu açıkça cevaplamaz ama aşağıda da görüleceği üzere onun söz konusu metni üzerine birer şerh yazan Ebû Bekr el-Cessâs, Ebû Nasr Ahmed b. Mansur el-Taberî es-Semerkandî (ö. 480/1087) ve Bahâüddîn (Alâüddîn) Ali b. Muhammed el-İsbîcâbî'nin (ö. 535/1141) de işaret ettiği gibi o anlaşıldığı kadarıyla bu durumda toprakların mülkiyetinin hazineye aktarılacağı kanaatindedir. Esasen fetihle ele geçirilen toprakların sultanın şahsî mülkü olmadığı hatırlanırsa onun *Şerhu Ma'âni'l-Âsâr*'ında yaptığı gibi bu bağlamda da vakıf kelimesini teknik bir terim olarak değil, sözlük anlamıyla kullandığı açıktır. Ancak onun burada sultanın toprakları İslam toplumu yararına vakfedebileceğini diğer seçeneklerden ayrı olarak sunmasına bakılırsa ona göre bu durumda toprakların mülkiyeti ne gazilere ne eski zilyetlere ne de oraya nakledilen zimmlere ait olacaktır. Şu halde diğer üç Sünnî hukuk geleneği tarafından da benimsenen bu görüş, sultanın toprakları hazine malı haline getirme yetkisine de sahip olduğunu ifade etmektedir ve açıkçası bu, Hanefî hukuk doktrini açısından tam olarak yeni bir görüştür.³

¹ “وما غنمه المسلمون من الأرضين ... وإليه أن يققها للمسلمين ويجعلها أرض خراج، فيكون خراجها فيئاً لهم...” (Serbest çeviri yapılmıştır.) Bk. Tahâvî, *el-Muhtasar*, 167-168. Tahâvî'nin bu eserindeki vakıf görüşünden beni haberdar eden Yasir Beyatlı'ya teşekkür ederim.

² Tahâvî, *el-Muhtasar*, 168.

³ İmama askerî güçle fethedilen toprakları bütün İslam toplumu yararına vakfetme yetkisi tanıyan bu görüş, diğer mezheplere mensup bazı âlimler tarafından Ebû Hanîfe'ye nispet edilmektedir. Mesela Mâverdi (ö. 450/1058) ile İbn Hazm (ö. 456/1064) bunlardan bazılarıdır. Ancak Mâverdi'den farklı olarak İbn Hazm, Ebû Hanîfe'ye göre imamın vakıf yetkisini kullanması halinde toprakların eski zilyetlerin mülkü olacağını söyler. Bk. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 5/408; Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 175. Ebû Hanîfe'ye nispet edilen bu görüş ikincil literatüre ait bazı çalışmalarda da tekrar edilmektedir. Msl. bk. Kallek, “Haraç”, 16/73.

A. Tahâvî Şârihlerinin Yorumları

Hanefî gelenekte Ebû Bekr el-Cessâs, Hüseyin b. Ali es-Saymerî (ö. 436/1045), Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090-1), Ebû Nasr es-Semerkindî, Bahâüddîn el-İsbîcâbî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Akta‘ el-Bağdâdî (ö. 474/1081) ve Kâsım b. Kutluboğa’nın (ö. 879/1474) da aralarında bulunduğu pek çok âlim, Tahâvî’nin *el-Muhtasar*’ı üzerine şerh yazmış,¹ ancak bilindiği kadarıyla bunlardan sadece Cessâs, Ebû Nasr es-Semerkindî ve Bahâüddîn el-İsbîcâbî’nin şerhleri günümüze ulaşmıştır.²

Irak Hanefîlerinin 4./10. yüzyıldaki en önemli hukukçularından Cessâs, Tahâvî’nin metninde yer verdiği vakıf görüşüyle ilgili olarak şunu söyler: “Ebû Ca‘fer’in ‘imam, eğer dilerse ganimet olarak elde edilen toprakları bütün Müslümanlar için vakfedebilir’ şeklindeki ifadesini ben ashâbımızdan öğrenmedim.”³ Bu, anlaşıldığı kadarıyla Iraklılar arasında bilinen bir görüş değildi. Zira Cessâs, sözlerine devamla “esasen bizim, ashâbımızın kitaplarından bildiğimiz ve kendi şeyhlerimizden duyduğumuz şey şudur”⁴ der ve Tahâvî’nin aktarımında geçen vakfetme dışındaki diğer üç yetkiyi sıralar. Cessâs’ın da belirttiği gibi Hanefî mezhebinin erken dönem hukukçuları Ebû Yûsuf ile Şeybânî’nin kitaplarında ganimetlerin taksimi bağlamında imamın askerî güçle fethedilen toprakları bütün İslam toplumu yararına vakfedebileceği şeklinde bir görüş yer almaz.⁵ Ancak Cessâs, Tahâvî’nin naklettiği vakıf görüşünün mezhep imamlarına aidiyetinin o bölgede bilinen bir şey olmadığını belirtse de onun imamlardan Tahâvî’ye başka bir kanalla ulaşmış olma ihtimalini göz önünde bulundurarak yine de ihtiyatlı bir dil kullanır: “Ebû Ca‘fer’in sözünü ettiği vakıf görüşü ashâbımızdan ona ulaşmış ama bize ulaşmamış bir rivayet olabilir.”⁶

¹ Davut İltaş, “Tahâvî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/387.

² Chester Beatty Kütüphanesi’nde 3923 numarada Şemsüleimme es-Serahsî’ye nispet edilen *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî* adlı eser, Bahâüddîn el-İsbîcâbî’nin şerhinin bir başka nüshasıdır.

³ Cessâs, *Şerhu’l-Muhtasar*, 4/235.

⁴ Cessâs, *Şerhu’l-Muhtasar*, 4/235.

⁵ Bu bölümün girişinde de gösterildiği üzere onların kitaplarında imamın fethedilen toprakların beşte birini hazine için ayırdıktan sonra geri kalanını gazilere dağıtabileceği veya toprakları tümüyle eski sahiplerinin ellerinde “mülk” olarak bırakabileceği kaydedilir. Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 75; Şeybânî, *el-Câmi‘u’s-Sağîr*, 310-311; Şeybânî, *el-Asl*, 7/439; 10/98; ayrıca bk. Hâkim eş-Şehîd, *el-Muhtasaru’l-Kâfi* (Feyzullah, 922), 209a. Ayrıca bu konuda Ebû Hanîfe ile öğrencileri arasında bir ihtilafın varlığına da işaret edilmez. Aksine imamın yetkisini bu iki seçenekle sınırlandıran görüş, *el-Câmi‘u’s-Sağîr*’de (bk. 310) Muhammed’in Yakub’dan, onun da Ebû Hanîfe’den aktarımı olarak yer alır. Öte yandan Şeybânî, *el-Asl*’ın kısa mukaddimesinde (bk. *el-Asl*, 1/5) eser boyunca Ebû Hanîfe’nin, Ebû Yûsuf’un ve kendisinin görüşlerini açıkladığını söyler ve ardından şunu da özellikle belirtir: “İhtilaftan söz etmediğim meselelerde ilgili görüş hepimize aittir.” O, bu meselede de herhangi bir ihtilafa işaret etmez.

⁶ Cessâs, *Şerhu’l-Muhtasar*, 4/236. Cessâs’ın şerhinden öğrendiğimize göre Tahâvî’nin metninde yer alan ama Irak’ta imamlara aidiyeti bilinmeyen başka meselelere ilişkin görüşler de vardır. Bu görüşler için de

Ebû Nasr el-Semerkindî¹ şerhinde imama tanınan diğer yetkilerin yanı sıra vakıf yetkisinden de söz eder, ancak Cessâs'ın aksine, vakıf yetkisiyle ilgili görüşün mezhebin kurucu hukukçularına aidiyeti problemine hiç değinmez, sadece müellifin ilgili ibaresini yeniden ve daha açık bir şekilde ifade etmekle yetinir: “İmam eğer dilerse topraklar dışındaki bütün ganimetleri gaziler arasında taksim eder, toprakları ise olduğu gibi bırakır ve ebedi olarak askerler için bir tür vakıf haline getirir.”² “Bir tür” olarak çevirdiğim “menzile” kelimesiyle imamın bu tasarrufunun teknik anlamda vakıf olmadığına işaret eden Semerkandî, aynı zamanda ilginç bir biçimde “ebedi olarak” kaydıyla da onun süresiz ve bağlayıcı olacağını ima eder ama bunun için bir gerekçe sunmaz. Semerkandî'nin şerhini ihtisar eden³ Bahâüddîn el-İsbîcâbî⁴ de kendi eserinde bu açıklamayı aynen korur.⁵

Ebû Nasr es-Semerkindî'nin, Tahâvî'nin vakıf görüşüne bir şerh düşmemesi, aksine onu onaylayan ve benimseyen bir üslup kullanması ve onun ardından Bahâüddîn el-İsbîcâbî'nin de bu tavrı sürdürmesi, sultanın askeri güçle fethedilen topraklar üzerindeki yetkileri açısından mezhep doktrininin gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir. Zira sonraki yüzyıllarda Orta Asya ve Diyâr-ı Rûm'da telif edilecek olan eserlerde Cessâs'ın sözünü ettiği kuşku göz ardı edilmiş ve sultanın söz konusu toprakları vakıf adı altında hazine malı haline getirebileceği görüşü, artık genellikle Ebû Nasr es-Semerkindî'nin dilinde kazandığı bu yeni ifade biçimiyle alıntılanmıştır.

benzer notlar düşmüş olan Cessâs, onların birinde Tahâvî'nin ravi kişiliğine duyduğu güveni şu sözlerle dile getirir: “Ebû Ca'fer, aktardıkları hususunda sika ve güvenilir bir râvidir, müttehem değildir.” 7/403. O, aynı şekilde bu görüşlerin de Tahâvî'ye başka bir rivayet kanalıyla ulaşmış olabileceğini yineler. Bk. 2/70, 3/136, 7/364. Ayrıca Cessâs, bazı meselelerde (bk. 4/15, 7/447, 8/509) Irak'ta ilgili görüşün imamlara aidiyetinin bilinmediğini belirtmekle yetinirken, ganimetlerin taksimi meselesinde yaptığı gibi bazılarında ise imamların kitaplarına referansla Irak'ta yaygın olarak bilinen görüşü de açıklar. Bk. 2/547, 5/328, 7/403. Öte yandan Cessâs, bazı meselelerde (msl. bk. 3/136, 5/328, 7/403) Tahâvî'nin bu tür görüşleri imamların başka görüşlerine kıyas ederek, yani “tahrîc” yöntemiyle elde etmiş olabileceğini de hesaba katar ve bu ikinci durumda söz konusu görüşün imamlara nispetinin doğru olmayabileceğini de özellikle belirtir: “Kıyasla ulaşılan hüküm, doğru olabileceği gibi yanlış da olabilir.” 7/403.

¹ Kureşî, Ebû Nasr'ı bölgenin fetâvâ ve vâkı'ât alanındaki en büyük otoritelerinden biri olarak tanıtır. Bk. İbn Ebû'l-Vefâ Abdülkadir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Hicr li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1993), 1/335-336.

² “وإن شاء قسم الكل، وترك الأرضين، وجعلها بمنزلة الوقف على المقاتلة أبداً.” Ebû Nasr Ahmed b. Mansûr et-Taberî es-Semerkindî, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 588), 304b.

³ Nitekim Bahâüddîn el-İsbîcâbî, eserinin sonunda bunu açıkça belirtir. Bk. Bahâüddîn Ali b. Muhammed el-İsbîcâbî, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 866), 467b-468a. İki şerh arasındaki bu ilişkiden beni haberdar eden Okan Kadir Yılmaz'a teşekkür ederim.

⁴ Kureşî, o çağda Mâverâünnehir'de Ebû Hanîfe'nin mezhebinin onun kadar iyi bilen başka bir kimsenin bulunmadığını, onun uzun bir ömür yaşadığını ve hayatını ilme adanarak pek çok öğrenci yetiştirdiğini söyler. Bk. Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudîyye*, 3/591-592.

⁵ İsbîcâbî, *Şerhu'l-Muhtasar* (Murad Molla, 866), 144b.

B. Fetvalardan Şerhlere: Vakıf Görüşünün Doktrine Girişi

Tahâvî'nin sultana askerî güçle fethedilen toprakları bütün İslam toplumu yararına vakfetme yetkisi tanıyan görüşü, muhtemelen Cessâs'ın söz konusu kuşkulı tavrı nedeniyle sonraki muhtasar metinlere giremedi ve mezhep içerisinde sadece Tahâvî'ye nispet edilen bir yorum olarak kaldı. Ancak bu görüş, Tahâvî'nin vefatından yaklaşık bir asır sonra, önce Orta Asya ve Hindistan'da, ardından Diyâr-ı Rûm'da Hanefî fetâvâ edebiyatında mezhebin muteber görüşlerinden biri olarak alıntılanmaya başladı ve nihayet 9./15. asrın ilk yarısından itibaren şerh edebiyatına girerek mezhep doktrininin bir parçası haline geldi. Mesela Rûknülislâm Ali b. Hüseyin es-Suğdî'nin (ö. 461/1068) *en-Nütef fi'l-Fetâvâ*'sı, Radiyyüddîn Muhammed b. Muhammed es-Serahsî'nin (ö. 571/1176) *el-Vecîz fi'l-Fetâvâ*'sı, yazarı tartışmalı olan¹ *el-Hâvî'l-Kudsî*, Yûsuf b. Ömer el-Kâdûrî el-Bezzâr'ın (ö. 832/1428) *Câmi'u'l-Muzmerât*'ı, Âlim b. Alâ el-Hindî'nin (ö. 786/1384) *el-Fetâva't-Tâtârhâniyye*'si, Şemseddin Muhammed b. Hüsameddin el-Kuhistânî'nin (ö. 962/1555) *Câmi'u Rumûzi'r-Rivâye*'si, Fahreddin Yahya b. Abdullah el-Mudurnî'nin *Müştemilü'l-Ahkâm*'ı, Mustafa b. İsa el-Ankaravî'nin *Mecma'u'l-Müntehabât*'ı, Muhyiddîn Muhammed b. Mahmud el-Muğlavî el-Vefâî'nin *Cevâhirü'l-Ahkâm*'ı ve 17. yy. ortalarında Hintli bir ulema heyeti tarafından hazırlanmış olan *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye* adlı ansiklopedik fetva kitabı, sultanın fetihle ele geçirilen toprakları bütün İslam toplumu yararına vakfedebileceği görüşüne atıfta bulunan fetâvâ türü eserlerden bazılarıdır. Öte yandan bu görüş yine Hintli bir Hanefî âlimi olan Muhammed A'lâ b. Ali et-Tehânevî'nin (ö. 1158/1745'ten sonra) *Ahkâmü'l-Arâzî*² başlıklı risalesinde de yer almıştır.

Bu âlimlerden Rûknülislâm es-Suğdî,³ *en-Nütef fi'l-Fetâvâ* adlı eserinde⁴ imamın askerî güçle fethedilen topraklar üzerindeki yetkileri bağlamında Tahâvî'nin adını açıkça

¹ Bu eser, modern literatürde genellikle Cemaleddin Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî'ye (ö. 593/1197) nispet edilmektedir. Ancak bir çalışmada bu nispetin hatalı olduğu, aslında eserin Muhammed el-Gaznevî adında başka bir Hanefî âlimi tarafından yazıldığı öne sürülmüştür. Bk. Arzu Yavuz, *M. Gaznevî'nin el-Hâvî'l-Kudsî Adlı Eserinin Fıkıh Usûlü Bölümünün Tahkik ve Değerlendirilmesi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 7-13.

² Bu risaleden beni haberdar eden Yasir Beyatlı'ya teşekkür ederim.

³ 5./11. yüzyılda Sâmânîler, Karahanlılar ve Gazneliler döneminde Buhara'da yaşayan ve Kureşî'nin verdiği bilgiye göre Şemsüleimme es-Serahsî'nin hocası olan Suğdî, bölgenin önemli bir Hanefî kâdısı ve müftüsüydü. Bk. Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudîyye*, 2/567; ayrıca bk. Selahaddin Abdüllatif en-Nâhî, "Suğdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/474-475.

⁴ Zysow, *el-Nütef* in Suğdî'ye nispetinin büyük ihtimalle hatalı olduğunu, hatta onun Hanefî değil, Kerrâmî bir hukukçu tarafından yazılmış olabileceğini öne sürer. Bk. Aron Zysow, "Two Unrecognized Karrâmî Texts", *Journal of the American Oriental Society* 108/4 (1988), 579-589.

zikretmeden onun *el-Muhtasar*'ındaki ifadelerini aşağıdaki gibi aynı sırayla ama daha özlü bir biçimde alıntılar:

İmam topraklar hususunda şu dört şeyden birini tercih edebilir: Dilerse diğer ganimetlerde yaptığı gibi toprakların beşte birini hazine için ayırdıktan sonra geri kalanını gazilere dağıtır. Dilerse, tıpkı Hz. Ömer'in Sevâd'da yaptığı gibi toprakları Müslümanlar için vakfeder. Dilerse, orada yaşayan insanları eskiden olduğu gibi topraklarında bırakıp kendilerinden toprakları için haraç ve başları için cizye alır. Dilerse, toprakları zimmîlerden başka bir topluluğa verip kendilerinden yine toprakları için haraç ve başları için cizye alır.¹

Eğer metinde bir istinsah hatası yapılmamışsa² Suğdî, Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'daki ifadelerinin aksine burada Hz. Ömer'in Sevâd'daki uygulamasını imamın söz konusu toprakları Müslümanlar için vakfedebileceğini gösteren bir örnek olarak sunar. Oysa Tahâvî, adı geçen eserinde bu uygulamayı imamın toprakları eski zilyetlerin ellerinde mülk olarak bırakması için örnek gösteriyordu.

Hanefî gelenekte daha çok *el-Muhîtü'r-Radavî* adlı eseriyle tanınan Radıyyüddîn es-Serahsî,³ aslında bunun yanı sıra *el-Vasît* ve *el-Vecîz* adlarını verdiği iki ayrı fıkıh metni daha kaleme almıştır. Serahsî, 6./12. yüzyılın ikinci yarısında “sadece önemli olayları ve sık rastlanan meseleleri derlediğini”⁴ söylediği sonuncu eserinde imamın ganimet olarak ele geçirilen topraklar üzerindeki yetkilerini önce mezhebin zahirurrivâye kaynaklarında yer aldığı şekliyle alıntılamış ve daha sonra şunu da özellikle eklemiştir: “Meşâyihimizden biri, ‘eğer imam dilerse topraklar dışındaki bütün ganimetleri gaziler arasında taksim eder, toprakları ise olduğu gibi bırakır ve ebedi olarak askerler için bir tür vakıf haline getirir.’ demiştir.”⁵ Serahsî'nin kendisinden “meşâyihimizden biri” diye söz ettiği kişi, Ebû Nasr es-Semerkindî ve Bahâüddîn el-İsbicâbî'dir. Zira aslında

¹ Serbest çeviri yapılmıştır. Bk. Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin es-Suğdî, *en-Nütef fi'l-Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 139), 190a.

² Eserin elimizdeki dört yazma nüshası ile bir matbu nüshasında Suğdî'nin anlatımı yukarıda aktarıldığı gibidir. Bk. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 139, 190a; Atıf Efendi, 1177, 205b; Carullah, 974, 175b; Fatih, 2485, 81a; Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin es-Suğdî, *en-Nütef fi'l-Fetâvâ* (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 2/725.

³ 6./12. yüzyılın ilk yarısında Buhara'da Sadrüşşehîd Hüsâmeddîn Ömer b. Abdülaziz (ö. 536/1141) ile Alâeddin es-Semerkindî (ö. 539/1144) gibi devrin önde gelen Hanefî âlimlerinden ders almış ve daha sonra Şam bölgesine gelerek sırasıyla Halep'te Halâviyye Medresesi ile Dımaşk'ta Hâtûniyye Berrâniyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Bk. Şükrü Özen, “Serahsî, Radıyyüddîn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/542-544.

⁴ Radıyyüddîn Muhammed b. Muhammed es-Serahsî, *el-Vecîz fi'l-Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 393), 1b.

⁵ Serahsî, *el-Vecîz* (Hekimoğlu, 393), 52b.

Tahâvî'ye ait olan söz konusu görüşü bize bu şekilde aktaran onlardır. Serahsî'nin bu sözleri, 9./15. yüzyılın ikinci yarısından sonra Diyâr-ı Rûm'da Fahreddin Yahya b. Abdullah el-Mudurnî, Mustafa b. İsa el-Ankaravî ve Muhyiddîn Muhammed b. Mahmud el-Muğlavî gibi pek çok Osmanlı âlimi¹ tarafından alıntılanmıştır.²

Tahâvî'nin vakıf görüşünün Buharalı Hanefîler arasında yayılmaya başladığı tarihlerde bölgenin önde gelen bir hukukçusu Fahrüddîn Kâdîhân (ö. 592/1196), söz konusu görüşle uyumlu başka bir hukukî yorumdan söz etmiştir. Bir şehir askerî güçle fethedildiğinde sultanın orada yaşayan insanları eskiden olduğu gibi hür olarak bırakıp evlerini ve topraklarını her yıl için belli bir ücret karşılığında kendilerine kiraya verebileceğini söyleyen Kâdîhân, bunun Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin ortak görüşü olduğunu öne sürer.³ Kâdîhân bu bağlamda Tahâvî'ye herhangi bir şekilde atıf yapmaz ama görüldüğü üzere o, sultanın toprağı hazine mülkü haline getirdikten sonra onu nasıl işleteceği üzerinde durmaktadır. Aşağıda da görüleceği üzere 16. yy. ortalarından itibaren Osmanlı uleması, miri sistemin hukukî temellerini göstermek için Tahâvî'nin vakıf görüşünün yanı sıra Kâdîhân'ın aktardığı bu görüşü de alıntılacaktır.

Yazarı tartışmalı olan *el-Hâvî'l-Kudsî* adlı eser, yine ganimet olarak ele geçirilen toprakların taksimi bağlamında Tahâvî'nin imama sunduğu söz konusu dört seçeneği zikreder, ancak ondan farklı olarak ikinci ve üçüncü seçeneklerin yerlerini değiştirir ve herhangi bir örneklendirme de yapmaz. Bu eser üçüncü sırada imamın askerî güçle

¹ Birgivî ile onun meşhur eseri *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'sinin şârihleri de yüzyıllar boyunca Osmanlı miri sisteminin şeriatla uyumunu göstermek için Tahâvî'nun vakıf görüşü ile Kâdîhân'ın hemen aşağıda zikredeceğim görüşünü alıntılادılar. Buna dair bir inceleme için araştırmamızın ikinci bölümüne bakılabilir.

² Fahreddin Yahya b. Abdullah el-Mudurnî, *Müştemilü'l-Ahkâm fî'l-Fetâva'l-Hanefiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Başışlar, 3669), 20a-b; Mustafa b. İsa el-Ankaravî, *Mecma'u'l-Müntehabât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 333), 365b; Muhyiddin Muhammed b. Mahmûd el-Vefâî el-Muğlavî, *Cevâhirü'l-Ahkâm ve Mu'inü'l-Kuzât ve'l-Hükkâm* (İstanbul: DİBMK, Yazma Eserler, 3691), 79b. Muğlavî, eserin aynı yerinde Kâdîhân'ın sultana fetihle ele geçirilen toprakları tümüyle mirileştirme yetkisi tanıyan görüşünü de bir kenar notu olarak alıntılar.

³ Ebû'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasan b. Mansûr Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân* (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 3/503. Kâdîhân, burada "arazi" ve "meyve ağacı" anlamına gelen (Bk. Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülğafur Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), "akr", 2/754.) "akâr" kelimesini kullanmıştır. Aşağıda da görüleceği üzere kelimenin bu bağlamda "arazi" anlamında olduğunu kabul eden Osmanlı âlimleri, miri arazi uygulamasının şeriatla uyumunu göstermek için Kâdîhân'ın bu ifadesini de alıntılanmıştır. Ayrıca Cürcânî'nin (ö. 522/1128'den sonra) "Eğer imam kimi hâne sahipleriyle her yıl topraklarının kaldırabileceği kadar belirli bir miktar dirhem ödemeleri karşılığında sulh yaparsa bu da caizdir" şeklindeki sözü Kâdîhân'ın mezkûr görüşünün başka bir ifadesi gibidir. Bk. Ebû Abdullah Yûsuf b. Ali el-Cürcânî, *Hizânetü'l-Ekmele* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1518), 215a. Bu görüş de daha sonra şerhlere girmiştir. Bir örnek olarak bk. Nizâmüddîn Abdülali b. Muhammed Huseyn el-Bircendî, *Şerhu'n-Nükâye Muhtasarü'l-Vikâye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 758), 369b.

fethedilen toprakları bütün Müslümanlar için vakfedebileceğini, bu durumda ilgili toprakların haraç arazisi statüsünde olacağını ve onlardan elde edilecek haraç gelirlerinin yine bütün Müslümanlara fey' olarak sarf edileceğini belirtir.¹

8./14. yüzyılın ikinci yarısında yazan Hindistanlı meşhur Hanefî hukukçusu Ferîdüddîn Âlim b. Alâ el-Enderpeî ise, Delhi Türk Sultanı III. Fîrûz Şah Tuğluk'un kumandanlarından Tatar Han'a takdim ettiği *el-Fetâva't-Tâtârânîyye*² başlıklı ansiklopedik fıkıh eserinde ganimetlerin nasıl taksim edilmesi gerektiğiyle ilgili bahiste *Şerhu't-Tahâvî* adlı anonim bir esere referansla imamın eğer dilerse topraklar dışındaki bütün ganimetleri gaziler arasında taksim edebileceğini, toprakları ise eski sahiplerinin ellerinde ebedi olarak bırakıp askerler için bir tür vakfa dönüştürebileceğini söyler.³ Radiyyüddîn Serahsî gibi Âlim b. Alâ'nın anonim kaynağı da yine Ebû Nasr es-Semerkindî veya Bahâüddîn el-İsbîcâbî'dir. Tahâvî'nin vakıf görüşü, *el-Fetâva't-Tâtârânîyye*'nin Hanefî hukuk geleneği üzerindeki büyük etkisi sayesinde sonraki yüzyıllarda Hindistan ve diğer Orta Asya bölgeleri ile Osmanlı merkez topraklarında telif edilecek olan eserlerde artık genellikle Ebû Nasr es-Semerkindî veya Bahâüddîn el-İsbîcâbî'den alıntılanacaktır. Bu eserlerden biri de 11./17. yüzyılın ikinci yarısında yine Hindistan'da Bâbürlü hükümdarı Sultan Evrengzîb'in (1658-1707) emriyle devletin yargı ve iftâ kurumlarında uygulanmak üzere hazırlanmış olan *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye* veya diğer adıyla *el-Fetâva'l-Hindîyye*'dir.⁴ Burhânpûrlu Şeyh Nizâm (ö. 1090/1679) başkanlığındaki geniş bir ulema heyeti tarafından Hanefî mezhebinin en muteber kaynaklarından istifadeyle yazılmış olan bu eserde yine ganimetlerin taksimi bağlamında imamın vakıf yetkisi, *el-Fetâva't-Tâtârânîyye*'den naklen anonim bir Tahâvî şerhinden alıntılanmıştır.⁵ Bu şerh de yine ya Semerkandî'nin veya İsbîcâbî'nindir.

Hanefî hukuk geleneğinde yüzyıllar boyunca fetâvâ türü eserlerde belli ölçüde yayılmaya devam eden vakıf görüşü, tespit edebildiğim kadarıyla 9./15. yüzyılın ilk yarısında Şemseddin Yûsuf b. Ömer el-Kâdûrî el-Bezzâr'ın (ö. 832/1428-9) *Câmi'u'l-Muzmerât ve'l-Müşkilât* adlı eseriyle şerh literatürüne de girdi. Hayatı hakkında çok

¹ Anonim, *el-Hâvî'l-Kudsî fî Fîrû'î'l-Fıkhi'l-Hanefî* (Dımaşk-Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 2011), 2/440.

² Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ferhat Koca, "el-Fetâva't-Tâtârânîyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/446-447.

³ Ferîdüddîn Âlim b. Alâ, *el-Fetâva't-Tâtârânîyye*, thk. Şebbîr Ahmed el-Kâsımî (Diyûbend: Mektebetü Zekerîyya, 2010), 7/130-131.

⁴ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Özel, "el-Âlemgîriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/365-366.

⁵ Şeyh Nizâm v.dğr., *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye (el-Fetâva'l-Hindîyye)* (Mısır: Dârü'l-Fikr, 1310), 2/227.

sınırlı bilgi bulunan¹ Bezzâr, muhtemelen yine Orta Asya’da yaşamış bir Hanefî âlimi olup bilinen tek eseri Bağdatlı büyük hukukçu Kudûrî’nin (ö. 428/1037) *el-Muhtasar*’ı üzerine yazdığı mezkûr şerhidir. Eserinde mezhepteki hâkim söylemle uyumlu olarak *el-Muhtasar*’da imama tanınan iki temel yetkiyi açıklayan Bezzâr, ardından imamın sahip olduğu yetkilerin bunlarla sınırlı olmadığını göstermek için anonim bir eserden Tahâvî’ye nispet ettiği uzun bir pasajı alıntılar.² Bu pasajda imamın askerî güçle fethedilen toprakları askerler için ebedi olarak bir tür vakfa dönüştürme yetkisine sahip olduğunu belirten bir cümle de yer alır. Bu cümlede öne sürülen görüş, Tahâvî’ye ait olsa da onu bu şekilde ifade eden kişi, bilindiği gibi Ebû Nasr es-Semerkindî’dir.

Bu görüşe yer veren şerhlerden biri de 10./16. yüzyılın ilk yarısında Horasan ve Buhara’da yaşamış önemli bir Hanefî müftüsü olan Şemseddin Kuhistânî’nin *Câmi’u’r-Rumûz* adlı eseridir. Kuhistânî, bu kitabında Hanefî mezhebinde “mütûn-i erba‘a” veya “mütûn-i selâse” olarak anılan muhtasar el kitaplarından *el-Vikâye*’nin ihtisarı olan *en-Nükâye*’yi şerh etmiştir. *en-Nükâye*’nin müellifi Sadrüşşerîa es-Sânî (ö. 747/1346) ganimetlerin taksimi problemini ele alırken mezhep literatüründeki hâkim söylemi sürdürür ve imamın askerî güçle fethedilen toprakları ya gaziler arasında taksim edebileceğini veya cizye ve haraç karşılığında önceki sahiplerinin ellerinde bırakabileceğini yazar. Bu ifadeyi şerh eden Kuhistânî, metinde imama tanınan ikinci yetki için Hz. Ömer’in Sevâd’daki uygulamasını örnek gösterir, ancak buradan hareketle imamın toprakları gazilere dağıtmayıp eski sahiplerinin ellerinde “mülk” olarak bırakabileceği gibi “vakıf” statüsünde de bırakabileceği çıkarımında bulunur ve bunu desteklemek için Kudûrî şârihi Bezzâr’ın adı geçen eserine referansla imamın topraklar dışındaki bütün ganimetleri savaşa katılan gazilere dağıtıp toprakları ebedi olarak askerler için vakfedebileceğini söyler.³

¹ Kaynaklarda onun Türkler arasında Nebîre Şeyh Ömer olarak tanındığı söylenir. Bk. Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A‘lâm: Kâmûsü Terâcüm li-Eşheri’r-Ricâl ve’n-Nisâ’ mine’l-Arab ve’l-Müsta‘ribîn ve’l-Müstaşrikîn* (Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melâyîn, 2002), 8/244. Bezzâr ve şerhi hakkında kısa bir inceleme için bk. Yûsuf b. Ömer b. Yûsuf el-Kâdûrî el-Bezzâr, *Câmi’u’l-Muzmerât ve’l-Müşkilât*, thk. Ammâr Muhsin Fuâd er-Râvî (Beyrut-Lübnan: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2018), 28-33.

² Bezzâr, *Câmi’u’l-Muzmerât*, 5/321.

³ “وفيه إشعارٌ بأنه جاز أن يقسم الكلّ إلا الأراضي، فإنه جعلها بمنزلة الوقف على المقاتلة أبداً، كما في المضمّرات.” Şemseddin Muhammed b. Hüsameddin el-Kuhistânî, *Câmi’u Rumûzi’r-Rivâye Şerhu Muhtasari’l-Vikâye*, thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz (Beyrut-Lübnan: Daru’l-kütübü’l-ilmiyye, ts.), 4/203.

Bu şârihlerin yanı sıra 12./18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı merkez topraklarında yaşamış çok yönlü bir Hanefî âlimi olan İzmirî Mevlânâ Mehmed¹ (ö. 1165/1751) de İbrahim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mülteka'l-Ebhur* adlı metni üzerine yazdığı şerhinde imamın askerî güçle fethedilen topraklar üzerindeki yetkilerini maddeler halinde sıralar ve bunlar arasında o tarihlerde Hanefî mezhep doktrinine eklenme sürecini çoktan tamamladığı anlaşılan “vakıf” yetkisine de diğerleriyle aynı seviyede yer verir.² İzmirî'nin bu üslubuna ikinci bölümde tekrar döneceğim.

İzmirî'yle aynı tarihlerde Hindistan'da *Ahkâmü'l-Arâzî* adlı bir risale kaleme alan Muhammed A'lâ b. Ali et-Tehânevî de mezkûr eserinde öne sürdüğü bir iddiasını kanıtlamak için Tahâvî'nin vakıf görüşünü temel bir argüman olarak alıntılar. Tehânevî'nin risalesinin girişinde aktardığı bilgilere bakılırsa o dönemde Hindistan topraklarının hukukî statüsü ciddi bir tartışma konusu olmuş ve ulemanın çoğunluğu zilyetliği mülkiyetin bir göstergesi kabul ederek pratikte bu toprakları işleyen zimmîlerin onlara mâlik olduklarını öne sürmüşlerdir. Ancak Tehânevî'ye göre bu, doğru bir yaklaşım değildir. Zira askerî güçle ele geçirilmiş olan Hindistan toprakları, fetihle birlikte fey' haline gelip imamın tasarrufuna girmiştir ve sultan, onları gazilere dağıtma veya eski sahiplerinin ellerinde “mülk” ya da “vakıf” statüsünde bırakma yetkisine sahiptir. Dolayısıyla onlarda aslolan hazine malı olmalarıdır. Şu halde aksini iddia eden zilyetler, devrin sultanının ilgili toprakları fethin ardından atalarına temlîk ettiğini ve kendilerinin de halihazırda onların mirasçıları olduklarını kanıtlamaları gerekir. Tehânevî'nin de çok iyi bildiği ve açıkça ifade ettiği gibi aradan asırlarca zaman geçtiği için zilyetlerin bunu kanıtlamaları imkânsızdır ve bu nedenle ona göre sultan, aslı itibarıyla hazine malı olan ama pratikte zilyetler tarafından “kiracılık (icâre)” veya “zirai ortaklık (müzâraa)” statüsünde işlenen toprakları dilediği zaman onların ellerinden alma hakkına sahiptir.³

Risalesinde imamın askerî güçle fethedilen topraklar üzerindeki otoritesinin sınırları açısından ayrıntılı bir doktrin incelemesi yapan Tehânevî, bu bağlamda önce geleneğin hâkim söylemini aktarır ama bununla yetinmez ve hemen ardından Tahâvî'nin vakıf görüşünü *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye*'den alıntılararak imamın bu yetkiye de sahip

¹ Ferhat Koca, “İzmirî, Mevlânâ Mehmed”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/XXIII, 529-530.

² Muhammed b. Veli b. Resûl el-İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye ve Cem'u'r-Rivâye ve'd-Dirâye*, thk. Muhammed Mustafa el-Hatîb (Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2017), 2/118-119.

³ Muhammed A'lâ b. Ali et-Tehânevî, *Ahkâmü'l-Arâzî* (Riyad: Câmiatü'l-Melik Suûd, 528), 3b-5a.

olduğunu özellikle vurgular.¹ Fakat Orta Asyalı seleflerinin aksine Tehânevî, imamın bütün İslam toplumu yararına vakfettiği toprakların artık ne öşür ne de haraç statüsünde olacağını, dolayısıyla onları işleyen çiftçilerden alınacak bedelin “öşür” veya “haraç” değil, “ücret” veya benzeri bir şey kabul edilmesi gerektiğini öne sürer.² Klasik doktrin açısından imamın haraç topraklarında çiftçileri en fazla mahsulün yarısı kadar bir vergi ödemekle yükümlü tutabileceği göz önünde bulundurulursa bu yorum, toprakların müzâraa usulüyle işletildiği durumda imama mahsulün yarısından daha fazlasını talep etme yetkisi tanır. Zaten Tehânevî de bunu açıkça belirtir.³ Ayrıca o, aynı yerde *el-Hâvi'l-Kudsî*'nin kendi iddiasıyla çelişkili gibi görünen açıklamasını alıntılararak onu yeniden yorumlamaya çalışır ve eserin anonim yazarının orada “vakıf” ve “haraç” kelimelerini teknik anlamlarıyla değil, aksine sözlük anlamlarını kastederek kullandığını ve dolayısıyla mezkûr ifadenin şu manaya geldiğini öne sürer: “Eğer imam dilerse askerî güçle fethedilen toprakları bütün Müslümanlar için ‘alıkoyar’ (*vakıf* değil, *habs*) ve böylece onlar ‘gelir getiren topraklara’ (*arâzî-i harâc* değil, *arâzî-i ğalle*) dönüşür ve söz konusu ‘gelirler’ fey statüsünde olur.”⁴

Esasen Tehânevî, bu yorumlama biçimini 9./15. yüzyıl Mısır Hanefiliğinin en etkili isimlerinden biri olan Kemalüddîn İbnü'l-Hümâm'dan (ö. 861/1457) ödünç almıştır. Nitekim Johansen'in çalışmasının da açıkça gösterdiği üzere Mısır'da tarım topraklarının hukukî statüsü zamanla klasik Hanefî toprak hukuku doktrini açısından esaslı bir değişime uğramıştır.⁵ Zira bu doktrine göre, askerî güçle fethedilmiş olan Mısır toprakları eski sahiplerinin mülküydü ve onlar sadece hazineye “haraç” ödemekle yükümlüydüler. Ancak zaman içerisinde oluşan yeni politik düzen ve sosyoekonomik şartlar altında fiili durum değişmiş⁶ ve söz konusu topraklar artık hazine malı haline gelmiştir. Bu dönemde İbnü'l-Hümâm, mevcut pratiğin şeriatla uyumunu açıklamak için

¹ Tehânevî, *Ahkâmü'l-Arâzî*, 17a.

² Tehânevî, *Ahkâmü'l-Arâzî*, 18b. Tehânevî'nin benimsediği bu yaklaşım, aşağıda Ebussuûd ile Birgivi'nin yorumlarında da görüleceği üzere, miri arazi mutasarrıflarının sipahiye yaptıkları ödemeleri onlar açısından “ücret”, sultan ya da sipahi açısından “haraç” kabul eden Osmanlı Hanefî hukukçularının yaklaşımlarından esaslı bir biçimde farklıdır. Tehânevî'nin aksine bu hukukçular, Orta Asya'daki hâkim yorumu sürdürmüşlerdir.

³ Tehânevî, *Ahkâmü'l-Arâzî*, 18b-19a.

⁴ Tehânevî, *Ahkâmü'l-Arâzî*, 19b.

⁵ Johansen, *Land Tax and Rent*.

⁶ Bu değişim için bk. Johansen, *Land Tax and Rent*, 80-82.

“sahipleri geride hiçbir mirasçı bırakmadan öldükleri” gerekçesiyle bu toprakların hazineye intikal etmiş olabileceğini öne sürmüştür.¹

İbnü'l-Hümâm'ın aslında kuşkulu bir dille ifade ettiği bu argümanı tarihsel bir gerçeklik olarak kabul eden Tehânevî, onu küçük bir kelime ilavesiyle şerh eder ve ilk toprak sahiplerinin geride “bilinen” mirasçılar bırakmadan öldükleri için Mısır topraklarının hazine malı haline geldiğini söyler. Zira Mısır gibi geniş bir coğrafyada yaşayan sayısız insanın geride hiçbir mirasçı bırakmadan öldüklerinin tespiti âdeten imkânsızdır. Ancak mevcut zilyetlerin mirasçı olduklarının kesin olarak bilinmiyor oluşu, ona göre Mısırlı hukukçunun iddiası için yeterlidir. Zira zilyetlik tek başına mülkiyet göstergesi sayılamaz.² Zilyetler, işledikleri toprakların kendilerine ait olduğunu kanıtlamadıklarına göre söz konusu topraklar hazine malı kabul edilmelidir.³ Bu argümanı kendi ülkesinin topraklarına da uygulayan Tehânevî, aynı bakış açısıyla Hindistan topraklarının da hazine malı olduğunu öne sürer.

III. Irak ve Orta Asya Kökenli Yeni Kavramsallaştırmalar

Hanefî hukuk geleneği, bir taraftan Tahâvî'nin sultana askerî güçle fethedilen toprakları vakıf adı altında “mirileştirme” yetkisi tanıyan görüşünü yüzyıllara yayılan, ağır ve tedricî olarak ilerleyen uzun bir sürecin sonunda doktrine dahil ederken, diğer taraftan aynı süreçte bir şekilde hazineye intikal etmiş veya en azından sultanın tasarrufuna girmiş olan topraklar için de “arz-ı havz” ve “arz-ı memleket” kavramlarını

¹ Kemâleddîn Muhammed b. Abülvâhid es-Sivâsî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr* (Dâru'l-Fikr, ts.), 5/37. Bu yorumun ayrıntılı bir incelemesi için bk. Beyatlı, *İktâ Arazisinin İcâresi*, 234-257.

² Aslına bakılırsa Hanefî gelenekte İbn Âbidîn gibi bazı âlimler, aksine “zilyetliğin en güçlü mülkiyet göstergesi olduğunu” öne sürerek İbnü'l-Hümâm'ın bütün Mısır topraklarının zamanla hazine malı haline geldiği iddiasına karşı çıktılar. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi Hanefî geleneğin kabulüne göre Mısır toprakları ilk İslam fethi sırasında özel mülk haraç arazisi statüsünde eski zilyetlerin ellerinde bırakılmıştı. Şu halde aksini gösteren somut bir kanıt ortaya çıkmadığı sürece bu statünün devam ettiği varsayılmalıydı. Bk. İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, 4/180. Benzer şekilde Mısırlı bir âlim olduğu anlaşılan Ubeydullah b. Abdülganî de Hanefî hukukçuların şöyle dediğini aktarır: “Sultanın insanları ellerinde bulunan malların kendilerinin mülkü olduğunu kanıtlamakla yükümlü tutması caiz değildir. Zira bunun için zilyetlik tek başına yeterlidir.” Ubeydullah b. Abdülganî, “Ubeydullah b. Abdülganî'nin en-Nûrû'l-Bâdî fî Ahkâmî'l-Arâzî Adlı Risâlesinin Tahkikli Neşri”, nşr. Bayram Pehlivan - Yasir Beyatlı, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 44 (2020), 149. Esasen gelenekteki bu eleştirinin farkında olan Tehânevî, yukarıda da belirttiğim gibi Hindistan topraklarının ilk İslam fethi sırasında fey' statüsü kazanıp hazine malı haline geldiğini söyler ama Mısır topraklarının aksine bu toprakların eski zilyetlere temlik edildiğinin bilinmediğini de özellikle ekler. Bu bakış açısı, ona Hindistanlı zilyetlerden mülkiyet iddialarını kanıtlamalarını talep etme hakkı sunar. Zira onun anlatısına göre topraklarla ilgili olarak bilinen tek şey onların hazine malı olduğudur. Eğer tarihsel gerçeklik bu ise o zaman aksini iddia eden zilyetler onu kanıtlamakla yükümlü olacaklardır. Aradan geçen uzun zaman nedeniyle bunun imkansız olduğuna işaret eden Tehânevî, sultanın dilediğinde söz konusu toprakları zilyetlerin ellerinden alabileceğini savunur.

³ Tehânevî, *Ahkâmü'l-Arâzî*, 26a-b, 28b.

geliştirdi ve bu kavramlar üzerinden sultan ile reayanın söz konusu topraklar üzerindeki hak ve yetkilerinin hukukî çerçevesini çizdi. Arâzî-i havz erken dönem Irak Hanefîlerine ait bir kavramdı. Orta Asya’da geliştirilmiş olan arâzî-i memleket ise 6./12. yüzyıl ve sonrasında bu coğrafyada telif edilen fetâvâ ve nevâzil edebiyatında genellikle arz-ı havzla birlikte kullanıldı. Bu birikim 10./16. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı ulemasına kendi pratiklerini yorumlamaları için iyi bir hukukî zemin sundu. Aşağıda bu iki kavramın Hanefî mezhep doktrininin bir parçası haline gelme sürecini inceleyeceğiz.

A. Arz-ı Havz: Sultanın El Koyduğu Özel Mülk Topraklar

“Arz-ı havz”¹ (أرض الحوز) kavramının teknik bir terim olarak kullanımı, Hanefiliğin bir mezhep olarak ortaya çıktığı Irak’ta en erken 3./9. yüzyıla kadar uzanır. Bölgenin önemli bir Hanefî hukukçusu ve kâdısı olan Ebû Bekir Ahmed b. Ömer el-Hassâf (ö. 261/875) *Ahkâmü’l-Evkâf* adlı monografisinde arz-ı havzın sultan tarafından el konulan ve tarımsal üretim yapmaları için çiftçilere icâre yoluyla devredilen toprak anlamına geldiğini, sultanın bu tür toprakları dilediğinde çiftçilerin ellerinden alabileceğini ve bu nedenle onların söz konusu toprakları vakfetmelerinin geçersiz olduğunu söyler.² Johansen’in de belirttiği gibi³ Hassâf’ın bu sözleri, arz-ı havz için yeterince açık bir tanımlama içermez ve ayrıca sultanın bu adla anılan topraklara hangi acil pratik sorun nedeniyle el koyduğu ve bunu meşrulaştıran hukukî gerekçenin ne olduğu sorularını da cevapsız bırakır. Neyse ki Ebû Hanîfe’nin en meşhur iki öğrencisinden biri olan Şeybânî, mezhebin zâhiru’r-rivâye görüşlerinin temelini oluşturan *el-Asl* adlı eserinde bu soruları önemli ölçüde cevaplar:

Bir kimse sahibi olduğu haraç toprağını işlemekten aciz kalır veya terk ederek âtıl bırakırsa imam, onu alır ve işleyip haracını ödeyebilecek bir kişiye verir. Eğer imam, böyle bir kişiyi bulamazsa o zaman da onu mahsulün üçte biri, dörtte biri veya daha azı karşılığında işleyecek başka bir kişiye verir.⁴

¹ “Havz” kelimesi, sözlükte “bir şeye el koymak, bir şeyin kontrolünü ele geçirmek” anlamına gelir. Imber, arz-ı havzı “kira arazisi” veya “hükümdardan kiralanan arazi” olarak çevirir. Ancak aşağıda da görüleceği üzere bu çeviri terimin içeriğini eksik yansıtmaktadır. Bk. Colin Imber, *Ebu’s-Su’ud: the Islamic Legal Tradition* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997), 120; ayrıca bk. 62, dn. 89.

² Ebû Bekir Ahmed b. Ömer eş-Şeybânî el-Hassâf, *Ahkâmi’l-Evkâf* (Kahire: Mektebetü’s-Sekâfe ed-Dîniyye, ts.), 35.

³ Kavramın Mısır ve Bilâdüşşâm Hanefî hukuk literatüründeki gelişimi için bk. Johansen, *Land Tax and Rent*, 103-106.

⁴ Şeybânî, *el-Asl*, 7/545.

Bu alıntı, her ne kadar arz-ı havz terimini içermese de sultanın özel mülk topraklara el koymasının Irak'ta önceki yüzyılda da mevcut olan eski bir olgu olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu görüşe göre sultanı söz konusu tasarrufa zorlayan acil pratik sorun ve onu meşrulaştıran hukukî gerekçe, toprağın işlenmemesi ve buna bağlı olarak hazinenin zarara uğramasıdır.

6./12. yüzyıl ve sonrasında Orta Asyalı Hanefî âlimlerinin “arz-ı havz” kavramını artık teknik bir terim olarak açıkça tanımlandıkları görülür. Mesela Burhâneddin Mahmud b. Ahmed el-Buhârî (ö. 570/1174-5) onu “sahibinin işleyip haracını ödemekten aciz kaldığı için sultan tarafından hazine adına el konulan toprak” olarak tanımlar.¹ Ama sultanın “el koyma” tasarrufu toprak sahibinin mülkiyet hakkını ortadan kaldırmaz. Bunu vurgulamak isteyen Buhârî, sultanın arz-ı havzı vakfedemeyeceğini, ama toprak sahibinin bunu yapabileceğini özellikle belirtir ve “Zira söz konusu kişi toprağını işleme gücüne sahip olup onu geri talep ettiğinde sultan toprağı kendisine iade eder” der.²

Aynı tarihlerde sultanın toprağı el koymasını meşrulaştıran hukukî gerekçe de ulema tarafından artık daha açık bir dille ifade edilir. Mesela toprağın haracının tahsil edilemediği bu tür durumlarda hazinenin ciddi vergi kayıplarına uğrayacağına ve dolayısıyla bundan bütün İslam toplumunun zarar göreceğine dikkat çeken Ebü'l-Feth Abdürreşîd el-Velvâlicî, (ö. 540/1146'dan sonra) sultanın ilgili toprağın tasarruf hakkını başka bir çiftçiye icâre veya müzâraa yoluyla devredebileceğini söyler, hatta toprağı bu çerçevede işleyecek uygun birini bulamadığı takdirde onu satıp toprağın haracını satım bedelinden tahsil edebileceğini de kabul eder. Zira ilk iki yöntemle işlenmesi mümkün olmayan toprak, satılmadığında askerlerin hakkı olan haraç tümüyle zayi olmuş olacaktır. Diğer taraftan satım gerçekleştiğinde toprak sahibi, görünüşte toprağını kaybetmiş olsa da neticede satım bedelinin kendisine ait olan kısmını almış olacağı için gerçekte bir kayıp yaşamış sayılmayacaktır. Buna göre toprağın satımı hem toprak sahibinin hem de başta askerler olmak üzere bütün İslam toplumunun yararının gözetilmesini sağladığı için hukuka daha uygundur.³ Mezhebin geç döneminde tahrîc⁴ yöntemiyle ulaşıldığı anlaşılan ve sultana arz-ı havzı satma yetkisi de tanıyan bu yorumu kimi hukukçular sadece

¹ Buhârî, *el-Muhîd*, 8/497.

² Buhârî, *el-Muhîd*, 8/497.

³ Ebü'l-Feth Abdürreşîd b. Ebû Hanîfe el-Velvâlicî, *el-Fetâva 'l-Velvâliciyye*, thk. Mikdâd b. Musa Karyûy (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1/207.

⁴ Yöntemin nasıl işlediği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Wael B. Hallaq, “Takhrij and the Construction of Juristic Authority”, *Studies in Islamic Legal Theory*, ed. Bernard G. Weiss (Leiden, 2002), 317-335.

İmâmeyn'e nispet ederken, kimileri onu imamların ortak kanaati olarak sunar. Birinci gruptaki hukukçulara göre haraç, toprak sahibinin hazineye borcudur ve İmâmeyn'in aksine Ebû Hanîfe borçlunun rızası alınmaksızın malının satılamayacağı görüşündedir. İkinci gruptakiler ise Ebû Hanîfe'nin bütün İslam toplumunun maslahatı söz konusu olduğunda insanın hukukî tasarruflarının kısıtlanabileceğini kabul ettiğini belirterek sultanın böyle bir durumda toprağı satmasının ona göre de hukuka uygun olduğunu savunurlar.¹

Kısacası bütün İslam toplumunun maslahatını gözeten bu âlimler, sultanın arz-ı havz olarak adlandırılan özel mülk haraç topraklarına el koyarak onları icâre veya müzâraa yoluyla başka kişilere devretme veya en son çare olarak satma yetkisine sahip olduğunu, ancak her durumda köylülerin topraklar üzerindeki mülkiyet haklarının devam ettiğini prensip olarak kabul ediyorlardı. Fakat pratikte köylülerin kendi topraklarıyla bağı oldukça kırılgandı. Zira sultanın el koyduğu bu topraklar, uzun yıllar boyunca onun yerel temsilcilerinin kontrolünde başka kişilerce işletildiği için süreç içerisinde gerçek toprak sahiplerinin mülkiyet hakları giderek artan bir oranda zayıflıyordu. Johansen'in Memlûklerin son asrında Mısır topraklarının değişen hukukî statüsüne odaklanan çalışmasında da işaret ettiği üzere uzun yıllar boyunca başka kişiler tarafından işlenen bu toprakların rakabe mülkiyetlerinin kime ait olduğu hususu, zilyetlerle gerçek toprak sahipleri arasında ciddi bir soruna dönüşüyordu.² Bu tür anlaşmazlıklarda gerçek toprak sahipleri, zilyetler karşısında hukuken müddeî (davacı) konumunda olduklarından mülkiyet iddialarını kanıtlamak için mahkemeye delil sunmak zorundaydılar. Nitekim bunun 17. yy. Bilâdüşşâm'ında çok sık rastlanan bir sorun olduğunu belirten Filistinli Hanefî hukukçusu ve müftüsü Hayreddin er-Remlî'ye göre zilyedin arz-ı havz olarak tanımlanan bir toprağı satın alma veya miras gibi mülkiyeti elde etme yollarından biriyle malik olduğunu söylemesi halinde mahkemenin onun sözüne itibar etmesi gerekiyordu. Hasım ise mülkiyet iddiasını kanıtlamakla yükümlüydü.³

¹ Buhârî, *el-Muhît*, 3/301-302; Fahrüddîn Kâdîhân, *Şerhu'z-Ziyâdât*, thk. Kâsım Eşref Nur Ahmed (Pakistan: el-Meclisü'l-İlmî, 2000), 6/2058.

² Johansen, *Land Tax and Rent*, 105.

³ Hayreddin er-Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1300), 2/154. Remlî'nin bu fetvasını İbn Âbidîn de alıntılamıştır. Bk. İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, 4/180.

B. Arz-ı Memleket: Hazine Toprakları

Orta Asya kökenli bir terim olan “arz-ı memleket” (أرض المملكة) bu coğrafyada 6./12. yüzyıldan itibaren Hanefî fetâvâ edebiyatında yaygın bir biçimde kullanılıyordu. Terim, ilk olarak yüzyılın birinci yarısında Buhara Hanefî hukuk geleneğinin öncü isimlerinden biri olan ve “Sadrüşşehîd” lakabıyla tanınan Hüsâmeddîn Ömer b. Abdülaziz el-Buhârî (ö. 536/1141) ile onun öğrencisi Abdürreşîd el-Velvâlicî’nin eserlerinde yer aldı.¹ Bunları yüzyılın ikinci yarısında yine aynı coğrafyada hukukî faaliyette bulunan Burhâneddin el-Buhârî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Attâbî el-Buhârî (ö. 586/1190) ile Fahrüddîn Kâdîhân’ın kitapları izledi.² Terim, sonraki yüzyıllarda hem Buhara’da hem de Hârizm, Hindistan ve Sîstan gibi diğer civar bölgelerde telif edilen Hanefî fetâvâ eserlerinde de yer almaya devam etti. Mesela Yûsuf b. Sa’d es-Sicistânî (638/1240’tan sonra), Davud b. Yûsuf el-Hatîb (7./13. yüzyılın ilk yarısında yaşıyordu), Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (665/1267’de yaşıyordu),³ Ferîdüddîn Âlim b. Alâ el-Hindî (ö. 786/1384) ve Hâfizüddîn Muhammed b. Muhammed el-Bezzâzî el-Hârizmî (ö. 827/1424) eserlerinde bu terime atıfta bulunan Hanefî âlimlerinden bazılarıdır.⁴

Adı geçen âlimlerin eserleri dikkatle incelendiğinde onların arz-ı memleket adını verdikleri bu toprak kategorisini “sahibi bulunmadığı için mülkiyeti hazineye ait olan haraç toprağı” olarak tanımladıkları görülür.⁵ Bu âlimlerin odaklandığı temel sorun, pratikte sultan ile çiftçilerin bu toprakların işletilmesi sürecine hangi hukukî statüde

¹ Sadruşşehîd’in eseri öğrencisi Necmüddîn el-Hâsî’nin tertibiyle günümüze ulaşmıştır. Bk. Necmüddîn Yûsuf b. Ahmed el-Hâsî, *el-Fetâva’s-Suğrâ* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 1/124; Velvâlicî, *el-Fetâva’l-Velvâliciyye*, 1/207.

² Buhârî, *el-Muhît*, 3/301; Attâbî, arz-ı memleket terimini kullanmadan sultanın “sahipsiz toprakları” da arz-ı havzla benzer şekilde işletebileceğini söyler. Bk. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Attâbî, *el-Fetâva’l-Attâbiyye (Câmi’u’l-Fıkḥ)* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim, 710), 52a; Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 1/379.

³ Buhârî’nin *Mecma’u’l-Fetâvâ*’sının tahkikli neşrini yayına hazırlayan Abdülhalik Uygur, vefat tarihi bilinmeyen bu Hanefî âliminin mezkur tarihte hayatta olduğunu tespit etmiştir. Bu bilgiyi benimle de paylaştığı için kendisine teşekkür ederim.

⁴ Yûsuf b. Sa’d es-Sicistânî, *Münyetü’l-Müftî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Camii, 685), 8b; Davud b. Yûsuf el-Hatîb, *el-Fetâva’l-Gıyâsiyye* (Bulak: el-Matbaatü’l-Emîriyye, ts.), 47; Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Buhârî, *Hizânetü’l-Fetâvâ* (Adana İl Halk Kütüphanesi, 595), 29a-b; Âlim b. Alâ, *el-Fetâva’t-Tâtârḥâniyye*, 3/310-311; 7/243; Hâfizüddîn Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî, *el-Fetâva’l-Bezzâziyye (el-Fetâva’l-Âlemgîriyye içerisinde)* (Bulak: el-Matbaatü’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1310), 4/92.

⁵ Sadruşşehîd ve onu izleyen sonraki Hanefîler bu toprakları standart bir biçimde “أراضي لا مالك لها: sahipsiz topraklar” olarak tanımlamaktadır. Örnek olarak bk. Hâsî, *el-Fetâva’s-Suğrâ*, 1/124; Buhârî, *el-Muhît*, 3/301. Bu tanımlama toprakların özel mülkiyete konu olmadığına işaret eder. Görünüşe göre hukukun yerleşik kuralı gereği, sahibi olmayan veya sonradan bir şekilde sahipsiz kalan mallar hazine malı statüsü kazandığı için bu topraklar da “mülkiyeti hazineye ait haraç arazisi” kabul edilmiştir.

katılabilecekleriydi. Sadruşşehîd'den itibaren Orta Asya Hanefî âlimleri, sorunu klasik doktrinde köklü bir yeri olan ve “arz-ı havz” olarak adlandırılan toprakları makîs aleyh (asıl) kabul ederek tahrîc yöntemiyle çözmeyi tercih ettiler. Bu bağlamda her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki işaret edilen eserlerde sıkça meydana geldiği söylenen hukukî problemlerle ilgili fetvaların derlendiği göz önünde bulundurulursa¹ bu coğrafyada sultan ile çiftçilerin arz-ı havz ve arz-ı memleket olarak anılan söz konusu topraklarla ilişkisinin hukukî niteliğinin yüzyıllar boyunca ulemanın gündemini meşgul eden canlı bir problem olarak kaldığı söylenebilir.

Bu âlimler arasında problemi en kapsamlı şekliyle ele alan isim Burhâneddin el-Buhârî'dir. Buhârî, önce arz-ı havzla ilgili klasik doktrinin bir özetini yapar ve ardından sultanın mezkûr toprakları nasıl işletebileceğine ilişkin biri Şeybânî'nin *el-Asl*'inde zikredilen, diğeri ise Şemsüleimme el-Halvânî'ye (ö. 452/1060-1) ait olan iki temel görüşü alıntılar.² Yukarıda da geçtiği gibi *el-Asl*'de yer alan görüşün sultana sunduğu ilk seçenek, onun böyle bir toprağı işleyip haracını ödeyebilecek başka bir kişiye vermesiydi.³ Böyle bir durumda toprağın gerçek sahibinin yerine geçen bu kişi, elde edeceği mahsulden toprağın haracını ödeyip mahsulün geriye kalanını tümüyle kendisine ayırabilirdi. Bu seçenekte toprağın gerçek sahibi, her ne kadar teorik olarak ona mâlik olmaya devam etse de aslında pratikte kendisinin yerine geçen kişinin topraktan elde edeceği mahsulde hiçbir hak iddia edemiyordu. Bu açıdan *el-Asl*'daki zâhiru'r-rivâye görüşünü doğru bulmayan Şemsüleimme el-Halvânî'ye göre sultan, arz-ı havzı öncelikle başka bir kişiye kiralamalı ve toprağın haracını sözleşme ücretinden tahsil edip ücretin geriye kalanını toprak sahibine iade etmelidir. Eğer sultan, toprağı kiralayacak birini bulamazsa o zaman onu “müzâraa” (zirai ortaklık) usulüyle işletmeli ve haracı toprak sahibinin hissesinden tahsil edip hissenin geriye kalanını kendisine vermelidir. Eğer sultan, toprağı müzâraa usulüyle işleyecek birini de bulamazsa o zaman son çare olarak onu toprak sahibi gibi işleyip haracını ödemek ve mahsulün geriye kalanına tümüyle sahip olmak isteyen bir kişiye vermelidir. Üçüncü seçeneğin aksine icâre ve müzâraa

¹ Bu eserlerin niteliğine ilişkin etraflı bir analiz için bk. Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, 94-115. Mesela bu âlimlerden Attâbî, eserinde insanların hükmünü bilmeye çokça ihtiyaç duyduğu hukukî problemleri ve Hanefî meşâyihinin onlara ilişkin görüşlerini derlediğini söyler. Bk. Attâbî, *el-Fetâva'l-Attâbiyye (Câmi'u'l-Fıkıh)* (Damad İbrahim, 710), 0b-1a.

² Buhârî, *el-Muhîd*, 3/301.

³ Şeybânî, açıklamasının devamında sultanın toprağı ekip biçip haracını ödeyebilecek birini bulamaması halinde onu müzâraa usulüyle, ayrıca eğer arazi üzerinde ağaçlar varsa onları da müsâkât usulüyle işletebileceğini söyler. Bk. Şeybânî, *el-Asl*, 7/545.

seçeneklerinde hem toprağın gerçek sahibinin mülkiyet hakkı korunduğı hem de haraç gelirlerinin askerlere ulaşması sağlandığı için Halvânî, sultana bu sıraya riayet etmesini özellikle tavsiye eder. Halvânî'nin aktarımına göre zaten Şeybânî de daha sonra *ez-Ziyâdât*'nda görüşünü bu şekilde revize etmiştir.¹ Zira sultan, sadece askerlerin değıl, aynı zamanda topraklarını işlemekten aciz kalan çiftçilerin de haklarını gözetmekle yükümlüdür ve açıkçası o, bu görevini ancak belirtilen sıraya riayet etmesi halinde hakkıyla yerine getirebilecektir.²

Burhâneddin el-Buhârî sultan ile çiftçilerin arz-ı havzla ilişkisinin hukukî niteliğine dair mezhep görüşünü yukarıdaki gibi açıkladıktan sonra aynı sorunu bu sefer arz-ı memleket için şu sözlerle ele alır:

Bu meseleden hareketle şunu söyleyebiliriz: Sultanın “arâzî-i memleket” olarak adlandırılan “sahipsiz” toprakları (أراضي لا مالك لها) haracını ödemeleri için çiftçilere vermesi caizdir. Sultan, bunu şu iki yöntemden biriyle yapabilir: Ya toprağı işleyip haracını ödeme hususunda çiftçileri toprak mâlikleri yerine geçirir³ ya da toprağı onlara haraç vergisi kadar bir ücret karşılığında kiralar. İkinci durumda çiftçilerden alınan şey, imam açısından “haraç” iken, onlar açısından “ücret” olur.⁴

Alıntının girişinde yer alan “bu meseleden hareketle şunu söyleyebiliriz” cümlesinden de açıkça anlaşıldığı üzere Burhâneddin el-Buhârî, tahrîc yöntemini kullanarak yeni bir toprak kategorisi tanımlaması olan arz-ı memleketin sultan tarafından nasıl işletileceğini veya çiftçilerin bu topraklarda hangi hukukî statüde tasarrufta bulunacaklarını cevaplamak için arz-ı havzla ilgili doktrini bir çıkış noktası olarak alır. Esasen yukarıda da işaret edildiğı gibi Buhârî, bu anlayışı Sadruşşehîd'den tevarüs

¹ Kâdîhân, *ez-Ziyâdât* şerhinde şunu söyler: “Eğer haraç arazisi sahibi, arazisini ekip haracını ödemekten aciz kalırsa imam, onu ekebilecek bir kişiye kiralar ve arazinin haracını ücretten tahsil eder. Eğer ücretten arda kalan bir şey olursa onu arazi sahibine verir. Zira kişinin mülkiyeti, zaruret durumu olmadan ve rızası alınmadan izale edilemeyeceğı gibi askerlerin hakkı olan haraç da düşürülemez. Eğer imam, araziye kiralayacak birini bulamazsa o zaman onu haraç ödeme gücüne sahip olan bir kişiye satar. Ama imam, araziye başka bir kişiye bedelsiz olarak temlik edemez. Çünkü bu durumda kişinin hukuken koruma altında olan (ma'sûm) mülkiyet hakkı iptal edilmiş olacaktır. İmam araziye sattığında haracı satım bedelinden tahsil eder. Eğer satım bedelinden geriye bir şey kalırsa onu da yine arazi sahibine verir. Zira bu bedel, onun mülkiyet hakkının karşılığıdır.” Kâdîhân, *Şerhu 'z-Ziyâdât*, 6/2057-2058. Şeybânî'nin yeni görüşünü Irak Hanefilerinden Nâtîfî (ö. 446/1054) de kısaca açıklayarak alıntılanmıştır. Bk. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed en-Nâtîfî, *el-Ecnâs fî Fûrû'î'l-Fıkhi'l-Hanefî*, thk. Abdullah b. Sa'd et-Tuhays - Kerîm Fuâd Muhammed el-Lem'î (Riyâd: Dârü'l-Me'sûr, 2016), 1/466.

² Buhârî, *el-Muhît*, 3/301.

³ Bu şıkta anlatılmak istenen şey, çiftçilerin geçici olarak ve sınırlı hak ve sorumluluklarla toprak mâlikleri gibi kabul edileceğidir. Çiftçilere tanınan bu yetki, toprakların işlenip haracının ödenmesiyle sınırlı olup alım satım, hibe ve vakıf gibi mülkiyeti nakleden tasarrufları içermemektedir. Zira topraklar hazine malıdır. Bezzâzî'nin buna açıkça ifade eden sözleri için bk. Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 4/92.

⁴ Buhârî, *el-Muhît*, 3/301.

etmiştir. Zira o da arz-ı memleketle ilgili bu sorunun arz-ı havz üzerinden aynı yöntemle çözümlendiğini göstermek için açıkça “bu meselenin aslı şudur” der ve Şeybânî’nin *el-Asl*’ında geçen arz-ı havzla ilgili yukarıda alıntıladığım pasajı aktarır.¹ Sadruşşehîd’i izleyen sonraki Hanefî uleması da aynı söylemi devam ettirmiştir.²

Bu bağlamda arz-ı havz ile arz-ı memleket arasındaki statü farklılığına da işaret edilmelidir. Yukarıda görüldüğü üzere arz-ı havzın mülkiyeti birtakım özel kişilere aittir. Ancak onlar çeşitli nedenlerle kendi topraklarını işleyemedikleri için kamu yararını gözetmekle yükümlü olan sultan, söz konusu toprakları başkaları eliyle işletip haraç gelirlerini tahsil etmektedir. Tarihi süreçte bir şekilde sahipsiz kalan arz-ı memleket ise “mülkiyeti hazineye ait haraç toprağı” statüsünde olup fiilen sultanın tasarrufundadır. Bu bakımdan arz-ı memleketin işletilmesinde icâre veya müzâraanın diğer yöntem üzerinde bir üstünlüğü yoktur. Çünkü arz-ı memleket statüsündeki bu topraklar, “sahipsiz” olduğu için zikri geçen yöntemler arasında “toprak sahibinin mülkiyet hakkının korunması” açısından bir tercih yapılamamaktadır. Bu nedenle olsa gerek Sadruşşehîd ile başta Burhâneddin el-Buhârî olmak üzere onu izleyen sonraki Hanefî hukukçular, Şeybânî’nin *el-Asl*’ında arz-ı havz için önerilen sırayı esas alarak sultanın arz-ı memleket türünden bir toprağı ya işleyip haracını ödeme hususunda gerçek sahibi yerine geçecek bir çiftçiye verebileceğini veya toprağı çiftçiye haraç vergisi kadar bir ücret karşılığında kiralayabileceğini söylemiştir. Bu yoruma göre çiftçi her iki durumda da toprağın rakabesine mâlik olmadığı için onu satma yetkisine sahip değildir. Zira birinci durumda Bezzâzî’nin de açıkça belirttiği gibi sultan, “toprağı ona temlik etmemiş, sadece özel bir konuda, yani toprağı işleyip haracını ödeme hususunda onu toprak sahibi yerine geçirmiştir.”³ İkinci durumda da çiftçinin elde ettiği şey, icâre sözleşmesi çerçevesinde yine toprağın sadece tasarruf hakkıdır. Toprağın aslı itibariyle haraç statüsünde olduğu varsayıldığı için sultanın çiftçiden aldığı bedel, sultan açısından her iki durumda da haraç iken, çiftçi açısından birinci durumda yine haraç, ikincisinde ise ücret kabul edilmektedir. Asırlar sonra meşhur Osmanlı âlimi Birgivî Mehmed Efendi’nin bu yorum için geliştirdiği açıklamaya bakılırsa ikinci durumda çiftçinin sultana veya onu temsil eden tımar sahiplerine yaptığı ödeme, gerçek anlamda değil, zaruret nedeniyle ücrettir. Zira arz-ı memleket haraç arazisi statüsünde olduğu için çiftçinin yaptığı ödeme aslında

¹ “وأصل هذه المسألة...” Hâsî, *el-Fetâva ’s-Suğrâ*, 1/124.

² Diğer kaynaklar için bu bahsin girişine bakılabilir.

³ Bezzâzî, *el-Fetâva ’l-Bezzâziyye*, 4/92.

haraçtır. Ancak haraç hukuken toprak sahibine ait bir ykmlktr. Oysa uygulamada toprağı işleyen ifti ona sahip olmadığı için bu ödemenin “haraç” olarak adlandırılması mümkün değildir. Bununla birlikte askerlerin hakkı olan haraç gelirlerinin elde edilebilmesi için toprakların çiftçiler eliyle işlenmesi gerekmektedir. İşte söz konusu ödeme, bu sebeple çiftçiler açısından zorunlu olarak “cret” kabul edilmiştir. Esasen Birgiv’nin Orta Asyalı selefleri, çiftçinin alt-kiralama yetkisine sahip olup olmadığı sorusuna bir açıklık getirmemişlerdi. Bu yorumu Osmanlı bağlamına uygulayan Birgiv ise, ikinci durumda sultan ile reaya arasında yapılan icre sözleşmenin gerek¹ değil, zarurete mebni olduğunu ve bu nedenle reayanın miri toprağı satamayacağı gibi onun tasarruf hakkını alt-kiralama yoluyla üçüncü kişilere devretme yetkisine de sahip olmadığını ne sürdü.² Birgiv’nin Osmanlı miri sisteminde reayanın miri topraklarla ilişkisine dair yorumunu üçüncü bölümde ayrıntılı olarak ele alacağım.

Orta Asyalı Hanefiler, arz-ı memleketi standart bir biçimde “sahipsiz arazi” olarak tanımlıyorlardı. Ancak onlar, kendi çağlarında ve coğrafyalarında zaten bilindiği için olsa gerek bu toprakların neden sahipsiz oldukları sorusunu fetvalarında genellikle cevapsız bıraktılar. İslam gelenekte toprakların hukuk statüsünün fetihle belirlendiği hatırlanırsa rakabesi hazineye ait olan bu toprak kategorisinin fetih sırasında oluşmuş olabileceği düşünülebilir. Ancak Hanef hukuk geleneği, Orta Asya topraklarının ilk İslam fetihleri sırasında mirileştirilmediğini, aksine ya mülk olarak gazilere dağıtıldığını veya yine mülk olarak eski sahiplerinin ellerinde bırakıldığını kabul eder. Mesela bölgenin en önemli merkezlerinden Buhara, Horasan ve Semerkant, asker güçle fethedilmiş olup ilkinin toprakları haraç arazisi statüsünde eski sahiplerinin ellerinde mülk olarak bırakılırken, son ikisinin toprakları gazilere yine mülk olarak dağıtılıp öşür arazisi yapılmıştır.³ Mverunnehir ve Hrizm topraklarının mülk olduğunu savunan Bezzz’nin açıklaması bu bağlamda alıntılanmaya değerdir:

¹ Mezhep doktrinine göre gerçek icre sözleşmesi, kiracıya bu yetkiyi tanımaktadır. Birgiv söz konusu icrenin gerçek değil, zarurete mebni olduğunu bu nedenle güçlü bir biçimde vurgular.

² Mehmed b. Pir Ali el-Birgiv, *et-Tarikat’l-Muhammediyye*, thk. Muhammed Rahmetullah Hfiz Muhammed Nzm en-Nedv (Dmaşk: Dru’l-Kalem, 2011), 561.

³ şeyhzde Abdurrahman b. Mehmed, *Mecma’u’l-Enhr fi şerhi Mülteka’l-Ebhur (Haskefi’nin ed-Dürrü’l-Mntek’ıyla birlikte)* (Beyrut: Dru İhyi’t-Trsi’l-Arab, ts.), 2/460. Eb Ysuf Horasan topraklarının Sevd’la aynı statüde olduğunu söyler. Bk. Eb Ysuf, *Kitb’l-Harc*, 72. Orta Asya İslam coğrafyasında özel mülk toprak rejiminin uygulandığına ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun bu sistemi koruduğuna dair bir tespit için ayrıca bk. Osman Turan, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku: Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet şekilleri”, *TTK Belleteni* 12/45 (1948), 550.

Mâverâünnehir ve Hârizm toprakları mevât değildir. Çünkü bu topraklar [fethi sırasında gaziler arasında]¹ taksim edilmiştir. Bu sebeple onlar, İslam döneminde en son sahibinin veya en son satın alanın ya da onun mirasçılarının mülkiyetindedir. Eğer sahipleri bilinmiyorsa o zaman onların tasarrufu yöneticiye intikal etmiş demektir.²

Bezzâzî, bu açıklamayı yaptığı bağlamda mevât arazinin tanımıyla ilgili klasik doktrindeki çeşitli görüşleri özetle aktardıktan sonra Mâverâünnehir³ ile kendi memleketi olan Hârizm topraklarının ilk İslam fethi sırasında mirileştirilmediğini, aksine gazilere dağıtıldığını ve bu nedenle mevât değil, özel mülk olduğunu vurgular. Bezzâzî burada Kâdîhân'ın Ebû Yûsuf'a nispet ettiği mevât toprak tanımını esas almış gibi görünmektedir. Zira bu tanıma göre, “imamın askerî güçle fethettiği, ancak gazilere dağıtmadığı ve sahipsiz (mühmel) bıraktığı topraklar” mevât kabul edilmektedir.⁴ Aşağıda da görüleceği üzere bölgede sultanların kimi özel mülk topraklara hukuka aykırı bir biçimde el koydukları göz önünde bulundurulursa Bezzâzî, sultanın fetih sırasında özel mülk statüsü kazanmış olan bu topraklar üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunamayacağını ima etmektedir. Orta Asya toprakları aslı itibarıyla “mülk arazi” statüsünde olsa da Bezzâzî'nin “eğer sahipleri bilinmiyorsa o zaman onların tasarrufu yöneticiye intikal etmiş demektir” sözüyle de işaret ettiği gibi sonradan çeşitli nedenlerle sahipsiz kalan kimi topraklar, hazine malı haline gelmiş ve ulema⁵ bu toprakları “arz-ı memleket” veya “arz-ı sultan” olarak adlandırıp sultan ile reayanın onlarla ilişkisinin hukukî niteliğini tartışmıştır.

Kâdîhân'ın gözlemine göre pratikte özel mülk toprakların âtil kalmasının nedeni, (a) çiftçilerin artık topraklarını işleyecek maddi imkân veya beden gücüne sahip olmamaları; (b) çeşitli sosyal, iktisadi ve idari sebeplerle köylerini terk etmiş olmaları veya (c) geride hiçbir mirasçı bırakmadan ölmüş olmalarıydı.⁶ Kâdîhân'ın bu bağlamda Ebû Yûsuf ile Şeybânî'ye yaptığı referanslara bakılırsa ilk iki durumda toprak

¹ Bezzâzî'nin bu cümlesini Tehânevî de yukarıda köşeli parantez içerisinde yaptığım ilave açıklama çerçevesinde anlamış görünmektedir. Bk. Tehânevî, *Ahkâmü'l-Arâzî*, 23b.

² Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 6/124.

³ Mâverâünnehir adı, Seyhun ve Ceyhun ırmaklarının arasında kalan bölge için kullanılır ve Buhara ile Semerkant da bu bölgede yer alır. Hanefî geleneğin Buhara topraklarını harâciyye kabul ettiği hatırlanırsa Bezzâzî burada Semerkant'ı kastetmiş olmalıdır.

⁴ Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 1/244.

⁵ Bezzâzî de bu âlimlerden biridir. Bk. Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 4/92.

⁶ Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 3/536. Çiftçilerin topraklarını terk etmelerinin en önemli nedenlerinden biri de aşırı vergilendirmeydi. Mesela 10./16. yüzyılda Şeybânîlerin hâkimiyetindeki Semerkant'ta pek çok toprak, aşırı vergilendirme yüzünden otuz yılı aşkın bir süre terk edildiği için harap olmuştu. Bk. Kallek, “Haraç”, 16/83.

sahiplerinin mülkiyet hakları devam ederken, üçüncü durumda toprak hazine malı haline geliyordu.¹ Bu bağlamda daha önce seleflerinin yaptığı gibi sultanın ve çiftçilerin bu topraklar üzerindeki tasarruflarının hukukî çerçevesini çizen² Kâdîhân, anlaşıldığı kadarıyla çiftçilerin mülkiyet haklarının korunduğu ilk iki durumdaki toprakları teknik anlamda “arz-ı havz” olarak görürken, üçüncü durumdaki toprakları “arz-ı memleket” kabul eder. Çünkü o, arz-ı havzı eserin başka bir yerinde seleflerinin tanımlamasıyla uyumlu olarak şöyle açıklar: “Arz-ı havz, sahibinin işleyip vergilerini ödemekten aciz kaldığı ve bu nedenle imama teslim ettiği topraktır. Bu toprağın rakabesi yine sahibine, menfaati ise Müslümanlara aittir.”³

Fetâvâ edebiyatında yüzyıllar boyunca tekrar edilen bazı fetvalardan anlaşıldığı kadarıyla sultanın özel mülk topraklara el koyması sadece bu meşru nedenlerle sınırlı değildi, pratikte toprakların hazine malı haline gelmesiyle sonuçlanan kimi hukuksuz uygulamalar da mevcuttu. Açıkçası bu fetvalar, Orta Asya İslam toplumunda arz-ı memleketin en azından bir kısmının sultanın hukuka aykırı olarak el koyduğu topraklardan oluştuğu ve dolayısıyla bu topraklarda yetişen mahsullerin yenilmesinin helal olmadığı veya şüpheli olduğu yönünde yaygın bir anlayışın öteden beri var olduğuna işaret eder. Bu fetvalardan biri, bir kadının arz-ı memlekette ikamet eden ve gelirini sultandan alan kocasına “Seninle arz-ı memlekette oturmam ve senin malından yemem” demesiyle ilgilidir. En erken Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) *Fetâva'n-Nevâzil*'inde zikredilen⁴ ve sonraki literatürde sürekli alıntılanan bu meselenin kapsamlı bir anlatısı, Kâdîhân'ın *Fetâvâ*'sında bulunabilir. Kadının böyle bir hakkının olmadığını ve bunun günahının kocasına ait olacağını söyleyen Kâdîhân, onun -eğer dediğini

¹ Aslı itibarıyla özel mülk haraç toprağı statüsünde olan Mısır toprakları, zamanla hazine malı haline gelmişti. 9./15. yüzyılın ortalarında bu fiili duruma hukukî bir açıklama getirmek için mezkûr argümanı kullanan İbnü'l-Hümâm, aradan geçen uzun yıllar içerisinde sahipleri geride hiçbir varis bırakmadan öldükleri için bütün Mısır topraklarının rakabe mülkiyetlerinin hazineye intikal ettiğini ve onları işleyen çiftçilerin kiracı statüsünde olduklarını öne sürdü. Bk. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, 5/37. Bu probleme odaklanan bir çalışma için bk. Johansen, *Land Tax and Rent*, 80-97; Beyatlı, *İktâ Arazisinin İcâresi*, 234-257.

² Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 3/536.

³ Kâdîhân aynı bağlamda zilyetlerin gerçek toprak sahiplerinin yerine geçmek suretiyle toprağı işlediklerini ve dolayısıyla onun rakabesine mâlik olmadıklarını özellikle belirtir. Bk. Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 3/183-184; ayrıca bk. 3/304. Mısırlı Hanefî hukukçusu Zeynüddîn İbn Nüceym (ö. 970/1563) de Ferîdüddîn Âlim b. Alâ el-Hindî'ye (ö. 786/1384) nispet ettiği benzer bir tanımlamayı paylaşır ve ayrıca ne sultanın ne de zilyetlerin arz-ı havzı vakfedebileceğini, çünkü onların toprağın rakabesine sahip olmadıklarını özellikle vurgular. Bk. İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râ'ik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* (y.y.: Dâru'l-Kitâb el-İslâmî, t.y.), 5/203.

⁴ Semerkindî'nin aktarımında “arz-ı memleket” yerine “arz-ı havz” kullanılmıştır. Bk. Ebü'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Fetâva'n-Nevâzil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 960), 154a.

yaparsa- hukuken “nâşize” (geçimsiz) sayılacağını belirterek nafaka hakkından mahrum kalacağını ima eder ve şunu da özellikle ekler:

Eğer koca gasp ettiği bir arazide ikamet etmiş ve kadın onunla oturmak istememiş olsaydı o zaman nâşize olmazdı ve kocası onun nafakasını temin etmekle yükümlü olurdu. Zira gasp hiç şüphesiz haramdır ama sultanın toprakları ve malı öyle değildir.¹

Kâdîhân burada arz-ı memleketin kategorik bir biçimde gasp edilmiş toprak olarak görülmesinin doğru olmadığını ifade eder, ancak “bunun günahının kocaya ait olacağını” söylemesine bakılırsa yine de topraktan elde edilen mahsulün şüpheli olduğu fikrine büsbütün karşı çıkmaz.²

Burhâneddin el-Buhârî de eserinin gasp bölümünde benzer şekilde arz-ı havzda yetişen mahsulden yemenin dini hükmünü ele alır. Esasen bu da yine görülebildiği kadarıyla ilk defa Ebü'l-Leys'in sözünü ettiği bir meseledir. Ancak hem *Fetâva'n-Nevâzil*'in elimizdeki yazma nüshasında hem de *el-Muhîtu'l-Burhânî*'nin matbu nüshasında “havz” kelimesi açıkça “cevr” olarak yazılmıştır.³ Bu büyük ihtimalle bir istinsah hatasıdır. Ama öyle değilse, o zaman “arz-ı cevr” tabiri, sultanın toprağa zulüm ve zorbalıkla el koyduğuna işaret etme amacı taşıyan özel bir kullanım olmalıdır. Buhârî, öncelikle söz konusu toprakla işletme yetkisi sultana ait olan arz-ı memleketin kastedildiğini belirtir⁴ ve ardından bu tür bir toprağı icâre veya müzâraa usulüyle işleyen çiftçilerin elde ettikleri mahsulü yemelerinin her durumda helal (tîb) olacağını⁵ ama toprağın üzerinde bulunan üzüm bağları ile meyve ağaçlarının gerçek sahiplerinin kimler olduğunu biliyorlarsa onlardan yemelerinin helal olmayacağını söyler.⁶ Fetva açısından hükmün böyle olduğuna, ancak sorunun bir de ihtiyat açısından düşünülmesi gerektiğine

¹ Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 1/379. O, eserinin başka bir yerinde (bk. 3/304) aynı meseleyi Ebû Bekir el-Belhî'ye (ö. 333/944) atıfla aktarır.

² Nitekim Kâdîhân, hemen aşağıda Burhâneddin el-Buhârî'ye atıfla aktaracağı mesele bağlamında Ebü'l-Kâsım es-Saffâr'ın (ö.336/947) arz-ı havzı işleyen çiftçilerin hisselerinin şüpheden hali olmadığını, ancak devrin âlimlerinin “zamanımız şüpheli şeylerden uzak durma zamanı değildir. Müslümana düşen, apaçık haramdan sakınmaktır.” dediğini söylediğini nakleder. Bk. Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 3/304.

³ Kelimenin noktasız yazımı (الحر) göz önünde bulundurulursa her iki okuma biçimi de imkan dahilindedir. Bk. Semerkandî, *Fetâvâ'n-Nevâzil* (Carullah, 960), 154b; Buhârî, *el-Muhîtu*, 5/449; 8/249.

⁴ Buhârî, yerel dilde bu toprak türü için “arz-ı miyân dîhî” de dendiğini belirtir. Bk. Buhârî, *el-Muhîtu*, 8/249, 497. Farsça olan “miyân dîhî” ifadesi, “köy ortası” anlamına gelmektedir. Buhârî, arz-ı miyân dîhî kavramının “sahiplerinin geride hiçbir mirasçı bırakmadan öldüğü veya kaybolduğu topraklar”, “sahiplerinin haracını ödemeleri karşılığında köylülere devrettiği topraklar” ve “fetih sırasında gaziler arasında taksim edilmeyip mera olarak köylülerin ortak kullanımına tahsis edilen topraklar” gibi çeşitli toprak türleri için kullanıldığını söyler. Buhârî, *el-Muhîtu*, 13/325.

⁵ Çiftçilerin ve diğer insanların söz konusu mahsullerden yemelerinin helal olacağını Kâdîhân da kabuk eder ama o, bunda “bir tür şüphe bulunduğunu” da ekler. Bk. Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 3/304.

⁶ Buhârî, *el-Muhîtu*, 8/249.

dikkat çeken Buhârî, bu bağlamda hukuka aykırı uygulamalara bir örnek olarak Abbâsî Halifesi Hârûnürreşid'in Horasan emiri Ali b. İsa'nın (180/795'de göreve tayin edildi) topraklarına el koyduğunu ve bu nedenle Hanefî âlimi Halef b. Eyyûb el-Belhî'nin¹ (ö. 205/820) Belh topraklarının mahsullerini murdar hayvan eti gibi haram kabul ettiği için ancak zaruret halinde ve doymayacak kadar yediğini aktarır.² Ancak bu tavrın sürdürülemeyeceği kanaatinde olan Buhârî, kendi çağıyla ilgili olarak şu önemli tespiti yapar: “Zamanımızda bu tür şüphelerden sakınmak artık neredeyse imkânsızdır.”³ Buhârî'nin bu sözü, yüzyıllar süren uzun bir dönem boyunca sorunun giderek daha da kökleştğine ve arz-ı memleketle ilgili şüphelerin artık sakınılması mümkün olmayan bir noktaya ulaştığına işaret eder.

Fetvalardan anlaşıldığı kadarıyla yıllarca sultanın yerel temsilcileri eliyle arz-ı havz adı altında işletilen ama zamanla gerçek sahipleriyle bağları tümüyle kopan ve dolayısıyla arz-ı memleket statüsü kazanan pek çok özel mülk toprak fiilen hazine malına dönüştü. Nitekim hemen yukarıda zikri geçen meselede arz-ı havzla aslında arz-ı memleketin kastedildiğini belirten Burhâneddin el-Buhârî, sahipsiz olduğu için olsa gerek⁴ hazine toprağı statüsünde kabul ettiği söz konusu toprakların artık sultanın tasarrufunda olduğunu söyler.⁵ Benzer şekilde Kâdîhân da aynı meselede sahipleri bilinmeyen bu toprakların artık “mevât arazi” hükmünde olduğunu ve bu nedenle onların nasıl işletileceğine karar verme yetkisinin sultana ait olduğunu belirtir.⁶

15. yy. başlarına gelindiğinde Bezzâzî, arz-ı havzı arz-ı memleketin iki türünden biri olarak tanımladı.⁷ Bu tanımlamaya göre zamanla sahipsiz kalan toprakların yanı sıra

¹ Belhî, Hanefî mezhebinin iki büyük imamı Züfer (ö. 158/775) ile Şeybânî'nin talebelerindendir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudîyye*, 2/170-171.

² Buhârî, *el-Muhît*, 8/249.

³ Buhârî, *el-Muhît*, 8/249. Buhârî, aynı yerde kendi kanaatini desteklemek için Halef b. Eyyûb'un çağdaşı Mekkî b. İbrahim el-Belhî'nin (ö. 214/830) de başka bir mesele bağlamında şöyle dediğini nakleder: “Zaman, şüpheli şeylerden uzak durma zamanı değildir. Sen, apaçık haramdan sakın, yeter!” Ancak *el-Muhît*'in matbu nüshasında “Mekkî” ismi hatalı olarak “Ali” şeklinde yazılmıştır. Oysa bu söz, *el-Fetâva'n-Nevâzil*'de Mekkî b. İbrahim'e nispet edilmektedir. Bk. Abdullah Demirci, *Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin “en-Nevâzil” İsimli Eseri: Tenkitli Neşir ve İnceleme (İcârât Bölümünden Eserin Sonuna Kadar)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 351.

⁴ Burada arz-ı havzla arz-ı memleketin kastedildiğini söyleyen Buhârî, eserinin başka bir yerinde arz-ı memleketi “sahipsiz toprak” olarak tanımlar. Bk. Buhârî, *el-Muhît*, 3/301.

⁵ Buhârî, *el-Muhît*, 8/249.

⁶ Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 3/304. Anlaşılan o ki arz-ı havzla ilgili bu tespit yeni değildi. Zira Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) aktarımına göre Ebû Cafer el-Hinduvânî (ö. 362/973) de arz-ı havzı “sahibi bilinmediği için sultan tarafından icare yoluyla işletilen toprak” olarak tanımlıyordu. Bk. Ebü'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Uyûnü'l-Mesâil*, thk. Salâhuddîn en-Nâhî (Bağdad: Matbaatü Esad, 1386), 385.

⁷ Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 4/92.

arz-ı havz adı verilen ve sahipleri bizzat işleyemedikleri için sultan tarafından el konulan topraklar da artık arz-ı memleket kabul ediliyordu. *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*'yi temel referans kaynaklarından biri olarak gören Osmanlı uleması, bunu nihai bir tanımlama olarak aldı ve ikinci bölümde de görüleceği üzere arz-ı havz, 10./16. yüzyılın ortalarından itibaren Diyâr-ı Rûm'da miri arazi sisteminin hukukî izahının yapılması sürecinde genellikle arz-ı memleketle eş anlamlı olarak “hazine arazisi” manasında kullanılan bir terime dönüştü. Bu izah çabalarının öncü ismi Ebussuûd başta olmak üzere pek çok Osmanlı âlimi, Anadolu ve Rumeli'de “miri arazi” adı verilen toprakları Orta Asya'da “arz-ı memleket” ve “arz-ı havz” olarak anılan topraklarla eşitledi ve aynı zamanda bu toprak kategorisinin ilk İslam fetihleri sırasında mülk statüsü verilmeyip hazine malı haline getirilen topraklardan oluştuğunu öne sürdü.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI KLASİK DÖNEMİNDE TOPRAKTA DEVLET MÜLKİYETİNİN
HUKUKÎ TEMELLERİ

Toprakta devlet mülkiyetinin kökeni, hukuk tarihi araştırmacılarını en çok meşgul eden konulardan biri olmuştur. Bu araştırmacılardan Turan ve Akgündüz, Osmanlıların “miri arazi” adını verdikleri toprak tasarruf sistemini Selçuklulardan tevarüs ettiklerini öne sürerler.¹ Turan’a göre Selçuklular, Orta Asya ile Doğu Anadolu’nun bazı vilayetlerinde ilk İslam fetihlerinden beri uygulanagelen özel mülk öşür ve haraç arazisi rejimlerini korudular, ancak Bizans’tan ele geçirdikleri Anadolu topraklarını hazine malı haline getirerek yeni fethedilen bu coğrafyada miri arazi sistemini uyguladılar ve onların halefi olan Osmanlılar da söz konusu sistemi hem Anadolu’da sürdürdüler hem de Rumeli topraklarına yaydılar.² Akgündüz de benzer şekilde “arâzî-i memleket”, “arâzî-i sultan” veya “arâzî-i havz” gibi adlarla anılan ve fetih sırasında ne eski sahiplerinin ellerinde mülk olarak bırakılan, ne de gazilere dağıtılan, aksine hazine malı haline getirilerek mirileştirilen bir arazi türünün Selçuklular devrinden beri var olduğunu söyler.³

Barkan ve İnalçık ise, Osmanlıların Anadolu’da Selçuklu ve İlhanlı uygulamalarını devam ettirdiklerini kabul etmekle birlikte aslında İslam tarihinde toprakta devlet mülkiyeti olgusunun ve ona ilişkin hukuk doktrininin hicrî birinci yüzyılda Bizans ve Sâsânî imparatorluklarının etkisi altında oluştuğunu öne sürerler.⁴ Barkan’ın anlatısına göre Mısır, Mezopotamya ve İran’ın bazı bölgelerini fetheden Müslümanlar, Bizanslılar ile Sâsânîlerin buralarda öteden beri uygulayageldikleri toprak mülkiyeti ve vergi hukuku pratiklerini aynen korudular, ayrıca bunları Kur’ân ve sünnetle uzlaştırmak için büyük bir çaba sarf ettiler ve böylece bu pratikler, sırf ilk halifeler tarafından kabul edilip uygulandığı için dini birer otorite kazandılar.⁵ Diğer taraftan

¹ Turan, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku”, 549-566; Ahmed Akgündüz, “Osmanlı Hukuku’nda Şer’î Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 12/2 (1999), 121.

² Turan, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku”, 549-566. Turan, uç beylerinin Bizans’tan fethettikleri toprakları da mirileştirdiklerini söyler. Bk. 558.

³ Akgündüz, “Şer’î Hukuk-Örfî Hukuk”, 121. Osmanlı miri sisteminin Selçuklu kökenine dair ayrıca bk. Irène Beldiceanu-Steinherr, “Fiscalité et Formes de Possession de la Terre Arable Dans l’Anatolie Préottomane”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 19/3 (1976), 233-322. Naklen bk. Imber, *Şeriattan Kanuna*, 126.

⁴ Zira Barkan’a göre “bedevi Arap örf ve adetlerinin büyük bir imparatorluğun teşkilatının bütün cihazlarını kurmak için lazım gelen bütün prensipleri kendi nefsinde bulabilmiş olmasına ihtimal verilemez.” Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları”, *Türkiye’de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 140; ayrıca bk. İnalçık, *Osmanlı’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/145, 147; İnalçık, “İslam Arazî ve Vergi Sistemi”, 40. İnalçık, aynı yerde Ziyaul Haque’ye referansla o dönemde “harâcî” adı verilen toprakların Osmanlılarda devlet mülkü haline getirilen topraklara karşılık geldiğini öne sürer. Haque’nin çalışması için bk. Ziyaul Haque, *Landlord and Peasant in Early Islam: A Study of the Muzâraa or Sharecropping* (Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delli [İdare-i Edebiyat-ı Delhi], 1985), 92-95, 105, 117-150, 152, 163, 170.

⁵ Barkan, “Türkiye’de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları”, 140; Barkan, *Kanunlar*, xv.

Barkan, ne Selçukluların ne de Osmanlıların icadı olduğunu söylediği miri arazi sisteminin ne zaman ortaya çıktığının kesin olarak bilinemeyeceğini, bunun aslında “toprak münasebetlerinin tarihi kadar eski zamanlardan beri her yerde ve her zaman mevcut” olduğunu söyler.¹

Öte yandan Turan, Selçukluların Anadolu’da miri arazi sistemini tercih etmelerini eski Türk devlet anlayışlarının yanı sıra Orta Asya’dan göçüp gelen Oğuzları Anadolu’ya yerleştirerek orayı bir Türk İslam yurdu haline getirme politikalarıyla açıklar. Zira ona göre Selçukluların bu politikayı sağlıklı bir şekilde uygulamaları topraklar üzerinde tam bir hakimiyete sahip olmalarına bağlıydı.² Ancak İnalçık, “rakabesi devlete ait topraklar rejimi[nin] bu Türk devletleri ortaya çıkmadan [önce] Abbasiler zamanında geniş ölçüde tatbik edilmekte” olduğunu öne sürerek Turan’ın miri arazi sistemini Selçukluların eski Türk devlet anlayışlarıyla ilişkilendirmesini “fazla nazari” bulur ve kuşkuyla karşılar.³ İnalçık ve Barkan ise Osmanlıların miri arazi sistemini tercih etmelerinin nedenini bu sistemin merkezi yönetime hem toprağı hem de köylüyü kontrol etme gücü tanınması, verimli bir vergi sisteminin oluşturulmasına imkan vermesi ve böylece devletin askerî ve malî gereksinimlerinin karşılanmasını garanti etmesi olarak açıklar.⁴

Bu bölüm, miri arazi sisteminin kökeni tartışmasını yeniden açmak yerine 16-17. yy. Osmanlı Hanefiliğinin bu sistemi hukukî açıdan nasıl yorumladığı sorusuna odaklanmaktadır. Her şeyden önce belirtmek gerekir ki Barkan ile İnalçık’ın İslam tarihinde fetihle ele geçirilen bütün toprakların hazine malı haline getirilmesi uygulamasının ve onu açıklayan hukuk doktrininin erken dönemlerde Bizanslılar ile Sâsânîlerin etkisi altında ortaya çıktığı ve bunun Abbâsîler devrinde yaygın bir biçimde uygulandığı iddiasına ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Zira bu, Hanefilerin⁵ dışındaki diğer üç sünnî hukuk geleneğinin yorumuna uygun bir anlatıdır. Nitekim Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî hukuk gelenekleri, Irak, Bilâdüşşâm ve Mısır topraklarının bütün İslam toplumu yararına

¹ Barkan, “Türkiye’de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları”, 132, 136-137.

² Turan, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku”, 566-574.

³ İnalçık, “İslam Arazi ve Vergi Sistemi”, 40.

⁴ Barkan, “Türkiye’de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları”, 126-127, 132; Halil İnalçık, “Filâha”, *The Encyclopaedia of Islam*, ed. B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht (Leiden: Brill, 1991), 2/907; ayrıca bk. “İslam Arazi ve Vergi Sistemi”, 41.

⁵ İnalçık, bu iddiasını ilginç bir biçimde Ebû Yûsuf’un *Kitâbü’l-Harâc*’ına dayandırır (bk. İnalçık, *Osmanlı’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/145), ancak Ebu Yûsuf adı geçen eserinde Irak’ın Sevâd topraklarının çiftçilerin mülkü kabul edildiğini ama onlardan harâc adı altında alınan vergilerin bütün Müslümanların ortak malı (fey’) olduğunu söyler. Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 75, 99. Görünüşe göre İnalçık, hatalı bir çıkarımla Ebû Yûsuf’un vergi gelirleri için söylediği şeyin toprakların rakabe mülkiyeti için de geçerli olduğu sonucuna varmıştır.

“vakıf” haline getirildiğini öne sürerken, Hanefiler eski zilyetlerin ellerinde haraç arazisi statüsünde ve “özel mülk olarak” bırakıldığını kabul ediyordu. Esasen Hanefilerin ana akım hukuk literatüründe yüzyıllar boyunca aktarılagelen doktrine göre sultan, askerî güçle fethedilen toprakların beşte birini (humus) hazine için ayırdıktan sonra geri kalanını gazilere mülk olarak dağıtıp “öşür arazisi” yapma veya toprakları tümüyle eski zilyetlerin ellerinde yine mülk olarak bırakıp “haraç arazisi” yapma arasında bir tercihte bulunabilirdi. Birinci bölümden hatırlanacağı üzere Hz. Ömer, Bizanslılar ile Sâsânîlerden alınan söz konusu topraklarda ikinci sistemi uyguladı ama aynı zamanda eskiden zaten hazineye veya yönetici elite ait olan ya da savaş sırasında veya öncesinde çeşitli nedenlerle sahipsiz kalan bazı toprakları da “savâfî” adı altında hazine malı haline getirdi. Ancak Hanefilere göre savâfileştirilen bu topraklar, İslam yönetiminin söz konusu bölgelerde uyguladığı genel toprak sistemi içerisinde istisnai bir yer işgal ediyordu. Bu bakımdan mezhebin hâkim doktrini, yüzyıllar boyunca sultana fetihle ele geçirilen toprakları tümüyle “mirileştirme” yetkisi tanımadı. Oysa Osmanlı pratiğinde Anadolu ve Rumeli’nin tahıl ekimine ayrılmış olan tarım toprakları kategorik olarak miriye aitti. Diğer bir anlatımla Osmanlı’da kanun ile Hanefî hukuk geleneğinin klasik doktrini arasında toprak tasarruf sistemi açısından açık bir uyumsuzluk vardı. Ayrıca Hanefilik merkez topraklarda iftâ, kazâ ve tedris açısından hâkim bir konumdaydı. Zira hukuk eğitimlerini Osmanlı medrese sistemi içerisinde tamamlayan Osmanlı uleması bu hukuk geleneğine mensuptu, ayrıca 1537’de Kanûnî tarafından yayınlanan çeşitli fermanlarla bütün bölge mahkemelerde sadece bu mezhebin hukuk doktrininin esas alınması uygulamasına geçilmişti. Şu halde bu tarihsel ve hukukî bağlam göz önünde bulundurulursa “Dönemin Osmanlı Hanefî hukukçuları, imparatorluk topraklarının miri statüsünü nasıl temellendirdi?” sorusunun cevaplanması gerektiği açıktır.

Bu bölüm, iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda imparatorluktaki toprak türlerini ve merkezden eyaletlere doğru miri arazi sisteminin idari yapılanmasını ana hatlarıyla ele alacağım. İkinci kısımda ise önce bu sistemin şeriatla uyumunun izah edilmesine duyulan ihtiyacın neden daha önce değil de 1530’lardan sonra ortaya çıktığını sorgulayacağım, ardından toprakların miriliğini tarihsel bir olgu olarak kabul eden ulemanın bunu mezhebin hangi yorum araçları üzerinden savunduğunu ayrıntılı olarak inceleyeceğim. Bu kısımda ayrıca 17. yüzyılda taşralı bir âlim olan Muhammed b. Ebû Bekir el-Kürdî es-Sührânî (ö. 1066/1656) ile Kadızâdeliler hareketinin son lideri Vanî Mehmed Efendi’nin (ö. 1096/1685) Diyâr-ı Rum topraklarının miri değil, reayanın mülkü

olduğunu öne sürmelerini tarihsel bağlam içerisinde anlamlandırmaya çalışacağım. Öte yandan yine 17. yüzyılın ikinci yarısında fethedilen Girit adasında istisnai bir biçimde özel mülk haraç arazisi sisteminin uygulanmasını ve bu uygulamada Vanî'nin muhtemel etkisini irdelleyeceğim. Son olarak ulemanın sultan ile tımar sahiplerinin miri arazi sistemi içerisindeki hukukî statülerini nasıl açıkladıkları sorusuna cevap arayacağım.

IV. Osmanlı Miri Arazi Sistemi

A. İmparatorluktaki Toprak Türleri

Osmanlı'da mülk, vakıf, metrûk, mevât ve miri olmak üzere beş tür arazi vardı.¹ Toprakta devlet mülkiyetinin esas olduğu Anadolu ve Rumeli'de mülk arazi (arâzî-i memlûke) doğal olarak çok küçük bir orana sahipti.² Bu tür topraklarda mülkiyetin tüm unsurları (rakabe, tasarruf ve istiğlâl) varsayıyordu. Daha açık bir anlatımla mülk sahipleri, bu toprakları bizzat işleyebilecekleri gibi alım satım, icâre, hibe, vakıf ve rehin gibi mülkiyeti nakleden işlemlere de konu edebiliyorlardı. Şehirlerdeki topraklar³ ile köy ve kasabalarda evlerin bitişiğinde yer alan ve ailelerin zaruri ihtiyaçları için ayrılmış olduğundan “tetimme-i süknâ” olarak anılan, en fazla yarım dönüm büyüklüğündeki topraklar mülk kabul ediliyordu.⁴

Mülk toprakların bir kısmını da aslında hazine arazisi iken sonradan sultanlar tarafından şartlarına uygun olarak şahıslara temlik edilmiş olan topraklar oluşturuyordu.⁵ Bu temlikler, toprakların hem rakabe hem de menfaat mülkiyetlerini içeriyordu. Ancak Sivas, Amasya, Tokat ve çevresini içine alan Eyâlet-i Rum sancağında ve bazı Arap eyaletlerinde⁶ sultanlar tarafından sadece rakabe mülkiyeti temlik edilmiş olan ve

¹ Arazi Kanunnâmesi, md. 1.

² İncalcık, Osmanlı'da miri arazinin oranını %90 olarak verir. Bk. İncalcık, *Osmanlı'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/147, 148-149. Geriye kalan %10'luk dilindeki arazilerin önemli bir bölümünün vakıf olduğu düşünülürse mülk arazi oranının hayli az olduğu açıktır.

³ “Şehirlerde olan yerler mülk-i sahihtir, mevrûs olur. Mülkte tapu olmaz. Tapu hâric-i şehirde olan arazi-i havz ve memlekette olur.” Ali Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 98), 192a; benzer bir fetva için bk. 161b-162a.

⁴ Tetimme-i süknâyla ilgili uygulamayı yansıtan fetvalar için örnek olarak bk. Pir Mehmed Efendi el-Üskübî, *Zahîru'l-Kuzât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 852), 47a, 49b, 51a, 30a, 36b, 53b.

⁵ Sultanın bu tür temlikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Barkan, “Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”, 231-247; Ömer Lütfi Barkan, “İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyetleri”, *Türkiye'de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 249-280; İncalcık, *Osmanlı'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/163-169.

⁶ Sistemin Halep sancağındaki uygulamasını inceleyen bir çalışma için bk. Margaret L. Venzke, “Aleppo's Mâlikâne-Dîvânî System”, *Journal of the American Oriental Society* 106/3 (1986), 451-469.

“mâlikâne-divânî” veya “iki başlu” adıyla anılan¹ mülk topraklar da mevcuttu.² Ebussuûd’un aktarımına göre³ sultanlar, Eyâlet-i Rum’un kimi ileri gelenlerine (âyan) söz konusu toprakların sadece rakabe mülkiyetini temlik etmiş, harâc-ı muvazzaf ve harâc-ı mukâsemesini ise hazineye ödemelerini şart koşmuş, onlar da bizzat işleyemedikleri bu toprakları reayaya icâre sözleşmesiyle devredip kendilerinden “icâre-i arz” olarak bir ücret aldıkları gibi toprakların harâcını da hazineye ödemelerini istemişlerdir.⁴ Daha açık bir anlatımla bu sistemde reaya, biri mâlikâne sahibine, diğeri ise hazine adına sipahiye olmak üzere, iki ayrı ödeme yapmak durumundaydı. Ebussuûd, birincisini toprağın kirası, ikincisini ise mâlikâne sahibinin hazineye ödemekle yükümlü olduğu haraç olarak yorumladı. Toprakların rakabe mülkiyetleri mâlikâne sahiplerine ait olduğu⁵ için onlar hukuken alım satım, hibe ve vakıf gibi işlemlere açıktı ve ayrıca şer’î miras hükümlerine tabiydi.⁶ Zaten belgelerden anlaşıldığı kadarıyla mâlikâne sahipleri topraklarını sıklıkla vakıflara dönüştürüyordu.⁷ Bu durumda reaya, “mâlikâne hissesi” veya “öşr-i mâlikâne” diye tabir edilen ödemeyi artık âmil veya câbî adı verilen vakıf görevlilerine yapıyordu. Ancak miri topraklar gibi mâlikâne-dîvânî statüsündeki mülk topraklar da tımar sistemi çerçevesinde hazine görevlileri, yani sipahiler veya mevkûfât emînleri tarafından reayaya “resm-i tapu” karşılığında devrediliyordu. Diğer bir deyişle mâlikâne sahipleri veya vakıf görevlileri, toprakların idaresi ve işletilmesiyle ilgili sürece müdahale etme yetkisine sahip değillerdi.⁸ Sultanın kanunlarının öngördüğü kural bu olsa da pratikte toprakların reayaya devri sırasında tahsil edilen tapu resmini kimin alacağı hususu mâlikâne sahipleri veya vakıf görevlileri ile sipahiler arasında zaman zaman ciddi gerilimlere yol açıyordu.⁹

¹ Akgündüz, OK, 4/92-93; 8/427-428.

² Bu pratiği düzenleyen Sivas Kanunnamesi ve Vilâyet-i Rum Kanunnamesi için sırasıyla bk. Akgündüz, OK, 8/427-428; 6/213.

³ *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd*, haz. Veli Yegân b. Yusuf (Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, 226), 80a-b, ayrıca bk. 83a, 94a.

⁴ Tarihçi Mustafa Âlî, mâlikâne-dîvânî sisteminin ortaya çıkışını Çelebi Mehmed devrine (1413-1421) götürse de Barkan’ın tespitine göre bu, Osmanlıların eski Türk İslam devletlerinden tevarüs ettikleri bir sistemdir. Bk. Ömer Lütî Barkan, “Mâlikâne-Dîvânî Sistemi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 151-208.

⁵ Bu statüdeki toprakların rakabe mülkiyetinin kime ait olduğu hususu Osmanlı tarihçileri arasında tartışmalıdır. Bk. Oktay Özel, “Limits of the Almighty: Mehmed II’s ‘Land Reform’ Revisited”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42/2 (1999), 232, dn. 23.

⁶ Barkan, “Mâlikâne-Dîvânî Sistemi”, 155.

⁷ Bunu gösteren bir gözlem için bk. Barkan, “Mâlikâne-Dîvânî Sistemi”, 166.

⁸ Barkan, “Mâlikâne-Dîvânî Sistemi”, 156-157.

⁹ Ebussuûd’un bu gerilimi yansıtan fetvaları için bk. Akgündüz, OK, 4/92-93; *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 226), 80a-b, ayrıca bk. 83a, 94a.

Öte yandan mülk statüleri fetih sırasında oluşmuş olan iki toprak tipi daha vardı: öşür arazisi ve harâç arazisi. İmparatorluğun Arap coğrafyasında bulunan bu toprakların birincisi fetih sırasında ehl-i İslam'a temlik edilmiş olan ve arz-ı sadaka da denilen toprakları içeriyordu. Mesela Hicaz toprakları bunlardandı.¹ İkincisi ise Hanefî hukuk geleneğinin yorumuna göre Irak, Bilâdüşşâm ve Mısır'da gazilere dağıtılmayıp eski zilyetlerin ellerinde mülk olarak bırakılan topraklardan oluşuyordu.² 16. yy. başlarında Yavuz Sultan Selim tarafından imparatorluğa ilhak edilen bu toprakların hukukî statüleri, aslında Asr-ı Saadet ve Hulefâ-i Râşidîn devirlerinde gerçekleşen ilk İslam fetihleri sırasında oluşmuştu. Birinci bölümün girişinde özetlenen erken doktrinel tartışmalardan da hatırlanacağı üzere Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî hukuk gelenekleri, Irak, Bilâdüşşâm ve Mısır topraklarının bütün İslam toplumu yararına “vakıf” olduğunu öne sürerken, Hanefiler eski zilyetlerin ellerinde “özel mülk haraç arazisi” statüsünde bırakıldığını kabul ediyordu. Ancak Johansen'in çalışmasının açıkça gösterdiği üzere yüzyıllar içerisinde oluşan yeni sosyoekonomik düzen ve politik şartlar altında Mısır toprakları zamanla ve giderek artan bir oranda hazine malı haline geldi.³ Bu, aslında diğer üç sünnî hukuk geleneğinin baştan beri olduğunu savunduğu şeydi.⁴ Fakat 15. yüzyılın ortalarına gelindiğine Mısırlı Hanefîler, kendi mezheplerinin yerleşik doktriniyle çelişen bu pratiğe artık bir hukukî açıklama getirmek durumundaydılar ve bu açıklamayı dönemin en meşhur hukukçularından biri olan Kemâleddin İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) yaptı:

Günümüzde [çiftçilerden] alınan şey haraç değil, bir tür ücrettir. Zira Mısır toprakları, artık çiftçilerin mülkü değildir. Oysa bize göre bu topraklar, daha önce haraç arazisiydi. “En doğrusunu Allah bilir ama muhtemelen” onlar, zamanla “sahipleri geride hiçbir mirasçı bırakmadan öldükleri için” hazineye intikal etmiştir.⁵

Esasen mülk sahiplerinin geride hiçbir mirasçı bırakmadan ölmeleri halinde toprakların hazineye intikal edeceği, Orta Asya Hanefî hukuk geleneğinin eserlerinde de zaman zaman rastlanan bir söylemdi⁶ ama İbnü'l-Hümâm, onu bütün Mısır topraklarının

¹ Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/665.

² Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/665. Bu coğrafyadaki toprakların statüsü zamanla değişti. Bu hususa aşağıda kısaca değineceğim.

³ Johansen, *Land Tax and Rent*.

⁴ İbnü'l-Hümâm kendi döneminin toprak hukuku pratiğinin bu görüşle uyumlu olduğunu belirtir. Bk. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, 6/37.

⁵ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, 5/37.

⁶ Bir örnek olarak bk. Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 3/536. Bu aslında mezhebin erken dönem kaynaklarında da yer alan bir söylemdi. Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 144-145.

neden hazine malı haline geldiğini açıklayan bir argümana dönüştürdü.¹ Yaklaşık bir yüzyıl sonra şehrin Osmanlı dönemi Hanefî âlimi Zeynüddîn İbn Nüceym (ö. 970/1563) selefinin aslında tereddütlü bir dille öne sürmüş olduğu “mülk sahiplerinin ölümü” argümanını gerçek bir olgu olarak kabul etti ve kendi döneminde birer acil pratik soruna dönüşmüş olan iki güncel olaya² hukukî yorumlar getirirken bu argümanı esas aldı.³ Böylece Mısır topraklarının hukukî statüsüyle ilgili bu yorum, sonraki yüzyıllarda Dımaşk müftüleri Fazlullah Efendi⁴ (ö. 1039/1629) ve Alâüddîn el-Haskefi⁵ (ö. 1088/1677) ile Kudüs müftüsü Seyyid Abdürrahim b. Şeyh Ebü'l-Lutf⁶ (ö. 1104/1692) gibi âlimler öncülüğünde Bilâdüşşâm için de yaygın bir biçimde geçerli kabul edildi.⁷ Mezhep içerisinde 17. yüzyılda Filistinli Hayreddîn er-Remlî (ö. 1081/1671), 18. yüzyılda Mısırlı Muhammed b. Ahmed es-Sühaymî⁸ (ö. 1201/1786-7) ve 19. yüzyılın başlarında Dımaşklı Muhammed Emin İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) gibi bazı Hanefî âlimleri söz konusu hâkim söylemi çeşitli argümanlarla eleştirdiler, ancak onların bu çabaları sonuçsuz kaldı.⁹

¹ Johansen, *Land Tax and Rent*, 84-85.

² İbn Nüceym, bu argümanı Mısır'da siyasi, askerî ve dinî elite ait özel mülk topraklar ile vakıf toprakların hukukî ve malî imtiyazlarını ve ayrıca tasarruf ettikleri miri toprakları terk edip başka işlerle meşgul olan reayanın haklarını Osmanlı yönetimine karşı savunmak için kullandı. Johansen, *Land Tax and Rent*, 85-93; Mundy, “The Legal Status of the Cultivator”, 401-419.

³ Zeynüddîn İbn Nüceym, “et-Tuhfetü'l-Mardıyye fî'l-Arâdi'l-Mısıriyye”, *er-Resâilü'z-Zeyniyye*, thk. Muhammed Ahmed Serrâc-Ali Cum'a Muhammed (Mısır: Dârü's-Selâm, 1998); İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râ'ik*, 5/114-115. Bir başka Mısırlı Hanefî âlim Hasan b. Ammâr eş-Şürünbülâlî (ö. 1069/1659) de yeni durumu kabul etmiş görünmektedir. Bk. Şeyhîzâde Abdurrahman b. Mehmed, *Mecma'u'l-Enhür*, 2/461.

⁴ Bosna doğumlu olan ve tahsilini memleketinde ikmal eden Fazlullah Efendi, önce bir süre Belgrad müftülüğü görevinde bulundu, ardından Dımaşk'ta Emîniyye Medresesi ile Tekaviyye Medresesi'nde müderrislik yaptı ve aynı şehre müftü olarak atandı. Bk. Muhammed Emin el-Muhibbî, *Hülâsatü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdiye Aşer* (Kahire: Matbaatü'l-Vehbiyye, 1284), 3/276-277.

⁵ Haskefi, *ed-Dürrü'l-Müntekâ*, 2/460; Alâüddîn Muhammed b. Ali el-Haskefi, *ed-Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr ve Câmi'i'l-Bihâr*, thk. Abdülmün'im Halil İbrahim (Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 338-339.

⁶ Seyyid Abdürrahim b. Şeyh Ebü'l-Lutf el-Makdisî, *el-Fetâva'r-Rahîmiyye fî Vâkı'âti's-Sâdeti'l-Hanefiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2382), 72a-b.

⁷ Kenneth M. Cuno, “Was The Land of Ottoman Syria Miri or Milk? An Examination of Juridical Differences within the Hanafi School”, *Studia Islamica* 81 (1995), 132-134. Geride Tahâvî'nin vakıf görüşünün doktrine eklenme sürecine ilişkin incelememizden de hatırlanacağı üzere Tehânevî de İbnü'l-Hümâm'ın Mısır topraklarıyla ilgili yorumunu kendi ülkesine uygulamış ve Hindistan topraklarının da aynı şekilde “zamanla sahipleri geride bilinen mirasçılar bırakmadıkları için” hazineye intikal ettiğini öne sürmüştür.

⁸ Sühaymî, Mısır topraklarının hukukî statüsü problemini ele aldığı müstakil bir risale telif etmiştir. Eserin bir nüshası için bk. Muhammed b. Ahmed es-Sühaymî, *en-Nüsûsu'l-Marziyye fî Tahkiki Mezhebi'l-Hanefiyye fî'l-Arzi'l-Mısıriyye* (Mısır: Dârü'l-kütübî'l-Mısıriyye, 22653). Bu risaleden beni haberdar eden Yasir Beyatlı'ya teşekkür ederim.

⁹ Çalışmasında Remlî ile İbn Âbidîn'in argümanlarının ayrıntılı bir incelemesini sunan Cuno, onların görüşlerinin 16. yüzyılda oluşan ana akım Hanefî toprak hukuku doktrini üzerinde kayda değer bir etki yapmadığını tespit eder. Ayrıntılı bilgi için bk. Cuno, “Was The Land of Ottoman Syria Miri or Milk?”, 121-152.

İmparatorlukta iki tür vakıf arazi (arâzî-i mevkûfe) vardı.¹ Birincisi mülk topraklar üzerinde kurulan vakıflardı. Bunlar geçerli bir vakfın tüm şartlarını taşıdıkları için “arâzî-i mevkûfe-i sahîha” adıyla anılıyordu. İkincisi ise aslında miri arazinin özel bir türüydü. Çünkü bunlar, sultanın veya onun yetkilendirdiği kişilerin rakabe mülkiyeti hazineye ait olan bir arazinin ya sadece vergi gelirlerini veya sadece tasarruf hakkını ya da her ikisini birden bir hayır cihetine tahsis etmesiyle oluşan vakıflardı ve dolayısıyla bunlara “tahsîsât kabilinden vakıf arazi”, “arâzî-i mevkûfe-i gayr-ı sahîha”, “selâtîn vakfı” veya daha çok Arap coğrafyasında kullanılan adlandırmayla “irsâdî vakıf” deniyordu.² Osmanlı’da vakıf arazilerin çoğunluğunu bu tür vakıflar oluştuyordu.³

Metrûk araziler (arâzî-i metrûke) de kendi içinde iki kısma ayrılıyordu.⁴ Birincisi umumi yollar, meydanlar, namazgahlar, mesire, konaklama, pazar ve panayır alanları ve iskeleler gibi kamu yararına ayrılmış olan yerlerdi. İkincisi ise bir veya birden fazla köy veya kasaba halkına tahsis edilmiş olan baltalık, mera, yaylak ve kışlak gibi arazilerdi.⁵ Bu araziler, bir tür irtifak hakkına sahip olan yerleşim yeri halkının inhisarındaydı ama halktan hiçbir kimse orada diğerlerinden ayrı olarak söz gelimi ağaç dikmek ve tarım yapmak gibi fiilî veya alım satım ve kira gibi hukukî işlemlerde bulunamazdı.⁶ Halk, metrûk arazilerin kullanımda ortak olduğu gibi vergi yükümlüğünde de ortaktı.⁷

“Kimsenin tasarrufunda olmayan, belli bir köye yahut kasabaya tahsis edilmeyen ve iskân mahallinin en kenar noktasına tahminen 1,5 mil uzaklıkta bulunan boş araziler”⁸ mevât arazi (arâzî-i mevât) olarak anılıyordu. Bunlar tıpkı miri araziler gibi sultanın tasarrufu altındaydı. Hanefî hukuk doktrinini esas alan *Mecelle*’de sultanın mevât toprağı ihyâ etmek isteyen kişilere toprağın rakabesini veya sadece tasarruf hakkını, diğer bir deyişle menfaat mülkiyetini temlik edebileceği teorik olarak kabul edilmişti. Ancak klasik dönem pratiğinde mamur miri topraklar gibi mevât topraklar da sultanların tasarrufundaydı ve bu topraklar tımar sistemi çerçevesinde sipahilere dağıtılıyordu. Sultanlar ve onların yerel temsilcileri olan sipahiler, ister izinli isterse izinsiz olsun bu tür

¹ *Arazi Kanunnâmesi*, md. 4.

² Ali Haydar Efendi, *Şerh-i Cedîd li-Kânûni’l-Arazi* (İstanbul: Şirket-i Mertebiye Matbaası, 1321), 40-50.

³ *Arazi Kanunnâmesi*, md. 4.

⁴ *Arazi Kanunnâmesi*, md. 5, 91-102.

⁵ *Arazi Kanunnâmesi*, md. 5, 91-102.

⁶ Ahmed Akgündüz (ed.), “Kânûn-i Cedîd”, *İslâm ve Osmanlı Hukûku Külliyyâtı: Kamu Hukuku* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2011), 1/794; Hacı Mehmet Günay, “Metrûk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/417.

⁷ Bunu gösteren kanun hükümleri için bk. Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/793.

⁸ Halil Cin, “Arazi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/345.

toprakları ihyâ eden kişilere mülkiyet hakkı değil, sınırları miri arazi sisteminin kurallarıyla belirlenen bir tasarruf hakkı tanıyorlardı. Toprakların rakabeleri ise her durumda miriye aitti.¹

Son olarak bu çalışmanın ana konusunu oluşturan miri arazi (arâzî-i mîriyye), rakabe mülkiyeti hazineye ait olan, tasarruf hakkı ise “tapu”² adı verilen özel bir sözleşmeyle reayaya devredilen arazi anlamına geliyordu. Miri arazi sisteminin uygulandığı Anadolu ve Rumeli’de köy ve kasabalarda tahıl ekimine ayrılmış olan tarım arazilerinin %90’ı hazineye aitti.³ Ebussuûd’un pek çok fetvasında vurguladığı gibi miri arazi statüsündeki bir toprağın özel mülke dönüşmesinin tek yolu, “temlik-i sultânî” idi ve dolayısıyla herhangi bir tarım arazisi için mülkiyet iddiasında bulunan kişinin mahkemeye sultandan almış olduğu geçerli bir “mülknâme” sunması ve ayrıca ilgili arazinin bölgenin tahrir defterine de “mülk” olarak kaydedilmiş olması gerekiyordu.⁴ Diğer taraftan yine imparatorluğun merkez topraklarında ister şehirlerde isterse kırsalda olsun ev ve değirmen gibi yapılar ile bağ ve bahçelerdeki ağaçlar ise özel mülktü, ancak bunların üzerlerine kurulu oldukları topraklar, şehirlerde yine özel mülk iken, kırsalda miriydi.⁵ Dönemin çeşitli kanunnamelerinde sıklıkla rastlanan “Saban girip ziraat olunan

¹ İhyâ işleminin kişiyi toprağa mâlik kılmayacağı hususu, 1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi’nde de kabul edildi. Bk. *Arazi Kanunnâmesi*, md. 103. Aynı kanun metninde mülk arazinin alt türleri sıralandığı halde bunlar arasında mevâtan ihyâ edilen arazilere yer verilmemesinin nedeni de buydu. Bk. Md. 2. Konunun ayrıntılı bir incelemesi için *İlahiyat Studies*’de yayın sürecinde olan ve klasik dönem Osmanlı ihyâ-i mevât problemini İslam hukukunun doktrinel gelişimi ve değişimi bağlamında ele alan “Islamic Law and Change: A Study of the 16-17th Century Ottoman Ihyâ al-Mawât Problem” başlıklı makaleme bakılabilir.

² Reayanın hukukî statüsünü belirleyen tapu sözleşmesinin pratikte nasıl işlediği ve ulema tarafından nasıl yorumlandığı hakkında ayrıntılı bilgi için çalışmanın üçüncü bölümüne bakılabilir.

³ İnalcık, *Osmanlı’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/147, 148-149. İnalcık başka bir çalışmada 1528’de toprakların yaklaşık olarak %87’sinin miri olduğunu, ancak ilerleyen tarihlerde merkezi yönetimin gittikçe genişleyen askerî sınıf mensuplarının tımar beklentilerine karşılık vermek için bazı özel mülk topraklara el koyduğunu ve dolayısıyla bu oranın biraz daha arttığını söyler. Bk. İnalcık, *Klasik Çağ*, 114.

⁴ “Hâric-i şehirde olan yerler arazi-i memlekettendir. [Bu yerler] temlik-i sultânî olmayınca kimesneye mülk olmaz.” *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, haz. Veli Yegân b. Yusuf (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, 223), 37a. “Saban giren yer mülk olmaz, mademki [mülk iddiasında bulunan kişinin] elinde padişahlardan [aldığı] sahih [bir] mülknâme olmaya ve defâtirde yazılmaya.” Akgündüz, *OK*, 7/244. Bu hususa çalışmanın üçüncü bölümünde başka bir bağlamda tekrar ve daha ayrıntılı olarak işaret edeceğim.

⁵ *Kanun-i Cedîd*’in bir nüshasında istisnai olarak rastladığımız “Ebussuûd” imzalı şu fetva söz konusu statünün fetihle birlikte sultanın bir tasarrufu olarak oluştuğuna işaret eder: “Şehirlerin içinde olan evleri ve bağları ve bağlar yerleri külliye sahih mülktür. Taşrada olan [yer]ler mülk değildir. Selâtin temlik edip mülknâme vermeyince mülk olmaz. Sebebi budur ki, ‘anveten fetholunan vilâyetlerin ve sulhile fetholunan vilâyetlerin toprakların selâtin-i sâbika kimesneye temlik etmeyip beytül-mâl-i müslimîn için alıkomuşlardır.’ *Kânûn-i Cedîd* (Ankara: DİBMK, Yazma Eserler, 4737-II), 56a; Anonim, *Mecmûatü’l-Fevâ’id ve’l-Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 914), 353a; ayrıca bk. Ahmed Akgündüz (ed.), “Budîn Eyâleti Kanunnâmesi”, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992), 5/269.

yerler arz-ı mîrîdir; tapu ile verilir, kanundur”¹ hükmünde de açıkça görüldüğü üzere kırsalda söz konusu topraklar tarla olarak tarıma açıldıklarında bunlar da miri karakterleri gereği tapu sistemine dahil edilir ve reayanın ödediği tüm vergilere tabi hale gelirdi.² Ancak bu kural, toprağı da özel mülk kabul edilen şehirlerdeki yapılar ile bağ ve bahçeler için geçerli değildi: “Şehir içinde [olan bir yer] sabân-gîr olsa dahi arz-ı mîrî olmaz, mülktür.”³

B. Sultan, Tımar Sahipleri ve Miri Topraklar: Merkezden Eyaletlere Miri Arazi Sisteminin İdari Yapılanması

Bütün doğu İslam coğrafyasında imparatorlukların sosyopolitik yapıları “toprak ve reaya sultanındır” ilkesi üzerine kuruluydu.⁴ Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk’ün *Siyasetname*’sinin⁵ yanı sıra Osmanlı Kanunnamelerinde⁶ de rastlanan bu ilke, ilk bakışta anlaşılanın aksine, sadece sultanın reaya ve topraklar üzerindeki yönetme gücüne işaret ediyordu.⁷ Bu nedenle hangi seviyeden olursa olsun askerî sınıfın hiçbir üyesi sultanın izni olmadan reaya ve topraklar üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunamazdı.⁸ “Mutlak ve merkezi Osmanlı rejiminin temel taşı” olan ve “sultanın imparatorlukta mutlak hakimiyetini güvenceye alan” bu ilke, eyalet yöneticilerinin kontrolsüz bir şekilde güçlenmelerini ve reayanın topraklar üzerindeki emeklerini sömürmelerini engelliyordu.⁹ Açıkçası bu, hukukun fetihten doğduğunu varsaydığı¹⁰ ama “mülkiyet” değil, “yönetme” kavramıyla tanımlanması gerektiğini kabul ettiği bir yetkiydi. Zira reaya prensip olarak¹¹

¹ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/782.

² Ebussuûd, 1541’de fethedilen Budin toprakları için bu uyarıyı özellikle yaptı. Bk. Akgündüz, “Budin Eyâleti Kanunnâmesi”, 5/269; ayrıca bk. İnalçık, *Osmanlı’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/151.

³ *Kanunnâme*, haz. Fındıklı Süleyman Efendi (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1187), 64b.

⁴ İnalçık, *Osmanlı’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/147.

⁵ “Mülk ve raiyyet heme sultan-râst.” Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, thk. Murteza Muderrisi Çehardî (Tahran: Kitâb-furûşî-yi zevâr, 1344), 35.

⁶ “Arz-ı mîrî padişahındır.” Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/780, 789. Hazine mallarının sultana nispet edildiği diğer örnekler için ayrıca bk. Akgündüz, *OK*, 9/149, 193, 261, 267.

⁷ Turan, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku”, 550.

⁸ İnalçık, *Klasik Çağ*, 79.

⁹ Bu ilke sayesinde sultan, reayayı ve toprakları tımar sistemi çerçevesinde yönetme gücünü elde ettiği gibi, vakıf ve özel çiftlikleri de belli ölçüde denetleyebiliyordu.” İnalçık, *Klasik Çağ*, 79-80.

¹⁰ İnalçık, *Osmanlı’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/147.

¹¹ Açıkçası Osmanlı’da reaya sınıfı içerisinde “ortakçı kullar” olarak anılan ve hukuken “köle” statüsünde olan bir grup köylü vardı. Bunlar sultanların veya yönetici elitin diğer üyelerinin mülk ve vakıf topraklarında çalıştırılan savaş esirleri ile satın alınmış kölelerden oluşuyordu. Mesela Fatih Sultan Mehmed, İstanbul ve çevresindeki yüzlerce boş köyü şenletmek için oralara savaş esirlerini ortakçı olarak yerleştirmiştir. Bu konuda ayrıntılı bir inceleme için bk. Ömer Lütfi Barkan, “XV ve XVI’ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri”, *Türkiye’de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 575-716; ayrıca bk. İnalçık, *Klasik Çağ*, 117.

hürdü ve topraklar hukuken sultanın mülkü değildi. Nitekim Selçuklular döneminde Orta Asya İslam coğrafyasında topraklar “öşür arazisi” veya “haraç arazisi” statüsünde olup özel mülk arazi rejimine tabiydi.¹ Diğer taraftan önce Anadolu, ardından Rumeli toprakları ilk İslam fetihleri sırasında mirileştirilmişti ama aşağıda da görüleceği üzere onlar da hukuken sultana ait değildi, aksine hazine malıydı, yani bütün İslam toplumunun ortak mülküydü. Bununla birlikte söz konusu topraklar, pratikte İslam toplumu adına yönetmesi için sultanın elinde bulunuyordu² ve bu fiili durum nedeniyle olsa gerek³ erken dönemlerden itibaren “savâfi’l-imâm”,⁴ “arâzî-i sultâniyye”, “arâzî’s-sûltan”, “arâzî-i melikiyye”, “arâzî-i emîriyye” ve “arâzî-i mîriyye” gibi çeşitli ifade kalıplarıyla mecazen sultana nispet ediliyordu.

Osmanlı sultanları miri toprakları “tımâr” adını verdikleri bir sistem çerçevesinde yönettiler. Sözlükte “bakım ve ilgi” anlamına gelen “tımâr” kelimesi, teknik bir terim olarak belli bir bölgenin vergi gelirlerinin askerî sınıf mensuplarına⁵ tahsis edilmesini ifade etmektedir.⁶ Osmanlıların beylik döneminden beri uyguladıkları⁷ bu sistem, aslında onlara özgü değildi, zaten öteden beri eski Türk İslam devletlerinde “iktâ” ve Bizans’ta

¹ Turan, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku”, 550.

² Imber, *Şeriattan Kanuna*, 131.

³ Birgivî, *et-Tarîka*’sında arazi-i memleket kavramı için düştüğü bir minhûvât kaydında onun Osmanlı örfünde “arz-ı miri” olarak adlandırıldığını ve idaresi yöneticiye tevdi edilmiş olan arazi (“*el-arâzî el-mufavvaz ümûruhâ ile’l-melik*”) anlamına geldiğini söyler. Bk. Mehmed b. Pir Ali el-Birgivî, *et-Tarîkatü’l-Muhammediyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1955), 217b. Birgivî şârihi Abdülğani en-Nablusî de aynı yerde “bu topraklarda başka bir kişinin değil, sadece sultanın tasarrufları geçerli olduğu için onlara arazi-i memleket adı verilmiştir” der. Bk. Abdülğani en-Nablusî, *el-Hadîkatü’n-Nediyye Şerhu’t-Tarîkatü’l-Muhammediyye* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290), 2/731.

⁴ Birinci bölümde de görüldüğü üzere Irak’ın Sevâd bölgesi fethedilince Sâsânîler döneminde hazineye veya yönetici elite ait olan ya da sahibi bulunmayan bazı topraklar “savâfi” adı altında devletleştirilmişti. Bu arazilerin tasarrufu imama ait olduğu için kaynaklarda onlara “savâfi’l-imâm” olarak da işaret edilmektedir. Bk. Yahya b. Âdem el-Kureşî, *Kitâbü’l-Harâc*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (el-Matbaatu’s-Selefiyye, 1384), 22; Naklen bk. Beyatlı, *İktâ Arazisinin İcâresi*, 110, dn. 345.

⁵ Tımar sistemi, asıl ve öncelikli olarak toprağa bağlı bir ordunun kurulmasını amaçlasa da imparatorluğun idare, maliye ve ilmiye bürokrasisine mensup kişilere de maaş olarak tımar tahsisleri yapılyordu. Bk. İnalçık, *Klasik Çağ*, 121; Imber, *Osmanlı İmparatorluğu*, 277-278.

⁶ Halil İnalçık, “Tımar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/168.

⁷ 1301’de Yeni Şehir’i beyliğin yönetim merkezi haline getiren Osman Gazi, Bilecik Kalesini ailesinin ikamet yeri olarak seçmiş ve geri kalan bölgeleri idari birimler olarak beyleri arasında dağıtmıştır. Bk. Akgündüz, *OK*, 1/256. Bu uygulamaya dair tarihsel bir anlatı, *Kanun-i Cedîd*’de yer almaktadır: “Âl-i Osman’dan ibtidâ tevzî-i menâsıb eden Osman Gazi’dir. 701/1301 senesi tarihinde Sultanönü -ki Karacahisar Sancağı dahi derler- oğlu Orhan’a verdi ve Eskişehir’i [Gündüz] Alp’a ve İnönü’n[ü] Aykud Alp’a ve Yarhisar’ı [Hasan] Alp’a ve İnegöl’ü Turgud Alp’a vermiştir. Fî sene 701.” Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/809-810; Akgündüz’ün neşrinde okunamamış veya yanlış okunmuş yerler için ayrıca bk. *Kânûn-i Cedîd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 968), 77a. Sistemin kökeni hakkında ayrıca bk. Linda T. Darling, “Historicizing the Ottoman Tımar System: Identities of Tımar-Holders, 14th to 17th Centuries”, *Turkish Historical Review* 8 (2017), 150-151.

“pronoia” adıyla uygulanıyordu.¹ Esasen bu sistem, tarım ekonomisinin hâkim olduğu Orta Çağ şartlarında imparatorlukların toprağa bağlı ordular kurma ihtiyacından doğmuştu. Zira para ekonomisinin henüz yeterince gelişmediği bu çağda reaya, tarımsal vergileri genellikle nakdî değil, aynî olarak ödemek durumundaydı. Bu aynî vergilerin toplanıp paraya çevrilmesi ve hazineden askerlere maaş olarak dağıtılması güç olduğundan merkezî yönetimler, eyaletlerdeki gelir kaynaklarını askerlere maaşlarına karşılık olarak tahsis etme yoluna gittiler.²

Osmanlı topraklarının büyük bir bölümünde (Anadolu, Balkanlar, Kuzey Suriye ve kısmen Irak’ta) uygulanan³ bu sistem, imparatorluğun sadece askerî gereksinimlerini karşılamakla kalmadı, aynı zamanda eyaletlerin idaresi ve merkezi yönetimin mali, toplumsal ve tarımsal politikalarının temelini oluşturdu.⁴ Açıkçası klasik dönemde miri arazi rejiminin işleyişi, sipahi ve reayanın hukukî statüsü ve ikincisinin birincisine ödemekle yükümlü olduğu vergilerin tespiti de dahil tarım ekonomisinin yönetimi tümüyle tımar sistemi üzerine kuruluydu.⁵

Bu sistemde toprak tahsisleri işlevlerine göre hâs (ç. havâs), zeâmet ve tımar olmak üzere üç temel kategoriden oluşuyordu. Yıllık geliri 20.000 akçeye kadar olan tahsislere “tımar”, 20.000 ila 100.000 akçe aralığında olanlara “subaşılık” veya 1500’lerden sonra yaygınlaşan bir adlandırmayla “zeâmet” ve 100.000 akçenin üzerindekiyle “hâs” deniyordu.⁶ Hâsların sultana ait olanlarına “havâss-ı hümayûn” ve vezir gibi merkezi yönetimin üst rütbeli üyelerine veya beylerbeyi ve sancakbeyi gibi

¹ Barkan, Osmanlıların Anadolu’da eski Türk İslam devletlerinin iktâ sistemini, Balkanlar’da ise Bizans’ın pronoia sistemini devam ettirdiğini söyler. Bk. Ömer Lütü Barkan, “Tımar”, *Türkiye’de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 815-817; aynı gözlemi paylaşan başka bir çalışma için bk. Imber, *Osmanlı İmparatorluğu*, 254-256. Ayrıca İnalçık, Abbâsî dönemi iktâ sisteminin bütün türleriyle Osmanlı’da da mevcut olduğunu öne sürer. Bk. İnalçık, “İslam Arazi ve Vergi Sistemi”, 41. Tımar, “bakım” anlamına gelen Yunanca pronoianın tam karşılığıdır. Bk. İnalçık, “Tımar”, 41/169; K. Kıvanç Karaman - Şevket Pamuk, “Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914”, *The Journal of Economic History* 70/3 (2010), 599; Douglas A. Howard, *The Ottoman Tımar System and its Transformation* (Indiana University, Doktora Tezi, 1987), 14-15.

² İnalçık, *Klasik Çağ*, 111-112; Barkan, “Tımar”, 806. İnalçık, bu sistemin bir bölgenin gelirlerini toplama hakkının yıllık peşin bir ödeme karşılığında bir kişiye tahsis edilmesi anlamına gelen ve erken İslam devletlerinde “iltizâm”, “havâle”, “kabâle” veya “damân” gibi çeşitli adlarla anılan eski bir uygulamanın özel bir formu olduğunu öne sürer. Bk. İnalçık, “İslam Arazi ve Vergi Sistemi”, 42-46.

³ Tımar sistemi, Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lahsâ, Cezayir, Trablusgarp ve Tunus’ta uygulanmamıştır. “Sâlyânîli eyaletler” adı verilen bu bölgelerde yerel askerî ve idarî giderler toplanan vergilerle karşılandıktan sonra her yıl merkezî yönetime “sâlyâne” adı altında belli bir ödeme yapılıyordu. Bk. İnalçık, *Klasik Çağ*, 109-110; İnalçık, “Tımar”, 41/169.

⁴ İnalçık, *Klasik Çağ*, 111.

⁵ İnalçık, “Tımar”, 41/168.

⁶ Imber, *Osmanlı İmparatorluğu*, 254.

yerel yöneticilere tahsis edilmiş olanlarına “havâss-ı vüzerâ” veya “havâss-ı ümerâ” adı veriliyordu.¹ Hâs ve zeâmet kategorisindeki tahsisler, imparatorluğun en zengin ve en güvenilir gelir kaynaklarından oluşuyordu ama merkezi yönetim bu türden büyük tımarlara sahip olan vezirler ile beylerin yerlerini sıklıkla değiştiriyor ve böylece tımar sahiplerinin aslında idarî veya askerî görevlere bağlı olan söz konusu gelir kaynaklarını zamanla birer aile mülküne dönüştürme girişimlerini engelliyordu.²

Osmanlı taşra teşkilatının en büyük idari birimleri eyaletlerdi. Eyaletler, sancaklardan ve sancaklar da subaşılıklardan oluşuyordu. Subaşılar ile sipahilerin çeşitli köylere dağılmış olan hisseleri sırasıyla zeâmetleri ve tımarları meydana getiriyordu. Eyaletlerin merkezi, “paşa sancağı” adı verilen sancaklardı ve bu sancaklar, sultanın yereldeki idari temsilcileri olan beylerbeyleri tarafından yönetiliyordu.³ Sipahiler de dahil her kademedeki tımar sahibinin kanuna göre cebelü (tam teçhizatlı atlı asker) ve gulâmlardan⁴ oluşan belli sayıda bir kapıkulunun olması gerekiyordu.⁵ Osmanlı toplum yapısında cebelüler ve gulâmlar, kendi beyleri gibi “askerî” statüsüne sahiplerdi ve reayadan ayrı bir imtiyazlı sınıf oluşturuyorlardı.⁶ Esasen sultanın ordusuna silahlı süvari sağlamak için tasarlanmış olan bu sistemde hâs, zeâmet ve tımar sahipleri, seferlere tımarlarının gelirleriyle orantılı olarak belli sayıda cebelü ve gulâm getirmekle yükümlüydüler.⁷ Sefer dönemlerinde sipahiler sancakbeylerinin sancağı altında, sancakbeyleri de beylerbeylerinin sancağı altında toplanır ve her beylerbeyi, emredilen yer ve zamanda sultanın ordusuna katılırdı.⁸ Eyaletlerin sınırları içerisinde iç içe geçmiş hiyerarşik bir idari yapı oluşturan bu çok katmanlı sistem, görünüşe göre tımar sahibi yerel yöneticilerin reaya ve topraklar üzerinde tek başlarına hâkimiyet kurmalarını ve miri toprakları zamanla kendi şahsî mülkleri haline getirmelerini önleme amacı taşıyordu.⁹

¹ İncalcık, “Timar”, 41/169.

² Barkan, “Timar”, 818, 849; İncalcık, “Timar”, 41/169.

³ İncalcık, *Klasik Çağ*, 122.

⁴ Gulâmlar tımarlı sipahiler tarafından yakalanan veya satın alınan köleler olup sipahilerin atlarının bakımını yapar ve şahsî hizmetlerini görürlerdi. Bk. İncalcık, “Timar”, 41/171.

⁵ İncalcık, *Klasik Çağ*, 88-89.

⁶ Barkan, “Timar”, 862; İncalcık, “Timar”, 41/169.

⁷ Bu sayılar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Feridun Emecen, “Cebelü”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/188-189. Sefer katılmayan sipahiler tımarlarını kaybederdi. Adam öldürme veya hırsızlık gibi ağır bir suç işleyen veya reaya zulmeden sipahiler de aynı cezaya çarptırılırdı. Bk. İncalcık, “Timar”, 41/171.

⁸ İncalcık, *Klasik Çağ*, 118.

⁹ İncalcık, *Klasik Çağ*, 122; İncalcık, “Timar”, 41/169.

Sipahinin bir tımara sahip olması için uzun yıllar beklemesi gerekebilirdi. Süreç, yerel yöneticilerin (beylerbeyi veya sancakbeyi)¹ tımar talebinde bulunan adayların bir listesini sadrazama göndermesiyle başlar, ardından sultan adına bir ferman hazırlayan Divan-ı Hümayûn, yerel yöneticilere adaylar için belli değerlerde tımar tahsisi yapmalarını emreder ve son aşamada sancakta söz konusu değerlerde tımarlar boşaldığında yerel yöneticiler adaylara birer “tezkire” verir ve onlar da merkezde tezkerelerini sultanın “beratları” ile değiştirerek tımarlara sahip olurlardı.² Rumeli’de yıllık geliri 6000 akçeden, Anadolu’da ise 5000 akçeden (Karaman, Rum ve Maraş eyaletlerinde 3000 akçeden) çok olan tımarların tevcihinde izlenmesi gereken standart prosedür buydu. Yıllık gelirleri daha az olan tımarlar ise doğrudan beylerbeyinin beratıyla tevcih edilebiliyordu.³

Tımarlı sipahi, belgelerde genellikle “sâhib-i arz”⁴ veya “sâhib-i raiyyet” olarak anılıyordu. Zira tımar sadece toprağı değil, aynı zamanda reayayı da kapsıyordu, çünkü toprağın iş gücüne oranının yüksek olduğu klasik dönemde tarımsal üretimin vazgeçilmez unsuru reayaydı.⁵ Ancak bu tabirler ne toprağın ne de reayanın tımarlı sipahinin mülkü olduğunu anlatıyordu. Aksine bunlar, sadece onun kendi idari bölgesinde reaya ve miri araziyle ilgili kanun hükümlerini uygulama yetkisine sahip tek kişi olduğuna işaret eden unvanlardı.⁶ Açıkçası “beylerbeyinden sipahiye kadar sultanın eyaletlerdeki yürütme gücünü temsil eden”⁷ tımar sisteminde sipahi de birtakım idari görevler ifa ediyordu ve bunlar içerisinde söz konusu kanun hükümlerinin uygulanması ve vergilerin toplanmasının yanı sıra kendi topraklarında emniyet ve asayişin sağlanması ve reayanın korunması da bulunuyordu.⁸ Bu kapsamda sancakbeyi ve subaşı gibi sipahi de suç işleyen ve suçu kadı hükmüyle tescil edilmiş olan reayayı cezalandırma ve kendilerinden “resmi cürm ü cinâyet”⁹ adı altında para cezaları alma hakkına sahipti.¹⁰ Osmanlı hukuk

¹ Belli bir aday için tımar talebini içeren teklifler zaman zaman bölgenin kâdısı tarafından da yapılabilirdi. Bk. Howard, *Ottoman Tımar System*, 91.

² İncalcık, *Klasik Çağ*, 118; Imber, *Osmanlı İmparatorluğu*, 266; süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Howard, *Ottoman Tımar System*, 90-105.

³ Bunlara “tezkiresiz tımarlar” deniyordu. Bk. İncalcık, *Klasik Çağ*, 118; Imber, *Osmanlı İmparatorluğu*, 266-267.

⁴ Sipahi için nadiren “sâhib-i mülk” tabiri de kullanılıyordu. Bk. İzmirî, *Kemâlû’ d-Dirâye*, 5/178.

⁵ İncalcık, *Klasik Çağ*, 115.

⁶ Barkan, “Tımar”, 817-818, 882; İncalcık, “Tımar”, 41/170; İncalcık, *Klasik Çağ*, 114.

⁷ İncalcık, *Klasik Çağ*, 121.

⁸ İncalcık, *Klasik Çağ*, 117; Imber, *Osmanlı İmparatorluğu*, 254.

⁹ Para cezası hakkında ayrıntılı bir okuma için bk. Heyd, *Criminal Law*, 275-299; Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukuku*, 159-274.

¹⁰ Ancak idari ve mali açıdan belli bir otonomiye sahip oldukları için “serbest” olarak nitelenen ve askeri sınıfın üst rütbeli üyelerine ait olan tımarlarda para cezalarının tamamını tımar sahipleri alırken, serbest

düzeninde sanıkların cezalandırılabilmesi için önce usulüne uygun olarak yargılanıp suçlarının tespit edilmesi gerekiyordu ama bu noktada tek yetkili kişi bölge kâdısıydı.¹ Başka bir anlatımla hangi seviyeden olursa olsun hiçbir tımar sahibi, reayanın ceza veya hukuk davalarını dinleme ve onlar için bir hüküm takdir etme yetkisine sahip değildi.² Daha da önemlisi reaya gibi tımar sahipleri de gerek kendileriyle reaya arasında ve gerekse kendi aralarında ortaya çıkan anlaşmazlıklarda kâdı huzurunda şeriat ve kanun hükümlerine göre yargılanırlardı.³

Toprakların mülkiyeti miriye ait olduğu için sipahi, hukuken tımarını alım satım, hibe ve vakıf gibi mülkiyeti nakleden işlemlere konu edemez veya şer'î miras kurallarına göre yakınlarına bırakamazdı.⁴ Zira daha önce de belirtildiği gibi reaya, prensip olarak hürdü ve toprakların mülkiyeti bütün İslam toplumu adına hazineye aitti. Esasen Osmanlı tımarının bu statüsü, onu Batılı feodal yapılardan ayıran temel hususlardan biriydi.⁵ Bununla birlikte sultanın kanunları gereği ölen sipahinin tımarı, erkek çocuklarının birine veya birkaçına intikal ediyordu⁶ ama bu uygulama, sadece “kılıç” adı verilen ve sipahi için başlangıçta tahsis edilmiş olan toprak parçasını kapsıyordu. Kılıç tımar, sipahinin zaman içerisinde gösterdiği başarılar ve devlete sunduğu yararlılıklar için yapılan eklentilerle genişleyebilirdi ama onun ölümü halinde oğullarına söz konusu tımarın

olmayan tımarlarda onlar sipahi ile onun bağlı olduğu diğer yerel yöneticiler (beylerbeyi, sancakbeyi veya subaşı) arasında yarı yarıya paylaşıldı. Bk. Heyd, *Criminal Law*, 291-292; Barkan, “Tımar”, 840. Bu görevleri nedeniyle sipahi, tımarında veya en azından sancağında ikamet etmek durumundaydı. Bk. Imber, *Osmanlı İmparatorluğu*, 254.

¹ Heyd, *Criminal Law*, 210-211.

² İnalçık, *Klasik Çağ*, 116; Halil İnalçık, “Mahkama, The Ottoman Empire, i. The Earlier Centuries”, *The Encyclopaedia of Islam*, ed. B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht (Leiden: Brill, 1991), 6/5.

³ Barkan, “Tımar”, 840.

⁴ 17. yy. şeyhülislamalarında Bâlîzâde Mustafa Efendi'ye sorulan bir fetvaya göre biri, Zeyd'den tımarını yirmi bin akçeye satın almış ama satım bedelinin yarısını ödemediği halde sonradan ortaya çıkan bir müstahik nedeniyle tımarı elde edememiştir. Bâlîzâde bu olayda sultanın tımarların alınıp satılamayacağı yönündeki emrine itaat etmedikleri için hem satıcıya hem de müşteriye tazir uygulanması gerektiğini söyler. Bk. Bâlîzâde Mustafa Efendi, *el-Ahkâmü's-Samediyye fi's-Şerîati'l-Muhammediyye alâ Mezhebi'n-Nu'mâniyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Camii, 675), 34a. Hukukun öngördüğü kural bu olsa da görülebildiği kadarıyla özellikle 17. yüzyılda tımarların alınıp satılması veya iltizâma verilmesi yaygın bir olguydu. Buna dair fetvalar için örnek olarak bk. Muhyiddin Mehmed Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızâde Mehmed, 251), 216a; Anonim, *Fetâvâ* (İBBAK, Belediye Yazmaları, B0005), 22a-23a; Ali b. Kurd Ahmed Çelebi, *Fetâvâ-yı el-Hâc Ahmed* (Ankara: DİBMK, Yazma Eserler, 5910), 149a; Anonim, *Fetâvâ-yı Yapışdırma* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2419), 27b. Aynı durumu 17. yy. Dımaşk'ında da gözlemleyen Joseph, bunu bölgede tarımın ticarileşmesi olarak yorumlar. Bk. Sabrina Joseph, *Islamic Law on Peasant Usufruct in Ottoman Syria: 17th to Early 19th Century*, ed. Ruud Peters ve A. Kevin Reinhart (Leiden-Boston: Brill, 2012), 134.

⁵ İnalçık, “Tımar”, 41/170.

⁶ Imber, *Osmanlı İmparatorluğu*, 264.

sadece başlangıçtaki kısmı tahsis edilirdi.¹ Bu, miri toprakların nesiller boyunca aynı soydan gelen nüfuzlu kişilerin elinde kalıp genişlemesini ve zamanla bir tür mülke dönüşmesini önlemek için Osmanlı merkezî yönetimi tarafından alınmış idari bir tedbirdi.²

V. Osmanlı Miri Arazi Sisteminin Şeriatla Uyumu Tartışması

16. yüzyılın ilk yarısından itibaren başta şeyhülislam olmak üzere Osmanlı uleması, Anadolu ve Rumeli’de öteden beri uygulanagelen toprak ve vergi hukuku pratiğinin hukukî temellerini ortaya koyma ve bu pratiğin şeriatın Hanefî yorumuyla uyumlu olduğunu gösterme çabası içerisine girdiler. Daha önce eşi görülmemiş ölçüde kapsamlı ve sistematik bir biçimde yürütülen bu çaba, Osmanlı siyasal aklının 1530’lardan sonra geliştirdiği yeni yönetim anlayışıyla³ eş zamanlı olarak ortaya çıktı. Aşağıda önce 16. yüzyılın tarihsel ve hukukî bağlamına dair kısa bir anlatı yapacağım, ardından ulemanın söz konusu yorum çabalarını ayrıntılı olarak ele alacağım.

A. Tarihsel ve Hukukî Arka Plan: Merkezîleşme, Sultan ve Hukuk

Çağdaş tarih yazıcılığının “erken modern”⁴ olarak tanımladığı 15-16. yüzyıllarda Osmanlılar, İstanbul’un fethinin ardından merkezî ve cihanşümul bir imparatorluk kurma yolunda önemli adımlar attılar.⁵ Bu kapsamda 16. yüzyılın başlarında Yavuz Sultan Selim, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Bilâdüşşâm, Mısır ve Arap Yarımadası’nı fethederek batı İslam dünyasını kendi hâkimiyeti altında topladı.⁶ Saltanatının ilk yıllarında devletin fetih siyasetini batı yönünde sürdüren Kanûnî ise, 1521’de Belgrad’ı ve ertesi yıl Rodos’u ele geçirdi, ardından 1526’da Mohaç’ta Macar Kralı II. Lajos’u mağlup etti ve Macaristan’ı Kral Jhon Zapolya yönetiminde vasal bir ülke olarak

¹ Barkan, “Timar”, 817-818, 848.

² Barkan, “Timar”, 849; İncalcık, “Timar”, 41/170.

³ Bu yeni yönetim anlayışını ve onu ortaya çıkaran tarihi süreci, büyük ölçüde Atçıl’ın anlatısı üzerinden hülâsa edeceğim. Ayrıntılı bilgi için bk. Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 123-135.

⁴ Bu dönemde Osmanlı’yı erken modern olarak tanımlayan bazı çalışmalar için bk. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (New York: Cambridge University Press, 2010); Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*; Cemal Kafadar, “The Ottomans and Europe”, *Handbook of European History, 1400- 1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, ed. Thomas A. Brady, Heiko A. Oberman, James D. Tracy (Leiden: E. J. Brill, 1994), 1/589-635; Virginia H. Aksan, “Locating the Ottomans Among Early Modern Empires”, *Journal of Early Modern History* 3 (1999), 103-134; Virginia H. Aksan - Daniel Goffman (ed.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

⁵ Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 15-16, 209-210.

⁶ Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim* (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2011).

Osmanlı'ya bağladı.¹ Böylece Kanûnî, kendisi gibi cihanşümül bir imparatorluk kurma idealine sahip olan Habsburg hükümdarlarıyla Doğu Avrupa'da ve Akdeniz'de karşı karşıya gelmiş oldu.² II. Lajos Mohaç'ta geride bir vâris bırakmadan ölmüştü. Bu sebeple Habsburgların Avusturya Arşidükü Ferdinand, kız kardeşinin onunla evliliğini gerekçe göstererek Macaristan tahtı üzerinde hak iddia etti³ ve onun ısrarlı saldırıları nedeniyle ülke, Kanûnî'nin 1541'de Budin'i bir Osmanlı beylerbeyilik merkezi haline getirmesine kadar 15 yıl boyunca Osmanlılar ile Habsburglar arasında kısa aralıklarla birkaç kez el değiştirdi.⁴ Bu süreçte Osmanlı ordusu iki kere Viyana'yı kuşattı, ancak her seferinde kuşatmanın kaldırılması çok uzun sürmedi.⁵

1533'te Ferdinand'la imzaladığı ateşkes antlaşmayla batı cephesinde sükûneti sağlayan Kanûnî, tüm ilgisini doğuda bir başka cihanşümül imparatorluk kurma hevesinde olan ve sünî İslam dünyası için dini ve siyasi açıdan ciddi bir tehdit oluşturan Safevîlere yöneltti.⁶ Safevîleri tamamen ortadan kaldırmayı amaçladığı anlaşılan⁷ Kanûnî, 1534-1535'te düzenlediği seferle Tebriz'i ve Bağdat'ı zapt etti, ancak kısa bir süre sonra Tebriz yine Safevîlerin kontrolüne geçti.⁸ Literatürde Irakeyn Seferi olarak da anılan ve zorlu şartlar altında yapılan bu askeri hareketle Kanûnî, Safevîlerin kolaylıkla bertaraf edilemeyeceğini anlamış oldu.⁹ Aslına bakılırsa Osmanlılar Tebriz'i, biri I. Selim tarafından 1514'te, diğeri ise yine Kanûnî tarafından 1548'de olmak üzere iki kere daha zapt etti ama her defasında Safevîler, ordunun İstanbul'a dönmesinden hemen sonra şehri geri aldı.¹⁰

Osmanlı ordusu, teknik imkanları ve askeri donanımı açısından hem doğulu hem de batılı rakiplerinden üstün durumdaydı,¹¹ ancak yine de Macaristan ve Tebriz örneklerinde görüldüğü gibi yeni toprakların fethedilmesi ve bunların uzun süre güvenli bir şekilde elde tutulması artık giderek daha da güçleşiyordu. Zira toprak bütünlüklerini

¹ İnalcık, *Klasik Çağ*, 40; Şahin Kaya, *Empire and Power in the Reign of Süleyman: Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World* (New York: Cambridge University Press, 2013), 59-68.

² Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 123-124.

³ İnalcık, *Klasik Çağ*, 42; Kaya, *Empire and Power*, 67.

⁴ Kaya, *Empire and Power*, 74-81, 109-112.

⁵ İnalcık, *Klasik Çağ*, 41; Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 124.

⁶ İnalcık, *Klasik Çağ*, 43; Feridun Emecen, "Süleyman I", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/65-66.

⁷ Emecen, "Süleyman I", 38/66.

⁸ Kaya, *Empire and Power*, 68-74.

⁹ Feridun Emecen, "Irakeyn Seferi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/116-117.

¹⁰ Kaya, *Empire and Power*, 100. Naklen bk. Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 126-127.

¹¹ Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (New York: Cambridge University Press, 2005), 7-13; Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 126.

istikrarlı bir biçimde koruyan Habsburglar ve Safevîler, Osmanlıların hâkimiyet alanlarını genişletmelerini engelliyor veya en azından yavaşlatıyorlardı ve bu nedenle cihanşümül bir imparatorluk ideali, Osmanlılar için artık “gittikçe daha masraflı, verimsiz ve hayal kırıcı bir hale geliyordu.”¹ Kanûnî ve ondan sonra gelen sultanlar, 16. yüzyıl boyunca tüm cihana hâkim olma emellerini kullandıkları unvanlarla söylem düzeyinde de olsa sürdürdüler, ama gerçekte 1530’lardan itibaren imparatorluğun yönetim anlayışında esaslı bir değişimin yaşandığı yeni bir döneme girildi ve imparatorluk için artık fetihlerle hâkimiyet alanının genişletmesinden önce mevcut topraklar üzerinde daha güçlü ve daha verimli bir merkezî yönetimin oluşturulması, asıl amaç haline geldi.² Bu doğrultuda uzun yıllar savaş halinde olunan Habsburglar ve Safevîler’le sırasıyla 1547 ve 1555’te barış anlaşmaları imzalandı.

Erken modern devletlerin ortak yanlarından biri de “tüm eyaletleri imparator adına yöneten merkezîleşmiş bir imparatorluk bürokrasisi”³ kurmaktır. 15. yüzyılın ortalarından itibaren Roma’nın kadim başkentinin yeni hâkimi olarak aşama aşama cihanşümül bir imparatorluğa dönüşen Osmanlı da gittikçe genişleyen eyaletleri üzerindeki denetim gücünü ve nüfuzunu artırmak için merkezden idare edilen kapsamlı bir bürokratik devlet ağı oluşturmaya çabaladı.⁴ Ancak bu çaba, yine de 1530’lara kadar imparatorluk topraklarını genişletme siyasetinin gölgesinde kaldı.⁵ Bu tarihten sonra Osmanlı merkezî yönetimi, yukarıda işaret edilen nedenlerle siyaset anlayışını değiştirdi ve bununla uyumlu olarak birtakım yeni idari pratikleri⁶ yürürlüğe koydu.

Bu dönemde sultan ile hukuk sistemi arasındaki ilişkide de birtakım esaslı değişimler yaşanıyor. Zira 1537’ye kadar merkez topraklarda şehirlerin Hanefî kadıları, kimi durumlarda Şafî mezhebinden nâibler atayıp onların kendi mezheplerine göre verdikleri hükümleri uygulayabiliyorlardı.⁷ Ancak Kanûnî, 1537’de yayınladığı bir

¹ Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 126-127.

² Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 127.

³ Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 123.

⁴ Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 15-16, 123-135, 209-210.

⁵ Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 123.

⁶ Bu pratiklerden bazıları, sultanın Divân-ı Hümayûn’un başı olması, oradan çıkan fermanların standart bir dil ve üslupla yazılması, 1540’lardan itibaren bu kurumla ilgili belgelerin bir nüshasının mühimme defterlerine kaydedilmeye başlanması, Osmanlı hanedanının tedrici olarak İstanbul’a yerleşmesi, sadece söylem düzeyinde değil, uygulamada da imparatorluğun sünî kimliğinin vurgulanmasıdır. Bunların her biri hakkında ayrıntılı yorumlar için bk. Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 127-134.

⁷ Bursa sicillerinde yer alan bu tür bir örnek için bk. Halil Sahillioğlu, “Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak ‘Kitâbü’l-Kâdî’ ve Süfteceler”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (Ankara, 1975), 123; ayrıca bk. Mehmet Akif Aydın, “İslam Hukuku’nun Osmanlı Devleti’nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 1 (2006), 14.

fermanla¹ Diyâr-ı Rum mahkemelerinde Şâfiî mezhebine göre hüküm verilmesini yasakladı (*teşeffu* ‘ yasağı).² Ayrıca bu tarihten sonra kadı ve müftülerin atama belgelerinde Hanefî mezhebinin en sahih görüşlerini (*esahh-ı akvâl*) esas almalarını emreden sarıh ifadelere yer verilmeye başlandı.³ Böylece Hanefîlik bölgenin yargı pratiğini yöneten yegane mezhep haline geldi.

Daha da önemlisi, aynı tarihlerde Çivizâde Muhyiddîn Mehmed ve Ebussuûd gibi ilmiye hiyerarşisinin en tepesinde konumlanan bazı âlimler, Hanefî hukuk geleneğinde tartışmalı olan çeşitli meselelerde kendilerinin tercih ettiği hukukî görüşleri Kanuni Sultan Süleyman’a arz etmeye ve o da bu görüşleri onaylayan fermanlar yayınlayarak onları kâdılar için bağlayıcı birer hükme dönüştürmeye başladı. Aslına bakılırsa müftülerin fetvaları, özellikle de şeyhülislamlarınkiler, her ne kadar oldukça saygın hukukî görüşler olsalar da emr-i sultânîlerin aksine kuramsal olarak kâdılar üzerinde bir bağlayıcılık taşıyorlardı, bu nedenle belli hukukî hükümlerin mahkemelerde standart bir biçimde uygulanmasını arzulayan en kudretli şeyhülislamlar bile bunu ancak sultanın politik ve yargısal otoritesi üzerinden yapabildiler.⁴

¹ Ferman, mahkemelerde şeriatın Şâfiî yorumu esas alınarak kaybolmuş olan ve hayatta olup olmadığı bilinmeyen (*mefkûd*) kişilerin karılarının başkalarıyla evlendirilmesi problemi üzerine yayınlandı. İstanbul, Bursa, Edirne, Üsküp, Siroz, Selanik kâdılarına ve Anadolu, Rumeli ve Karaman beylerbeyilerine gönderilen fermanın emri yeterince açıktı: “*Memâlik-i mahrûsemde min ba’d Şâfi’î kâdî olmasın, ref’ edip buyurdum ki hükm-i şerîf-i vâcibü’-l-ittibâ’ım varacak te’hir ve terâhî etmeyip taht-ı hükümetinizde olan mevâzı’da bu emr-i cihân-mütâ’ımı umûmen halka [duyurup] her zamanda bu emr-i celîlü’l-kadrim muktezâsınca amel eylesin!*” Akgündüz, OK, 1/70.

² Ebussuûd da çeşitli fetvalarında bu yasağa işaret etti: “*Teşeffu’ hususu bu diyârda câri olmaya deyü men’-i sultânî vârid olmuştur.*”, “*Bu diyârda Şâfi’î kavliyle amel etmek memnûdur.*” Ebussuûd Efendi, *Ma’rûzât*, ed. Pehlul Düzenli (İstanbul: Klasik, 2013), 238, 239, ayrıca bk. 248.

³ Kadı beratlarında genellikle şu formülasyon kullanılıyordu: “*Eimme-i Hanefiyyeden muhtelefün fihâ olan mesâ’ili kemâ yenbağî tettebbu’ edip esahh-ı akvâli bulup onunla amel eyleye!*” Belgeler için bk. Aydın, “İslam Hukuku’nun Osmanlı Devleti’nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim”, 16.

⁴ Heyd, *Criminal Law*, 187; Imber, *Şeriattan Kanuna*, 12. Ebussuûd’un farklı tarihlerde sultana arz ettiği hükümler onun vefatının ardından *Ma’rûzât-ı Ebusu’ûd* adıyla müstakil derlemelerde bir araya getirildi ve bu derlemelerden biri, onun vefatının ardından Şeyhülislam Hâmid Efendi (ö. 985/1577) tarafından yürürlükte kalması için yeni sultana arz edildi. (Akgündüz, bu sultanın II. Selim olduğunu söylerken, Repp büyük olasılıkla III. Murad olduğu kanaatindedir. Bk. Ahmed Akgündüz, “Ma’rûzât”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/73; Richard C. Repp, *The Mufti of Istanbul: a Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy* (London: Ithaca Press, 1986), 280, dn. 244). Gerber, sultanların bir daha şeriata bu ölçüde müdahale edemediğini öne sürer Bk. Gerber, *State, Society and Law*, 89. Oysa 18. yy. şeyhülislamlarından Yenişehirli Abdullah Efendi’nin (ö. 1156/1743) de aynı adı taşıyan bir derlemesi vardır. Abdullah Efendi, *Ma’rûzât-ı Abdullah Efendi* (Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 2054), 19b-44a. Anlaşılan o ki yine başka alimler tarafından sultanlara arz edilen ama müstakil derlemelerde bir araya getirildiği bilinmeyen çeşitli fetvalar da vardır. Mesela yine Hâmid Efendi, “vakıf dükkanlara veya miri topraklara izinli olarak ve ebediyen kalmaları şartıyla eklenmiş olan alet edevat, bina ve ağaçlar” için kullanılan süknânın hukukî statüsüne dair bir fetvasını sultanın onayına sunmuştur. Bk. *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 223), 138a-b. 17. yüzyıl şeyhülislamlarından Mu’id Ahmed Efendi (ö. 1057/1647) de daha önce Ebussuûd’un Kanuni’ye arz etmiş olduğu sebb-i nebî

Gerber'in de belirttiği gibi bu, aslında açıkça şeriatın sınırları içerisinde yapılan bir tür kanunlaştırma işlemiydi ve bilindiği kadarıyla politik otorite, öteden beri “hukukçuların hukuku” olan ve esas itibarıyla bireyler arası hukukî problemleri ele alan şeriat alanına daha önce bu ölçüde müdahale etme cesaretini gösterememişti.¹ Aydın’a göre bu gelişme, yapısı itibarıyla bir “ictihâd hukuku” olan İslam hukukunun “kanun hukukuna” dönüşmesi yolunda atılmış ilk tereddütlü adımı temsil ediyordu.² Zira o döneme kadar kâdırlara belli bir mezhebin en muteber ve en sahih görüşlerini uygulamaları emrediliyor, onlar da bu görüşleri mezhep içi yorum araçları üzerinden kendileri belirliyorlardı, ancak bu uygulamayla birlikte sultan, artık yargı sisteminde hangi görüşlerin uygulanacağını -sınırlı bazı meseleler özelinde de olsa- kendi inhisarına almış oldu.³ Bu gelişmeyi aynı bakış açısıyla paradigmatic bir kırılma olarak niteleyen Ayoub’e göre ise sultan, “arz” uygulamasıyla sadece imparatorluktaki yargısal süreçleri kontrol etmekle kalmadı, aynı zamanda “hukuk yapma” sürecinin bir parçası haline geldi ve artık ulema, emr-i sultânîleri Hanefî mezhebinin fetvaya esas alınan (*müftâ bih*) görüşlerini tespit etmede birer referans kaynağı olarak görmeye başladı.⁴

Ayoub, bu dönemde sultanın “hukuk yapma” sürecinin bir parçası haline geldiği iddiasını ulemanın 17. yüzyıldan itibaren Ebussuûd’un *Ma’rûzât*’ında yer alan emr-i sultânîleri fetva, risale ve şerh edebiyatında birer kanıt olarak alıntılanmaya başlamasıyla temellendirir. Ancak Mürteza Bedir’e göre bu tespit, ihtiyatla karşılanmalıdır. Zira her şeyden önce emr-i sultânîler, kâdırların aksine müftüler için kuramsal olarak bağlayıcı değildir.⁵ Ayrıca mezhep içinde yeni hukukî normların oluşumu ile söz konusu emr-i sultânîler arasındaki bağ da kuşkuludur. Çünkü para vakıfları probleminde olduğu gibi kimi örneklerde tartışma, emr-i sultânînin yayınlanmasından sonra da müftüler arasında

(Hz. Peygamber’e hakaret) hakkındaki fetvasını dönemin sultanına yeniden arz etmiştir. Bk. Mu’id Ahmed Efendi, *Mecmû’atü’l-Fıkh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 949), 41a.

¹ Gerber, arz uygulamasını “Osmanlı’da hukuk alanında yaşanan bürokratikleşme sürecinin zirvesi” olarak yorumlar. Bk. Gerber, *State, Society and Law*, 88-89.

² Aydın, “İslam Hukuku’nun Osmanlı Devleti’nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim”, 13.

³ Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye’nin Temeli* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2020), 281-282. Bazı araştırmacılar bu dönüşümü, *Mecelle* ile başlatırlar. Bk. Wael B. Hallaq, *Shari’a: Theory, Practice, Transformations* (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2009), 411-412; Rudolph Peters, “From Jurists’ Law to Statute Law or What Happens When the Shari’a is Codified”, *Mediterranean Politics* 7/3 (2002), 82-95; Aharon Layish, “The Transformation of the Shari’a from Jurists’ Law to Statutory Law in the Contemporary Muslim World”, *Die Welt des Islams* 44/1 (2004), 85-113.

⁴ Ayoub, *Law, Empire and the Sultan*, 65-93.

⁵ Ayoub, *Ma’rûzât*’ın kâdırların yanı sıra diğer hukukçular için de bağlayıcı olduğunu öne sürer ama bunun için bir argüman sunmaz. Bk. Ayoub, *Law, Empire and the Sultan*, 5.

bir süre daha devam etmiştir.¹ Görünüşe göre yeni normlar öteden beri olduğu gibi yine hukukun kendi doğal gelişim seyri içerisinde oluşmaya devam etmiş ve ulema sonraki tarihlerde bu normları geçmişte yayınlanan emr-i sultânîlere referansla da desteklemek istemiştir.² Fakat para vakıflarının aksine, aynı tarihlerde yürürlüğe giren örfî zamanaşımı uygulamasında olduğu gibi emr-i sultânîlerin yayınlanır yayınlanmaz genel olarak müftüler tarafından dikkate alındığı örnekler de mevcuttur.³ Ayrıca Ayoub'un incelemesinde yer verdiği örneklerin çeşitliliği ve o tarihlerde mezhep içerisinde oluşan yeni hukukî normlar ile emr-i sultânîler arasındaki nihai uyum göz önünde bulundurulduğunda yargı pratiğini kontrol etme gücüne sahip olan sultanın hukukî normların oluşumu sürecinde de en azından yönlendirici bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır ve bu, tam olarak yeni bir olgudur. Kısacası bu dönemde yürürlüğe giren *teşeffü* yasağı, *esahh-ı akvâl* ve *arz* uygulamaları, imparatorlukta yargısal süreçleri öngörülebilir kılmayı ve bu sayede toplumda hukukî istikrarı ve güveni sağlamayı amaçlıyordu.⁴

Bu tarihlerde bir taraftan merkezi yönetimin hukuk sistemi üzerindeki otoritesi artarken, diğer taraftan ilginç bir biçimde yetiştirdiği kâdılarla bu sistemi besleyen ilmiye hiyerarşisi de zamanla güçlü bir merkezi bürokratik kurum haline geldi ve bu kurumun en üstünde konumlanan ulema grubu (mevâlî, özellikle de kazaskerler ve şeyhülislam) imparatorluğun idaresinde her zamankinden daha fazla söz sahibi olmaya başladılar.⁵ Mevâlînin yükselen gücü ve otoritesi, en somut haliyle imparatorluğun köklü pratiklerini şeriatın Hanefî yorumuna göre açıklamalarında kendini gösterdi. Bu pratiklerin başında da toprak mülkiyeti ve vergi hukuku geliyordu. Zira tarım ekonomisinin hâkim olduğu erken modern çağda diğer tüm imparatorluklarda olduğu gibi Osmanlı'da da devlet maliyesi esas itibarıyla toprak vergilerine dayanıyordu.⁶ İncalcık'ın da belirttiği gibi toprağın ve köylünün merkezî yönetim tarafından kontrol edilmesine imkân veren miri arazi sistemi, devletin askeri ve mali gereksinimlerinin karşılanması amacıyla

¹ Mesela Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573), söz konusu fermanın yürürlüğe girmesinden yıllar sonra 1572'de tamamladığı *et-Tarîka*'da çirkin bir bid'at olarak nitelediği para vakfının bâtıl ve böyle bir vakıftan alınan paranın haram olduğunu yazmıştır. Bk. Birgivî, *et-Tarîka*, 563. Para vakıfları tartışması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mandaville, "Usurious Piety", 289-308.

² Bedir, bu görüşlerini Ayoub'un çalışmasının müzakere edildiği şu toplantıda paylaşmıştır: 218K266 nolu TÜBİTAK Projesi Toplantısı, İstanbul, 2021.

³ Bu uygulamaya aşağıda başka bir bağlamda tekrar döneceğim.

⁴ Aydın, "İslam Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim", 12, 18.

⁵ Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 123-135. İmparatorlukta ulemanın giderek artan bir şekilde güçlenişini 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve 17. yüzyıl boyunca inceleyen başka bir çalışma için bk. Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 30-45.

⁶ İmparatorluğun tüm gelir kaynakları tabii ki zirai değildi, mesela gümrüklerden ve pazar yerlerinden alınan vergiler de önemli bir yekun tutuyordu. Bk. Imber, *Şeriattan Kanuna*, 49.

geliştirilmişti.¹ Dolayısıyla bu dönemde merkezî yönetimin iktidarını güçlendirmesi, miri statüleri korunan toprakların doğru ve adil bir biçimde vergilendirilmesine ve vergilerin eksiksiz bir şekilde toplanmasına bağlıydı. Bu amaçla tımar sistemiyle ilgili diğer görevlerinin yanı sıra arazi tahrirleriyle de meşgul olan defterhane personelinin sayısı, 1530'lardan sonra kısa bir süre içerisinde birkaç kat artırıldı.² Bu gelişmeyle eş zamanlı olarak imparatorluk genelinde geniş çaplı arazi tahrirleri yapıldı veya eski tahrir defterleri güncellendi.³ Ancak görünüme göre bu idari tedbirler, tek başlarına yeterli değildi. Zira pratikte sistemi tümüyle çökertme riski taşıyan⁴ birtakım acil sorunlar vardı ve merkezî yönetimin bu sorunların üstesinden gelmesi, ancak toplumun en saygın hukuk otoriteleri olarak mevâlînin desteğiyle mümkün olabilirdi. Nitekim bu dönemde Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) ve Ebussuûd (ö. 982/1574) gibi mevâlînin en nüfuzlu isimleri, mevcut pratiği yorumlamak için büyük bir çaba sarf ettiler ve onların fetvaları zamanla birer emr-i sultânî niteliği kazanarak kanunnamelere dönüştü.⁵

İlk olarak 1541'de Kanûnî, Budin'i (Macaristan) bir Osmanlı mülkü haline getirince anlaşıldığı kadarıyla dönemin Rumeli Kazaskeri Ebussuûd'dan orada uygulanması planlanan toprak mülkiyeti ve vergi hukuku sisteminin şer'î temellerini açıklayan bir fetva istedi.⁶ Ebussuûd'un sultana arz ettiği fetva, muhtemelen daha sonra bir emr-i sultânî⁷ olarak yeniden formüle edildi ve "Budin Kanunnâmesi" başlığıyla

¹ İnalçık, "Filâha", 2/907.

² Defterhanenin memur sayısı 16. yy. başlarında muhtemelen 10-15 kişi iken, 1577'de 40 kişiye ulaştı. Bk. Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 8; ayrıca bk. Cornell H. Fleischer, *Osmanlı İmparatorluğunda Aydın ve Bürokrat: Tarihçi Mustafa Âli*, çev. Ayla Ortaç (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021), 295-353.

³ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (II)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 2/1 (1941), 29-56; Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 128.

⁴ İnalçık, "Islamization of Ottoman Laws", 162.

⁵ Ebussuûd'un Budin, Üsküp ve Selanik şehirlerinde uygulanan toprak hukuku pratiğiyle ilgili fetvaları müstakil birer kanunnameye dönüştü. Ebussuûd'un bu ve diğer fetvalarının yanı sıra Kemalpaşazâde'nin meşhur bir fetvası da yine *Kanun-i Cedîd*'de bir kanun hükmü olarak yer aldı. Kemalpaşazâde'nin "*Ez-kanun min-mesâil-i Kemalpaşazâde*" notuyla alıntılanan fetvası için bk. Akgündüz, "Kânûn-i Cedîd", 1/760. "Mesâil" kelimesi, bu tür bağlamlarda "fetvalar" anlamındadır.

⁶ İnalçık, "Islamization of Ottoman Laws", 155; ayrıca bk. Akgündüz, "Budin Eyâleti Kanunnâmesi", 5/267; Imber, Budin'in ilhakını Osmanlı toprak rejimini açıklama ve sistemli hale getirme çabasını ortaya çıkaran önemli bir gelişme olarak okur. Bk. Imber, *Şeriatın Kanuna*, 133. Kanun yapımı sürecinde şeyhülislamların istişârî rollerinin bile kuşkulu olduğunu öne süren Barkan ise, Ebussuûd'un bu metni şeyhülislam olarak değil, il yazıcısı sıfatıyla yazmış olabileceği varsayımında bulunur. Karş. Barkan, *Kanunlar*, li, xxxvii-xxxviii. Ancak Barkan'ın aksine Heyd, Ebussuûd'un kazaskerliği döneminde hiçbir zaman il yazıcılığı görevinde bulunmadığını tespit eder. Bk. Heyd, *Criminal Law*, 190.

⁷ Metnin girişinde bunun artık bir emr-i sultânî olduğunu gösteren şu ifadeye özellikle yer verildi: "*Cenâb-ı Hakan Hazret-i Sultan Süleyman Han tevîk-i rabbânî ile vilayet-i Budin'i feth u teshîr buyurup kâffe-i reâyâ ve 'amme-i berâyâ üzerine ahkâm-ı ma'delet-i zâhireleri icrâ olunmaya tesaddî olundukda emr-i*

şehrin sonraki bir tahrir defterinin girişine eklendi.¹ Fakat Ebussuûd, bu metnin aslında bir “fetva” olduğuna işaret etmek için olsa gerek sonunda yer alan “Va’llâhü te’âlâ a’lemü ve ahkem: En doğrusunu Allah bilir ve en doğru hükmeden odur” hâtimesi ile “Ketebehü’l-abdû’l-fakîr Ebussu’ûd Mehmed ufiye anhö: Bunu fakir kul Ebussuûd Mehmed yazdı. Allah onu affetsin!” şeklindeki imzasını korudu.²

Yine 1568’de Kanûnî’nin ölümü üzerine tahta geçen yeni sultan II. Selim de o dönemde şeyhülislam olan Ebussuûd’dan Üsküp ve Selanik şehirlerinin tahririni yapmasını istedi ve tahrir defterinin girişinde imparatorluğun arazi rejiminin hukukî temellerini açıklamasını da özellikle emretti.³ Sultanın emrini yerine getiren Ebussuûd, hazırladığı tahrir defterinin başına “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi” başlığıyla bir metin ekledi ve metnin girişinde mevcut toprak mülkiyeti ve vergi sistemini tehdit eden söz konusu acil pratik sorunlara da açıkça işaret etti:

Defâtir-i kerîme-i kadîmede arazi-i memâlik-i mahmiyyenin tefâsîl-i ahvâline ta’arruz olunmayıp ve kühü hakikati nedir; öşriyye midir, harâciyye midir ve [bu araziler] tasarruf edenlerin mülkleri midir, değil midir keşf ü beyân olunmadığı sebepten reâyâ ellerinde olan yerleri öşriyye sanıp [vergilerini] sekizde bir [oranında] vermede nizâ edip ve [arazilerin] kendilerin[in] mülkleri [olduğunu] sanıp sâir mülkleri gibi birbirlerine bey’ u şîrâ edip bazı dahi zü’umlarınca vakfedip vülât ü hukkâm dahi hakikat-i hâle vâkıf olmayıp hilâf-ı şerîat-ı şerîfe bey’ u şîrâ hüccetleri ve vakfiyeler vermekle nizâm-ı umûra ve mesâlih-i cümhûra hâle-i azîm gelme[ktedir].⁴

Ebussuûd’un metnin girişinde her şeyden önce o tarihe kadar tahrir defterlerinde imparatorluk topraklarının ve onları işleyen reayanın hukukî statülerine dair herhangi bir açıklamaya yer verilmediğini belirtmesi dikkat çeker. Onun gözlemine göre bu eksiklik veya ihmal, reayanın toprak mülkiyeti algısında ciddi bir yanılgıya yol açmıştır. Nitekim

celîlü’l-mikdâr ve fermân-ı cemîlü’l-âsârları bu veçhile sâdır olmuştur ki...” Akgündüz, “Budin Eyâleti Kanunnâmesi”, 5/268.

¹ İncalcık’ın tespitine göre Budin’in 1546 tarihli ilk tahrir defterinde yer almayan bu metin, yine Kanûnî devrinde yapılmış olan sonraki bir tahrir defterine eklenmiştir. Bk. İncalcık, “Islamization of Ottoman Laws”, 155, dn. 1.

² Bu metin, Veli Yegân’ın derlemesinde soru-cevap formunda “Ebussuûd” imzalı bir fetva olarak ve “bi-aynihî kalemlerinden nakildir” notuyla kaydedilmiştir. Bk. *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 226), 94a-b. Fetvaların sonlarında bu tür hâtîme ve imzalar standart olarak yer almaktadır. Oysa bir kanun metni için bu alışılmış bir durum değildir. Bunu şaşırtıcı bulan Barkan, yine de söz konusu metnin aslında Ebussuûd tarafından sultana arz edilmiş bir “fetva” olduğu tespitine katılmaz. Bk. Barkan, *Kanunlar*, xxxviii.

³ “Defâtir-i şerîfe-i hâkâniyenin matla’larında arazi-i memâlik-i mahmiyyenin küh ü hakikati keşf ü tavzih ve mutasarrıfların keyfiyyet-i tasarrufları beyân ü tasrîh olunmak ferman buyurul[du].” Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/665.

⁴ Barkan, *Kanunlar*, 297-300; Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/666.

gerçekte miriye ait olan bu topraklara mâlik olduklarını zanneden veya öyle görmek isteyen reaya, “öşür” adı altında sipahiye yaptığı ödemeleri sekizde bir oranında vermeye karşı çıkıp kelimenin sözlük anlamıyla uyumlu olarak “onda bir” oranında vermek için diretmekte,¹ dahası miri toprakları alım satım ve vakıf gibi mülkiyeti nakleden işlemlere konu etmekte,² ayrıca meselenin iç yüzünü kavrayamayan kâdılar şeriatla aykırı olarak düzenledikleri hüccetler ve vakfiyelerle bu işlemlerin sözde meşruiyetlerini güvence altına almakta ve bu fiili durum nedeniyle toplum düzenini ve kamu yararını tehdit eden büyük bir altüst oluş yaşanmaktadır.

Kısacası 1530’lardan sonra pratiğin şeriat açısından yorumlanmasını zorunlu kılan tarihsel bağlam, ana hatlarıyla bu şekildedir. Kemalpaşazâde ve Ebussuûd gibi âlimler reayanın toprak mülkiyeti ve vergi sistemiyle ilgili yanlış algısını revize etmek ve bunun bir sonucu olan söz konusu uygulamalara bir an önce son vermek için sorunu etraflıca ele aldılar.³ Bu amaçla önce toprakların tarihsel olarak nasıl mirileştiğine dair çeşitli açıklamalar önerildi ve bunların hukukî temelleri gösterilmeye çalışıldı. Şimdi bu yorum çabalarını ayrıntılı olarak inceleyebiliriz.

B. Toprakların Hukukî Statüsü

16-17. yy. Osmanlı hukukçuları imparatorluğun tahıl ekimine ayrılmış olan tarım topraklarının miri statüsünü tarihsel bir olgu olarak kabul etti ve bu olgunun şeriatla uyumunu göstermek için yoğun bir çaba içerisine girdi. Bu çabalara Kemalpaşazâde, Çivizâde ve Ebussuûd başta olmak üzere çeşitli şeyhülislamlar öncülük ettilerse de toprakların hukukî statüsü, sadece onların gündemini meşgul eden bir mesele olarak kalmadı. Taşrada müftü, kâdı veya müderris olarak görev yapan pek çok Osmanlı âlimi görüş ve yorumlarıyla sorunun çözümüne katkı sundu. Ancak sosyal, idari ve iktisadi açıdan tam anlamıyla bir dönüşümler çağı olan 17. yüzyılda Sührânî ve Vanî gibi bazı isimler, ulemanın genel kabulünün aksine, Diyâr-ı Rum topraklarının miri değil, reayanın mülkü olduğunu öne sürdüler. Hatta yüzyıla damgasını vuran iki dini ve sosyal gruptan biri olan Kadızâdeli hareketinin liderliğini üstlenen Vanî, görünüşe göre merkezi yönetim

¹ Ebussuûd bu soruna başka fetvalarında da değinir: “Ekser arazinin harâcları onda bir olmağın avâm öşr-i şer‘î sanıp ziyade alınamı zulmen alınır sanıp vermemek ile asi olmazız sanırlar. Hata-i fahiş-i meşhurdur. Memâlik-i mahrûsenin arazisi beytûlmal için hiyâzet olunmuştur, arâzî-i harâciyyedir, arâzî-i öşriyye yoktur.” Aşık Çelebi, *Mi‘râcü’l-Eyâle ve Minhâcü’l-Adâle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttap, 1006), 142b.

² Bu problem çalışmanın üçüncü bölümünde ayrıca ele alınacaktır.

³ İnalcık, “Islamization of Ottoman Laws”, 162.

üzerindeki nüfuz ve itibarı sayesinde Girit'te miri değil, özel mülk haraç arazisi rejiminin uygulanmasına ön ayak oldu. Aşağıda toprakların hukukî statüsü problemiyle ilgili bu iki zıt yaklaşımın Hanefî hukuk geleneğinin hangi yorum araçları üzerinden savunulduğu sorusuna cevap arayacağız.

1. 16-17. yy'da Toprakların Miri Statüsünün Hukukî Temelleri

a. Şeyhülislam: Kemalpaşazâde, Çivizâde ve Ebussuûd

16. yy. Osmanlı'sında toprakta devlet mülkiyeti olgusunun hukukî temellerini açıklama çabaları açısından öne çıkan ilk hukukçu, Kanûnî devrinin meşhur İstanbul müftüsü Kemalpaşazâde olmuştur. Kendisine yöneltilen bir fetvada reayadan birinin evlerini, damlarını ve bahçelerini oğulları için zürrî vakfa dönüştürdüğü ve vakfın bağlayıcılığının sağlanması için mahkemede “tescîl” işleminin de yapıldığı ama aslında bahçelerin öşrünün öteden beri beyliğe verilegeldiği belirtilerek söz konusu vakfın geçerli olup olmadığı sorulur. Kemalpaşazâde, yukarıda da işaret edildiği gibi sonradan kanun metinlerine de girmiş olan bu fetvasında her şeyden önce imparatorluk topraklarının¹ “arz-ı harâciyye”, “arz-ı öşriye” ve “arz-ı havz”² veya “arz-ı memleket” şeklinde üç kısma ayırdığını belirtir ve sırasıyla her birinin tanım ve hükümlerini açıklar. Birinci ve ikinci tür toprakları Hanefî mezhep doktrinindeki yerleşik anlatı çerçevesinde tanımlayıp hükümlerini zikreden³ Kemalpaşazâde, üçüncü kategorinin “hîn-i fetihtе ne veçhile alındığı ve ne veçhile verildiği malum olmayıp yahut mâlikleri münkarizler olup mechûlü'l-hâl ve mechûlü'l-mâlik” olduğu için hazine tarafından el konulan topraklardan

¹ Kemalpaşazâde burada imparatorlukta bütün toprak türlerine işaret etmek için “arazi-i sultâniye” kavramını kullanır. Ancak bu, alışılmış bir kullanım değildir. Zira mezkûr kavram, klasik literatürde genellikle sadece hazine arazisini içerecek şekilde kullanılmaktadır.

² Kemalpaşazâde'nin üçüncü toprak türü için yaptığı adlandırmada geçen “حوز” kelimesi, çoğunluğu 17. yüzyıla ait olan pek çok mecmuada muhtemelen sürekli tekrar edilen bir istinsah hatası olarak “خوان” şeklinde yazılmış ve bu mecmuaları esas alan modern araştırmacılar da mezkûr adlandırmayı yaygın bir biçimde “arz-ı hân-ı memleket” şeklinde okumuşlardır. Ancak “خوان” kelimesinin sözlükte “okuyan, sofrâ, tepsi, sini” gibi manalara geldiği göz önünde bulundurulursa bunun anlamsız bir kullanım olduğu açıktır. Bu araştırmacılar, kelimenin sultan ve padişah anlamında olduğunu düşünmüş olmalıdırlar. Fakat bu anlama gelen ve yine “hân” olarak telaffuz edilen kelime, vavsız olarak “خان” şeklinde yazılmaktadır. Esasen burada miri arazi pratiği ile şeriatın Hanefî yorumu arasındaki bağı göstermeye çalışan Kemalpaşazâde, bu arazi türünü Orta Asya'dan tevarüs ettiği anlayışla “arz-ı havz” veya “arz-ı memleket” olarak adlandırmıştır. Bu adlandırmanın doğru yazımını içeren mecmualar için örnek olarak bk. *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 7912), 10a-b; *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, haz. Çorlulu Ramazan Efendi (Ankara: DİBMK, Yazma Eserler, 3407-I), 263b; anonim iki derleme için ayrıca bk. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3597, 119a; Ankara: DİBMK, Yazma Eserler, 3968, 293b. Bu yazım hatasına İmber de işaret etmiştir. Bk. İmber, *Şeriatın Kanunu*, 69, dn. 89.

³ Bu topraklar mülk olduğu için Kemalpaşazâde, bunların vakıf da dahil mülkiyeti nakleden işlemlere konu edilebileceğini vurgular.

oluşturduğunu söyler ve Diyâr-ı Rum'da “miri arazi” adı verilen toprakların bu kategoride yer aldığını belirtir. Bu anlatı, Anadolu ve Rumeli topraklarının sulh yoluyla mı, yoksa askeri güçle mi alındığı ve sonrasında öşür arazisi mi, yoksa haraç arazisi mi yapıldığı bilinmediği için veya sahipleri geride hiçbir mirasçı bırakmadan öldüğü için, diğer bir deyişle statüleri belirsiz olduğu veya sahipleri bilinmediği gerekçesiyle hazine malı haline getirildiğini kabul etmektedir. Buzov'a göre Kemalpaşazâde, burada miri arazi uygulamasının şeriatla bağını kurmaya çalışırken aslında Osmanlı tarihinin en şanlı yönü olan gaza savaşları hakkında savunmacı ve apolojetik bir üslup sergilemiş ve erken dönem Osmanlı fetihlerinin niteliğine dair bir şüphe oluşturmuştur.¹ Köksal ise bunun yanı sıra Kemalpaşazâde'nin şeriat ile kanun arasında bir uyumsuzluğun var olduğu görüntüsü verdiğini öne sürmüş ve bu iki tespitten hareketle o tarihlere kadar Osmanlı'da arazi hukuku pratiği ile şeriat arasındaki irtibatın tam olarak sağlanamadığı çıkarımında bulunmuştur.²

Esasen Hanefî hukuk geleneğine mensup bir âlim olarak Kemalpaşazâde, burada söz konusu pratiği geleneğin kendisine sunduğu yorum imkanları çerçevesinde temellendirmeye çalışmaktadır. Zira en erken 14. yüzyılın sonlarına tarihlenen kimi belgelerde açıkça görüldüğü üzere Osmanlı merkez topraklarında tahıl ekimine ayrılmış olan tarım arazileri kural olarak miriye aitti.³ 16. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde pratikte gözlenen somut gerçeklik yine buydu, ancak o tarihlerde tarım arazilerinin nasıl mirileştirildiği hususu kesin olarak bilinmiyordu.⁴ Görünüşe göre aynı dönemde Osmanlı ilmiye hiyerarşisinin üst düzey bir üyesi olan Kemalpaşazâde bile bu bilgiye sahip değildi. Mezhebin ana akım literatüründe aktarılagelen doktrin ise sultana fetihle ele geçirilen toprakları ya “öşür arazisi” ya da “haraç arazisi” yapma yetkisi tanıyordu ama yine aynı doktrine göre erken dönemlerde bu arazileri fetheden sultanlar mezkûr yetkilerden hangisini kullanmış olurlarsa olsunlar her iki durumda da söz konusu araziler miri değil, ancak özel mülk olabilirdi. Bu nedenle mezhebin yerleşik doktrini

¹ Snjezana Buzov, *The Lawgiver and his Lawmakers: The Role of Legal Discourse in The Change of Ottoman Imperial Culture* (Chicago: The University of Chicago, Near Eastern Languages and Civilizations, Doktora Tezi, 2005), 77-78.

² Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'îyye* (İstanbul: Klasik, 2016), 183.

³ Halil İnalçık, “Land Problems in Turkish History”, *The Muslim World* 45/3 (1955), 223; ayrıca bk. Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1987).

⁴ Modern öncesi dönemde bilgi aktarım imkânlarının kısıtlılığı göz önünde bulundurulursa bu, şaşırtıcı bir durum değildir. Zira Ebussuûd'un bir fetvasından öğrendiğimize göre aradan sadece bir yüzyıl veya daha az bir süre geçmiş olmasına rağmen İstanbul'un askeri güçle mi, yoksa sulh yoluyla mı fethedildiği bile kısmen şüphelidir. Bunu gösteren bir fetva için bk. *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 223), 100a.

Kemalpaşazâde'nin içinde bulunduğu pratiği açıklaması için elverişli görünmüyordu. Aslında birinci bölümden hatırlanacağı üzere o tarihlerde mezhep doktrinine eklenme sürecini belli ölçüde de olsa tamamlamış olan başka bir yorum imkânı daha vardı: Tahâvî'nin vakıf görüşü. Kemalpaşazâde bu görüşü esas alarak ilk İslam fetihleri sırasında sultanların Anadolu ve Rumeli topraklarını bütün askerlerin yararına vakfetmiş olabileceklerini de öne sürebilirdi. Fakat o bunun yerine Orta Asyalı seleflerinin kendi coğrafyalarında sultanların tasarrufu altında bulunan topraklar için geliştirdikleri ve fetvalarında sıkça kullandıkları “arz-ı havz” ve “arz-ı memleket” kavramlarını esas almayı tercih etti. Nitekim Burhâneddin el-Buhârî ve Kâdîhan gibi bölgenin en saygın hukuk otoriteleri, çiftçilerin kendi topraklarını işleyecek maddi imkana veya beden gücüne sahip olmamaları, çeşitli sosyal, iktisadi ve idari sebeplerle köylerini terk etmeleri veya geride hiçbir mirasçı bırakmadan ölmeleri halinde topraklarının âtil kalmasındansa kamu yararı gereği arz-ı havz veya arz-ı memleket adı altında sultanın tasarrufuna gireceğini kabul ediyorlardı. İlk ikisinin aksine üçüncü durumda topraklar hazine malı haline geliyordu ve bunun için toprağın bilinen bir sahibinin olmaması yeterliydi.¹ İşte bu görüşü esas alan Kemalpaşazâde, imparatorluğun merkez topraklarının “mâlikleri münkarizler olup ... mechûlü'l-mâlik” olmaları nedeniyle miriye intikal etmiş olabileceğini söyledi.

Aslında yaklaşık bir yüzyıl önce Kemaleddîn İbnü'l-Hümâm da Mısır topraklarının hazine malına dönüşme sürecini aynı argüman üzerinden ve yine kuşkulu bir dille yorumlamıştı.² Ancak İbnü'l-Hümâm'ın da açıkça belirttiği gibi Hanefî geleneğin yorumuna göre Mısır toprakları aslı itibarıyla özel mülk haraç arazisi statüsündeydi. Oysa Kemalpaşazâde'nin anlatımına göre imparatorluğun merkez topraklarının ilk İslam fetihleri sırasında öşür arazisi mi, yoksa haraç arazisi yapıldığı belirsizdi. Ancak anlaşıldığı kadarıyla o, mezhebin hâkim doktrinini esas aldığı için bu toprakların ilk statülerinin miri değil, mülk olduğunu kabul ediyordu. Zira bu doktrin, sultana fetihle ele geçirilen toprakları mirileştirme yetkisi tanımıyordu. Bu durumda onun önünde mevcut durumu açıklamak için İbnü'l-Hümâm'ın Mısır topraklarıyla ilgili olarak

¹ Buhârî, *el-Muhît*, 8/249; 5/499. Kâdîhan'a göre sahipleri bilinmeyen topraklar “mevât arazi” statüsü kazanıp sultanın tasarrufuna giriyordu. Bk. Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 3/304. Açıkçası bu, mezhebin daha erken dönemlerinde de var olan bir anlayıştı. Zira Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) aktarımına göre Ebû Cafer el-Hinduvânî (ö. 362/973) de arz-ı havzı “sahibi bilinmediği için sultan tarafından icâre yoluyla işletilen toprak” olarak tanımlıyordu. Bk. Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, 385.

² Yüzyıllar sonra Hintli bir Hanefî âlimi Tehânevî de İbnü'l-Hümâm'ın bu yorumunu kendi ülkesinin topraklarının hazine malı olduğunu kanıtlamak için kullanacaktır. Bunun için birinci bölüme bakılabilir.

geliştirdiği söylemi aynıyla Diyâr-ı Rum topraklarına uygulamak dışında bir seçenek kalmıyordu. Zaten o da bunu yaptı ve söz konusu toprakların “sahipleri geride hiçbir mirasçı bırakmadan öldükleri için” hazineye intikal etmiş olabileceğini tereddütlü bir şekilde öne sürdü.

Kemalpaşazâde’nin probleme yaklaşımını yalnızca bu fetva üzerinden analiz eden Imber, onun miri araziyi haraç arazisi olarak görmediğini öne sürer.¹ Aslında Kemalpaşazâde başka bir fetvasında yine Orta Asyalı seleflerini izleyerek bu arazinin de harâcî karakterde olduğunu ima eder. Bu fetvada kendisine “arz-ı harâciyyenin bey’ u şîrâsı sahih olur mu” diye sorulur ve o, bu soruyu şöyle cevaplar: “Arz-ı harâciye sahibinin mülkü olursa bey’ u şîrâsı ve sair tasarrufâtı sahih olur. Sahih olmayan [arz-ı] memlekettir, ona ‘sipahi yeri’ [veya] ‘miri yer’ derler.”² Bu cevap, görüldüğü üzere haraç arazisinin biri mülk, diğeri hazine malı olan iki ayrı türünün bulunduğunu var sayar ve miri arazinin ikincisine karşılık geldiğini ifade eder.

Toprak ve vergi hukukunun şer‘îliği problemini ele alan 16. yy. Osmanlı âlimlerinden biri de Kemalpaşazâde’nin halefi Çivizâde Muhyiddîn Mehmed’dir (ö. 954/1547). Bir fetvada³ kendisine arâzî-i mîriyye, arâzî-i öşriyye ve arâzî-i harâciyye olarak anılan arazi türlerinin tanım ve hükümleri sorulmuştur. Bu soruyu nispeten uzun bir açıklamayla cevaplayan Çivizâde, “arâzî-i öşriyye ve arâzî-i harâciyye bu diyârda işitilmez, Irak vilâyeti mesela onlardandır”⁴ diyerek Diyâr-ı Rum topraklarının miri olduğuna işaret eder ve ayrıca bu iki arazi türünün tanım ve hükümleriyle ilgili ayrıntılı bilginin fıkıh kitaplarında mevcut olduğunu belirterek cevabında daha çok arâzî-i mîriyyeye odaklanır.⁵ Çivizâde, burada arâzî-i mîriyyeyi “fetholdukda sahiplerinin mülkü olmak üzere ibkâ olunmaya[n] ve gaziler beyninde kismet dahi olunmaya[n], belki [mal-i] beytülmâl olmak üzere ibkâ olun[an]” arazi şeklinde tanımlar ve ardından onun ne sipahinin ne de reayanın mülkü olduğunu, ikincisinin onu kiracı statüsünde işlediğini, bu nedenle mülkiyeti nakleden işlemlere ve mirasa konu edemeyeceğini özellikle vurgular.⁶ Kemalpaşazâde’nin aksine erken dönem İslam fetihlerinin karakteri hakkında kuşkulu

¹ Imber, *Şeriattan Kanuna*, 131.

² Kemalpaşazâde, *Mecma‘u’l-Mesâ‘ili’ş-Şer‘iyye fi’l-Ulûmi’d-Dîniyye* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 6253), 20b.

³ Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (Kadızâde Mehmed, 251), 1a-2a.

⁴ Aynı mecmuada yer alan başka bir fetvasında da benzer şekilde şu tespiti yapar: “Bu diyarda tarla, mülk olmak ba‘iddir, tapuludur.” Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (Kadızâde Mehmed, 251), 227b.

⁵ Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (Kadızâde Mehmed, 251), 2a.

⁶ Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (Kadızâde Mehmed, 251), 1b.

değil, kesin bir dil kullanmayı tercih eden Çivizâde, Anadolu ve Rumeli topraklarının bu fetihler sırasında ne öşür ne de haraç arazisi yapıldığını, aksine mirileştirildiğini söyler.¹ Miri araziyle ilgili bu tanımlama, her ne kadar pratikte söz konusu toprakların nasıl hazine malı haline getirildiğini açıklamada işlevsel görünse de onun meşruiyetini nereden aldığı, diğer bir anlatımla sultanın bu yetkisinin hangi hukukî temele dayandığı sorusunu cevapsız bırakmaktadır. Neyse ki bunun yanı sıra sistemin bütünüyle ilgili diğer pek çok sorunun cevabını Ebussuûd'un fetvalarında açık bir şekilde bulabiliyoruz.

Osmanlı miri arazi pratiğini şeriatın Hanefî yorumuna göre açıklama çabalarına Kemalpaşazâde öncülük etmiş ve onun ardından Çivizâde de buna belli ölçüde katkıda bulunmuşsa da aslında söz konusu pratiği kapsamlı ve sistematik bir biçimde açıklayan ve sonraki ulema için nihai bir yorum çerçevesi sunan kişi, Ebussuûd olmuştur. Nitekim onun bu yönü, 16-17. yy. tarih ve biyografi yazarları tarafından da dile getirilmiştir. Mesela tarihçi Mustafa Âlî (ö. 1008/1600), Ebussuûd'un bilhassa araziyle ilgili meselelere fetva verdiğini ve başka hiçbir şeyhülislamın bu konuya onun kadar ilgi göstermediğini veya yeterince açıklık getirmedeğini söyler.² Peçevî (ö. 1059/1649-50) de onun "araziye müte'allik fetvaları[nın] cümle nâsın müşküllerini hallet[tiğini]" belirtir.³ Atâî (ö. 1045/1635) ise, onu genel olarak kanun ile şeriat arasındaki uyumu gösteren ve toplumun dini ve dünyevi işlerini en güzel şekilde düzene sokan kişi olarak tanıtır.⁴ Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) de benzer bir gözlemi Kemalpaşazâde'yi de dahil ederek her ikisi

¹ Aşağıda da görüleceği üzere Çivizâde, bu konuda Ebussuûd'la aynı yaklaşımı benimsemiştir. Bu durum söz konusu fetvanın, Muhyiddin Mehmed'e değil, Ebussuûd'dan sonra şeyhülislamlık görevinde bulunmuş olan oğlu Mehmed'e (ö. 995/1587) ait olabileceğini akla getirebilir. Ancak fetvanın sonunda yer alan imzaya bakılırsa bu, göz ardı edilmesi gereken bir ihtimaldir: "Ketebehû efzalü'l-ulemâi'l-müteverri'in Şeyh Mehmed Çelebi Efendi eş-Şehîr bi-Çivizâde: Bunu verâ sahibi âlimlerin en faziletlisi olan ve Çivizâde lakabıyla tanınan Şeyh Mehmed Çelebi Efendi yazmıştır." Zira çeşitli derlemelerde yer alan pek çok fetvadan da görülebileceği gibi sadece baba Çivizâde, imzalarında "Şeyh" ve/veya "Koca Çivi" unvanını kullanmaktadır. Baba Çivizâde'nin bu unvanların ikisini birlikte veya sadece birini kullandığı bazı örnekler için bk. Sağır Mehmed Efendi el-Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1070), 1b, 8a, 115b, 89a, 144a, 214a.

² "[Ebussuûd] ale'l-husûs araziye müteallik fetvalar vermiştir. Şeyhülislam olanlardan ne bir müftü bu dikkati etmiş ne istinbât etmiştir." Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, 918.

³ İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1283), 1/53.

⁴ "El-hak kavânî-i Osmâniyye'yi şer'-i şerîfe tatbîk ve mesâlih-i dîniyye vü dünyeviyyeyi ahsen-i nizâm üzere tensîk, bunların âsâr-ı ictihâdî"dır. Nev'izâde Atâî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmîleti's-Şakâ'ik*, haz. Dr. Suat Donuk, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2000), 1/643. "Tatbîk" kelimesi, bu bağlamda "bir şeyin başka bir şeyle uyumlu hale getirilmesi" ya da "ona uygun olduğunun gösterilmesi" anlamındadır. Bk. Lügat-ı Naci. Ayrıca Atâî, bir nezaket ifadesi olarak kullandığı "bunlar" çoğul zamiriyle Ebussuûd'a işaret etmektedir. Bu zamirin gerçek anlamda olduğunu düşünen Repp ise onun Kemalpaşazâde ile Ebussuûd'a işaret ettiğini kabul eder. Karşılaştırmaya Repp, *The Mufti of Istanbul*, 279. Oysa aynı bağlamda Ebussuûd'un Kemalpaşazâde'den sonra iftâ makamına geldiğini söyleyen Atâî, "fi'l-hakika onlar [Kemalpaşazâde] muallim-i evvel, bunlar [Ebussuûd] muallim-i sâni idi" der ve ardından yukarıda alıntılan cümleyi zikreder.

için paylaşır: “Bu Devlet-i Aliyye’de Kemalpaşazâde ile bunlar [Ebussuûd] ekser kavânîni şer‘a tatbîk edip merâtib ve menâsib halellerin ıslâh ile ümûr-ı devlete kemâyenebeği nizâm vermişlerdir.”¹ Hezârfen Hüseyin Efendi (ö. 1103/1691) ise Ebussuûd dışındaki müftülerin çoğunluğunun, özellikle de müteahhirînin (17. yy. müftülerini kastediyor olmalı) “mesâ’il-i fıkhiyyeden gayriye nâdir” fetva verdiklerini, Ebussuûd’un ise uzun bir dönem müftülük yaptığını ve onun “mesâ’il-i fıkhiyyeden mâ‘adâ sâir müşkilât-ı fûnûn[a]” da fetva verdiğini söyler.²

Ebussuûd’un fetva kâtipleri Veli Yegân, Bozanzâde ve Çorlulu Sinan b. Ramazan tarafından derlenmiş olan ve günümüze ulaşan fetvalarının konularına göre dağılımları incelendiğinde imparatorluk topraklarının hukukî statüsü ile sultan, sipahi ve reayanın bu topraklarla ilişkisinin hukukî niteliğinin onu en çok meşgul eden problemler arasında yer aldığı görülür. Ebussuûd, Rumeli kazaskerliği ve İstanbul müftülüğü veya sonraki yaygın adlandırmayla şeyhülislamlık görevlerinde iken bu konuda pek çok fetva yayınlamış ve bunların bir kısmı³ onun sultana arz ettiği fetvalarını derleyen *Ma ‘rûzât*’ta da yer almıştır.

Ancak Ebussuûd’un fetvaları zaman içerisinde dil ve üslup yönünden gözle görülür bir biçimde değişim geçirmiştir. Zira onun erken tarihli olduğu anlaşılan bir fetvasında Kemalpaşazâde gibi Anadolu ve Rumeli topraklarının hukukî statüsüyle ilgili kuşkulu bir dil kullanması göze çarpar. Bu fetvada kendisine bir sipahi tımarında yer alan üzüm bağının öşrünün nasıl verilmesi gerektiği sorulur ve Ebussuûd, cevabında o tarihlerde hangi arazilerin öşür, hangilerinin ise haraç statüsünde olduğunun tam olarak belli olmadığını, bu nedenle ilk İslam fetihleri sırasında gazilere mülk olarak dağıtıldığı bilinen toprakların öşür statüsünde, diğerlerinin ise pratikte öteden beri hangi statüde görülegeldilerse o statüde kabul edilmeleri gerektiğini söyler:

Fî zamânînâ arz-ı öşriyye [ve arz-ı] harâciyye mümtâz değildir. Fetholundukda gânimlere kismet olunduğu malum olan öşriyyedir; onda bir vermek gerek. Malum olmayan, kadîmden nice verilegeldiyse öyle vermek gerek; eğer öşür, eğer haraç.⁴

¹ Kâtib Çelebi, *Mizânü’l-Hak* (İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası, 1286), 116.

² Hüseyin Efendi, burada geleneksel fıkıh metinlerinde yer alan “mesâ’il-i fıkhiyye”den özenle ayırttığı “müşkilât-ı fûnûn” ifadesiyle toprak tasarruf sistemi, vergi hukuku ve ceza hukuku gibi kanunlarla idare edilen ve modern tabirle “kamu hukuku” adı verilen hukuk alanını kastediyor olmalıdır. Bk. Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü’l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), 200.

³ Ebussuûd’un bu derlemeye yer alan ve toprak hukukuyla ilgili olan fetvaları için bk. Ebussuûd Efendi, *Ma ‘rûzât*, 67-71, 229-230.

⁴ *Fetâvâ-yı Ebussu ‘ûd* (İsmihan Sultan, 226), 94a. Aynı dil ve üslubun hâkim olduğu başka bir fetvası için bk. Aşık Çelebi, *Mi ‘râcü’l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 142a-b.

Bu fetvasında imparatorluk topraklarının hukukî statülerinin belirsiz olduğunu kabul eden Ebussuûd, söz konusu belirsizliğin giderilmesi için mevcut uygulamanın esas alınmasını önerir. Ancak bu kuşkulu dilin pratikte yol açabileceği mahzurları fark ettiği için olsa gerek o, sonraki fetvalarında ısrarlı bir biçimde ve kesin ifadelerle bütün Anadolu ve Rumeli topraklarının ilk İslam fetihleri sırasında mirileştirildiğini ve bu sebeple imparatorluğun merkezinde özel mülk öşür ve haraç topraklarının var olmadığını öne sürer:

1. Reayanın ellerindeki arz ne öşriyyedir ve ne harâciyyedir, arz-ı memlekettir. Ve hîn-i fetihde ne gânimîne kısmet olunup öşriyye kılınmıştır ve ne ashâbına temlik olunup harâciyye-i sırf kılınmıştır. Belki rakabe-i arz, beytûlmâlidir.¹
2. Bu diyarın âmme-i arazisi, ... ne öşriyyedir ne harâciyyedir, belki arz-ı memlekettir, rakabesi beytûlmâlidir.²
3. Âmme-i memâlik-i mahrûsenin arazisi, beytûlmal için hiyâzet olunmuştur, arâzî-i harâciyyedir. Arâzî-i öşriyye yoktur.³
4. Arz-ı mîriyye... aslı [itibariyle] harâciyyedir ama [hîn-i fetihde] kimesneye temlik olunmayıp beytûlmâl için ifrâz olun[muştur].⁴
5. Bir kısım dahi vardır ki ne öşriyyedir ne ‘vech-i mezbûr üzerine’ harâciyyedir. Ona arz-ı memleket derler, aslı harâciyyedir.⁵

Kemalpaşazâde gibi Ebussuûd da pratiğin şeriatla bağını Orta Asya Hanefî hukuk geleneğinin geliştirdiği “arz-ı memleket”⁶ kavramına referansla kurmaya çalışırsa da aslında o, selefının aksine söz konusu kavramı yeniden tanımlar. Zira Ebussuûd, geleneğin “çeşitli nedenlerle sahipsiz kalan ve bu sebeple hazineye intikal etmiş olan topraklar” için geliştirdiği bu kavramı “fetih sırasında ne gazilere dağıtılarak öşür arazisi ne de yerli halkın elinde bırakılarak haraç arazisi yapılan, aksine hazine malı haline getirilerek arz-ı mîrî statüsü verilen topraklar” için kullanır. Fetvalarında muhtemel yanlış anlamaların önüne geçmek için kavram ve ifadelerini özenle seçtiği izlenimi veren

¹ Ebussuûd bu hükmün hem Rumeli hem de Anadolu toprakları için geçerli olduğunu açıkça belirtir. Bk. Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/750-751.

² Ebussuûd’un bu fetvası ve benzer içerikli diğer fetvaları için bk. *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 223), 37a, 37b.

³ Aşık Çelebi, *Mî ‘râcü’l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 142b; ayrıca bk. *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 223), 33a.

⁴ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/751; ayrıca bk. *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 223), 38a.

⁵ Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/666.

⁶ Ebussuûd anonim bir derlemede yer alan başka bir fetvasında “arz-ı havz” kavramını da kullanır: “Bu makûle yerlere arz-ı memleketî derler, arz-ı havz ve arz-ı mîrî derler.” Anonim, *el-Fevâ’id ve’l-Fetâvâ* (Esad Efendi, 914), 353a.

Ebussuûd, iki tanesi (1. ve 2.) yukarıda alıntılanan pek çok fetvasında miri arazinin ne öşriyye ne de harâciyye olduğunu söyler ama 3, 4 ve 5. fetvalarında görüldüğü üzere arz-ı memleketle eşleştirdiği bu arazi türünü geleneğin yorumuyla uyumlu olarak “rakabesi hazineye ait olan haraç arazisi”¹ kabul eder. Diğer bir anlatımla ona göre miri arazi, haraç arazisinin özel bir türünü oluşturur. Nitekim o, bu ayırma işaret etmek için fetih sırasında eski sahiplerinin ellerinde mülk olarak bırakılan toprakları “harâciyye-i sırf” olarak niteler (bk. 1. fetva).

Osmanlı’da 14. yüzyılda (Bitinya, Trakya, Bulgaristan ve Batı Anadolu), 15. yüzyılda (Arnavutluk, Sırbistan ve Bosna) ve 16. yüzyılın ilk yarısında fethedilen bölgelerde tahıl ekimine ayrılmış olan tarım topraklarında öşür vergisi standart bir biçimde sekizde bir oranında uygulanıyordu.² Ancak Ebussuûd’un yukarıda alıntılanan Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi’nin giriş pasajında da işaret ettiği üzere reaya, öşür adı altında sipahiye yaptığı ödemeleri, mahsulün sekizde biri oranında vermeye karşı çıkıyordu.³ Bu soruna başka fetvalarında da sıklıkla değinen⁴ Ebussuûd, onların birinde imparatorlukta “ekser arazinin harâcları onda bir olmağın avâm [sipahiye ödediği öşrü] öşr-i şer’î sanıp ziyade alınanı zulmen alınır sanıp vermemek ile asi olmazız sanırlar” der ve ardından bunun bir “hata-i fahiş-i meşhur” olduğunu belirterek “âmme-i memâlik-i mahrûsenin arazisi[nin]” hazineye ait “arâzî-i harâciyye” olduğunu, arâzî-i öşriyyenin ise bu diyarda bulunmadığını söyler.⁵ Osmanlı merkezi yönetiminin Ebussuûd’dan mevcut vergi sistemini şeriat temelinde açıklamasını istemesinin en önemli nedenlerinden biri de muhtemelen buydu.⁶ Mensubu olduğu hukuk geleneğini izleyerek miri araziye haraç arazisinin özel bir türü olarak tanımlayan Ebussuûd, bu bakış açısının doğal bir sonucu olarak reayanın “öşür” ve “resm-i çift” gibi adlarla sipahiye yaptığı ödemeleri de sırasıyla “harâc-ı mukâseme” ve “harâc-ı muvazzaf” olarak yorumladı: “Öşür adına harâc-ı

¹ Çivizâde, reayanın yaptığı ödemeyi hem kendisi açısından hem de sultan açısından ücret kabul eder. Zira ona göre haraç, toprak sahibine düşen bir yükümlüktür. Bu topraklar hazine malı olduğuna göre, reayanın ödediği ancak ücret olabilir. Bk. Çivizâde Muhyiddîn Mehmed, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (Carullah, 845), 116a. Ebussuûd ise, reayanın yaptığı ödemeyi kendisi açısından ücret, sultan açısından haraç olarak yorumlar. Bunu gösteren bir fetvası için bk. Ahmed Akgündüz, *Şeyhü’l-İslâm Ebussuûd Efendi Fetvaları: Fetâvâ-yı Eussuûd Efendi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018), 915.

² İnalçık, “Islamization of Ottoman Laws”, 162.

³ Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/665.

⁴ O, diğer bir fetvasında şöyle der: “[Reayanın] verdiği öşür, “öşr[-i şer’î]” değildir, ona “öşür” demek ‘âmme-i nâsın galat-ı fâhişleridir. Mîrî yer cemî’an harâciyyedir, asla öşriyye olmak muhâldir. Verilen behre harâc-ı mukâsemedir, sipahinin hakk-ı şer’isidir. Arz-ı öşriyye nevâhî-i Ka’be-i mu’azzama’dır; ondan alınan “öşr[-i şer’î]”dir, fukarâya verilir.” *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, haz. Bozanzâde (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1115), 26b; diğer örnekler için bk. 28b, 29b, 29b-30a, 30b, 30a.

⁵ Aşık Çelebi, *Mî’râcû’l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 142b.

⁶ İnalçık, “Islamization of Ottoman Laws”, 163.

mukâsemesin ve çift akçesi adına harâc-ı muvazzafın ver[irler.]”¹ Klasik mezhep doktrinine göre harâc-ı mukâseme oranını belirleme yetkisi sultana aitti ve sultan, bu oranı mahsulün yarısına kadar çıkarabilirdi.² Ebussuûd’un bu yorumunun reaya üzerinde çok ciddi sonuçları oldu, zira 16. yüzyılın ikinci yarısından önce fethedilmiş olan bölgelerde öteden beri uygulanagelen sekizde bir oranı korunduysa da bu tarihten sonra fethedilen Kıbrıs (1570-1571), Gürcistan (1578), Eğri [Macaristan] (1596), Girit (1669), Kamenice (1672) topraklarında artık “beşte bir” oranı uygulandı.³ Bu değişim, mevâlînin hukukî yorumlarının sadece bir kurgudan ibaret olmadığını,⁴ aksine pratiği yöneten veya en azından yönlendiren bir güce sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

İnalcık, Ebussuûd’un bütün imparatorluk topraklarının askerî güçle fethedildiğini ve bu sebeple haraç arazisi olduğunu söylediğini öne sürer ama bunu gösteren herhangi bir kanıt sunmaz.⁵ Bu, Ebussuûd’un söz konusu toprakları haraç arazisinin bir türü kabul etmesinden hareketle yapılmış bir çıkarım olmalıdır. Ancak bu çıkarım doğru görünmemektedir. Zira Hanefî mezhep doktrinine göre toprakların haraç arazisi statüsünde olabilmesi için askerî güçle fethedilmiş olmaları şart değildir. Zaten Ebussuûd, miri arazinin nasıl ortaya çıktığını açıkladığı bir fetvasında kendisi de buna açıkça işaret etmiştir:

Şehirlerin içinde olan evleri ve bağları ve bağlar yerleri külliye sahih mülktür. Taşrada olanlar mülk değildir. Selâtin temlik edip mülknâme vermeyince mülk olmaz. Sebebi budur ki, anveten fetholunan vilâyetlerin ve sulhile fetholunan vilâyetlerin toprakların selâtin-i sâbika kimesneye temlik etmeyip beytül-mâl-i müslimîn için alıkomuşlardır. Mutasarrıf olanlara icâre ile verilmiştir.⁶

Ebussuûd, mevcut toprak mülkiyeti ve vergi hukuku pratiğini açıklamak için imparatorluğun bütün topraklarının ilk İslam fetihleri sırasında mirileştirildiği söylemini

¹ Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/666; ayrıca bk. Aşık Çelebi, *Mi’râcû’l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 142a.

² “Kadîmden her ne miktar alınageldi ise sipahinin hakkı[dır]. ‘Uşur müdür, sümün müdür, sübu’ mudur [mahsulün] nısfına değin harâc alınmak meşrû’dur.” *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (Murad Molla, 1115), 30a; mezhep doktrini için ayrıca bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 23/34.

³ İnalcık, “Islamization of Ottoman Laws”, 162.

⁴ Barkan ve Imber gibi kimi hukuk tarihçileri bu yorum çabalarını sadece bir kurgu olarak görür. Bk. Barkan, *Kanunlar*, xli; Imber, *Şeriattan Kanuna*, 131, 141-142, 145, 147.

⁵ İnalcık, “Islamization of Ottoman Laws”, 162.

⁶ *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 226), 92b-93a. *Kanun-i Cedîd*’in bir nüshasında da yer alan bu fetva için ayrıca bk. DİBMK: Yazma Eserler, 4737-II, 56a. el-Mültekâ şârihi İsmail es-Sivâsî de Ebussuûd’un bu fetvasını Arapçaya tercüme ederek alıntılamıştır. Bk. İsmail b. Sinan es-Sivâsî, *Ferâ’idü Mülteka’l-Ebhur* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1282), 319b.

geliştirmişse de Hanefî hukuk geleneğinin yerleşik doktrininin sultana fetihle ele geçirilen toprakları tümüyle mirileştirme yetkisi tanımadığı hatırlandığında onun tarihsel bir gerçeklik olarak sunduğu bu uygulamanın şeriatla uyumunu nasıl kurduğu merak uyandıran bir sorudur. Ne var ki Ebussuûd, Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi dışında ulaşabildiğimiz bütün fetvalarında miri arazi sistemini Orta Asya Hanefî hukuk geleneğinden ödünç aldığı ama aslında içeriğini değiştirerek yeniden tanımladığı “arz-ı memleket” kavramıyla eşitlemekle yetinir. Bu açıdan özel bir öneme sahip olan 1568 tarihli mezkûr kanun metninde Ebussuûd, arz-ı memleket kavramına atıf yapma dışında iki ayrı argüman daha sunar.¹ Birinci argüman, maslahat (kamu yararı) ve zaruret düşüncesine dayanır:

Lakin [arazi], sahiplerine temlik olunduğu takdirce [onlar] fevt olub verese-i kesîre mâbeynlerinde taksîm olunup her birine bir cüz’î kıt’a değip her birinin hissesine göre harâçları tevzî ve ta’yîn olunmakta kemâl-i su’ûbet² ve işkâl olup belki âdeten muhâl olmağın rakabe-i arâzî beytûlmâl-i müslimîn için alıkonul[muştur].³

Buna göre Anadolu ve Rumeli toprakları, eğer ilk İslam fetihleri sırasında eski sahiplerinin ellerinde mülk olarak bırakılmış olsaydı, o zaman bu topraklar, miras hükümleri gereği zamanla mirasçılar arasında çok küçük parçalara bölünecekti⁴ ve bu da toprakların haraçlarının tespit ve tahsilini oldukça güçleştirecek, hatta imkânsız hale getirecekti. Tarım ekonomisinin hâkim olduğu bir devlette vergi sisteminin çökmesi, sosyal ve idari düzeninin tümüyle altüst olması sonucunu doğurabilirdi. Bu nedenle söz konusu toprakların rakabe mülkiyeti hazineye aktartılarak tasarruf hakkı eski sahiplerinin ellerinde bırakıldı.⁵

Esasen Ebussuûd, miri arazi pratiğinin nasıl ortaya çıktığına ilişkin anlatısının şeriata uygunluğunu Hanefî hukuk geleneğinin önemli bir hukukçusu olan Tahâvî’ye

¹ Aynı tespit için bk. Mundy - Smith, *Governing Property*, 15; ayrıca bk. İnalcık, “Islamization of Ottoman Laws”, 163. Akgündüz ise Ebussuûd’un sultanın fetihle ele geçirilen toprakları mirileştirme yetkisinin meşruiyetini Hanefîler dışındaki üç sünî hukuk geleneğinin görüşüne referansla açıkladığını söyler ama onun zaruret ve maslahat düşüncesi üzerinden geliştirdiği argümanını tümüyle göz ardı eder. Bk. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 8/425.

² Zorluk, güçlük, zahmet.

³ Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/666. 1858 tarihli Arazi Kanunnamesinin şârihlerinden Ali Haydar Efendi de toprakların fetih sırasında mirileştirilmesinin meşruiyetini aynı gerekçeyle izah etmiştir. Bk. Ali Haydar Efendi, *Şerh-i Cedîd li-Kânûni’l-Arazi*, 35.

⁴ 9 Haziran 1568 (13 Zilhicce 975) tarihli İlbasan Sancağı Kanunnâmesi’nde toprakların parçalanmaması kuralı şu sözlerle vurgulanmıştır: “Min ba’d baştına pârelenmeyip bu husus ref’ oluna!” Akgündüz, *OK*, 7/678.

⁵ Reayanın miri toprakları hangi hukukî statüde işlediği de Ebussuûd’u en çok meşgul eden konulardan biridir. Bu konuyu çalışmanın üçüncü bölümünde ayrıca ele alacağım.

referansla da savunabilirdi. Zira bilindiği gibi Tahâvî de imama askerî güçle fethedilen toprakları bütün İslam toplumu yararına vakfetme yetkisi tanıyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi o tarihlerde bu görüş, mezhep doktrininin bir parçası haline gelme sürecini belli ölçüde de olsa tamamlamıştı, ancak yine de literatürde yeterince yaygınlaşmamıştı. Ebussuûd, muhtemelen ya bu görüşten haberdar olmadığı ya da haberdar olduğu halde onu yeterince güçlü bir argüman olarak görmediği için doğrudan zaruret ve maslahat düşüncesini esas alıp içtihat etti ve bu gerekçeyle sultanın fetihle ele geçirilen toprakları tümüyle mirileştirebileceğini söyledi.

Ebussuûd'un çağdaşı Kefevî'nin (ö. 990/1582) onun içtihatlarıyla ilgili aşağıdaki sözleri bu bağlamda tümüyle alıntılanmaya değerdir:

Ebussuûd, fetvaya konu olan bir olayı ve onun cevabını metinler, şerhler, usûl,¹ nevâdir, vâkı'ât ve fetâvâ türü muteber kitaplarda bulamadığında aklına gelen çeşitli görüşleri karşılaştırmalı olarak inceleyip aralarından birini tercih eder ve fetvayı kendi sağlam re'yine göre cevaplardı.²

Mezkûr Molla, mezhepte ve mezhepler arası tartışmalı meselelerde (hilâf) yüksek bir konuma sahipti. O, bazı meselelerde re'y yöntemini izliyordu. Daha sonra bazı görüşler arasında tercihte bulunup uygun gördükleriyle fetva verme hususunda merhum Sultan Süleyman Han-ı Gazi'ye danıştı ve bunu yapabileceği yönünde emir vârid oldu. Bunlardan bir kısmı aşağıda zikredileceği gibi onun 9 Rebûlâhir 957/27 Nisan 1550 tarihinde sultana arz ettiği meselelerdir. [Bu meselelerde] söz konusu tarihten sonra onun re'yine göre fetva verilmiştir.³

Kefevî, bu sözlerinin ardından Ebussuûd'un pratikte içtihat ettiği meseleler için üç tane somut örnek zikreder. Bunların birincisi miri arazi davaları⁴ dışındaki hukuk

¹ Burada "usûl" kavramı, Hanefî mezhebine adını veren Ebû Hanîfe'nin meclisinde tartışılıp kayda geçirilen ve daha sonra onun öğrencisi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî tarafından derlenerek *el-Asl* veya *el-Mebsût* adlı kitapla günümüze ulaşan fikhî mesâil anlamındadır. Mezhebin ilerleyen dönemlerinde bu kitap ile yine Şeybânî tarafından telif edilen *el-Câmi 'u's-Sağîr* ve *el-Câmi 'u'l-Kebîr*'in üçüne birlikte işaret etmek için "zâhiru'r-rivâye" kavramı geliştirilmiştir. Bu kavramların ortaya çıkışı ve aralarındaki ilişki hakkında ayrıntılı bir inceleme için bk. Orhan Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 31-68.

² Kefevî, bu sözlerinin ardından Ebussuûd'un hem usulde hem de fîrû'da tam anlamıyla yetkin bir âlim olduğunu ifade eder. Bk. Mahmud b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâibü A'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâ'i Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr*, thk. Saffet Köse v.dğr. (İstanbul: İrşad Kitabevi, 2017), 4/458.

³ Kefevî, *Ketâib*, 4/476.

⁴ Miri araziyle ilgili hukuk davaları için bu süre 10 yıldır ve mevcut uygulama bu tarihten sonra da aynen korundu. Bk. Ebussuûd Efendi, *Ma'rûzât*, 159-160.

davaları için 15 yıllık bir zamanaşımı sınırlaması getirilmesi, ikincisi kasâmede¹ diyetin mülk sahiplerine veya vakıflara değil, Ebû Yûsuf'un görüşü doğrultusunda kiracılara yüklenmesi ve üçüncüsü ise mirasçısı olmadığı için hazine görevlileri tarafından el konulan mallar için açılan miras davalarında zimmîlerin şahitliğinin geçerliliği hakkındadır. Kefevî'nin aktarımına göre Ebussuûd, bu meselelerin her biriyle ilgili görüşlerini 9 Rebûlâhir 957 tarihinde sultana arz etmiştir.²

İkinci alıntının son cümlesini “Ebussuûd, bu tarihten sonra kendi re'yiyle fetva vermiştir” şeklinde anlayan Repp, Kefevî'nin 9 Rebûlâhir 957 tarihini bu açıdan bir tür kırılma olarak kaydettiğini öne sürer.³ Oysa Kefevî, aynı alıntının girişinde onun sultana danışmadan önce de zaten bazı meselelerde re'y yöntemini izlediğini söylemektedir. Dahası Ebussuûd, bu tarihten çok önce Rumeli Kazaskerliği görevindeyken de çeşitli meselelerle ilgili görüşlerini sultana arz etmiş ve onun görüşleri doğrultusunda yayınlanan emr-i sultânîler yürürlüğe girmiştir.⁴ Bunların yanı sıra Kefevî, eserinde sadece Ebussuûd için değil diğer pek çok Osmanlı âlimi için de “kendi re'yiyle amel ederdi” ifadesini sıklıkla kullanmaktadır.⁵ Bu bakımdan Osmanlı müftülerinin kendi re'y ve içtihatlarıyla fetva vermeleri aslında sıra dışı bir durum değildir.⁶ Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda Kefevî'nin burada yeni bir gelişme olarak sunduğu şey, Ebussuûd'un içtihat ve tercihlerinin arz işlemi üzerinden kâdılar bağlayan bir tür kanun hükümlerine dönüşmesi olmalıdır. Bunun için her birinin 9 Rebûlâhir 957 tarihinde sultana arz edildiğini belirttiği üç örnek mesele zikreden Kefevî, mezkûr tarihten sonra diğer müftülerin de bu meselelerde artık Ebussuûd'un birer emr-i sultânî haline gelen içtihatlarına göre fetva verdiklerini söylemektedir. Burada sadece bir örnek olarak ifade etmek gerekirse 9 Rebûlâhir 957 tarihinden sonra imparatorluğun hem merkez topraklarında hem de Mısır ve Bilâdüşşâm coğrafyasında şeyhülislamlardan yerel müftülere kadar dönemin öne çıkan pek çok Osmanlı müftüsü, miri arazi davaları

¹ Kasâme hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Bardakoğlu, “Kasâme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/528-530.

² Kefevî, *Ketâib*, 4/476-478. Bu meselelerin “Nizâm-ı âleme evfak olduğu için hususuna hükm-i şerîf inâyet olunsun deyü padişâh-ı âlem-penâha Ebussuûd Efendi Hazretlerinin arz ettiği mesâilin suretleridir” başlığıyla derlendiği bir mecmuada her biri için yine 9 Rebûlâhir 957 tarihi kaydedilmiştir. Bk. Karaçelebizâde, 204, 114a-115a.

³ Repp, *The Mufti of Istanbul*, 279, 282, 289. Repp'in bu yorumunun eleştirisi için bk. Mürteza Bedir, “Bir Fakih Olarak Ebussuûd”, *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh: Alimler, Eserler, Meseleler*, ed. Mürteza Bedir, Necmettin Kızılkaya ve Hüseyin Sağlam (İstanbul: İSAR Yayınları, 2017), 24.

⁴ Bu arzlara konu ve tarih bilgisini de içeren bir liste için bk. Ebussuûd Efendi, *Ma'rûzât*, 35.

⁵ Bu gözlem için bk. Bedir, “Bir Fakih Olarak Ebussuûd”, 24. Ayrıca Repp'in aktarımına göre Taşköprizâde de Hocaizâde'nin kendi re'yiyle fetva verdiğinden söz etmektedir. Bk. Repp, *The Mufti of Istanbul*, 282.

⁶ İlginç bir biçimde bu gözlemi Repp de paylaşır. Bk. Repp, *The Mufti of Istanbul*, 282.

dışındaki hukuk davalarının zamanaşımıyla ilgili soruları cevaplarırken artık mezhep doktrinindeki çeşitli görüşlerden¹ birini değil, emr-i sultânî ile yürürlüğe girmiş olan 15 yıllık süreyi esas almıştır. Mesela 16. yy. Mısır Hanefiliğinin öne çıkan en meşhur isimlerinden biri olan İbn Nüceym, Kahire’de zamanaşımı problemiyle ilgili sorulara sultanın 15 yılı aşkın hukuk davalarının görülmesini yasaklayan fermanından sonra da sıkça muhatap olduğunu ve kendisinin artık bu yasağı esas alarak söz konusu davaların görülemeyeceğine fetva verdiğini söyler.² Öte yandan 17. yy. şeyhülislâmı Bâlîzâde Mustafa Efendi³ (ö. 1073/1662) ile Kütahya ve Kudüs kâdıgılı görevlerinde bulunmuş önemli bir Osmanlı âlimi olan Sakızî Sadık Mehmed Efendi⁴ (ö. 1059/1649’dan sonra) de o tarihlerde bu görüşün mezhepte “müftâ bih” (fetvaya esas alınan görüş) haline geldiğini belirtir.

Bu bahsi kapatırken son olarak şunu da ifade etmek gerekir ki Kefevî’nin burada zikrettiği örnekler arasında Ebussuûd’un sultana fetihle ele geçirilen toprakları tümüyle mirileştirme yetkisi tanıyan görüşü yer almaz, ancak yukarıda görüldüğü üzere aslında bu da onun kendi re’y ve içtihamıyla ulaştığı görüşlerden biridir ve esasen zaruret ve maslahat düşüncesine dayanmaktadır. Zira sonraları onun bu görüşünü içeren çeşitli fetvaları da diğerleriyle birlikte *Ma’rûzât*’ta derlenmiştir.⁵

Diğer taraftan Ebussuûd, Üsküp ve Selanik Kanunnamesinde fetihle ele geçirilen toprakların mirileştirilmesinin şeriata uygunluğuna işaret etmek için aynı zamanda diğer üç sünnî mezhep imamının Irak’ın Sevad bölgesinde uygulanan toprak rejimine ilişkin görüşlerine de atıfta bulunur ve Osmanlı’nın da aynı rejimi uyguladığını belirtir: “Sevâd-ı Irak’ın arazisi bazı eimme-i dîn mezheplerinde bu kabildendir.”⁶ Hatırlanacağı üzere Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel’in yorumuna göre Hz. Ömer, Sevâd’ın yanı sıra Şâm ve Mısır topraklarını bütün Müslümanların yararı için vakfetmiştir. Endülüslü bir Mâlikî hukukçusu olan ve bu görüşü benimseyen İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071), genel bir kural olarak askerî güçle fethedilen toprakların bütün Müslümanların yararı için vakıf

¹ Mezhebin müteahhir döneminde 3 yıl, 10 yıl, 30 yıl, 33 yıl ve 36 yıl gibi çeşitli zamanaşımı süreleri önerilmiştir. 3 yıllık zamanaşımı süresi için bk. İbn Kemal, *Mühimmâtü’l-Müftî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Camii, 688), 96a, 96b; 10 yıl için bk. 102a; 30 yıl için bk. 96b; 36 yıl için bk. 94a, 96a-b; 33 yıl ve diğerleri için ayrıca bk. İbn Âbidîn, *Reddü’l-Muhtâr*, 5/422.

² “وقد أفتيت بعدم سماعها عملاً بنهيها اعتماداً على ما في خزائن المفتين.” İbn Nüceym, *el-Bahru’r-Râ’ik*, 7/228.

³ Bâlîzâde Mustafa Efendi, *el-Ahkâmü’s-Samediyye* (Yeni Camii, 675), 99a.

⁴ “والفتوى على هذا في زماننا...” Sadık Mehmed Efendi Sakızî, *Surretü’l-Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2336), 341a.

⁵ Ebussuûd Efendi, *Ma’rûzât*, 70, 71, 230.

⁶ Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/666.

kabul edileceğini, yerli halka cizye ve topraklarına haraç konulacağını, toprakların rakabe mülkiyetlerinin ise bütün İslam toplumuna ait olacağını, mutasarrıflardan birinin ölmesi veya yaşadığı bölgeyi terk edip başka bir yere göç etmesi halinde elinde bulunan toprağın reayadan başka bir kişiye verileceğini ve toprağın mirasa konu olamayacağını söylemektedir.¹ Fark edileceği üzere bu, Osmanlı miri sistemi için de uygun bir görüştür. Bu sebeple olsa gerek Ebussuûd, aynı bağlamda mezhep dışı bir argüman kurma pahasına bu görüşe de atıfta bulunur.

Açıkçası sultan, idare hukukuyla ilgili konularda ne teoride ne de pratikte herhangi bir mezheple sınırlıydı. Aksine o, uygun gördüğü bir mezhep görüşüyle amel edebilirdi. Nitekim benzer bir durum 16. yy. ortalarında Mısır'daki irsâdî vakıflarla ilgili olarak da gündeme gelmişti. Merkezi yönetim bu vakıfları iptal etmeyi ve/veya haraca bağlamayı planlıyordu. Haberi duyan yerel ulema buna itiraz edince Kanûnî geri adım attı ve eğer diğer üç mezhep imamından biri bu vakıfların sahih olduğunu ve haraca tabi olmadıklarını söylüyorsa o zaman o görüşe uyulmasını ve pratikte ona göre verilen mahkeme kararlarının esas alınmasını emretti.² Esasen sultanın devlet işlerinde bir mezheple bağlı olmadığı hususu, klasik öğretilerde köklü bir yeri olan eski bir anlayıştı. Zira Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*'ında ganimetlerin taksimi meselesinde kendisinin Ebû Hanîfe'den farklı düşündüğünü söyleyip her iki görüşü de açıklamış ve ardından halife Harunürreşid'e (ö. 193/809) hitaben şunu da özellikle belirtmişti: "Ey müminlerin emiri! Bu iki görüşten hangisini uygun görüyorsan ve hangisinin Müslümanlar için daha yararlı ve daha iyi olacağını düşünüyorsan onu al ve uygula! Allah'ın izniyle bu konuda sana geniş bir yetki tanınmıştır."³

16. yüzyılın en saygın hukukçuları olarak adı geçen şeyhülislamların ama özellikle de Ebussuûd'un fetvaları, sonraki tarihlerde hem diğer ulema⁴ için nihai bir yorum çerçevesi oluşturdu hem de yeni kanunnamelere ve tahrir defterlerine dahil

¹ İbn Abdülberr, *el-Kâfî fî Fıkhi Ehli'l-Medine el-Mâlikî*, thk. Muhammed Muritanî (Riyad: Mektebetü'r-Riyad, 1980), 1/482-483.

² Muhammed b. Ahmed el-Gaytî, *et-Te'yîdâtü'l-Âliyye li'l-Evkâfi'l-Mısriyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1152), 187b-188a.

³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 29.

⁴ Mesela bu âlimlerden 16. yy. sonu ile 17. yy. başlarında şeyhülisamlık görevinde bulunmuş olan Sun'ullah Efendi (ö. 1021/1612), miri arazinin öşür arazisi mi, yoksa haraç arazisi mi olduğuna dair bir soruyu Ebussuûd gibi şu sözlerle cevaplamıştır: "Hiçbiri değildir. Öşrî ve harâcî [araziler] sahiplerinin mülk-i şer'ileridir. Arz-ı mîrî inde'ş-şer' arz-ı havz ve arz-ı memleketidir, mâl-i beytûlmaldır, mülk-i mutasarrıf değildir." *Fetâvâ-yı Sun'ullâh*, haz. Yâverizâde Mehmed Efendi (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 502), 67b.

edilmeye devam etti.¹ Bir kısmı aşağıda da görüleceği üzere sonraki ulema, sultanın fetihle ele geçirilen toprakları mirileştirebileceği görüşünü ayrıca bir argümanla temellendirme ihtiyacı hissetmeden doğrudan Ebussuûd'a nispet etmekle yetindi. Bu durum, Ebussuûd'un hukukî problemlerin çözümünde kendisine referans yapılan bir hukuk otoritesine dönüştüğüne işaret ediyordu. Nitekim onun yorumları, 17. yüzyılda *el-Mültekâ* şârihleri tarafından da alıntılandı ve böylece şerh edebiyatına da girerek mezhep doktrininin bir parçası haline geldi.² Diğer taraftan aynı yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun toprak mülkiyeti ve vergi hukuku sistemine ilişkin emr-i sultânîler ile ulema fetvalarının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş olan *Kânûn-i Cedîd*,³ biri Kemalpaşazâde'ye, sekizi Ebussuûd'a ait olan dokuz fetvayla başlamaktadır.⁴ Öte yandan 977/1569-70'te Sivas, Amasya, Tokat ve çevresini içine alan Eyâlet-i Rûm sancağının tahririyle görevlendirilen Trabzon sancakbeyi Ömer Bey, hazırladığı Sivas Mufasssal Defteri'nin girişinde Sivas Kanunnamesi⁵ adı altında Ebussuûd'un Üsküp ve Selanik Kanunnamesinde yer alan açıklamalarını büyük ölçüde⁶ iktibas etmiştir. Ancak Eyâlet-i Rûm'da mâlikâne-dîvânî adı verilen özel bir toprak sistemi uygulandığından Ömer Bey, Ebussuûd'un bu sistemin şeriatla uyumunu gösterdiği başka bir fetvasını da metne eklemiştir.⁷ Bu kanun metni, daha sonra Ebussuûd'a ait bir risale olarak istinsah edilmiş ve böylece başka bir formda yeniden dolaşıma sokulmuştur.⁸ Ayrıca Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi'nin bir özeti, 1716 tarihli Mora Kanunnâmesi'nin girişinde de alıntılanmıştır.⁹ Bunların yanı sıra Ebussuûd'un tapunun aslında icâre sözleşmesi

¹ İnalçık, "Islamization of Ottoman Laws", 161-162.

² Bu gelişme için aşağıdaki "*el-Mültekâ Şârihleri*" başlığına bakılabilir.

³ Bu kanun metninin gelişimi hakkında bk. Bünyamin Punar, *Kanun and Sharia: Ottoman Land Law in Şeyhülislam Fatwas From Kanunname of Budin to the Kanunname-i Cedid* (İstanbul: İstanbul Şehir University, The Graduate School of Social Sciences, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 105-112.

⁴ Akgündüz, "Kânûn-i Cedîd", 1/748-753. Ebussuûd'un yazmış olduğu Budin Kanunnâmesiyle başlayan metin, yine onun kaleminden çıkmış olan Üsküp ve Selanik Kanunnâmesini (bk. 755-756) de içermektedir.

⁵ Kanunnâme, Ebussuûd'un vefatından dört yıl kadar sonra 986/1578-79 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bk. Ahmed Akgündüz (ed.), "Sivas Kanunnâmesi", *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994), 8/426, 428.

⁶ Metinde sadece reayanın hukukî statüsüyle ilgili kısımlar revize edilmiştir. Bu husus için çalışmanın üçüncü bölümüne bakılabilir.

⁷ Akgündüz, "Sivas Kanunnâmesi", 8/425-428; ayrıca bk. Barkan, *Kanunlar*, 299-300. Kanun metnine eklenen bu fetva için ayrıca bk. *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 226), 80a-b.

⁸ Risalenin 4 ayrı nüshası için bk. Pertev Paşa, 615, 58a-b; Esad Efendi, 3782, 140b-141b; Esad Efendi, 3459, 181b; Ragıp Paşa, 461, 158a. Pertev Paşa nüshasının girişinde (58a) şu önemli not yer alır: "Memâlik-i İslâmiyede vâki [olan] arazinin aksâm ü ahvâlin beyan için merhum Ebussuûd Efendi'nin vazettiği Türkî risâledir." Ragıp Paşa ile 3459 numaralı Esad Efendi nüshalarının başlığı, "Risâle fî Aksâmî'l-Arz li'l-Mevla'l-Fâzıl Şeyhülislâm Ebussuûd el-Merhûm" şeklindedir. Sırasıyla bk. 158a, 185b.

⁹ Barkan, *Kanunlar*, 326.

olduğuna¹ ve ayrıca öşür ve resm-i çift adı altında reayadan alınan vergilerin sırasıyla harâc-ı mukâseme ve harâc-ı muvazzafa karşılık geldiğine² ilişkin söylemi de çeşitli kanunnamelerde ve şer‘iye sicillerinde yer almıştır.

b. Birgivî ve *et-Tarîka* Şârihleri

Miri sistemin şeriatla uyumu, sadece şeyhülislamın gündemini meşgul eden bir mesele değildi. Her seviyeden pek çok Osmanlı âlimi tartışmaya katıldı. Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573) de bunlardan biriydi. Ebussuûd’un çağdaşı ve Çivizâde’yle birlikte meşhur para vakıfları meselesindeki en önemli muhaliflerinden biri olan Birgivî, dini hayatı bid‘atlardan arındırarak Kur’ân ve Sünnet temelinde yeniden inşasını amaçlayan *et-Tarîkatü’l-Muhammediyye* adlı eserinin sonunda reayanın miri araziyle ilişkisini “icâre-i fâside” ve onun “tapu” adı altında sipahiye yaptığı ödemeyi “ücret-i mu‘accele” olarak yorumlayan Ebussuûd’u yine çeşitli argümanlarla eleştirir.³ Üçüncü bölümde Ebussuûd’un söz konusu yorumlarını, Birgivî’nin eleştirisini ve kendi görüşünü ayrıntılı olarak ele alacağım. Burada ise bağlam gereği incelememi sadece onun imparatorluk topraklarının nasıl mirileştirildiğine ve bu uygulamanın hangi hukukî temele dayandığına ilişkin yaklaşımıyla sınırlı tutacağım.

Birgivî, girişte “karmaşık” olarak nitelediği toprak mülkiyeti ve vergi sisteminin sağlıklı bir analizini yapabilmek için önce toprakların hukukî statüsüyle ilgili iki varsayımda bulunur ve ardından bu varsayımların her birini sonuçları açısından ayrı ayrı inceler. Birinci varsayımda topraklar zilyetlerin mülkü iken, ikincisinde miriye aittir. Ancak birincisi esas alındığında şeriat ile pratik arasında pek çok açıdan ciddi uyumsuzluklar ortaya çıkmaktadır.⁴ Bu sebeple Birgivî, “kamu yararına (maslahat) daha uygun, şer‘-i şerîfe daha az aykırı ve insanlar için yine daha az zararlı olduğu”⁵ gerekçesiyle toprakların miri statüde kabul edilmesi gerektiğini söyler ve onu ayrıca şu sözlerle de savunur:

¹ Kanûnî’nin Umûmî Kanunnamesinde tapu açıkça icâre olarak yorumlanmıştır. Bk. Akgündüz, *OK*, 4/311. Şer‘iye sicilleri için örnek olarak bk. *Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil*, 8/295; *İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil*, 18/456.

² Barkan, *Kanunlar*, 33, 291; Akgündüz, *OK*, 5/375.

³ Birgivî, *et-Tarîka*, 556.

⁴ Birgivî, *et-Tarîka*, 559-560. Birgivî, metinde zikrettiği bu uyumsuzluklara bir minhüvât kaydında topluca ve maddeler halinde ayrıca işaret eder. Bk. Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 217b. Bunun için çalışmanın üçüncü bölümüne de bakılabilir.

⁵ “وهذا أصلح الاحتمالين، وأقل مخالفة للشرع الشريف، وضرراً للناس، فيجب الحمل عليه.” Birgivî, *et-Tarîka*, 560.

Zira hem bizim zamanımızda hem de geçmişte¹ babalarımız ve dedelerimizin zamanlarında bilindiği üzere sultanlar, bir şehri fethettiklerinde o şehrin topraklarını gaziler arasında taksim etmemektedir. Sultanlar bu yetkiye sahiptir. Çünkü şer‘an imam, söz konusu toprakları gaziler arasında taksim etme veya taksim etmeyip üzerlerine haraç koyarak kıyamete kadar bütün Müslümanlar için koruma arasında bir tercihte bulunabilir.²

Osmanlı sultanlarının fethettikleri toprakları gazilere mülk olarak dağıtmayıp mirileştirmelerinin 16. yy. ortalarından geriye doğru üç nesil boyunca bilinen tarihsel bir gerçeklik olduğunu belirten Birgivî, bunun yüzlerce yıllık bir geçmişe sahip köklü bir uygulama olduğuna işaret eder.

Aslında Birgivî, kendisine sorulan bir fetvada daha açık ve kesin bir dil kullanır ve dönemin iki büyük şeyhülislamı Çivizâde ile Ebussuûd gibi bütün Diyâr-ı Rûm topraklarının hazine malı haline getirilmesinin ilk İslam fetihleri sırasında ortaya çıkmış bir olgu olduğunu öne sürer. Fetvanın soru kısmında tarım topraklarının sipahi ile reaya arasında ve reayanın kendi içinde bey‘ u şîrâ lafızlarıyla alınıp satıldığı söylenerek bu işlemlerin topraklar üzerinde gerçek bir mülkiyet hakkı doğurup doğurmadığı ve satım bedeli olarak alınan akçelerin helal olup olmadığı sorulur. Soruyu tüm yönleriyle ele alan Birgivî, cevabına şu sözlerle giriş yapar:

Allahü a‘lem, bu diyarın arazisi memlûke değildir, meğer padişah temlik etmiş ola. Zira fetholunduğu vakitte gânimîn beyninde taksim olunmamıştır; rakabe-i arâzî beytûlmâlidir. Fukahâ örfünde bu makûle araziye ‘arâzî-i memleket’ derler.³

Bu önemli tespitten sonra Birgivî, sultan, sipahi ve özellikle de reayanın miri topraklarla ilişkisinin hukukî niteliğine dair ayrıntılı bir açıklama yapar ve Ebussuûd’un

¹ Birgivî “geçmişte” sözcüğü için düştüğü bir minhûvât kaydında “Osmanlı Devleti’ndeki geçmiş zamanlarda” açıklamasını yapar. Bk. Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 217b.

² Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 217b.

³ Mehmed b. Pir Ali el-Birgivî, *el-Fetâva’r-Reddiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, A. Tekelioğlu, 870), 14b; ayrıca bk. A. Tekelioğlu, 852, 111b-112a; Çelebi Abdullah, 401, 50a. Birgivî’nin Osmanlı miri sistemiyle ilgili analizini sadece *et-Tarîka*’daki açıklamaları üzerinden yorumlayan Ivanyi, onun toprakta devlet mülkiyeti fikrini gönülsüzce kabul ettiği çıkarımında bulunur. Katharina A. Ivanyi, *Virtue, Piety and the Law: A Study of Birgivî Mehmed Efendî’s al-Tarîqa al-Muhammadiyya* (Leiden-Boston: Brill, 2020), 229. Oysa yukarıda da görüldüğü gibi Birgivî, Osmanlı uygulamasını bazı açılardan eleştirse de toprakların miri statüsünü tarihsel bir gerçeklik olarak kabul eder ve onun şeriatla uyumlu olduğunu göstermeye çalışır.

fetvalarıyla büyük ölçüde¹ uyumlu olan bu açıklamasının ardından “bâyi’in² ve sipahinin aldıkları semen ve kâdıların [arazinin] bey’ine ve şîrâsına verdikleri hüccet cümle bâtıldır”³ der.

Birgîvî, mezkûr fetvasında miri arazi sisteminin meşruiyetini sadece “arâzî-i memleket” kavramına referansla açıklasa da aslında o, yukarıda *et-Tarîka*’dan alıntılıdığım metinde de görüldüğü üzere bunun için başka bir argüman daha sunar ve Hanefî hukuk geleneğine göre imamın eğer uygun görürse fetihle ele geçirilen toprakları gazilere mülk olarak dağıtmayıp haraç arazisi haline getirerek bütün İslam toplumu için kıyamete kadar koruyabileceğini söyler. Fakat bu argümanı eleştiren Alâüddîn el-Haskefî’nin (ö. 1677/1088) de işaret ettiği gibi⁴ Birgîvî, burada Osmanlı pratiğini şeriatla uyumlu hale getirmek için Hanefî mezhebinin yerleşik öğretisini revize ederek yeninden yorumlamaya çalışmaktadır.⁵ Zira söz konusu öğretiye göre imam, toprakların ya beşte birini hazine için ayırdıktan sonra geri kalanını gazilere mülk olarak dağıtıp öşür arazisi yapma veya toprakları tümüyle eski sahiplerinin ellerinde yine mülk olarak bırakıp haraç arazisi yapma arasında bir tercihte bulunabilmektedir.⁶ Osmanlı pratiğinde ise haraç arazisinin bir türü olarak açıklanan miri arazinin rakabe mülkiyeti, reayaya değil, hazineye ait olduğu için ikinci durumda toprağın eski sahiplerine aidiyetini öngören bu öğreti, aslında pratikle uyumlu değildir. Bu uyumsuzluğun farkında olduğu anlaşılan Birgîvî, kendi yaklaşımını başka argümanlarla da destekleme ihtiyacı hisseder ve aynı bağlamda Mısırlı Ebû Ca’fer et-Tahâvî ile Buharalı Kâdıhan’ın⁷ imama askeri güçle

¹ Birgîvî ile Ebussuûd’un yorumları sadece şu açılardan farklılaşır: Ebussuûd, alım satım işlemlerini “ferâğ ve tefvîz” olarak yeniden tanımlar ve bu işlem için alınan bedeli meşru görür. Reayadan alınan “tapu” da ona göre “ücret-i mu’accele” olup sipahi için helaldir. Birgîvî ise alım satım işlemini mutlak olarak bâtil, tapuyu ise rüşvet ve haram olarak tanımlar. Bu tartışma, üçüncü bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

² Bu kelime, 852 numaralı A.Tekelioğlu (112b) nüshası ile Çelebi Abdullah (50b) nüshasında “padişahın” şeklindedir ama 870 numaralı A. Tekelioğlu nüshasında kayıtlı olan (14b) yukarıdaki yazım, soruya daha uygundur. Zira Birgîvî, zaten cevabının girişinde miri arazinin bey’ u şîrâsının padişah için caiz olduğunu söylemektedir.

³ Birgîvî, *el-Fetâva’r-Reddiyye* (A. Tekelioğlu, 870), 14b; ayrıca bk. A.Tekelioğlu, 852, 111b-113a; Çelebi Abdullah, 401, 50a-b.

⁴ وفيه كلام؛ لأنّ تخيير الخليفة في الإبقاء للمسلمين إنّما هو بطريق المنّ على الكفار برقابهم وأراضيهم، فتكون مملوكة لأهلها، كما مرّ. “فتدبر، فإنّه من المهمّات. Haskefî, *ed-Dürrü’l-Müntekâ*, 2/464; ayrıca bk. Ubeydullah b. Abdülganî, “en-Nûrû’l-Bâdî”, 111, dn. 6.

⁵ Görünüşe göre Birgîvî, imamın söz konusu toprakları mirileştirmek suretiyle de kıyamete kadar bütün Müslümanlar için koruyabileceğini varsayar. Aşağıda da görüleceği üzere onun bu çabası, daha sonra bazı *et-Tarîka* şârihleri tarafından da sürdürülecektir. Birgîvî’nin bu bağlamda sadece klasik doktrini tekrar ettiğini öne süren başka bir yorum için bk. Ivanyî, *Virtue, Piety and the Law*, 228.

⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 75; Şeybânî, *el-Câmi’u’s-Sağîr*, 310-311; Şeybânî, *el-Asl*, 7/439; 10/98; Hâkim eş-Şehîd, *el-Muhtasarü’l-Kâfî* (Feyzullah, 922), 209a.

⁷ Kâdıhan, bir şehir anveten fethedildiğinde imamın orada yaşayan insanları eskiden olduğu gibi hür olarak bırakıp evlerini ve topraklarını her yıl için belli bir ücret karşılığında kendilerine kiraya verebileceğini

fethedilen toprakları tümüyle mirileştirme yetkisi tanıyan görüşlerini de bir minhüvât kaydı olarak alıntılar.¹ Birgivî, aynı yerde miri araziye, arâzî-i memleket kavramıyla eşitler ve Âlim b. Alâ'nın *el-Fetâva't-Tâtârhâniyye*'sinden tevarüs ettiği anlayışla sultanın bu toprakları şu iki yöntemden biriyle işletebileceğini söyler: Sultan ya ekip biçip haracını ödeme hususunda çiftçileri toprak mülkleri yerine geçirir ya da toprakları onlara haraç vergisi kadar bir ücret karşılığında kiralar.² Birgivî, açıklamasının devamında her bir yöntemi ayrı ayrı ele alarak pratiği onunla uyumlu bir şekilde yorumlamaya çalışır.

16-19. yüzyıllar boyunca pek çok Osmanlı âlimi, Birgivî'nin *et-Tarîka*'sı üzerine serh yazmıştır. Bu şârihlerden Ramazan b. Muhammed el-Karahisârî el-Mahfî (ö. 1025/1616) ile onun sözlerini aynen alıntılaman Muhammed Remzi el-Kayserî (ö. 1131/1718), Haskefî'nin yaptığı gibi müellifin metinde miri sistemin meşruiyeti için bir argüman olarak zikrettiği klasik öğretinin aslında pratikle uyumlu olmadığına işaret eder.³ Diğer şârihlerden Muhammed Ali b. Muhammed İbn Allân es-Sıddîkî (ö. 1057/1648), Receb b. Ahmed el-Bursevî (ö. 1087/1676), Ahmed b. Ebû Bekir es-Samakovî (ö. 1160/1747), Ebû Sa'îd el-Hâdimî (ö. 1176/1762) ve Hüseyin b. Ali el-Çatalcavî (ö. 1230/1815) ise bu uyumsuzluğu göz ardı eder ve aynı bağlamda Tahâvî ile Kâdîhan'ın görüşlerine veya bunların en azından birine destekleyici bir argüman olarak atıf yapmayı sürdürür.⁴ Tahâvî ile Kâdîhan'ın görüşlerini alıntılama yerine muhtemelen Birgivî'den aldığı ilhamla klasik öğretiyi revize ederek yeniden yorumlamayı tercih eden Abdülganî en-Nablusî (ö. 1143/1731) ise, açıkça sultanın eğer uygun görürse fethedilen toprakları “bütün Müslümanların mülkü” haline getirip haraç arazisi statüsünde kıyamete kadar

söyler ve o da Tahâvî gibi bunun Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve Şeybânî'nin ortak görüşü olduğunu öne sürer. Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 3/503.

¹ Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 218b.

² Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 217b-218a.

³ Ramazan b. Muhammed el-Karahisârî el-Mahfî, *el-Cedîd: Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 600), 416b-417a; Muhammed Remzi el-Kayserî, *Künûzü'r-Rumûz* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1889), 683b. Ayrıca Kürd Molla, *et-Tarîka* şârihlerinden Muhammed b. Muhammed el-Halebî'nin de bu uyumsuzluğa işaret ettiğini kenar notunda belirtir. Bk. Muhammed b. Ebû Bekir b. Muhammed es-Sührânî, *Kitâbu't-Tahkîk ve't-Tevfîk Beyne Ehli's-Şer'i ve Ehli't-Tarîk* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 362), 510a.

⁴ Muhammed b. Ali b. Muhammed es-Sıddîkî İbn Allân, *el-Mevâhibü'l-Fethiyye 'ale't-Tarîkati'l-Muhammediyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1530), 217a-b; Recep b. Ahmed el-Bursevî, *el-Vesiletü'l-Ahmediyye ve'z-Zer'atü's-Sermediyye fî Şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, A-Tekelioğlu, 435), 276a-b; Ahmed b. Ebû Bekir b. Muhammed el-Keşfî es-Samakovî, *Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 660), 372a-b; Ebû Sa'îd Mehmed b. Mustafa el-Hâdimî, *el-Berikatü'l-Mahmûdiyye fî Şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye* (Matbaatü'l-Halebî, 1348), 4/259; Hüseyin b. Abdullah el-Çatalcavî, *el-Hüseyniyye ale't-Tarîkati'l-Muhammediyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 2443), 640b.

koruyabileceğini öne sürer.¹ Eserini 18. yy. başlarında yazan Çatalcavî de bu yorumu devam ettirir.²

c. Taşra Müftüleri: Dede Cöngî, Ali Akkirmânî ve Ali Nisârî

16-17. yüzyıllarda taşra müftüleri ve müderrisleri de fetvaları ve kaleme aldıkları risale ve şerh türünden eseriyle miri sistemi şeriat açısından yorumlama çabalarına önemli katkılarda bulundular. Mesela Ebussuûd'un çağdaşlarından olan ve Dede Cöngî, Dede Efendi, Kara Dede ve Kara Cöng gibi lakaplarla tanınan Kemaleddîn İbrahim b. Bahşî (ö. 975/1567) bu müftülerden biridir. Osmanlı döneminin en önemli siyâset-i şer'iyeye metninin yazarı olan Dede Cöngî'nin çeşitli konuları ele aldığı risalelerinin yanı sıra bir de Hanefî mezhebinin muteber kaynaklarından derlediği nakilleri içeren bir fetva kitabı bulunmaktadır. Dede Cöngî, bu kitabında miri sistemin şeriatla uyumuna işaret eden önemli bir tespitte bulunur ve Ebu Hanefî'ye göre imamın fethedilen toprakları gazilere dağıtma veya kamu yararları (masâlih) için vakfetme arasında bir tercihte bulunabileceğini söyler³ ama ilginç bir biçimde bu mesele için herhangi bir kaynağa atıf yapmaz.

Meseleyi ele alan taşra müftülerinden biri de Ali Akkirmânî'dir (ö. 1030/1620-21). Fetvalarında reayanın şehirlerin dışında yer alan tarım arazilerini özel mülk gibi tasarruf etme girişimlerinin hukuka aykırı olduğunu vurgulayan Akkirmânî, söz konusu toprakların miri statüde olduğunu belirterek bunu "arâzî-i havz" ve "arâzî-i memleket" kavramlarına referansla savunur. Akkirmânî'nin fetvalarında genellikle "min risâleti'l-arâzî li'-ş-şeyhayn İbn Kemâl ve Ebussuûd"⁴ veya "min aksâmi'l-arâzî ve ahkâmihâ li'-Şeyhülislam el-Mevlâ İbn Kemâl ve Ebussuûd" ya da benzer ifadelerle devrin iki büyük şeyhülislamının fetvalarına atıf yapması göze çarpar.⁵

"Muhyî-i Kayseri" lakabıyla bilinen Kayseri müftüsü Ali en-Nisârî'nin (ö. 1111/1699) bir fetvası, burada ele aldığımız problem açısından özel bir öneme sahiptir.

¹ "إذ الإمام مخير بين القسمه على الغانمين (والإبقاء) ملكاً للمسلمين إلى يوم القيامة بوضع الخراج) على تلك الأراضي." Nablusî, *el-Hadikatü'n-Nediyye*, 2/731. Parantez dışı açıklamalar şârihe aittir.

² Çatalcavî, *el-Hüseyniyye* (Nuruosmaniye, 2443), 640b.

³ "و[عند أبي حنيفة رحمه الله يتخير الإمام في العقار بين أن يقسمها بينهم وبين أن يجعلها وقفاً على المصالح." Dede Cöngî, *Fetâvâ-yı Dede Cöngî* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Arapça, 2564), 23a.

⁴ Akkirmânî'nin ima ettiği gibi sadece İbn Kemal ile Ebussuûd'un araziyle ilgili fetvalarını derleyen müstakil bir risâleye maalesef rastlayamadım. Bu risale, muhtemelen *Kanun-i Cedid*'in girişinde yer alan Ebussuûd'un sekiz fetvası ile İbn Kemal'in bir fetvasını içeriyordu. Akkirmânî, *Kanun-i Cedid*'i mezkûr fetvalardan dolayı iki büyük şeyhülislama nispet etmiş de olabilir.

⁵ Bu atıflar için bk. Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Hafid Efendi, 98), 191b-194b.

Fetvada kendisine arazi türlerinin tanım ve hükümleri sorulur ve Nisârî, cevabında öşür ve haraç arazilerini açıkladıktan sonra onlardan ayrı bir kategori oluşturduğunu belirttiği miri araziye askerî güçle gerçekleşen bir fetih sonrasında sultanın “[hiç]bir kimesneyi mâlik kılmamak semtine sâlik olup ğuzât ve mukâtilîne vakf”¹ ettiği topraklar olarak tanımlar. 17. yüzyılın ikinci yarısında bir taşra müftüsünün Osmanlı miri sistemini açıklamak için vakıf görüşünü kullanması ve bunun için mezhep içi veya dışı bir otoriteye atıfta bulunma ihtiyacı hissetmemesi, söz konusu görüşün artık Hanefî mezhep doktrininin bir parçası haline geldiğine işaret etmektedir. Nisârî, bu tanımın ardından sistemin uygulanma biçimini Ebussuûd’dan tevarüs ettiği anlayışla şöyle açıklar: “[Sultan, arazi-i mezbûreyi] ba‘de vaz‘i’l-harâc zümre-i mukâtileden bir muhtâca beytûlmâlden hissesi mukâbelesinde def‘ edip tasarrufunu tefvîz eylese şahs-ı mezbûr dahi mahall-i mesfûru tapusuyla icâre-i mu‘accele tarîkinden âhara def‘ edip takrîr ve farz olunan harâcını kabz eylese arâzî-i mîriye nâmiyle meşhûr ve defâtir-i sultâniyede bu cümle mestûr olur.”²

d. Risâle Müellifleri: Taşköprizâde Ahmed Efendi, Ahmed-i Rûmî el-Akhisârî ve Anonim Bir Müellif

Temel İslamî disiplinlerin yanı sıra mantık, biyografi, ilimler tarihi ve tıp gibi çeşitli alanlarda pek çok kitap ve risale telif etmiş velut bir Osmanlı âlimi olan Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561) dönemin sultanı Kanûnî’nin talebi üzerine yazdığı vakıfla ilgili bir risalesinin girişinde toprak türlerine dair kısa bir anlatı yapar ve bu bağlamda sahipsiz toprakların arâzî-i mevât ve arâzî-i memleket olarak ikiye ayrıldığını ve ikincisinin fetih sırasında gazilere dağıtılmayıp hazine için alıkonulan topraklardan oluştuğunu söyler.³

Ahmed-i Rûmî el-Akhisârî (ö. 1041/1632) problemi müstakil bir risalede ele almıştır. Toprak türlerini ve hükümleri tartıştığı bu risalede Akhisârî, öşür ve haraç topraklarını inceledikten sonra “arâzî-i memleket” ve “arâzî-i havz” adlarıyla anılan üçüncü bir toprak türünün daha bulunduğunu belirtir ve onu şöyle tanımlar: “Bunlar,

¹ Ali en-Nisârî, *el-Fevâ'idü'l-Âliyye mine'l-Mesâ'ili's-Sher'iyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 278), 77b.

² Nisârî, *el-Fevâ'id* (Yazma Bağışlar, 278), 77b-78a.

³ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Vakıfla İlgili Bir Risale* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 2062), 7a. Risalenin Taşköprizâde'ye aidiyeti için ayrıca bk. Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2925, 51a. Bu risaleden beni haberdar eden Hatice Kübra Kahya'ya teşekkür ederim.

sahibi bulunmayan, hazineye ait topraklardır.”¹ Ardından Akhisârî, bu toprakların neden sahihsiz olduğu ve hazine malı haline geldiği sorusunu cevaplamak için Kemalpaşazâde ile Ebussuûd’un söylemlerini birlikte kullanarak şu açıklamayı yapar:

İmam, bir şehri askerî güçle fethettiğinde o şehrin topraklarını gazilere dağıtmaya veya eski sahiplerinin ellerinde mülk olarak bırakmaya, aksine bütün Müslümanlar için kıyamete kadar korusa, bu caizdir. Böyle bir durumda söz konusu topraklar hazineye ait olur. Ayrıca öşür veya haraç topraklarının sahipleri geride hiçbir mirasçı bırakmadan ölürlerse onların toprakları da yine hazine malı haline gelir.²

Bu bağlamda bir Hanefî hukukçusu olarak Akhisârî’nin sultanın fethedilen toprakları mirileştirme yetkisini temellendirme çabası içerisine girmemesi göze çarpar. Aslına bakılırsa bu, Akhisârî’ye özgü bir tavır değildir. Zira Ebussuûd sonrasında reayanın hukukî statüsü ve tapu uygulamasının nasıl yorumlanması gerektiği gibi bazı tali problemlerde tartışmalar kısmen sürse de sistemin temelini oluşturan “sultanın fethedilen toprakları mirileştirme yetkisi” 17. yüzyılda gözlenen bazı marjinal yorumlar³ göz ardı edilirse artık ulema arasında doktrinin doğal bir parçası olarak kabul görmüş gibidir.⁴ Akhisârî, risalesinin sonunda “Bugün Bilâd-ı Rûm’da insanların ellerinde bulunan toprakların durumu hayli karmaşıktır” diyerek imparatorluğun toprak mülkiyeti ve vergi hukuku pratiğiyle ilgili değerlendirmeler yapar⁵ ama bu pasaj, aslında Birgivî’nin *et-Tarîka*’da yaptığı ayrıntılı analizin bir özetidir. Ancak Akhisârî, bunun için Birgivî’ye hiçbir şekilde atıf yapmaz. Bu nedenle olsa gerek literatürde söz konusu risalenin Birgivî’ye mi, yoksa Akhisârî’ye mi ait olduğuyla ilgili bir karışıklık ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte risalenin içeriğinden⁶ onun Birgivî’ye değil, Akhisârî’ye ait olduğu

¹ Ahmed-i Rûmî el-Akhisârî, *Risâle fî Beyânî Arâzi’l-Uşriyye ve’l-Harâciyye* (Ankara: DİBMK, Yazma Eserler, 3493), 57a.

² Akhisârî, *Risâle fî Beyânî’l-Arâzî* (Yazma Eserler, 3493), 57a-b.

³ Bu yüzyılda Kürt Molla ve Vanî Mehmed Efendi gibi bazı Osmanlı âlimleri tarafından Anadolu ve Rumeli topraklarının miri değil, zilyetlerin mülkü olduğu iddia edildi. Bunların yaklaşımlarını aşağıda ayrıca ele alacağım.

⁴ 18. yy. Osmanlı Mısır’ında yaşamış bir Hanefî âlimi olan Ubeydullah b. Abdülganî de Akhisârî gibi toprak türlerini ve hükümlerini ele aldığı bir risalesinde onun yukarıdaki sözlerini aynen alıntılar ve yine sultanın yetkisinin hukukî temeli problemiyle ilgilenmez. Bk. Ubeydullah b. Abdülganî, “en-Nûrî’l-Bâdî”, 108.

⁵ Akhisârî, *Risâle fî Beyânî’l-Arâzî* (Yazma Eserler, 3493), 61a.

⁶ Risalede Hanefî mezhebinin klasik kaynaklarının yanı sıra İbn Nüceym’in *e-Tuhfetü’l-Mardıyye fî’l-Arâdî’l-Mısıriyye*’si ile *Risâle fî’l-İktâ’ât ed-Dîvâniyye*’sine de yoğun atıflar yapıldığı görülür. Fakat İbn Nüceym’in (ö. 970/1563) yaklaşık olarak Birgivî’yle (ö. 981/1573) aynı tarihlerde yazdığı bu risaleleri, merkez topraklarda ancak 17. yy. başlarından itibaren yaygın bir şekilde dolaşıma girmiştir. Ayrıca Birgivî, *et-Tarîka*’da çağdaşı İbn Nüceym’e hiçbir şekilde atıf yapmamaktadır.

anlaşıldığı gibi Kaylı'nın eserin on ayrı yazma nüshası üzerinden yaptığı incelemesi de bu çıkarımı doğrulamaktadır.¹

17. yy. başlarında yazıldığı anlaşılan *Ahkâmü'l-Arâzî* başlıklı anonim bir risalede de "Rum ve Türk topraklarının ilk İslam fetihleri sırasında ne gaziler arasında taksim edilip öşür arazisi yapıldığı, ne de eski sahiplerine temlik edilip haraç arazisi yapıldığı, aksine hazine malı haline getirildiği ve birtakım vergiler karşılığında reayaya icâre edildiği" söylenmektedir.² Akhisârî ve diğer pek çok Osmanlı Hanefî uleması gibi risalenin anonim yazarı da fetihle elde edilen toprakların mirileştirilmesinin hangi hukukî gerekçeye dayandığı sorusuyla ilgilenmez.

e. *el-Mültekâ* Şârihleri: İsmail es-Sivâsî, Şeyhîzâde Abdurrahman, Alâüddîn el-Haskefî ve İzmirî Mevlânâ Mehmed

Sultanın fethedilen toprakları mirileştirebileceği görüşü, 17. yy. başlarından itibaren İsmail b. Sinan es-Sivâsî (ö. 1047/1638), Şeyhîzâde Abdurrahman (ö. 1078/1667), Alâüddîn el-Haskefî (ö. 1088/1677) ve İzmirî Mevlânâ Mehmed (ö. 1165/1751) tarafından İbrahim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mülteka'l-Ebhur*'u üzerine yazılan şerhlerle Osmanlı dönemi Hanefî fûrû-i fıkıh literatürüne de girdi. Bu şârihlerden İsmail es-Sivâsî, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Sivas'ta Halvetî tarikatının şeyhi ve şehrin müftüsü iken yazdığı eserinin "Siyer" başlıklı bölümünde toprak türlerini açıklarken öşür arazisi ile haraç arazisinin tanım ve hükümlerini doktrinde anlatılageldiği şekliyle aktarır ve sonra şunları söyler:

Fıkıh kitaplarından yaygın olarak bilinen, arazilerin öşriyye ve harâciyye olarak ikiye ayrıldığıdır. Ancak ulema-yı Rum'un serbülendi mevlâ-yı fâzıl merhum Ebussuûd'un fetvasına göre, bu ikisi dışında bir de ne öşriyye ne de harâciyye olan, aksine arâzî-i memleketiyye adı verilen bir arazi türü daha vardır ki bu, askerî güçle veya sulh yoluyla fethedilen ama eski sahiplerine temlik edilmeyip hazine için alıkonulan arazidir.³

¹ Ahmet Kaylı, *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d.981/1573) Works and their Dissemination in Manuscript Form* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 78-80.

² Anonim, *Ahkâmü'l-Arâzî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1026), 64a. Yine 17. yy. veya sonrasında Edirne'de yazıldığı anlaşılan ve selâtın vakıflarının hukukî statüsü problemini ele alan başka bir anonim risalede hazine toprakları, fetih sırasında ne eski sahiplerinin ellerinde mülk olarak bırakılan ne de gazilere yine mülk olarak dağıtılan, aksine sultan tarafından reayaya âriyet veya icâre yoluyla verilen topraklar olarak tanımlanmaktadır. Bk. Laleli, 1444, 241b.

³ Sivâsî, *el-Ferâ'id* (Ayasofya, 1282), 319b.

Açıklamasının devamında insanlar arasında “miri arazi” adıyla meşhur olduğunu belirttiği bu arazi türü için Sivas, Tokat, Amasya ve çevresini örnek gösteren¹ Sivâsî, ardından sistemin işleyişini Ebussuûd’un özellikle Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi’nde ortaya koyduğu çerçeveye uyumlu olarak yorumlar. Buna göre zilyetler, miri araziye mâlik olmadıkları için onu alım satım, hibe ve vakıf gibi mülkiyeti nakleden işlemlere konu edemezler. Arazi, kendilerine “icâre-i fâside” yoluyla kiralanmış olup onu diledikleri gibi işleyerek “harâc-ı mukâseme” ve “harâc-ı muvazzafını” ödemekle yükümlüdürler. Zilyetler araziye âtil bırakmadıkları ve söz konusu yükümlüklerini yerine getirdikleri sürece onu ölünceye kadar işleyebilmekte, öldüklerinde oğulları kendi yerlerine geçmekte, oğulları yok ama kızları veya baba bir erkek kardeşleri varsa ve eğer talep ederlerse arazi onlara yine “icâre-i fâside” yoluyla ve “ücret-i mu‘accele” karşılığında kiralanmakta, kızlarının veya erkek kardeşlerinin talep etmemeleri halinde ise arazi başka kişilere aynı şekilde devredilmektedir. Eğer zilyetler, araziye üç yıl veya daha uzun bir süre aralıksız olarak âtil bırakırlarsa arazi ellerinden alınıp başka kişilere verilmektedir. Eğer bir zilyet, elinde bulunan arazinin tasarruf hakkını başka bir kişiye “ferâğ” etmek isterse o zaman sultanın veya onu temsil eden görevlinin² marifetiyle ve bir bedel karşılığında araziye kendisine teslim eder ama aynı zamanda sultan veya onu temsil eden görevli araziye o kişiye yine “icâre-i fâside” yoluyla kiralar.³ Fark edileceği üzere bu anlatı, her biri ayrıca incelenmesi gereken çeşitli alt problemler içermektedir. Bunları üçüncü bölümde ayrıntılı olarak ele alacağım.

İsmail es-Sivâsî’nin bu açıklamasının bir özeti, Şeyhülislam Abdurrahim Efendi’nin damadı olduğu için Damad Efendi lakabıyla da bilinen Şeyhîzâde Abdurrahman tarafından alıntılanmıştır. Ancak onun şerhinde Sivâsî’ye herhangi bir atıf yer almaz.⁴ Yine de iki şârihin üslubunda göze çarpan bir farklılık vardır. Sivâsî,

¹ Sivâsî, miri arazi için Sivas, Tokat, Amasya ve çevresini örnek gösterse de aslında bu bölümün girişinden de hatırlanacağı üzere bu topraklar mâlikâne-dîvânî statüsünde olup esasen mülk veya vakıf topraklardı. Zira bu toprakların rakabe mülkiyetleri mâlikâne sahiplerine veya vakıflara aitti. Ancak pratikte miri topraklar gibi bu topraklar da tımar sistemi çerçevesinde hazine görevlileri tarafından işletiliyordu. Bu açıdan bakıldığında Sivâsî, söz konusu topraklara sadece Osmanlı miri sisteminin nasıl işlediğini göstermek için atıfta bulunmuş olmalıdır.

² Bu görevli genellikle sipahi olsa da bazı durumlarda beytûlmal emini veya mültezim olabildiği gibi, “selâtîn vakfı” statüsündeki topraklar söz konusu olduğunda müteveli, nâzır veya câbî adlarıyla anılan çeşitli vakıf görevlileri de olabiliyordu.

³ Sivâsî, *el-Ferâ'id* (Ayasofya, 1282), 319b.

⁴ Şeyhîzâde Abdurrahman b. Mehmed, *Mecma'u'l-Enhür*, 2/461.

Ebussuûd'un adını açıkça ve büyük bir saygıyla anarken, Şeyhîzâde ona örtük bir dille “müteahhirînden biri” olarak işaret eder.

Diğer taraftan Alâüddîn el-Haskefî, Akhisârî'ye açıkça referansta bulunmasa da aslında onun yukarıda zikri geçen risalesinden naklen öşür ve haraç toprakları dışında “arz-ı havz” ve “arz-ı memleket” olarak adlandırılan üçüncü bir toprak kategorisinin daha bulunduğu söz eder ve Akhisârî'nin bu toprakların nasıl ortaya çıktığına dair anlatısını aynen alıntılar.¹ Yine yukarıda Haskefî'nin Birgivî'yi Osmanlı miri sistemini - onunla uyumsuz olan- klasik mezhep doktrini üzerinden temellendirmeye çalışmasını eleştirdiğinden söz edilmişti. Haskefî, Birgivî'yi bu açıdan eleştirse de kendisi varlığını kabul ettiği bu toprak kategorisinin şeriatın Hanefî yorumuyla uyumuna dair herhangi bir argüman sunmaz. Aynı durum diğer iki *el-Mültekâ* şârihi İsmail es-Sivâsî ve Şeyhîzâde için de geçerlidir. Ayrıca Akhisârî gibi Haskefî de Birgivî'nin *et-Tarîka*'da Osmanlı miri sistemiyle ilgili yaptığı analizini alıntılar ama görünüşe göre onun tapuyu haram ve rüşvet kabul eden yorumuna katılmaz.²

Bu şerhler içerisinde 18. yy. İzmir müftülerinden Mevlânâ Mehmed b. Veli b. Resûl el-İzmirî'nin (ö. 1165/1751) *Kemâlû'd-Dirâye ve Cem'u'r-Rivâye* adını verdiği şerhi, sultanın ganimet olarak ele geçirilen topraklar üzerindeki yetkisinin sınırları problemine yaklaşımı açısından özel bir yere sahiptir. Çünkü İzmirî, eserinde söz konusu problemi ele alırken sadece öşür ve haraç topraklarıyla ilgili klasik öğretiyi aktarmakla yetinmez, bunun yanı sıra imparatorluğun toprak mülkiyeti ve vergi hukuku pratiğini açıklamak için özgün ve etraflı bir inceleme sunar ve ayrıca aynı yerde Birgivî'nin miri toprakların sipahi ile reaya arasında veya reayanın kendi içinde alınıp satılması ve “tapu” uygulamasının hukukî niteliği hakkında Ebussuûd'a yönelttiği eleştirisini de muhakkikâne bir üslupla analiz ederek iki âlim arasında bu açıdan bir tür hakemlik yapar.³ İzmirî'nin eserine verdiği adla uyumlu olarak yüksek bir dirayet örneği gösterdiği bu analizini üçüncü bölümde ayrıntılı olarak ele alacağım. Bu bağlamda her şeyden önce imparatorluk topraklarının “miri” statüsünün nasıl oluştuğunu açıklamak isteyen İzmirî, bunun için Çivizâde ile Ebussuûd'un söylemini esas alır ve Diyâr-ı Rûm topraklarının çoğunluğunun ilk İslam fetihleri sırasında mirileştirilen topraklardan oluştuğunu söyler.⁴

¹ Haskefî, *ed-Dürrü'l-Müntekâ*, 2/462-465.

² Haskefî, *ed-Dürrü'l-Müntekâ*, 2/462-465.

³ İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 2/178-185.

⁴ İzmirî, yine aynı yerde sahipleri geride hiçbir mirasçı bırakmadan ölmüş olan toprakların da miri olduğunu ayrıca belirtir. Bk. İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 2/176.

İzmirî, selefleri gibi yine tarihsel bir gerçeklik olarak sunduğu bu pratiğin meşruiyet zeminini göstermek için Kâdıhan’a referansla sultanın askerî güçle fethedilen topraklar üzerindeki yetkisinin sadece onları öşür veya haraç toprağı yapmakla sınırlı olmadığını ve “eğer uygun görürse onlara ebedi olarak askerlere vakıf statüsü de verebileceğini”¹ söyler. İzmirî, burada açıkça Kâdıhan’ın *Fetâvâ*’sına atıf yapsa da birinci bölümden hatırlanacağı üzere mezkûr cümle, Tahâvî şârihi İsbîcâbî’ye aittir ve İsbîcâbî, Tahâvî’nin *el-Muhtasar*’ında dile getirdiği vakıf görüşünü İzmirî’nin alıntıladığı şekliyle yeniden ifade etmiştir. Muhtemelen Tahâvî’nin bu görüşü ile Kâdıhan’ın sultana söz konusu toprakları eski sahiplerine her yıl belli bir ücret karşılığında kiralama yetkisi tanıyan görüşünün Osmanlı hukuk metinlerinde genellikle birlikte alıntılanması bu karışıklığa yol açmış olmalıdır. Tekrar İzmirî’nin incelemesine geri dönersek o, eserinin aynı yerinde sultanın vakıf statüsü verdiği topraklarla literatürde “arz-ı memleket olarak adlandırılan ve esasen ne öşriyye ne de harâciyye olan toprakların kastedildiğini”² söyler. Esasen Tahâvî’nin vakıf görüşünün artık mezhep doktrininin bir parçası haline geldiğini gösteren bu yaklaşım, Hanefî hukuk doktrininde meydana gelen ve yüzyıllar boyunca ağır ve tedrici olarak ilerleyen önemli bir değişimin son aşamasına işaret etmektedir.

2. 17. yy’da Bazı Marjinal Yorumlar: Toprakta Özel Mülkiyet İddiaları

İmparatorlukta sosyal ve iktisadi bir altüst oluşun yaşandığı ve aynı zamanda devletin hemen tüm kurumlarıyla esaslı bir dönüşüm geçirdiği³ 17. yy.’da Muhammed b. Ebû Bekir el-Kürdî es-Sührânî (ö. 1066/1656) ve Vanî Mehmed Efendi (ö. 1096/1685) gibi bazı Osmanlı âlimleri, miri arazi sistemini şeriata aykırı gördükleri için kategorik olarak reddettiler ve bu tavrın doğal bir sonucu olarak Diyâr-ı Rum topraklarının miri değil, reayanın mülkü olduğunu öne sürdüler. Ancak onların yorumları, pratikte merkez toprakların miri statüsü üzerinde bir değişikliğe neden olmadığı gibi diğer âlimler tarafından da göz ardı edildi ve bu açıdan Osmanlı Hanefiliği içerisinde sadece birer

¹ İzmirî, *Kemâlû’d-Dirâye*, 2/118-119.

² İzmirî bu görüşü *el-Hâniyye*’ye atıfla zikreder. Fakat bu atfın hatalı olduğu açıktır. Zira birinci bölümden hatırlanacağı üzere mezkûr görüşün kaynağı Kâdıhan’ın *Fetâvâ*’sı değil, Tahâvî’nin *el-Muhtasar*’ıdır. Fakat Osmanlı müellifleri Tahâvî ile Kâdıhan’ın görüşlerini eserlerinde genellikle birbiri ardınca zikredegeldiklerinden İzmirî, bu görüşü de -kaynağını tahkik etmeden- Kâdıhan’a nispet etmiş olmalıdır. Bk. İzmirî, *Kemâlû’d-Dirâye*, 5/119.

³ Bu yüzyılda devletin geçirdiği değişimin kapsamı ve niteliği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Rifa’at Ali Abou-el-Haj, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel-Canan Şahin (Ankara: İmge Kitabevi, 2000); Tezcan, *The Second Ottoman Empire*.

marjinal yorum olarak kaldılar. Aşağıda söz konusu âlimlerin eleştirilerini tarihsel bağlamı da belli ölçüde göz önünde bulundurarak ele alacağım.

a. Muhammed b. Ebû Bekir el-Kürdî es-Sührânî

17. yy. boyunca Kadızâdeliler ile Sivâsîler (veya Sûfiler) olarak anılan iki dini ve sosyal grup arasında ciddi gerilimler yaşandı. Zamanla devlet kurumları üzerinde de belli ölçüde etkili olan bu gruplar adlarını sırasıyla IV. Murad devrinin ünlü vâizlerinden Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635) ile dönemin Halvetî şeyhi Abdülmecîd Sivâsî'den (ö. 1049/1639) almıştır. Bu dönemde İslâm'ı bid'atlardan arındırarak Kur'ân ve Sünnet temelinde yeniden inşa edilmiş bir dini hayatı tüm topluma yaymayı amaçlayan Kadızâdeliler, selâtin camilerinde sûfileri ve onların çeşitli pratiklerini eleştiren sohbetler yapıyor, Sivâsîler de yine aynı camilerde tasavvuf ve tarikat ehlini savunan vaazlar veriyorlardı. Bunun yanı sıra Abdülmecîd Sivâsî'nin ölümünün ardından sûfilerin yeni lideri olan Abdülahad Nûrî (ö. 1061/1651), Kadızâdelilerin görüşlerini tenkit eden risaleler yazıyor ve aynı zamanda yakın çevresini de bu konuda teşvik ediyordu. Birgivî'nin İslam toplumunu bid'atlara karşı uyarma amacı taşıyan *et-Tarîka*'sı Kadızâdeliler için en önemli başucu kitaplarından biriydi.¹ Kâtip Çelebî'nin (ö. 1067/1657) gözlemine göre Abdülahad Nûrî, *et-Tarîka*'nın toplumdaki etkisini azaltmak amacıyla “kendi tarafında bulunan okur yazar kimseler[den]” *et-Tarîka*'yı eleştiren eserler yazmalarını istiyordu.² Mesela “Bayrampaşa İmamı” veya “Tatar İmam” olarak da bilinen Ali Efendi (ö.1050/1640), onun talebiyle kaleme aldığı *İdrâkü'l-Hakîka fî Tahrîci Ehâdisi't-Tarîka* adlı şerhinde Birgivî'nin zayıf ve uydurma (mevzû) rivayetleri esas aldığını öne sürdü.³

Aynı tarihlerde *et-Tarîkâ* üzerine şerh yazan âlimlerden biri de “Kürd Molla” lakabıyla tanınan Muhammed b. Ebû Bekir el-Kürdî es-Sührânî'dir. Enderûn-ı Humâyûn

¹ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, haz. Zeynep Aycibin (İstanbul: Çamlıca, 2016), 2/1058; ayrıca bk. Naîmâ, *Târîh-i Naîmâ: Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hafîkayn*, haz. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 2/1434.

² Kâtip Çelebi, *Fezleke*, 2/1058; Naîmâ, *Târîh-i Naîmâ*, 2/1434-1435; Mehmet Kalaycı, “Birgivî Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşıyıcıları: Kadızâdeliler ve Etrafındaki Ulema”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar, Ali Fikri Yavuz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 443-444.

³ Kadızâdelilerin ısrarıyla söz konusu şerhi inceleyen devrin şeyhülislamı Bahâî Mehmed Efendi, bir nüshasını “hükümsüz” olduğunu belirten bir notla imzaladı ve Tatar imamı bir daha “kibâr-ı eslâfın te'lîfât ve âsârına dahl ve itâle-i lisân” etmemesi konusunda uyardı. Bk. Naîmâ, *Târîh-i Naîmâ*, 2/1437. Kalaycı, Recep b. Ahmed el-Bursevî'nin *el-Vesîletü'l-Ahmediyye* adlı şerhini de “Halvetîler kanadından Birgivî'ye ve takipçilerine yöneltilmiş ince bir eleştiri” olarak yorumlar. Bk. Kalaycı, “Kadızâdeliler ve Etrafındaki Ulema”, 444-445, dn. 41.

hocalarından olan¹ ve Vâlide kethüdâsı Arslan Ağa'yla kurduğu yakın ilişki sayesinde Süleymaniye dersiâmlığına kadar yükselen Kürd Molla, yine Arslan Ağa vasıtasıyla Halvetî şeyhleriyle de sıkça görüşüyordu.² Dönemin tanığı Kâtip Çelebi, Kürd Molla'nın söz konusu şerhini Abdülahad Nûrî'nin isteği üzerine ve *et-Tarîka*'yı tezyîf³ etme amacıyla kaleme aldığını söylese de şârih, eserine *Kitâbu't-Tahkîk ve't-Tevfîk Beyne Ehli's-Şer'i ve Ehli't-Tarîk* adını vererek aslında Kadızâdeliler ile Sûfiler arasında bir uzlaşşı sağlama amacı taşıdığını göstermeye çalışmıştır. Eserin girişinde her şeyden önce *et-Tarîka*'yı içeriği itibariyle metheden Kürd Molla, ardından başlıkla uyumlu olarak “iyi ile kötüyü ve yararlı ile zararlıyı birbirinden ayıramayan bir grup mukallit ulema” ile “ne şeriat ne de tarikat hakkında bilgi sahibi olan bir grup cahil sûfinin” bu kitapla ilgili aşırıya gittiklerini, çünkü birinci grubun dini bilgilerin sadece onda bulunduğu, ikinci grubun ise onun içerdiği tüm bilgilerin bâtil olduğuna inandığını söyler ve aslında her iki grubun da hatalı olduğunu belirtir.⁴ Ardından kendini tanıtan Kürd Molla, uzun yıllar ilim ve irfan tahsilinde bulunduğunu, fıkıh ilminde uzmanlaştığını, Arap ve Acem ülkelerinde dört mezhep ulemasının ilim meclislerine katıldığını, özellikle Hanefî fıkında içtihat etme mertebesine ulaştığını, nihayet İstanbul'a geldiğinde “ulemâ-i izâmdan ve meşâyih-i kirâmdan işâret ve ilhâm sahibi” bir zâtlâ⁵ görüştüğünü, onun kendisinden “hakikati açıklığa kavuşturmak üzere” *et-Tarîka*'yı şerh etmesini istediğini ama gördüğü bir rüya sebebiyle zaten kendisinin de bunu yapmayı düşündüğünü söyler ve şerhinde “özellikle Birgivi'nin metinde keşif ve keramet ehli sûfî şeyhler ile diğer vecd ve hâl sahiplerine itirazlar yönelttiği yerlerde” âdil ve insaflı bir şekilde açıklamalar yapacağını belirtir.⁶

Kürd Molla, başlıkta *et-Tarîka*'yı nesnel bir yaklaşımla şerh edeceğini ima edip girişte de bunu açıkça söylediyse de eserinin Kadızâdeliler tarafından bir Birgivi reddiyesi olarak algılanmasının önüne geçemedi. Nitekim devrin en meşhur Kadızâdeli figürü Üstüvânî Mehmed Efendi (ö. 1072/1661) ve grubun diğer üyeleri, Şeyhülislam Bahâî Mehmed Efendi'den tecsîm⁷ (Allah'a cismânî özellikler nispet etme) anlayışını

¹ M. Ali Aynî, *Türk Ahlâkçıları* (İstanbul, 1993), 105; naklen bk. Ahmed Ürkmez, “Bir Muhalefet Aracı Olarak Tahrîc”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/2 (2004), 90.

² Kâtip Çelebi, *Fezleke*, 2/1057; Naîmâ, *Târîh-i Naîmâ*, 2/1434.

³ Değersiz gösterme, küçümseme, alay etme.

⁴ Sührânî, *et-Tahkîk ve't-Tevfîk* (Hacı Beşir Ağa, 362), 1b.

⁵ Kürd Molla'nın adını zikretmediği şeyh, Kâtip Çelebi'den öğrendiğimize göre Abdülahad Nûrî'dir. Bk. Kâtip Çelebi, *Fezleke*, 2/1058; ayrıca bk. Naîmâ, *Târîh-i Naîmâ*, 2/1434.

⁶ Sührânî, *et-Tahkîk ve't-Tevfîk* (Hacı Beşir Ağa, 362), 1b-2a.

⁷ Kadızâdeliler, Kürd Molla'nın “İstevâ ale'l-arş: Allah arşa istivâ etti” ayetinin yorumu bağlamında bu anlayışa sahip olduğunu öne sürdüler.

içerdiği gerekçesiyle eserin hükümsüz olduğuna ve ehl-i sünnet inancına aykırı olan bu anlayışı benimsediği için Kürd Molla'nın idam edilmesi gerektiğine dair fetva talep ettiler.¹ Ancak Bahâî, öfkeli Kadızâdelileri idam yerine sürgün cezasına razı etti ve ardından sâdır olan emr-i sultânî üzerine şeyhülislam başkanlığında 11 Safer 1063/11 Ocak 1653 tarihinde toplanan bir ulema heyeti, Kürd Molla'yı Bursa'ya sürgüne gönderdi ve şerhinin bir nüshasını hükümsüz olduğunu belirterek imzaladı.²

Kürd Molla'nın şerhini yazdığı tarihsel bağlama kısaca değindikten sonra artık eserin içerik analizine geçebiliriz. Kitap boyunca yaptığı açıklamaları genellikle “*murâdü't-Tarîka*”³ notuyla sonlandıran Kürd Molla, metni şerh ederken Birgivî'nin maksadını göz önünde bulundurduğuna ama daha da önemlisi ilgili açıklamalarda yer alan düşüncelerin kendisine değil, ona ait olduğuna işaret eder. Aynı üslubu kitabın sonunda Birgivî'nin Osmanlı toprak mülkiyeti ve vergi hukuku pratiğine dair sözlerini şerh ederken de sürdüren şârih, meseleyi kapatırken daha açık bir dille “Birgivî'nin sözlerinin onun amacına uygun olarak anlatımı bu şekildedir”⁴ der ve ardından kendi görüşünü aşağıdaki gibi açıklar:

Doğrusu bu topraklar,⁵ zilyetlerin mülküdür. Zira onlar, ya fetihten önce Müslüman olmuşlardır⁶ veya imam, fetihten sonra toprakları kendilerine temlik etmiştir ya da toprakları ellerinde [mülk] olarak bırakmıştır. Esasen onların topraklar üzerindeki bütün tasarrufları geçerlidir, çünkü zilyetlik mülkiyet göstergesidir. Bu sebeple sultanın atadığı kişilerin yaptıkları tasarruflar hükümsüzdür. Esasen bunlar, örf ve kanuna, zulüm ve zorbalığa dayanmaktadır. Ayrıca Birgivî'nin mevcut pratiği *et-Tâtâr-hâniyye*'den yaptığı alıntıyla temellendirmesi de doğru değildir. Bu, geçersiz bir temellendirmedir ve esasen onun arazi türlerini ve hükümlerini bilmemesinden kaynaklanmaktadır.⁷

¹ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, 2/1058; Naîmâ, *Târîh-i Naîmâ*, 2/1435.

² Kâtip Çelebi, *Fezleke*, 2/1058. 17. yüzyılın en etkili şeyhülislamlarından biri olan Minkârîzâde Yahya Efendi (ö. 1088/1678) de aynı gerekçeyle söz konusu şerhin hükümsüz ve yazarının katle müstahak olduğuna dair kısa bir risale yazmıştır. Bk. Minkârîzâde Yahya Efendi, *Risâle fi İbtâli Şerhi't-Tarîkatü'l-Muhammediyye* (Kayseri: Raşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, 350), 66b-68a. Bu risaleden beni haberdar eden Ahmet Faruk Çelik'e teşekkür ederim.

³ “*et-Tarîka* yazarının maksadı budur.”

⁴ Sührânî, *et-Tahkîk ve't-Tevfîk* (Hacı Beşir Ağa, 362), 511a.

⁵ Anadolu ve Rumeli toprakları.

⁶ Hanefî mezhep doktrinine göre eğer bölgenin gayrimüslim halkı fetihten önce İslam'ı kabul ederse o zaman topraklar doğrudan kendilerinin mülkü olup öşür arazisi statüsü kazanır. Bk. İzmirî, *Kemâlî'd-Dirâye*, 2/118.

⁷ “... وتصرفات الغير ممن عيّنه السلطان فاسدة مستندة إلى العرف والقانون والجور والظلم...” Sührânî, *et-Tahkîk ve't-Tevfîk* (Hacı Beşir Ağa, 362), 511a.

Birgivî, hatırlanacağı üzere bu bağlamda imparatorluk topraklarının miri statüsünü kabul etmekte ve bunu çeşitli argümanlarla savunmaktaydı. Alıntıda da açıkça görüldüğü gibi yazarın bu yaklaşımına katılmayan ve toprakların hazine malı değil, reayanın mülkü olduğunu savunan Kürd Molla, zilyetliği tek başına mülkiyet göstergesi kabul ettiği için toprakların mülk statüsünün ilk İslam fetihleri sırasında oluşmuş olabileceğini iddia eder. Toprakların miri karakterini kabul eden bazı Osmanlı uleması gibi, Kürd Molla da aksini öne sürerken yine kuşkulu bir dil kullanır ve zilyetlerin atalarının fetihten önce Müslüman olmuş olabileceklerini veya sultanın fetihten sonra toprakları kendilerine temlik etmiş olabileceğini söyler. Eğer bu varsayımlardan biri doğru ise o zaman aksine gösteren bir hukukî gerekçe bulunmadığı sürece toprakların zilyetlerin mülkü kabul edilmesi gerekecektir. Ne var ki bu iddianın Osmanlı pratiğinde hiçbir karşılığı yoktur, çünkü Diyâr-ı Rum topraklarının rakabe mülkiyetleri prensip olarak hazineye aittir ve bu topraklar sultanın kanunları çerçevesinde yerel yöneticiler eliyle işletilmektedir. Bir tür toprak kiracısı konumunda olan zilyetlerin sahip oldukları şey ise, tasarruf hakkı veya menfaat mülkiyetinden ibarettir. Bunun farkında olan Kürd Molla, söz konusu pratiği yöneten örf ve kanunu, zulüm ve zorbalık olarak niteleyerek devletin toprak sistemini ağır bir şekilde eleştirir. Aslında Kürd Molla burada sadece sistem eleştirisi yapmaz, aynı zamanda arazi türleri ve hükümleri hakkında bilgi sahibi olmadığını söylediği Birgivî'yi de mevcut pratiği yanlış ve temelsiz argümanlar üzerinden meşrulaştırmaya çalışmakla suçlar.

Kürd Molla'nın tasnifine göre üç tür arazi vardır. Birincisi “mülk arazi” olup öşür ve haraç statüsündeki araziler bu kapsamdadır. “Arz-ı havz” adı verilen ikinci arazi türü ise sahibinin ekip vergisini ödemekten aciz kaldığı arazidir. Sultan bu araziye el koyar ve onu çeşitli yöntemlerle işleterek haracı tahsil eder. Ancak arazinin rakabe mülkiyeti eskiden olduğu gibi yine sahibine aittir. Arazi türlerinin üçüncüsü olan ve “sahipsiz arazi” olarak tanımlanan “arz-ı memleket” ise sultanın tasarrufundadır. Sultan, öşür ve haraç arazisi olarak da anılan mülk arazinin aksine bu arazi türünde uygun gördüğü şekilde tasarruflarda bulunabilir.¹ Eserin aynı yerinde yer alan uzun bir minhüvât notunda² arazi türleri hakkında daha ayrıntılı bilgiler veren Kürd Molla, haraç arazisinin bir türü

¹ Sührânî, *et-Tahkik ve 't-Tevfik* (Hacı Beşir Ağa, 362), 511b.

² Şârih, minhüvât notunu şu uyarıyla bitirir: “Bu açıklamayı iyice düşün ve ezberle! Zira bu, gerekli bilgilerdendir.” Sührânî, *et-Tahkik ve 't-Tevfik* (Hacı Beşir Ağa, 362), 511b.

olduğunu belirttiği üçüncü araziyi “arz-ı hırz-i¹ memleket” olarak adlandırır ve onu “askerî güçle (anveten) fethedilen, ancak ne gaziler arasında taksim edilen ne de eski sahiplerinin ellerinde mülk olarak bırakılan, aksine bütün Müslümanlara ait haraç arazisi haline getirilen arazi” olarak tanımlar.² Kürd Molla, sahipsiz oldukları için olsa gerek mevât arazileri ve ayrıca sahipleri geride hiçbir mirasçı bırakmadan ölmüş olan arazileri de bu kategoride kabul eder. Bu arazinin “arz-ı sultâniyye” ve “arz-ı mîriyye” diye de bilindiğini belirten şârih, sultanın ve nâiplerinin özel mülk olan öşür ve haraç arazilerinin aksine bu arazilerde diledikleri gibi tasarrufta bulunabileceklerini yineler ama ilginç bir biçimde bu açıklamasının ardından “Ebussuûd’un Bilâd-ı Rûm arazisinin ne öşriyye ne de harâciyye olduğuna dair fetvasının yanlış (bâtıl) olduğu” sonucuna ulaşır.

Kürd Molla’nın eleştirisi dili ve üslubu oldukça sert olsa da argümanları aynı ölçüde güçlü ve tutarlı görünmemektedir. Zira her şeyden önce toprakların nasıl ve neden zilyetlerin mülkü olduğunu açıklarken tereddütlü bir tavır sergileyen şârih, ilk İslam fetihleri sırasında gerçekleşmiş olabileceğini öne sürdüğü söz konusu ihtimalleri destekleyen bir argüman sunamaz. Dahası, zikri geçen minhüvât notundan da anlaşıldığı kadarıyla sultanın fetihle ele geçirilen toprakları mirileştirme yetkisine de sahip olduğunu o da kabul etmektedir. Bu durumda onun anlayışına göre Bilâd-ı Rûm toprakları, ilk İslam fetihleri sırasında eski sahiplerinin ellerinde mülk olarak bırakılmış olabileceği gibi, mirileştirilmiş de olabilir ve bu ikinci ihtimal de birincisi gibi yine hukuka uygundur. Buna rağmen onun örf ve kanunu, zulüm ve zorbalık olarak nitelemesi, ayrıca Birgivî ile Ebussuûd’un fetvalarının bâtıl olduğunu söylemesi ilginçtir. Eğer Kürd Molla, aşağıda da görüleceği üzere Vanî Mehmed Efendi’nin (ö. 1096/1685) yaptığı gibi Hanefî hukuk geleneğinin hâkim söylemini esas alarak sultanın söz konusu toprakları ya gaziler arasında mülk olarak taksim edip öşür arazisi veya eski sahiplerinin ellerinde yine mülk olarak bırakıp haraç arazisi yapabileceğini, ancak toprakları tümüyle mirileştirme yetkisine sahip olmadığını söyleseydi, o zaman zilyetliği mülkiyet göstergesi kabul ederek imparatorluk topraklarının miri değil, mülk olduğunu tutarlı bir şekilde savunabilirdi.

¹ Kelime, eserin iki ayrı nüshasında da açıkça “حزر” şeklinde yazılmıştır. Bk. Hacı Beşir Ağa, 362, 511b; Fatih 2694, 494b.

² Birgivî, miri arazi sisteminin meşruiyetini açıklamak için Tahâvî’nin imama bu yetkiyi tanıyan vakıf görüşünü bir minhüvât notu olarak alıntılamıştı. Bu notu, aynı yerde Kürd Molla da aktarır. Bk. Sührânî, *et-Tahkîk ve ’t-Tevfîk* (Hacı Beşir Ağa, 362), 510b.

Burada son olarak şunu da belirtmem gerekir ki Kürd Molla'nın *et-Tahkîk ve't-Tevfîk*'i yazmasında Abdülahad Nuri etkili olmuşsa da bu durum, onun miri arazi sistemine yönelttiği eleştirisini ve diğer meselelerle ilgili görüş ve yorumlarını Halvetîlerin de mutlak olarak paylaştığı anlamına gelmiyordu. Ayrıca Kürd Molla, muhtemelen tarikata intisap etmemişti, sadece Abdülahad Nuri ve İstanbul'daki diğer Halvetî şeyhleriyle bir dostluk ve muhabbet ilişkisi kurmuştu. Zaten görünüşe göre Halvetîler, toprakların reayanın mülkü olduğu iddiasına katılmıyorlardı. Zira yukarıda da görüldüğü üzere 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Sivas'ta İbrahim Halebî'nin *el-Mültekâ*'sı üzerine bir şerh yazan Halvetî şeyhi ve şehir müftüsü İsmail es-Sivâsî, büyük bir saygıyla andığı Ebussuûd'un miri arazi sistemiyle ilgili yorumunu tümüyle alıntılamış ve onu benimsediğini açıkça göstermişti.

b. Vanî Mehmed Efendi

Diyâr-ı Rum topraklarının zilyetlerin mülkü olduğunu savunan 17. yy. Osmanlı âlimlerinden biri de Vanî Mehmed Efendi'dir. Burada önce Vanî'yi kısaca tanıtip Kadızâdeli hareketiyle ilişkisine işaret edeceğim, ardından yüzyılın ikinci yarısında fethedilen Girit'te özel mülk haraç arazisi rejiminin uygulanmasında onun muhtemel etkisine dair bir inceleme yapacağım.

i. Vanî'nin Kısa Biyografisi

Eğitimini Osmanlı ilmiye hiyerarşisinin dışında Van, Tebriz, Gence ve Karabağ şehirlerinde çeşitli hocalardan aldığı İslamî ilimlerle tamamladıktan sonra bir süre Erzurum'da vaizlik ve müftülük görevlerinde bulunan Vanî Mehmed Efendi (ö. 1096/1685), burada şehrin Beylerbeyi Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'yla tanıştı ve eski bir ilmiye mensubu olan paşanın takdirini kazandı.¹ Birkaç yıl sonra Fâzıl Ahmed Paşa sadrazam olunca kendisini İstanbul'a davet etti ve Sultan IV. Mehmed'le tanıştırdı.² İstanbul'da sırasıyla Yeni Camii kürsü vâizliğine, Valide Sultan Camii cuma vâizliğine ve hâce-i sultânîlik görevine getirilen, ayrıca kendisine "hünkâr vâizi" pâyesi de verilen

¹ Erdoğan Pazarbaşı, "Vanî Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 363; Ömer Faruk Köse, *The Fatwa Collection of an Ottoman Provincial Mufti, Vani Mehmed Efendi (d. 1685)* (İstanbul: Boğaziçi University, Institute for Graduate Studies in Social Sciences, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 28-29, 116; Ali Durmuş, *Osmanlı'da Dinî-Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 183-185.

² Madeline C. Zilfi, "Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul", *Journal of Near Eastern Studies* 45/4 (1986), 263; Pazarbaşı, "Vanî Mehmed Efendi", 363-364; Köse, *The Fatwa Collection of Vani*, 35; Durmuş, *Kadızâdeliler*, 184.

Vanî, kısa bir sürede sultanın yanından ayırmadığı, vaazlarını ve huzur derslerini dinlediği, her fırsatta kendisine izzet ve ikramda bulunduğu saygın bir kişi haline geldi.¹ Sultan, İstanbul Boğaziçi'nde bugün bile hala Vaniköy olarak bilinen bir semti ve ayrıca Bursa'da Kestel kalesi ve civarındaki pek çok köyü hocasına temlik etti. Vanî, Kestel'de bir medrese, bir cami ve bir imâret, Vaniköy'de de yine bir cami, bir medrese, kendisine ait bir yalı, camiye vakfettiği çeşitli yalılar ile bir çeşme yaptırdı.² Vanî, İstanbul'a gelir gelmez varlığını hissettirdi ve aradan sadece bir yıl geçtikten sonra Avrupalı diplomatların raporlarında bile kendisine "Osmanlı yönetim çevrelerinde yeni bir güç" olarak işaret edilmeye başlandı.³ Hem Köprülüler hem de hanedan için güvenilir ve saygın bir vâiz olarak 17. yy. Osmanlı İmparatorluğu'nun dini ve siyasi kararlarında etkili bir figür haline gelen Vanî, aynı dönemde sahip olduğu din anlayışı ve saray üzerindeki gücü ve nüfuzuyla Kadızâdeli hareketinin de liderliğini yaptı.⁴

1656'da Fatih Camii'nde Kadızâdeliler ile Sûfiler arasında yaşanan ve toplumsal kargaşaya dönüşen bir kavga sonucunda Üstüvânî ile yakın arkadaşlarının Kıbrıs'a sürgün edilmesi üzerine bir süre gözden düşen Kadızâdeliler, Vanî'yle birlikte tekrar eski güçlerine kavuştu.⁵ Dönemin sûfî pratiklerine karşı Vanî de en az Kadızâdeli selefleri kadar sert bir tavır içerisindeydi.⁶ Mesela Edirne yakınlarında bir tekkenin yıktırılması ve tarikat üyelerinin dağıtılması, 1665'te yayınlanan bir fermanla tasavvuf musikisinin ve semâ, raks ve deverân adı verilen sûfî ritüellerinin yasaklanması, yine sigara ve içkinin yasaklanarak kahvehanelerin yıktırılması ve bazı sûfilerin sürgünle cezalandırılması onun girişimleriyle olmuştu.⁷

Ne var ki Vanî'nin etkisi, 1683'te yaşanan II. Viyana bozgunuyla sona erdi. Aslında sultan, Habsburglarla yirmi yılı aşkın bir süredir sağlanmış olan barış halinin

¹ Vanî'nin hanedanla ilişkisinin ayrıntılarına dair birinci elden bir kaynak için bk. Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'nâme*, ed. Fahri Ç. Derin (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008); ayrıca bk. Zilfi, "Discordant Revivalism", 263; Pazarbaşı, "Vanî Mehmed Efendi", 363-364; Köse, *The Fatwa Collection of Vani*, 35-36; Durmuş, *Kadızâdeliler*, 184.

² Semiramis Çavuşoğlu, *The Kadızadeli Movement: an Attempt of Şeri'at-Minded Reform in the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University, Doktora Tezi, 1990), 155; Pazarbaşı, "Vanî Mehmed Efendi", 364; Durmuş, *Kadızâdeliler*, 189-190.

³ Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety: the Ottoman Ulema in the Postclassical Age, 1600-1800* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988), 148, belge için bk. dn. 73.

⁴ Zilfi, *The Politics of Piety*, 148-149; Köse, *The Fatwa Collection of Vani*, 1-2.

⁵ Zilfi, "Discordant Revivalism", 262-263; Durmuş, *Kadızâdeliler*, 181-182.

⁶ Zilfi, "Discordant Revivalism", 262-263; ayrıca bk. Pazarbaşı, "Vanî Mehmed Efendi", 361. Vanî'nin sûfilerin pratikleriyle ilgili fetvalarına dair bir inceleme için bk. Köse, *The Fatwa Collection of Vani*, 48-55.

⁷ Zilfi, *The Politics of Piety*, 149; Durmuş, *Kadızâdeliler*, 451-452.

sürdürülmesi gerektiğine inanıyordu, ancak Vanî, Vezîriâzam Kara Mustafa Paşa'nın teşvikiyle sultanı savaşın gerekliliğine ikna etti ve kendisi de görevlerini oğlu Mahmud Efendi'ye bırakıp sefere ordu vâizi olarak katıldı.¹ Ancak savaş, ağır bir yenilgiyle sonuçlanınca Kara Mustafa Paşa idam edildi, Vanî ise bütün görevlerinden azledilerek Bursa Kestel'e sürgüne gönderildi ve kısa bir süre sonra 1685'te orada vefat etti.²

ii. Girit'in Toprak Sistemi ve Vanî'nin Muhtemel Etkisi

1645'ten 1669'a kadar çeyrek asır boyunca devam eden zorlu bir kuşatmanın ardından Fazıl Ahmed Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu, Girit'i nihayet fethetti. Fethin ardından Kandiye merkezli bir eyalete dönüştürülen ada, Kandiye, Hanya ve Resmo sancaklarına ayrıldı.³ Girit'in tarım toprakları ise "haraç arazisi" statüsünde zilyetlerin ellerinde "mülk" olarak bırakıldı.⁴ Osmanlılar, Anadolu'da eski Türk İslam devletlerinden tevarüs ettikleri şehirlerin yanı sıra 14. yüzyılda (Bitinya, Trakya, Bulgaristan ve Batı Anadolu), 15. yüzyılda (Arnavutluk, Sırbistan ve Bosna) ve 16. yüzyılda⁵ (Macaristan ve Kıbrıs) fethettikleri bütün bölgelerde standart bir biçimde miri arazi sistemini uygulamışlardı ve dolayısıyla bu bölgelerin toprakları prensip olarak hazineye aitti. Toprakta özel mülkiyet olgusu, sadece imparatorluğun Arap coğrafyasında⁶ mevcuttu ama bu da zaten -Hanefî hukuk geleneğinin yorumuna göre- Hz. Peygamber ile Hülefâ-i Râşidîn devirlerinde gerçekleşen ilk İslam fetihleri sırasında oluşmuştu. Bu bakımdan 17. yüzyılda Girit'te uygulanan özel mülk haraç arazisi sistemi, Osmanlıların öteden beri sürdürdükleri genel toprak siyasetinde önemli bir değişime işaret ediyordu.

¹ Pazarbaşı, "Vanî Mehmed Efendi", 366; Köse, *The Fatwa Collection of Vani*, 45-46; Durmuş, *Kadıızâdeliler*, 185-186.

² Pazarbaşı, "Vanî Mehmed Efendi", 367; Köse, *The Fatwa Collection of Vani*, 46; Durmuş, *Kadıızâdeliler*, 186.

³ Cemal Tukin, "Girit", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/87.

⁴ Barkan, *Kanunlar*, 350-354.

⁵ 16. yüzyılda Osmanlı topraklarına ilhak edilen Bağdat ve Basra şehirlerinde de Girit'te uygulandığı gibi, özel mülk haraç arazisi rejimi uygulanmıştı (Bk. Dina R. Khoury, "Administrative Practice Between Religious Law (Shari'a) and State Law (Kanun) on the Eastern Frontiers of the Ottoman Empire", *Journal of Early Modern History* 5/4 (2001), 305-330.) ama bu şehirlerin söz konusu statüleri zaten ilk İslam fetihleri sırasında oluşmuş olduğu için şeriatın Hanefî yorumuna göre zaten sonradan değiştirilmezdi. Ayrıca Osmanlılar fethettikleri bölgelerdeki eski uygulamaları devam ettirme eğilimindeydiler ve söz konusu şehirlerde de bunu yaptılar. Dolayısıyla Bağdat ve Basra, imparatorluğun genel toprak politikasında bir kırılmaya değil, sürekliliğe işaret etmektedir.

⁶ Daha önce de belirttiğim gibi Mısır'ın aslı itibarıyla özel mülk haraç arazisi statüsünde olan toprakları zamanla hazine malı haline geldi. Bu değişim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Johansen, *Land Tax and Rent*; Beyatlı, *İktâ Arazisinin İcâresi*.

Girit'in bu "sıra dışı" toprak sistemi ve kanunnamesi, modern araştırmacılar tarafından farklı bakış açılarıyla ele alınmıştır. Bazı araştırmacılara göre bu, 17. yüzyıla damgasını vuran Kadızâdeli hareketinin Osmanlı yönetimi üzerindeki etkisinin somut bir yansımasıydı. Bu yorumu ilk olarak dillendiren Barkan, Girit kanunnamesini şeriatın kanun karşısında yükselişe geçtiğini ve "laik hukuk"un eski itibarını kaybettiğini öne sürdüğü¹ 17. yüzyılın kendine özgü tarihsel bağlamı içerisine yerleştirir ve ayrıca onu sadece bir yüzyıl önce Ebussuûd'un şeriatla uyumunu göstermiş olduğu miri arazi sistemine karşı açık bir itiraz ve ondan bir kopuş olarak değerlendirir.² Sultanın fetihle ele geçirilen toprakları mirileştirme veya zilyetlerin ellerinde mülk olarak bırakma yetkilerine sahip olduğunu söyleyen Akgündüz ise, Barkan'ı miri arazi sisteminin şeriata aykırı olduğunu ima ettiği için eleştirir ve onu İslam arazi doktrinini bilmemekle suçlar.³ Ancak Akgündüz, miri arazi sistemine açık ve sert bir eleştiri içeren Girit kanunnamesinin nasıl anlaşılması gerektiği sorusunu cevapsız bırakır. Barkan'a göre her ne kadar kanunname metnini yazan "ulema zihniyeti", Girit'te miri değil, mülk arazi sisteminin uygulanmasını erken İslamî pratiklere dönme kaygısıyla açıklasa da muhtemelen bunun gerçek nedeni, Akdeniz'in ortasında büyük ticaret yollarının kesiştiği bir ada olan Girit'te "iktisadi inkişafın tabii bir neticesi olarak" mutlak mülkiyet rejiminin tam anlamıyla yerleşmiş olması ve Osmanlı'nın yeni fethedilen bölgelerde genel olarak yaptığı gibi burada da adanın mevcut toprak sistemini devam ettirmek istemesidir.⁴ Ama Barkan,

¹ Barkan'ın ardından Heyd, İnalçık ve Repp de aynı söylemi devam ettirmiştir. Heyd ve Repp bu değişimin ortaya çıkışını 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar götürmüş, Heyd ayrıca bu yeni durumun bir sonucu olarak 17. yüzyılda şeriat ile kanunu uzlaştırma çabalarının artık terk edildiğini öne sürmüştür. Bk. Heyd, *Criminal Law*, 152, 218-219; ayrıca bk. Heyd Uriel, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", çev. Selahaddin Eroğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (1984), 648; Richard C. Repp, "Qānūn and Sharī'a in the Ottoman Context", *Islamic Law: Social and Historical Contexts*, ed. A. al-Azmeh (London: Routledge, 1988), 131. Onlar, yine Barkan'ı izleyerek Girit kanunnamesini bu değişimin somut bir yansıması olarak sunarlar. Bk. Heyd, a.g.e., 153-154; Repp, a.g.e., 132-133. İnalçık ise Barkan gibi bunun 17. yüzyılda ortaya çıkan bir olgu olduğunu ve yüzyılın başlarından itibaren genel Osmanlı kanunnamesinin giderek artan bir şekilde şeyhülislamların dini otoriteleri referans alan fetvalarıyla doldurulduğunu öne sürer. Bk. İnalçık, "Kānūn", 4/560; Halil İnalçık, "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum* 1 (1969), 132. Gerber, bir çalışmada "17. yüzyılda kanun sisteminin giderek itibarsızlaştığını" ama bu gözlemin imparatorluğun toprak hukuku için geçerli olmadığını söyler. Bk. Haim Gerber, *the Social Origins of the Modern Middle East* (ABD: Lynne Rienner Publishers, 1994), 51. O, başka bir çalışmada ise söz konusu yüzyılda kanunun şeriat karşısında gerilediği söylemini ceza hukuku açısından da eleştirir. Bk. Gerber, *State, Society and Law*, 96 vd.

² Barkan, Kadızâdelilerin adını açıkça anmasa da sorunu "imparatorluğun inhitat devirlerinde dini taassubun ve ulema tagallübünün her sahaya hâkim olmaya başlayarak her şeyi şer'-i şerife uydurmaya çalışması" şeklinde tanımlar. Bk. Barkan, *Kanunlar*, xix, dn. 5; xli-xlii; ayrıca bk. Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", 146-149.

³ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 8/425.

⁴ Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", 148-149.

bunu sadece bir varsayım ve hipotez olarak öne sürer. Greene de bunun doğru olabileceğine dair kanaatini paylaşmakla yetinir.¹ Kermeli ise Resmo sicilleri üzerine yaptığı bir incelemesinde toprakta özel mülkiyet olgusunun Venedikliler döneminde de var olduğuna dair bazı çıkarımlarda bulunur,² ancak bunun için daha kapsamlı çalışmaların yapılması gerektiği açıktır.

Girit kanunnamesini, Barkan gibi “gerçek İslamî anlayışa geri dönmek amacıyla miri arazi sisteminin tümüyle reddedilmesi” olarak yorumlayan³ Veinstein, 1660’larda Kadızâdeliler hareketinin lideri ve Girit fatihi Fazıl Ahmet Paşa’nın hocası olan Vanî Mehmed Efendi’nin sahip olduğu “selefi” din anlayışının bu noktada etkili olmuş olabileceğini öne sürer.⁴ Bu iddiaya katılmayan Greene ise “Kadızâdelilerin reaya, sultan ve topraklar arasındaki ilişkiden ziyade bireyler arası ilişkilere odaklandıklarını” ve ayrıca “toprak mülkiyeti problemi, yani arz-ı harâciyyenin karşıtı olarak arz-ı mîriyye hakkında herhangi bir görüş bildirmediklerini” öne sürer ve bu gerekçelerle söz konusu hareket ile Girit’te uygulanan toprak sistemi arasındaki ilişkinin hala açık bir soru olarak kaldığını söyler.⁵ Ancak Greene’in argümanları doğru görünmemektedir. Zira aşağıda da görüleceği üzere Vanî, İstanbul’a gelmeden önce Erzurum’da imparatorluğun toprak mülkiyeti ve vergi hukuku pratiğiyle ilgili pek çok soruya fetva vermiştir ve daha da önemlisi bu fetvalar, onun miri arazi sistemini kategorik olarak reddettiğini ve bu nedenle Diyâr-ı Rum topraklarını miri değil, reayanın mülkü kabul ettiğini açıkça göstermektedir. Greene, adada uygulanan toprak sistemini açıklamak için Kadızâdelilerin etkisi yerine muğlak bir şekilde işaret ettiği “İslamî prensiplere” ve ayrıca Latin kökenli idari pratikler ile genel Osmanlı eğilimlerine odaklanmanın daha doğru olacağını söyler.⁶

¹ Greene, Venedik dönemi Girit’inde köylülerin topraklarla ilişkisine dair bilginin çok sınırlı olduğunu söyler ve ardından mevcut çalışmaların kısa bir incelemesini sunar. Bk. Molly Greene, “An Islamic experiment? Ottoman Land Policy on Crete”, *Mediterranean Historical Review* 11/1 (1996), 67-68, dn. 31, ayrıca bk. 72.

² Eugenia Kermeli, “Caught in Between Faith and Cash: the Ottoman Land System of Crete, 1645-1670”, *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840*, ed. Antonis Anastasopoulos (Crete University Press, 2008), 11-14.

³ Veinstein, bu yorum için Barkan’a atıf yapar. Bk. Gilles Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder - Faruk Tabak (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 42.

⁴ Gilles Veinstein, “Le législateur ottoman face à l’insularité. L’enseignement des Kânûnnâme”, *Insularités Ottomanes*, ed. N. Vatin - G. Veinstein (Paris, 2004), 101-106; Naklen bk. Kermeli, “the Ottoman Land System of Crete”, 3.

⁵ Greene, “Ottoman land policy on Crete”, 73.

⁶ Greene, “Ottoman land policy on Crete”, 73; ayrıca bk. Kermeli, “the Ottoman Land System of Crete”, 2. Greene, başka bir çalışmada Köprülülerin sultana karşı imparatorluğun gelir kaynaklarını kontrol etme mücadelesi verdiklerini ve bu kapsamda Girit’te bulunan kendi topraklarını mirasçılarına bırakabilecekleri özel mülkler haline getirebilmek için bu sistemi uygulamış olabileceklerini iddia eder.

Ben ise burada öncelikle kanunnamenin içeriğini analiz edeceğim ve ardından Girit'in 1669'da tümüyle fethedilmesinden sonra 1645'ten o tarihe kadar adanın batı tarafında uygulanan miri arazi sisteminin kaldırılıp bütün bölgede özel mülk haraç arazisi sistemine geçilmesinde ve bunun için hazırlanan eyalet kanunnamesinde Vanî'nin muhtemel etkisini, onun bu süreçte özellikle Fazıl Ahmed Paşa'yla yaptığı mektuplaşmaları ve Anadolu'da uygulanan toprak tasarruf sistemiyle ilgili fetvaları üzerinden yeniden sorgulayacağım.

Girit'in toprak sistemini araştırmacılar için ilginç kılan şey adanın eyalet kanunnamesinin¹ dili ve üslubudur. Zira kanunname, bu açıdan diğer klasik Osmanlı kanunnamelerinden ayrı bir forma sahiptir. Metnin girişinde sultana yapılan övgü ve duaların ardından adanın toprak ve vergi sisteminin “zemen-i Hulefâ-i Râşidîn rıdvânullâhi te'âlâ aleyhim ecma'inde fetholunan memâlikde mesbûku'l-amel olan sünnet-i seniyye-i nebeviyye muktezâsı üzere” belirlenmesi için emr-i sultânînin sâdır olduğu² ve bu sebeple halkın başlarına ve topraklarına vaz edilen cizye ve haraç vergilerinin “kütüb-i fıkhiyyede musarrah olan kâide-i şer'îyye” esas alınarak belirlendiği söylenir ve ardından bu vergiler, Hanefî mezhep doktriniyle uyumlu olarak ana hatlarıyla açıklanır.³ Buna göre baş vergisi anlamına gelen cizye, halkın zenginlerinden 48 akçe, orta hallilerinden 24 akçe ve fakirlerinden 12 akçe olarak alınır. Toprak vergisi anlamındaki haraç ise iki türlüdür: Harâc-ı mukâseme ve harâc-ı mukâtaa. Harâc-ı mukâseme olarak araziden mahsulün beşte biri (humus) oranında bir vergi tahsil edilir. Bu vergi, topraktan elde edilen mahsule bağlı olduğu için arazisini ekmeyen kişiden talep

Bk. Molly Greene, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean* (Princeton: Princeton University Press, 2000), 27. Kermeli'nin de belirttiği gibi Girit'te Köprülülere ait olan çok sayıda mülk vardır, ancak yine de bu iddianın doğruluğunun teyit edilebilmesi için mahkeme kayıtlarını da içeren kapsamlı bir araştırma yapılmalıdır. Bk. Kermeli, “the Ottoman Land System of Crete”, 3.

¹ Paşa sancağına nispetle “Kandiye Kanunnâmesi” adını taşıyan metnin bilinen iki nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan biri, İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı olup Barkan tarafından yayımlanmıştır. Bk. Barkan, *Kanunlar*, 350-353. Ancak Barkan'ın yayınladığı nüshada okunmayan bazı pasajlar vardır. Greene, bir çalışmada bu pasajları Girit'te Vikelaia Belediye Kütüphanesi'nde bulunan diğer nüshadan yaptığı alıntılarla tamamlamıştır. Bk. Greene, “Ottoman land policy on Crete”, 62-66; Barkan'ın yayınında okunamayan pasajlar için ayrıca bk. Ersin Gülsoy, “Osmanlı Tahrir Geleneğinde Bir Değişim Örneği: Girit Eyaleti'nin 1650 ve 1670 Tarihli Sayımları”, *Pax Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed. Kemal Çiçek (Ankara, 2001), 200-203.

² Fazıl Ahmed Paşa, fethin ardından şeyhülislamın da aralarında bulunduğu çeşitli kişilere yazdığı mektuplarında padişahın “fermân-ı âlileri üzere cezîrenin tahririne mübâşeret” olunduğunu bildirmiştir. Kanunnamede işaret edilen ferman bu olmalıdır. Bk. Hamza Konuk, *Vanî Mehmed Efendi'in Münşe'ât'ı: Transkripsiyon, Tahlil ve Değerlendirme* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 128.

³ Barkan, *Kanunlar*, 350-351.

edilmemektedir. Fakat yıl içerisinde birden fazla hasat yapan kişi, her bir hasat için ayrı ayrı ödeme yapmak durumundadır. Harâc-ı mukâtaa olarak bağ ve bahçelerin her bir cerîbi için 10 akçe alınır. Haracın bu türü, araziye ekme gücüne bağlı olduğu için imkânı bulunduğu halde arazisini ekmeyenler de onu ödemek zorundadır. Diğer taraftan yıl içerisinde ne kadar hasat yapılırsa yapılsın söz konusu vergi sadece bir defa tahsil edilmektedir.¹

Hanefî hukuk geleneği, arazinin alanına ve mahsulün cinsine göre yıllık maktû olarak alınan bu ikinci vergiye genellikle “harâc-ı vazîfe” veya “harâc-ı muvazzaf” adını veriyordu. Metinde söz konusu vergi için “harâc-ı mukâtaa” teriminin kullanılmasını bu nedenle “şaşırtıcı” bulan Kermeli, aslında harâc-ı muvazzaf ile harâc-ı mukâtaanın kullanım alanlarının farklı olduğunu, ayrıca diğer eyalet kanunnamelerinde bu tür vergiler için “kesim” ve “maktû” gibi kelimelerin kullanmasından hareketle harâc-ı mukâtaanın Hanefî hukuk geleneğine değil, Osmanlı örfî hukukuna ait bir terim olduğunu ve dolayısıyla kanunnamenin anonim derleyicisinin bu “garip” terimin “kütüb-i şer’iyyede tayin buyurulduğunu” belirterek onu şeriatla irtibatlandırmak için özel bir çaba içerisine girdiğini öne sürer.² Oysa harâc-ı mukâtaa terimi, harâc-ı vazîfe ve harâc-ı muvazzafla eş anlamlı olup en az onlar kadar klasik Hanefî mezhep doktrininin bir parçasıdır.³ Ayrıca Osmanlı müftüleri de bu terime yabancı değildir.⁴ Diğer taraftan eğer harâc-ı mukâtaa, iddia edildiği gibi gerçekten şer’î değil, örfî bir terim olmuş olsaydı, o zaman onun örfî vergilere karşı açık bir tepki içeren böyle bir kanunnamede yer alması mümkün olmazdı.

Metnin birkaç yerinde Girit topraklarının “arâzî-i harâciyye” statüsünde olduğu belirtilmektedir. Ancak miri arazi sisteminin uygulandığı Anadolu ve Rumeli topraklarının da Ebussuûd tarafından haraç arazisi kabul edildiği hatırlandığında bu söylem, kafa karışıklığına yol açabilirdi. Bu nedenle olsa gerek kanunnamenin bir yerinde ayrıca ada halkının topraklar üzerinde mutlak mülkiyet hakkına sahip oldukları da açıkça kabul edildi: “[Bu topraklar] sahiplerinin mülk-i sarîhleri olup bey’ u şîrâya ve sâir

¹ Barkan, *Kanunlar*, 351-352.

² Kermeli, “the Ottoman Land System of Crete”, 19; ayrıca bk. Greene, “Ottoman land policy on Crete”, 63-64.

³ Terimin 12. yüzyılda Buhara Hanefî hukuk geleneğinin önde gelen bir ismi tarafından kullanımı için bk. Velvâlicî, *el-Fetâva’l-Velvâliciyye*, 1/205-206; ayrıca bk. Ebu Bekir el-Haddâd, *el-Cevheretü’n-Neyyire alâ Muhtasari’l-Kudûrî* (Mısır: el-Matbaatü’l-Hayriyye, 1322), 2/272.

⁴ Çoğunluğu Ebussuûd’un fetvalarından oluşan anonim bir derlemede imzasız olarak yer alan ama yine ona ait olduğu anlaşılan Arapça bir fetvanın cevabında haracın “harâc-ı mukâseme” ve “harâc-ı mukâtaa” şeklinde iki türünün bulunduğu belirtilir ve ardından her biri kısaca tanımlanır. Bk. Atıf Efendi, 1734, 143b.

tasarrufâta kadirlerdir ve fevt olduklarında emlâk-i sâireleri gibi cümle vârisleri beyinde ale'l-farîzati'ş-şer'îyye taksim olunur.”¹ Halkın topraklarını terk edip kaçmaları veya imkanları olmadığı için âtıl bırakmaları durumunu da düzenleyen kanunname, yine Hanefî hukuk geleneğiyle uyumlu olarak bu toprakların başka kişilere müzâraa (ziraî ortaklık) veya icâre sözleşmesiyle işletileceğini ve haracın mahsulden veya ücretten tahsil edileceğini söyler.²

Kanunnamenin en ilgi çekici bölümü, miri arazi sisteminin doğal bir parçası olan örfî vergilerin kaldırıldığını bildiren şu pasajdır:

Rüsûm-i divânîyyeden olan ispence ve resm-i tapu ve resm-i ağnâm ve [resm-i] küvâre ve [resm-i] deştânî ve resm-i otlak ve kışlak ve yaylak ve cürm ü cinayet ve bâd-ı hevâ ve resm-i arûsâne ve tarh-ı milh ve sair bida'ı şettâ fermân-ı hümâyûn ile Girid cezâresinden bi'l-küllîyye men ve ref ve ilğâ olunmuştur. Min ba'd iade olunmayıp cezâre-i mezbûrede ancak kütüb-i fıkhiyyeden istihrâc olup bâlâda mastûr olan rüsûm-i şer'îyye talep olup ber-vech-i fermân-ı âlî bu kaide-i marzîyye mukarrer ve mer'î tutulup düstûru'l-amel ola! Her kim tağyîr ve tebdîl ve te'vîl ve tahvîl ederse fe-aleyhi la'netü'llâhi ve'l-melâ'iketi ve'n-nâsi ecma'în.³

Kanunnamenin işaret ettiği ve ayrıca Kermeli'nin çalışmasının da açıkça doğruladığı üzere adanın 1669'dan önce fethedilmiş olan batı tarafında miri arazi sistemi tüm unsurlarıyla uygulanıyordu.⁴ Bununla birlikte 1650 tarihli Resmo Kanunnamesi, savaş sırasında raiyyet olmayı reddedip düşman tarafına kaçan kişilerin geride bıraktıkları mülklerinin hazine tarafından satılmasını emretti ve Resmo şer'îyye sicillerinden anlaşıldığı kadarıyla sıklıkla yapılan bu satım işlemleri neticesinde adada miri toprakların yanı sıra belli ölçüde de olsa mülk topraklar da ortaya çıktı.⁵ Ancak 1670 tarihli eyalet kanunnamesi, miri arazi sistemi çerçevesinde reayadan talep edilen örfî vergileri “bida'-ı şettâ: çeşitli bid'atlar” şeklinde tanımlayarak onları “Girid cezâresinden bi'l-küllîyye

¹ Barkan, *Kanunlar*, 352. Bu husus, 1116/1704 tarihinde ada için yayınlanan yeni bir kanunnamede de teyit edildi. Bk. a.g.e., 354.

² Barkan, *Kanunlar*, 352. Kanunnamede açıkça belirtilmemişse de Hanefî mezhep doktrinine göre toprakların haracı alındıktan sonra hangi sözleşmenin yapıldığına bağlı olarak mahsulün veya ücretin geri kalanı toprak sahiplerine teslim edilecektir. Bk. Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 3/536.

³ Greene, “Ottoman land policy on Crete”, 66, dn. 24. Barkan'ın yayınında bu pasaj mevcut değildir. Bk. Barkan, *Kanunlar*, 352. Benzer ifadeler Hanya Kanunnâmesi'nde de geçer. Bk. a.g.e., 354.

⁴ Kermeli'nin çalışması, Gülsoy'un yayınladığı 1650 tarihli Resmo Kanunnamesi ile Girit şer'îyye sicillerine dayanır. Bk. Kermeli, “the Ottoman Land System of Crete”, 10-14; ayrıca bk. Gülsoy, “Girit'in 1650 ve 1670 Tarihli Sayımları”, 197-200.

⁵ Kermeli, “the Ottoman Land System of Crete”, 11-14. Bu toprakların Müslümanlara mülk olarak satılıp öşür arazisi statüsü verildiğine dair bazı anonim fetvalar için bk. İBBAK: Belediye Yazmaları, B0005, 28b-29a.

men ve ref ve ilğâ” etti ve onların yerine özel mülk haraç arazisi sistemini ve “kütüb-i fıkhiyyeden istihrâc olunan” söz konusu şer’î vergileri vaz etti. Bu noktada Kanunnamenin anonim derleyicisi, mezkûr açıklamalarının ardından “ber-vech-i fermân-ı âlî” uygulamaya konduğunu özellikle belirttiği bu sistemin yürürlükten kaldırılmaması veya herhangi bir şekilde değiştirilmemesi için buna teşebbüs edebilecek kişilere karşı ağır bir dille lanet etmektedir: “Her kim tağyîr ve tebdîl ve te’vîl ve tahvîl ederse fe-aleyhi la’netü’llâhi ve’l-melâ’iketi ve’n-nâsi ecma’în.”¹ Bu tür lanet ve beddua ifadeleri, vakfiyelerde standart bir bölüm olarak yer alıyordu² ama bir kanunname için bu, alışılmış bir durum değildi. 1116/1704 tarihinde yayınlanan yeni bir kanunnameyle adanın vergi oranının yedide bir olarak revize edildiği ve “Girid ceziresi sükkânından” bunun dışında “hilâf-ı şer’-i mutahhar bir habbe talep ve ahz olunmayacağı” bildirildi ve ayrıca rûsûm-i örfiyyenin önceki kanunnamede olduğu gibi (kemâ fi’l-evvel) kaldırıldığı yine vurgulandı.³

Osmanlı, 1645’ten itibaren yirmi yılı aşkın bir süre devam eden ve hem maddî hem de manevî açıdan büyük kayıplara neden olan Girit savaşını artık bir an önce zaferle sonuçlandırmak için 1666’da Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa kumandasında büyük bir kuvveti adaya gönderdi.⁴ Adanın Hanya ve Resmo sancakları, daha önce alınmıştı. Bu tarihten sonra Kandiye kalesi için iki buçuk yıl boyunca zorlu bir kuşatma yapıldı ve ada, nihayet 9 Rebûlâhir 1080/6 Eylül 1669’da tümüyle fethedildi.⁵ Sefer esnasında, kuşatmanın devam ettiği tarihlerde ve adanın tamamen ele geçirilmesinden sonra Girit fatihi Fazıl Ahmed Paşa ile Kadızâdeli hareketinin lideri Vanî Mehmed Efendi arasında pek çok mektuplaşma oldu. Bir kısmı Vanî’nin *Münşeât*’ında da yer alan bu mektuplardan paşanın Vanî’ye derin bir saygı ve sevgi duyduğu açıktı.⁶ Zilfi’nin tanımlamasıyla söylemek gerekirse paşa, onu bir tür “manevi danışman” ve “sırdaş”

¹ “Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun!”

² Hasan Yüksel, “Vakfiye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/469. Derleyici, her türlü değiştirme teşebbüsünün önünü geçme amacıyla olsa gerek her biri, değiştirme eyleminin bir türüne veya yöntemine işaret eden “tağyîr”, “tebdîl”, “te’vîl” ve “tahvîl” kelimelerini ayrı ayrı kullanmıştır. Metnin devamında ise Hanefî hukukçusu Sadruşşerîa’ya referansla haracın belirlenmesinde esas alınan dirhem (akçe) şer’î miktarıyla ilgili açıklamalara yer verilir. Bk. Barkan, *Kanunlar*, 352.

³ Barkan, *Kanunlar*, 353-354. Bu vergiler Midilli adasından da kaldırıldı. Bk. a.g.e., 333.

⁴ Tukin, “Girit”, 14/87.

⁵ Tukin, “Girit”, 14/87; Konuk, *Münşeât*, 219.

⁶ Mektupların tam metinleri için bk. Konuk, *Münşeât*, 73-90, 97-99, 129-130.

olarak kabul ediyordu.¹ Vanî, savaşın gidişatıyla ilgili çok ayrıntılı bilgiler içeren bu mektuplarla sürecin her aşamasından haberdar oldu.

Vanî, görünüşe göre mektuplarında paşa için kullandığı lakapları özenle seçiyordu. Mesela o, bir mektubunda paşaya şöyle hitap eder: “Fârisü meyâdîni’l-ilmi ve’l-hükm, dâfi’u kavânîni’l-bida’i ve’z-zulm, nâzımu mesâlihi’l-enâmi bi-ahseni’n-nizâmi ve’l-intizâm.”² Bu lakapların birincisinde paşanın hem ilim hem de devlet adamlığı açısından yetkin bir kişi olduğuna işaret eden Vanî, ikincisinde ilginç bir biçimde onu zulüm ve bid’at kanunlarını yürürlükten kaldıran, üçüncüsünde ise bu kanunların yerine insanların maslahatları için en uygun sistemi getiren veya getirecek olan kişi olarak övmektedir. Vanî’nin paşa için kullandığı bu lakaplar ile Girit kanunnamesinin dili ve üslubu arasındaki benzerlik manidardır. Zira hemen yukarıdan hatırlanacağı üzere söz konusu kanunname, her ne kadar sultanların kanunlarından doğmuş olsalar da şeriata uygunlukları sadece bir yüzyıl önce Ebussuûd tarafından gösterilmiş olan birtakım örfî vergileri “çeşitli bid’atlar” şeklinde niteleyerek yürürlükten kaldırmış ve onların yerine Hulefâ-i Râşidîn devirlerinde uygulanan ve esasen nebevî pratiklere dayanan şer’î vergilerin konulduğunu bildirmiştir. Bu iki ifade biçiminin aynı düşünce yapısının ürünü olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan Vanî’nin Mekke-i Mükerreme şerîfine gönderdiği bir mektup onun fetih sonrasında Girit’in yeniden yapılandırılması süreciyle de yakından ilgilendiğine işaret etmektedir. Mektubunda öncelikle uzun yıllar boyunca İslam ordusunu bîtap düşüren Kandiye kalesinin “sülâle-i hayru’l-beriyye” ve “sükkân-ı Hameyn-i Şerîfeyn’in” dua ve yakarışları sayesinde nihayet fethedildiğini ve artık “mecrâ-yı şer’-i Muhammedî ve mahall-i ikâmet-i dîn-i Ahmedî” olduğunu haber veren Vanî, ardından halihazırda söz konusu kalenin güçlendirilmesine dair işlerin organize edilmesiyle meşgul olduğunu söyler: “Henüz Girid cezîresinden kal’a-i mezbûrenin tensîk-ı mehâmm-ı istihkâmı ile ihtimâm ü iştigâl üzereyiz.”³

Vanî, Erzurum’da Lala Mustafa Paşa Camii’nde halkı irşad eden bir vâiz iken bu vazifesinin yanı sıra şehir müftüsü olarak da görevlendirilmişti. *Fetâvâ-yı Vâni* veya babasına nispetle *Fetâvâ-yı Bistâmî* olarak bilinen fetva mecmuasının girişinde Vanî, “27 Muharrem 1068/4 Kasım 1657 tarihinde müftülüğe atanma fermanı kendisine ulaşınca

¹ Zilfi, *The Politics of Piety*, 147.

² Konuk, *Münşe’ât*, 76.

³ Konuk, *Münşe’ât*, 165-166.

insanlar için yazmakta olduğu fetvalarını bir mecmuada derlediğini” söyler.¹ Bu ifade biçimi, onun yetkin bir âlim ve vâiz olarak atama öncesinde de zaten halkın çeşitli sorularına fetvalar verdiğine işaret eder.

Vanî’nin toprak mülkiyeti ve vergi hukukuyla ilgili fetvaları, onun Diyâr-ı Rum topraklarını reayanın mülkü kabul ettiğini ve bunun tabi bir sonucu olarak bu coğrafyada sultanın kanunlarına göre idare edilen miri arazi sistemine hemen tüm unsurlarıyla karşı çıktığını göstermektedir. Mesela kendisine sorulan bir fetvada² “haraç arazisi” statüsünde olan bir arazinin mirasa konu olup olamayacağı sorulur. Soruda söz konusu haraç arazisinin miri mi yoksa, mülk mü olduğu belirtilmez ama görünüşe göre Hanefî hukuk geleneğinin klasik doktrinine sıkı sıkıya bağlı olan Vanî için zaten sadece bir tür haraç arazisi vardır, o da zilyetlerin mülküdür. Bu bakımdan Vanî, soruya doğrudan olumlu cevap verir ve ardından fetvasını Hanefî hukukçusu Mecdüddîn Abdullah b. Mahmud el-Mevsilî’nin (ö. 683/1284) *el-İhtiyâr*’ından³ yaptığı bir nakille destekler. Nakilde Irak’ın Sevâd topraklarının neden mülk kabul edilmesi gerektiğini açıklayan Mevsilî, imamın askerî güçle fethedip zilyetlerin ellerinde bıraktığı ve haraç vazettiği arazinin kural olarak “mülk” olacağını ifade eder. Mevsilî’nin yorumunu aynıyla Diyâr-ı Rum topraklarına uyguladığı anlaşılan Vanî, bu toprakların da mülk kabul edilmesi gerektiği sonucuna ulaşır.

Yine mirasla ilgili başka bir fetvada⁴ mutasarrıf ölüp geride kız kardeşini bıraktığında arazinin miras olarak ona mı kalacağı, yoksa sipahiye mi teslim edilmesi gerektiği sorulur. Arazinin kız kardeşe ait olacağını söyleyen Vanî, ardından bu tür durumlarda uygulanması gereken genel kuralı vazeder: “Mademki karîb ve ba’îd vereseden bir şahıs ola, sipahisine bir şey düşmez.” Vanî, araziye mülk kabul ettiği için sipahinin şer’î miras kurallarına göre uygulanması gereken prosedüre hiçbir şekilde müdahil olamayacağını düşünür ama muhtemelen onun da çok iyi bildiği gibi bu yorumun pratikte bir karşılığı yoktur. Zira 17. yy. başlarında ölen arazi mutasarrıfının kız kardeşine “tapu hakkı” tanıyan bir kanun yürürlüğe girmişti ve bu kanuna göre mutasarrıfın ölümü halinde onun kız kardeşi, eğer söz konusu arazinin tasarruf hakkını elde etmek istiyorsa bunun için sipahiye bilir kişilerce belirlenen ve “tapu-yı misil” adı verilen bir giriş ücreti

¹ Mehmed b. Bistâm el-Vânî, *Fetâvâ-yı Vâni*, Erzurum İl Halk Kütüphanesi, 23906, 1b.

² Vâni, *Fetâvâ-yı Vâni*, 13a.

³ Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li Ta’lîl-i-Muhtâr* (Kahire: Matbaatü’l-Halebî, 1937), 4/142.

⁴ Vâni, *Fetâvâ-yı Vâni*, 13b.

ödemek durumundaydı.¹ Bu bakımdan Vanî, “sipahisine bir şey düşmez” derken, aynı zamanda mirasçının sipahiye tapu-yı misil ödemeden toprağın rakabesine sahip olacağına da işaret etmek istemiş olmalıdır.

Diğer bir fetvada² Zeyd’in hâl-i hayatında arazisini karısı Hind’e mehir karşılığında sattığı söylenerek onun ölümünden sonra sipahinin söz konusu satım işlemini feshedip Hind’in araziye işlemesine engel olup olamayacağı sorulur. Vanî, cevabında yine aynı nakle referansla arazinin Zeyd’in mülkü olduğuna, dolayısıyla sipahinin buna hakkı olmadığına işaret eder. Başka bir fetvada³ yine imparatorluk topraklarının reayanın mülkü olduğu varsayımıyla hareket eden Vanî, sipahinin reaya arasında yapılan arazi alım satım işlemlerine hiçbir şekilde karışamayacağını öne sürer. Oysa miri sistemin “kanun-i kadîm” olarak kabul edilen⁴ kuralına göre sipahinin izni olmadan gerçekleştirilen arazi alım satım işlemleri hükümsüzdü.⁵ Esasen topraklar miri olduğu için bu tür işlemler, “alım-satım” lafızlarıyla değil, “ferâğ” ve “tefvîz” kavram ikilisiyle⁶ ve toprağın rakabesi üzerinde değil, tasarruf hakkı üzerinde yapılmalıydı. Ayrıca yeni mutasarrıfın eskisine “bedel-i ferâğ” veya “bedel-i tefvîz” adı altında bir ödeme yapması gerektiği gibi sipahiye de “resm-i tapu” vermesi gerekiyordu.⁷ Öte yandan karı kocanın birbirinin arazisi üzerinde ne “intikal hakkı” ne de “tapu hakkı”⁸ vardı. Bu sebeple aslında birinci olayda Zeyd’in tasarrufundaki arazi, miri sistemin kurallarına göre onun ölümünden sonra sipahiye teslim edilmeliydi.⁹

Toprakların âtıl bırakılması problemiyle ilgili bir fetvada¹⁰ ise Zeyd’in mutasarrıfı olduğu toprağını terk edip gittiği ve sipahinin söz konusu toprağı her sene başka bir kişiye

¹ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Dosya 1, 6093. Bu derlemeden naklen bk. “Kânûn-i Cedîd”, 758, dp. 1; ayrıca bk. Üskübî, *Zahîru ’l-Kuzât* (Esad Efendi, 852), 77a.

² Vâni, *Fetâvâ-yı Vâni*, 13a.

³ “Mesele: Arazi-i harâciyyesine ziraat eden Zeyd, ziraat ettiği akârını bey’ etmek murad eyledikde karye sipahileri, Zeyd’in bey’inç mani olmaya bi-hasebi’ş-şer’ kâdir olur[lar] mı? Cevap: Olmazlar. [Nakil:] وَأَرْضُ السَّوَادِ مَمْلُوكَةٌ لِأَهْلِهَا يَجُوزُ تَصَرُّفُهُمْ إِلَى آخَرِهِ” Vâni, *Fetâvâ-yı Vâni*, 13a, ayrıca bk. 13b-14a, 14a, 109a. Vâni, aynı probleme ilişkin diğer bir fetvasında ise sipahinin sadece topraktan haraç alma hakkına sahip olduğunu, toprağı kim işliyorsa haracını ondan alabileceğini ama toprağın alım satımına karışamayacağını söyler. Bk. 109b.

⁴ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/775, 779.

⁵ Akgündüz, *OK*, 7/232.

⁶ Ebussuûd’un geliştirdiği bu kavram ikilisini üçüncü bölümde miri arazinin satımı problemi bağlamında ayrıca ele alacağım.

⁷ *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 226), 89b.

⁸ Kanunun reayaya tanıdığı bu hakların tanımları ve tarihsel gelişimleri için üçüncü bölüme bakılabilir.

⁹ Benzer durumlarda miri sistemin kurallarına göre verilmiş fetvalar için bk. Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/777-778, 789, 793.

¹⁰ “Mesele: Zeyd karyede bir miktar akarı olup mutasarrıf olsa ba’dehû ol zabtında olan akârâtı terk edip gitse ve karye sipahisi olan kimesne her sene ol akârâtı icâreye verip ücretin alsa ba’dehû Zeyd-i mezbûr,

ücret karşılığında kiraladığı belirtilir ve Zeyd'in yıllar sonra çıkıp geldiğinde eskiden tasarrufunda olan toprağı zilyedin elinden alıp alamayacağı sorulur. Vanî, Zeyd'in toprağını geri alabileceği gibi aradan geçen süre içerisinde topraktan elde edilen kira gelirlerinden sipahinin hakkı olan haraç çıkarıldıktan sonra geri kalanı da talep edebileceğini söyler ve bunu desteklemek için Kâdihân'dan bir alıntı yapar. Alıntıda Kâdihân, köylülerin topraklarını bırakıp kaçmaları halinde imamın söz konusu toprakları icâreye verebileceğini ama ücretin sadece haraca karşılık gelen kısmını hazine için alabileceğini, geri kalanını ise ayırıp köylüler geri döndüklerinde kendilerine vermesi gerektiğini söyler.¹ Hanefî hukuk literatüründe erken dönemlerden beri aktarılagelen bu görüş de yine toprakların “mülk” olduğu varsayımına dayanır.

Konuyla ilgili başka bir fetvada² ise Zeyd'in toprağını terk edip başka bir köye yerleştiği, geride çocuklarını bırakarak öldüğü ve Zeyd'in eski sipahisinin onun gibi çocuklarının da kendisinin reayası olduğunu öne sürerek onları zorla kendi tımarına götürmek istediği belirtilir ve sipahinin buna hakkı olup olmadığı sorulur. Vanî, “Reaya hürdür. Hür, her nerede isterse sâkin olur.”³ diyerek buna açıkça karşı çıkar. Müftülere sıklıkla sorulduğu anlaşılan bu soruya Üskübî Pir Mehmed Efendi de muhatap olmuştur. Ama onun cevabı, Vanî'ninkinden çok farklıdır. O, bunun şer'î değil, idarî bir konu olduğunu ve “koyun kimin ise kuzu dahi onundur” şeklinde yaygın bir kuralın bulunduğunu söyler ve ardından “bu makûlede ülü'l-emre müracaat olunur; nice memur ise öyle olur ve nizâm-ı memleket için olan emr-i âlîye itaat vâcibedir” diye de ekler.⁴ Esasen merkez topraklardaki ulemanın benimsediği genel tavır budur. Nitekim Osmanlı miri sisteminde mutasarrıf olduğu toprağını terk ederek başka bir tımar bölgesinde yine tarımla uğraşan reaya, -eğer aradan on yıldan az bir süre geçmişse- eski yerine dönerek toprağını işlemesi için uyarılır ve uyarıya kulak asmadığı takdirde zecrî bir tedbir olarak

ol karyeye rücû ettikde mukaddemen mutasarrıf olduğu akârâtının tasarrufuna bi-hasebi's-şer' kâdir olur mu? Cevap: Olur. Ve hem ziyâdesin sipahiden alır. [Nakil:] وإن هربوا أجرها الإمام، ويأخذ من الأجر قدر الخراج، ”ويحفظ الباقي، وإذا عاد الأهل ردّ عليهم الباقي. قاضيخان من عينه. 14b.

¹ Kâdihân, *Fetâvâ Kâdihân*, 3/536.

² Vâni, *Fetâvâ-yı Vâni*, 161a.

³ Aynı yüzyılda Bilâdüşşâm'da Vanî'yle benzer bir aynı anlayışa sahip olan Yasin b. Mustafa el-Bikâ'î el-Faradî (1095/1684) ile 18. yüzyılda Abdülğani en-Nablusî (ö. 1143/1731), problemi ele alan müstakil birer risale yazmışlardır. Nablusî'nin risalesinin başlığı Vanî'nin yukarıda alıntılıdığım cümlesinin Arapça'ya tercümesi gibidir. Bk. Yasin b. Mustafa el-Bikâ'î el-Faradî, *Nusretü'l-Mütegarribîne ani'l-Evtân ale'z-Zalemeti ve Ehli'l-Udvân* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 2746), 1a-66b; Abdülğani en-Nablusî, *Tahyîru'l-İbâd fî Sükna'l-Bilâd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 385), 264a-270a.

⁴ Pir Mehmed Efendi el-Üskübî, “Zahîru'l-Kuzât”, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, ed. Ahmed Akgündüz (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996), 9/404.

biri yeni sipahisine, diğeri ise eskisine olmak üzere iki ayrı “öşür” ödemekle yükümlü tutulurdu.¹ Eğer toprağını terk eden reaya, gittiği bölgede tarımdan başka bir işle meşgul olursa o zaman da terk ettiği toprağın büyüklüğüne göre² eski sipahisine imparatorluğun merkezinde “çift bozan”, Mısır ve Bilâdüşşâm’da³ ise aynı anlama gelmek üzere “kesrü’l-feddân”⁴ adı verilen maktû bir vergi ödemek durumunda kalırdı.⁵ Ancak aradan en az on yıl geçince reaya, artık eski yerine dönmeye hiçbir şekilde zorlanamazdı.⁶ Öte yandan toprağın haracı ister mahsulden belli bir oran (harâc-ı mukâseme) olarak isterse yıllık maktu bir bedel (harâc-ı muvazzaf) şeklinde ödeniyor olsun bu kanun hükmü her durumda geçerliydi. Ancak Vanî, konuyla ilgili başka bir fetvasında⁷ haracın mahsulün beşte biri oranında ödendiği bir bölgede toprağını âtıl bırakan reayanın sipahiye “çift bozan” adı altında bir ödeme yapmak durumunda olmadığını söyler ve bunu da yine literatürden yaptığı bir nakille destekler.⁸ Aslında bu da yine mülk topraklar için geçerli olan eski bir mezhep kuralıdır. Hatırlanacağı gibi bu kural, Girit kanunnamesinde de yer almaktadır.⁹

Sonuç olarak Greene’in iddiasının aksine Vanî, imparatorluk topraklarının hukukî statüsü ve reayanın bu topraklarla ilişkisinin hukukî niteliği problemiyle ilgili pek çok fetva vermiştir. Erzurum’da sıradan bir vaiz iken verdiği söz konusu fetvalarında Vanî, Anadolu’da sultanın kanunlarıyla uygulanan miri arazi sistemine açıkça karşı çıkmış ve

¹ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/805.

² Bu vergi, 16. yüzyılın ortalarında tam çift için 300 akçe, yarım çift için 150 akçe ve çeyrek çift için 75 akçe olarak belirlenmişti. Bk. “Kânûn-i Cedîd”, 1/805. İnalçık, toprağını terk eden reayanın sayısındaki artışa bağlı olarak çift bozan resminin de 15. yüzyıldan 16. yüzyıla ciddi bir artış gösterdiğine dikkat çeker. Bk.

³ Kavramın Bilâdüşşâm fetvalarında kullanımı için bk. Mundy - Smith, *Governing Property*, 32-37; Joseph, *Islamic Law on Peasant Usufruct*, 98-99, 145-152.

⁴ Kesrü’l-feddân, çift bozanın Arapça’ya kelimesi kelimesine çevrilmiş halidir. Buna nadiren “nakzu’l-feddân” da deniyordu. Bk. Sakîzî, *Surretü’l-Fetâvâ* (Fatih, 2336), 35b. Kesr ve nakz, kırmak ve bozmak anlamlarına gelir. Çift ve onun Arapça karşılığı olan feddân ise “bir çift öküz” veya “bir çift öküzle sürülebilecek büyüklükteki toprak parçası” manasındadır. Toprağını terk edip âtıl bırakan kişiye “çift bozan”, onun ödemekle yükümlü olduğu vergiye ise “resm-i çift bozan” adı veriliyordu.

⁵ Zorunlu ikamet uygulamasıyla ilgili kanun hükümleri için bk. “Kânûn-i Cedîd”, 1/805-806.

⁶ “Kânûn-i Cedîd”, 1/805. Her ne kadar emr-i sultânî bu yönde olsa da belgelerden anlaşıldığı kadarıyla pratikte ona aykırı uygulamalara hem merkez topraklarda hem de Arap topraklarında sıkça rastlanıyordu. Merkezdeki ulemanın fetvaları için örnek olarak bk. “Kânûn-i Cedîd”, 806-807. Arap toprakları için Bilâdüşşâm’dan Faradî ile Nablusî’nin sırasıyla *Nusretü’l-Mütegarribîn* ve *Tahyîru’l-İbâd fî Sükna’l-Bilâd* adlı risalelerine bakılabilir. Bu risalelerin kısa bir değerlendirmesi için bk. Mundy - Smith, *Governing Property*, 35 vd.

⁷ Vâni, *Fetâvâ-yı Vâni*, 17b.

⁸ Vâni, haracın “harâc-ı muvazzaf” olduğu, yani yıllık maktu bir bedel olarak ödendiği bölgelerde reayanın toprağını âtıl bırakması halinde sipahiye bu bedeli ödemek zorunda olduğunu kabul eder. Fetvadan anlaşıldığı kadarıyla buna “harâc-ı ta’tîl” de denmektedir. Bk. Vâni, *Fetâvâ-yı Vâni*, 23906, 17b. Bu da yine klasik doktrinde mülk topraklar için geçerli olan bir kuraldı. Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 23/34.

⁹ Barkan, *Kanunlar*, 351.

bu toprakların reayanın mülkü olduğunu savunmuştur. Diğer taraftan Vanî, Fazıl Ahmed Paşa'yla kurduğu dostluk sayesinde İstanbul'da saygın bir âlim ve etkili bir vâiz olarak kısa bir süre içerisinde saray ve çevresi üzerinde nüfuzlu bir kişi haline gelmiş ve aynı zamanda sahip olduğu düşünce yapısı ve din anlayışıyla da Kadızâdelilerin liderliğini yapmıştır. 1660'lardan sonra artık devletin dini politiğinde etkili bir figüre dönüşen Vanî, bu dönemde Girit fatihi Fazıl Ahmet Paşa'yla yaptığı mektuplaşmalarla adanın fethini de yakından takip etmiştir. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda fethin ardından miri arazi sistemine açık bir eleştiri içeren ve râşid halifeler devrinin nebevî toprak ve vergi hukuku sistemine dönme çağrısı yapan Girit kanunnamesinin yürürlüğe girmesinde Vanî etkili olmuş olmalıdır.

C. Sultan ve Tımar Sahiplerinin Hukukî Statüleri

16. yy. ortalarından itibaren imparatorluğun toprak ve vergi hukuku pratiğinin şeriatla uyumu açısından tutarlı bir yorum çerçevesi geliştirmeye çalışan Osmanlı hukukçuları, toprakların hukukî statüsünün yanı sıra sultan, sipahi ve reayanın onlarla ilişkisinin hukukî niteliğine dair sorulara da sıkça muhatap oldular. Zira bu bölümün girişinden de hatırlanacağı üzere miri topraklar üzerinde birtakım hak ve yetkilere sahip olan bu üç aktör, toprakların işletilmesi sürecinin değişik aşamalarında önemli roller üstlenmektedir. Ancak Tablo 1'deki kod matrisinde yer alan verilere bakılırsa onlarla ilgili sorular ulemanın gündemini farklı oranlarda meşgul etmiştir. Bu veriler, 16. yy. şeyhülislamı Kemalpaşazâde, Çivizâde Muhyiddîn Mehmed, Ebussuûd, Sunullah Efendi ve Hoca Sâdeddin Efendi'nin toprak ve vergi hukuku fetvalarının¹ sultan, sipahi ve reaya ile ilgili problemler açısından analiz edilmesiyle elde edilmiştir. MAXQDA nitel veri analizi programı yardımıyla yapılan analizde kodlama aşamasında adı geçen şeyhülisamların fetvalarında bu üç aktörün miri topraklarla ilişkisine dair çeşitli problemler programa birer kod olarak girilmiş ve ardından bu kodlar fetvalarla irtibatlandırılarak aşağıdaki matris oluşturulmuştur.

Sultan	Sipahi	Reaya	Toplam
--------	--------	-------	--------

¹ Analiz için şu derlemeler esas alınmıştır: Ahmet İnancır, *Şeyhülislam İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanuni Devrinde Osmanlı'da Hukuki Hayat: Mes'eleler ve Çözümleri (Fetâvâ-yı İbn Kemal)*. (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011); Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (Kadızâde Mehmed, 251); *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (Murad Molla, 1115); *Fetâvâ-yı Sun'ullâh* (H. Hüsnü Paşa, 502); Rabia Salur, *Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi'nin Fetva Mecmuası ve Tahlili* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

Kemalpaşazâde	38	35	133	206
Çivizâde	8	8	49	65
Ebussuûd	161	201	520	882
Sunullah	33	62	112	207
Hoca Sâdeddin	14	32	50	96
Toplam	260	344	884	1488

Tablo 1: 16. yy. Şeyhülislamlarının Toprak ve Vergi Hukuku Fetvalarının Sultan, Sipahi ve Reaya ile İlgili Problemlere Göre Dağılımları

Matrisin en alt satırındaki sayılar mezkûr fetvaların derlendiği mecmualarda her bir problem için kaç defa kodlama yapıldığını göstermektedir. Buna göre yapılan toplam kodlama sayısı, sultan için 260, sipahi için 344 ve reaya için 884'tür. Görüldüğü üzere, sultan ile sipahinin miri topraklarla ilişkisine dair fetvalarının sayısı nispeten birbirine yakın iken, reayanın bu topraklarla ilişkisine dair fetvalarının sayısı ikisinin toplamından daha fazladır. Matristeki renklerin açık maviden kırmızıya doğru değişimi kutularda yer alan sayıların büyüklükleriyle doğru orantılı olup en küçük sayılı kutu açık mavi ve en büyük sayılı kutu kırmızıyla işaretlenmiştir. Bu sayıların yanı sıra tabloda hemen göze çarpan kırmızı renkler, adı geçen şeyhülislamı en çok meşgul eden meselenin reayanın miri topraklarla ilişkisinin hukukî niteliği olduğunu göstermektedir.¹ Esasen bu sonuç iki ana etkenden kaynaklanmış olmalıdır. Öncelikle reaya, sipahi ve sultana nispetle sayıca daha büyük bir kitleden oluştuğu için ulema onlarla ilgili sorulara daha fazla muhatap olmuş olabilir. İkincisi ve belki de daha önemlisi reayanın miri toprakları özel mülke dönüştürme yönünde güçlü bir eğilime sahip olmasıdır. Anlaşıldığı kadarıyla köklü bir geçmişe uzanan ve aslında sonraki yüzyıllarda da belli ölçüde sürecek olan bu eğilim karşısında ulema, toprakların miri statüsünü korumak ve reayanın bu topraklar üzerindeki hak ve yetkilerinin hukukî çerçevesini çizmek için büyük bir çaba sarf etmek durumunda

¹ Tablo 1'deki veriler, aynı zamanda bu şeyhülislamların Osmanlı toprak ve vergi hukuku doktrininin oluşumuna sundukları katkıların oranı açısından da ele alınabilir. Bu analizde Ebussuûd'un fetvalarını derleyen Bozanzâde mecmuasında yapılan toplam kodlama sayısı (882) ona en yakın kodlama sayısının (207) dört katından fazladır. Fetvaları derleyen kişilerin ilgili şeyhülislamın fetvalarını tekrarları çıkarak bir araya getirme eğilimde oldukları göz önünde bulundurulursa bu analize dahil edilen şeyhülislamlar içerisinde söz konusu doktrinin oluşumuna en büyük katkıyı sunan ismin hiç şüphesiz Ebussuûd olduğu ve onun toprak ve vergi hukuku problemlerinin, özellikle de reayanın miri topraklarla ilişkisinin şer'î esaslarını açıklama yönünde benzersiz bir çaba ortaya koyduğu söylenebilir.

kalmıştır. Ulemanın bu çabasını üçüncü bölümde ayrıntılı olarak ele alacağım. Burada ise incelememi, sultan ile sipahinin hukukî statüleriyle sınırlı tutacağım.

Osmanlı öncesi Hanefî hukuk geleneği hazine topraklarını bütün İslam toplumunun ortak mülkü kabul ediyordu. Hz. Peygamber ile râşid halifelerin uygulamalarından doğan¹ bu anlayış, erken dönemlerden itibaren mezhebin temel kaynaklarında sıklıkla vurgulanan bir husus olmuştur. Mesela Buharalı Hanefî âlimi Şemsüleimme el-Halvânî, Ebû Hanîfe'ye göre hazine malı olan mevât toprakların tarıma açılarak mülkiyetinin elde edilebilmesi için imamın izninin gerekli oluşunu savunurken bu toprakların “kamu mülkü (milkü'l-âmme)” olduğunu söyler ve imamın toplumu yönetme yetkisine dikkat çekerek şu sonuca ulaşır: “Hazine, bütün Müslümanlara ait olduğuna göre imamın izni olmadan hiçbir kimse hazineden herhangi bir şeye mâlik olamaz.”² Buna göre sadece topraklar değil, vergi gelirleri de dahil hazineye ait her türlü mal aynı statüye sahiptir. Nitekim başka bir Hanefî âlimi Nâsiruddîn Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî (ö. 556/1161) hazinenin haraç gelirlerinin sultanın mülkü olduğunu kabul eden kişinin kafir olacağını söyler.³ Ancak Semerkandî'nin eserini yazdığı sırada bütün Mâverâünnehir bölgesinin Moğol veya Çin kökeninden gelen ve Budizm ile Şamanizm karışımı bir dini inanışa sahip olan Karahıtaylar'ın hakimiyeti altında olduğu⁴ göz önünde bulundurulursa onun meseleyi imanî bir düzlemde ele alan bu sert tavrının nedeni tahmin edilebilir.

Bu yaklaşım, aynı sertlikte olmasa da Hanefiliğin Diyâr-ı Rum'daki temsilcileri olan Osmanlı uleması tarafından da sürdürülmüştür. Mesela Kemalpaşazâde'ye sorulan bir fetvada padişah-ı zamanın⁵ atalarının devrinde fethedilen ve o tarihten bu yana sipahi tımarı olarak işletilen bir toprağın söz konusu padişahın mülkü olup olmadığı ve eğer

¹ İslam'da beytülmalin doğuşu ve kurumsallaşma süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Erkal, “Beytülmal”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/90-94.

² Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî, *el-Mebsût* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1381), 71b. Halvânî aynı yerde bu toprakların bütün Müslümanlara ait olduğunu imâmeynin de kabul ettiğini söyler. Hazine mallarının “mâlû'l-âmme: kamu malı” olduğuna dair ayrıca bk. Ebû'l-Hasen Burhaneddin Ali b. Ebû Bekir el-Merğînânî, *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî*, thk. Talâl Yûsuf (Beyrut-Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 2/365; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râ'ik*, 8/452.

³ Nâsiruddîn Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî, *el-Mültekat fi'l-Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1001), 117b. Semerkandî'nin bu görüşü daha sonra Osmanlı uleması tarafından da alıntılanmıştır. Örnek olarak bk. Dede Cöngî, *Fetâvâ-yı Dede Cöngî* (Nadir Eserler-Arapça, 2564), 21a.

⁴ Karahıtaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Taşağıl, “Karahıtaylar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/415-416.

⁵ Soruda “padişah-ı zaman” ifadesiyle işaret edilen padişah, Kanunî olmalıdır. Zira fetva, büyük ihtimalle Kemalpaşazâde'nin İstanbul müftüsü olarak görev yaptığı döneme aittir ve bu dönemde padişah, Kanunî'dir.

mülkü ise onu Zeyd'e ve Zeyd'in evlâdına vakfedip edemeyeceği sorulur. Müftü, soruya kesin bir dille “olmaz” cevabını verir.¹ Bu cevap, fetihle ele geçirilen toprağın padişahın mülkü olmadığını ve dolayısıyla onu vakfedemeyeceğini ifade eder. Yine Kemalpaşazâde, “Zeyd, beytülmale zabt ettiği mal [için] ‘mal-ı mîrîdir’ veya ‘mal-ı padişâhîdir’ dese şer‘an ne lazım olur?” şeklindeki başka bir soruyu “Nesne lazım olmaz. Tasarruf padişahın olduğu itibar ile nisbet etmiş olur.” diyerek cevaplar.² Kemalpaşazâde’nin selefi Sa’dî Çelebi imzasını taşıyan benzer içerikli başka bir fetvada da yine “beytülmale ait mal için mal-i padişahîdir” diyen kişiye şer‘an ne lazım olacağı sorulur. Görünüşe göre Sa’dî Çelebi, bu sözü tövbe edilmesi gereken bir günah kabul ettiği için sorunun cevabında “İstiğfâr lazım olur” der.³ Aynı şekilde Ebussuûd da fetvalarında sıklıkla ilk İslam fetihleri sırasında mirileştirildiğini söylediği Diyâr-ı Rum topraklarının⁴ mülkiyetinin sultana değil, bütün İslam toplumuna ait olduğunu kabul eder.⁵ Zira o, sultanlar tarafından hazine topraklarından yapılan ve “selâtîn vakfı” olarak anılan vakıfların bağlayıcı olmadığını düşünür ve bu görüşünü esas itibariyle “mülkiyet” ve “tescîl” şartlarının gerçekleşmemiş olmasıyla açıklar: “Evkâf-ı selâtîn sâir evkâf gibi ashâbının emlâk-i sahihaları olup ondan sonra vakf ü tescîl olunmak mutad değildir ki tebdîl ü tağyîre kâbil olmaya!”⁶ Benzer şekilde bir taşra müderrisi olan Ahmed-i Rûmî el-Akhisârî de hazinenin sultanın mülkü olmadığını, aksine onun elinde sadece bir tür emanet olarak bulunduğunu söyler.⁷

Hazineyi bir bütün olarak İslam toplumunun ortak mülkü kabul eden Hanefî hukuk geleneği, sultanın onunla ilişkisini ise genellikle “vekalet” veya aynı anlama gelmek üzere “naiplik” kavramıyla açıklamış ve bunu “imam, hazine hususunda bütün Müslümanların naibidir”⁸ şeklinde genel bir söyleme dönüştürmüştür. Bu ilişkiyi

¹ *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, 1967), 171a. Bu fetvayı aşağıda sultan vakıflarıyla ilgili bahiste tekrar ve daha ayrıntılı olarak ele alacağım.

² *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, 1967), 70a.

³ *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, 1967), 69b-70a.

⁴ Ebussuûd’un Diyâr-ı Rum topraklarının hukukî statüsüyle ilgili fetvalarını hemen aşağıda analiz edeceğim.

⁵ Fetvalarında zaman zaman “beytülmal-i Müslimîn” ifadesini kullanan Ebussuûd, Hanefî hukuk geleneğini izleyerek hazineyi bütün Müslümanlara nispet eder. Birkaç örnek için bk. Ebussuûd Efendi, *Ma‘rûzât*, 70; Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (Kadızâde Mehmed, 251), 0b-1a; *Fetâvâ-yı Ebussu‘ûd* (İsmihan Sultan, 223), 39b; Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/666.

⁶ *Fetâvâ-yı Ebussu‘ûd* (İsmihan Sultan, 223), 111b. Bu ve diğer fetvaların analizi için bk. aşağıda, “Selâtîn Vakıfları.”

⁷ Akhisârî, *Risâle fî Beyâni ‘l-Arâzî* (Yazma Eserler, 3493), 56b.

⁸ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes‘ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâi‘u’s-Sanâ‘i‘ fî Tertîbi’s-Şerâ‘i‘* (Daru’l-Kütübîl-İlmiyye, ts.), 2/241. Sultanın naipliği kısas ve diyet davalarını da kapsamaktadır. Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 10/219. Aynı statü kâdılar için de geçerlidir. Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 25/11.

tanımlamak için zaman zaman “nezâret”, “vesâyet” veya “velâyet” kavramları da kullanılmıştır. Mesela Ebû Yûsuf’un aktarımına göre Hz. Ömer, kendisini ve atadığı maliye görevlilerini hazineyle ilişkileri açısından yetimin velisi gibi gördüğünü söyler.¹ İbn’l-Hümâm da benzer şekilde sultanın Müslümanlara ait olan hazine üzerindeki nâzırlığının velinin yetim malları üzerindeki nâzırlığı gibi olduğunu ifade eder.² Bu tanımlamalar, sultana hazine toprakları üzerinde sınırsız bir otorite sunmaz, aksine onun tasarruflarının şeriata ve kamu yararına (maslahat) uygun olması gerektiğine dair güçlü imalar içerir. Nitekim İbn Nüceym’in *el-Eşbâh*’ında “İmamın raiyyet üzerindeki tasarrufları maslahata menuttur”³ şeklinde formüle ettiği genel hukuk kuralı esasen bunu vurgulama amacı taşır. Adı geçen eserde onun da işaret ettiği gibi başta toprak ve vergi hukuku bölümü olmak üzere Hanefî hukuk literatürünün çeşitli bölümlerinde bu kurala açık veya örtük bir biçimde sıkça atıf yapılır.⁴ Aynı yerde “tenbîh” başlığı altında önemli bir uyarıda bulunan İbn Nüceym, “imamın kamusal konularla (*el-umûru’l-âmmeh*) ilgili tasarrufları maslahata mebni olduğuna göre onun emirleri ancak şeriata uygun ise geçerli olur” der.⁵ Aynı anlayış merkez topraklardaki Osmanlı ulemasının fetvalarında da göze çarpar. Mesela Ebussuûd, “Nâ-meşrû olan nesneye emr-i sultânî olmaz”⁶ ve “Emr-i sultânî ile nâ-meşrû olan nesne meşrû olmaz, haram olan nesne helal olmak yoktur”⁷ gibi sözlerle sultanın otoritesinin şeriata uygunlukla sınırlı olduğunu açık bir dille ifade eder. Benzer şekilde Üskübî de “Sultanın şer‘-i şerîfe muhalif amele rızası -ki Allah Teâlâ’nın rızâ-i şerîfine muhaliftir- kat’â amel ve itibar olunmaz”⁸ ve “Şer‘-i şerîfe muvafık olmayan emir, arz ve i‘lâm olunur, [ancak] tâ‘atı vâcibe olmaz”⁹ der. Sa‘dî Çelebî de bir fetvasında sultanın emrinin hazine için zararlı olmaması şartıyla geçerli olduğunu söyler.¹⁰

¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 46.

² İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-Kadîr*, 6/37.

³ Zeynüddîn İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-Nezâ’ir* (Beyrut-Lübnan: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1999), 104. Bu kural daha sonra *Mecelle*’ye (md. 59) de girmiştir.

⁴ İbn Nüceym’in zikrettiği örnekler daha çok sultanın hazine malları üzerindeki tasarruflarıyla ilgilidir. Bk. İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, 104-108.

⁵ İbn Nüceym, bu ilkeyi temellendirmek için çeşitli örnekler zikreder. Bk. İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, 106.

⁶ Bu fetva, müste’menlerin zimmîlere karşı şahitliklerinin kabul edilmesini emreden bir fermanla ilgilidir. Bk. *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, 223), 175b.

⁷ Bu fetva da Ayasofya vakıflarının kira bedellerinin ecr-i misle yükseltilmesine gerek olmadığını belirten bir fermanla ilgilidir. Bk. Reşid Efendi, 1036, 48a.

⁸ Pîr Mehmed Efendi el-Üskübî, *Mu‘înü’l-Müftî fi’l-Cevâb ale’l-Müsteftî* (*Fetâvâ-yı Üskübî*) (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 133), 234a.

⁹ Üskübî bu sözünü Kâdihân’dan yaptığı bir nakille de destekler. Bk. Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/402-403.

¹⁰ *Fetâvâ-yı Hoca Sa‘deddîn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2728), 28a-b.

Diğer taraftan Osmanlı hukukçuları, sultan ile tımar sahipleri arasında bir tür “vekalet” ilişkisi olduğunu varsaymış ve sultanın eyaletlerdeki temsilcileri olarak gördükleri tımar sahiplerini “sultanın nâibi”,¹ “beytûlmal vekili”² veya “sultanın toprakların haracını alması için atadığı kişi”³ olarak tanımlamışlardır.⁴ Mesela Kemalpaşazâde miri arazi sisteminin ayrıntılı bir yorumunu içeren meşhur ve uzun bir fetvasında bu ilişkiyi Hanefî hukuk geleneğinin “iktâ” kavramı üzerinden açıklar:

Vükelâ-yı sultan vilayet yazdıkda iktâ‘ eyleyip bazı sipahiye ve gayr-i sipahiye [arazinin] hakk-ı karâr ve tasarrufu idrâr⁵ ve tımar üzere verile. Ve sâhib-i tımar berât veya tezkire ile hakk-ı karâra müstahak olup reâyâ ve ekkârîne⁶ [arazinin] tasarrufunu satıp rûsûm-i örfiyye ve hukûk-ı şer‘iyyesini alır.⁷

Burada Kemalpaşazâde, “sultanın vekilleri” olarak işaret ettiği tahrir eminleri tarafından vilayetlerin tahriri yapılırken miri toprakların sipahilere veya başka kişilere iktâ edildiğini söyler ve ardından bu işlemde iktâ sahiplerinin söz konusu toprakların rakabe mülkiyetini değil, sadece hakk-ı karâr ve hakk-ı tasarrufunu,⁸ yani menfaat mülkiyetini bir gelir kaynağı ve tımar olarak elde ettiklerini de özellikle vurgular.⁹

Şeyhülislamın Osmanlı tımarını iktâ olarak tanımlaması üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Kısaca belirtmek gerekirse Osmanlı öncesi İslam

¹ İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/175, 176. İbn Nüceym, “arz-ı memleketin sultanın atadığı nâibinin eli aracılığıyla kendisinin elinde” olduğunu söyler. Bk. İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râ'ik*, 7/199. Nablusî, sipahi gibi reayanın da miri topraklar üzerindeki tasarrufları açısından sultanın vekili olduğunu öne sürer. Bk. Nablusî, *el-Hadikatü'n-Nediyye*, 2/737. İbn Âbidîn de “sipahi” veya “za‘îm” adı verilen ve toprak vergilerini tahsil etmekle görevli olan kişilerin “sultanın nâibi” olduğunu belirtir. Bk. İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, 2/335.

² İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/187; Makdisî, *el-Fetâva'r-Rahîmiyye* (Fatih, 2382), 72b.

³ Birgivî, *et-Tarîka*, 559; İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/176.

⁴ Mesela Erzurumlu Kadızâde Mehmed Ârif'in (ö. 1173/1759-60) aktarımına göre Ebussuûd, miri toprakların tasarruf hakkının reaya arasında transferini düzenleyen “ferâğ ve tefvîz” işleminin ancak sâhib-i arzın izniyle yapılabileceğini, çünkü onun bu konuda sultanın nâibi olduğunu söylemiştir. Bk. Mehmed Ârif b. Mehmed el-Erzurumî, *Bahrû'l-Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 605), 24b.

⁵ İdrâr (ç. idrârât) kelimesi, “gelir, vâridât, tahsisat” anlamındadır.

⁶ Ekkârîn, çiftçi anlamına gelen ekkâr sözcüğünün çoğuludur.

⁷ *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 226), 84a-b. Alıntının son cümlesi, sipahi ile reaya arasındaki ilişkinin hukukî niteliği sorununa açıklık getirmektedir. Bunu üçüncü bölümde ayrıca ele alacağım.

⁸ Eş anlamlı olup “menfaat mülkiyeti” manasına gelen bu iki kavram ve onlarla ilişkili diğer kavramlar hakkında üçüncü bölümün girişinde ayrıntılı bir inceleme yapacağım.

⁹ Fetvanın devamında ne sipahinin ne de reayanın miri toprakların rakabesine mâlik olduğunu bir kez daha belirten Kemalpaşazâde, söz konusu toprakların alım satım, hibe ve vakıf gibi işlemlere konu edilemeyeceğini ama icâre ve iâre (ödünç verme) işlemlerine açık olduğunu ifade eder. Bk. *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 226), 84b. Çivizâde Muhyiddîn Mehmed'in aynı vurguyu içeren bir fetvası için bk.: “[Bu arazi] ne reâyânın ve ne sipahinin mülki değildir.” Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (Kadızâde Mehmed, 251), 1b.

devletlerinde iktâ sisteminin iki temel türü ortaya çıkmıştır: İktâ‘-ı temlik ve iktâ‘-ı istiğlâl (askerî iktâ).¹ Sistemin İslam tarihinin erken dönemlerindeki uygulanaşı “iktâ‘-ı temlik” şeklindedir.² Hz. Peygamber ile Hulefâ-i Râşidîn’in pratiklerinden doğduğu için “İslâmî iktâ” olarak da anılan³ bu iktâ türü, hazineye ait bir gayrimenkulün tam mülkiyetinin üçüncü kişilere devredilmesini ifade eder.⁴ İktâ‘-ı istiğlâl ise toprakların sadece vergi gelirlerinin genellikle askerî kişilere maaş olarak tahsis edilmesinden ibarettir.⁵ İslam tarihi araştırmacılarının yaygın kabulüne göre⁶ ilk ortaya çıkışı Büveyhîler devrine uzanan bu uygulama, ana lehtarları askerler olduğu için modern literatürde daha çok “askerî iktâ” adıyla yaygınlık kazanmıştır.⁷ Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk’ün sistemleştirip aksayan yönlerini tadil ettiği askerî iktâ sistemi, sonraları hemen bütün İslam coğrafyasında değişik adlar atında uygulanmaya devam etmiştir.⁸ Yukarıda Kemalpaşazâde’nin de işaret ettiği gibi Osmanlı tımarı da bu sistemin bir devamı niteliğindedir.

Kemalpaşazâde’nin halefi Ebussuûd ise erken tarihli olduğu anlaşılan bir fetvasında sultan ile sipahi arasındaki ilişkiyi “icâre” olarak yorumlar. Fetvanın soru kısmında “Zeyd-i sipahi, raiyyet olan Bekir’den on beş kîlede⁹ iki kîle öşür almak câiz midir ve helal¹⁰ midir?” diye sorulur. Ebussuûd cevabında öncelikle reayanın sipahiye

¹ Aslında İslam tarihinin erken dönemlerinden beri var olan ve hukuk metinlerinde zaman zaman rastlanan başka bir iktâ türü daha vardır: “iktâ‘-ı irfâk.” Bu kavram, kamuya ait pazar yerleri, konaklama yerleri ve su rezervlerinden istifade etme, yol kenarlarında oturma, tezgâh açma, gölgelik asma veya hayvan bağlama ve maden işletme gibi hak ve imtiyazların belli kişilere tahsis edilmesini ifade etmektedir. Bk. Beşir Gözübenli, “İktâ, Fıkıh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/51. İktâ‘-ı irfâka atıfta bulunan erken dönem âlimlerinden Şâfiî, bu iktâ türünün kişiye tam mülkiyet sağlamadığını, aksine geçici bir süre yararlanma hakkı tanıdığını söyler ve onun için bir pazar yerinde tezgah açmayı örnek gösterir. Bk. Şâfiî, *el-Ümm*, 4/44.

² Bu döneme ait hukuk metinlerinde iktâ kelimesi mutlak olarak kullanıldığında iktâ‘-ı temlik anlaşılır. Bk. Beyatlı, *İktâ Arazisinin İcâresi*, 116.

³ Abdülaziz ed-Dürî, “Neş‘etü’l-İktâ‘ fi’l-Mücteme‘âti’l-İslâmiyye”, *el-İctihâd (Dâru’l-İctihâd)* 1 (1988), 244.

⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 285.

⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 290 vd.

⁶ İktâın bu türünün ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı hakkındaki görüşlere dair kısa bir değerlendirme için bk. Dürî, “Neş‘etü’l-İktâ‘”, 256 vd.

⁷ Modern literatürde bu iki adlandırmanın iki farklı iktâ türüne işaret ettiği yönünde de iddialar vardır. Bunların bir değerlendirmesi için bk. Beyatlı, *İktâ Arazisinin İcâresi*, 129, dn. 423.

⁸ Erkan Göksu, “İktâ‘ Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü”, *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (2009), 87-88.

⁹ Kîle, kuru meyve ve tahıl ürünlerinin ölçümünde kullanılan eski bir ölçektir. Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Kallek, “Kîle”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/567-570.

¹⁰ Sipahinin tımar gelirlerinin helalliği meselesi ulemaya sıklıkla sorulan sorular arasındadır. Örnek olarak bk. *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Dârü’l-Mesnevî, 118), 66b-67a; *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (Murad Molla, 1115), 29a, 29b, 30a, 32a, 410b-411a, 415b; Üskübî, *Mu‘înü’l-Müftî* (Aşir Efendi, 133), 119a.

yaptığı ödemeye “öşür” denmesinin “cehli izhâr etmek” olduğunu belirterek bunu “[eğer o] öşür [olmuş] olsa [idi] fukaraya verirlerdi.” sözüyle gerekçelendirir ve ardından onun gerçek hukukî niteliğini şöyle açıklar: “[Aslında o] sipahiye zıllu’llâh tarafından icâredir. ‘Harâc-ı mukâseme’ derler; onda bir almak lâzım değildir, arzın tahammülüne göre vaz olunur, nısfına değin almak câizdir. [Sipahinin] aldığı [ücret] kan pahasıdır.”¹ Burada sultan ile sipahi arasındaki ilişkiyi “icâre sözleşmesi” ve reyanın “öşür” adı altında sipahiye yaptığı ödemeyi “ücret” olarak yorumlayan Ebussuûd, ulemânın ona “harâc-ı mukâseme” adını verdiğini ve dolayısıyla klasik Hanefî vergi hukuku doktriniyle uyumlu olarak sultanın onu toprağın verimine göre mahsulün yarısına kadar değişen oranlarda belirleme yetkisine sahip olduğunu söyler. Ancak bu ödeme, eğer Ebussuûd’un öne sürdüğü gibi sultan ile sipahi arasındaki icâre sözleşmesinden doğan bir ücret ise o zaman “sipahi bu ücreti ne karşılığında elde etmektedir?” sorusu gündeme gelecektir. O, bu soruyu aynı yerde “[sipahinin] aldığı [ücret] kan pahasıdır” diyerek cevaplar ve anlaşıldığı kadarıyla sipahinin onu devlete sunduğu askerlik hizmeti karşılığında elde ettiğine işaret eder.

Ancak Ebussuûd, görünüşe göre sonradan yaptığı ve daha sık tekrar ettiği başka bir açıklamasında ise sipahinin tımar gelirlerini “ücret” değil, bir tür “bağış ve ihsan” anlamına gelen “sıla” ve “atâ” veya “atıyye” kavramlarıyla açıklar. Bu bağlamda ücret ve sıla ile yakından ilişkili olan üçüncü bir kavram daha vardır: “sadaka.” Ebussuûd, bir fetvasında bu üç kavramı özenle birbirinden ayırt eder. Fetvanın soru kısmında Osmanlı pratiğinde “menâsıb ve cihât”² (resmî görevler) için sadaka ve sıla kavramının kullanıldığı belirtilerek bunlar arasında fark olup olmadığı sorulur. Ebussuûd, cevabında sadaka ve sılanın bir hizmetin karşılığı olmadığını ama birincisinin sadece fakirlere verilmesi gerektiğini, ikincisinin ise hem fakirlere hem de zenginlere verilebileceğini, diğer taraftan ücretin bir hizmet karşılığında zengin fakir ayrımı gözetilmeden herkese verilebileceğini ifade eder ve dolayısıyla bu kavramların birbirinin yerine gelişi güzel kullanılamayacağını söyler. Mesela ona göre genel olarak İslam toplumunun fakirleri için kurulmuş olan vakıf gelirleri sadakaya, zürri vakıfların gelirleri sılaya ve tadrîs, tevliyet, imâmet ve hitâbet gibi bazı resmi görevler için yapılan nakdî ödemeler veya vergi geliri tahsisleri ise ücrete örnektir. Ebussuûd, bu bağlamda “ta’lîm-i ilm ve hitâbet ve imâmet,

¹ Anonim, *el-Fevâ'id ve'l-Fetâvâ* (Esad Efendi, 914), 15b.

² Menâsıb mansıbın, cihât ise cihetin çoğulu olup tımar, zeâmet, tadrîs, tevliyet, cibâyet, nezâret, imamet ve hitâbet gibi görevlere işaret etmektedir.

ibadet ü tâat makûlesinden” olduğu için bu tür görevler karşılığında ücret alınmasının cevazının mezhepte tartışmalı olduğuna işaret eder, ancak müteahhir dönem Hanefî ulemasının onu zaruret nedeniyle tecvîz ettiğini, ayrıca uygulamada sultanın söz konusu görevlilere verdiği atama beratlarında “kemâ yenbağî hizmetini edâ ettikten sonra vazifesini¹ ala!” dediğini ve vâkıfların vakıflarını mütevelli, câbî, nâzır gibi görevliler için hizmetleri karşılığında belli ücretler takdir etmek suretiyle kurduklarını da özellikle belirtir.²

Ebussuûd burada tımar gelirlerinin hukukî niteliğine değinmez ama diğer fetvalarında onları da açıkça “sıla” ve “atâ” olarak yorumlar. Mesela bir fetvasında “Öşr-i şıra sancakbeylerine ücret midir, sadaka mıdır?” şeklindeki bir soruyu “Hiçbiri değildir, atâdır” diye cevaplar.³ Bu yorum, öşr-i şıranın da dahil olduğu tımar gelirlerinin sultanın sipahiye yaptığı bir bağış ve ihsan olduğu anlamına gelir. Başka bir fetvada Amr’ın Zeyd-i sipahinin tımarını alıp dört ay tasarruf ettiği ama daha sonra hasat zamanında Zeyd’in söz konusu tımarı geri aldığı söylenerek mahsulün Zeyd ile Amr arasında nasıl taksim edilmesi gerektiği sorulur. Ebussuûd’un cevabı, “Hasat kime düştü ise ol alır” şeklindedir.⁴ Zira kural olarak hizmet karşılığı olmayan tımar gelirleri hukuken sila olduğu için Amr’ın dört ay boyunca söz konusu tımarı tasarruf etmiş olması ona mahsul üzerinde mülkiyet iddiasında bulunma hakkı tanımamaktadır. Çünkü sila, hukuken “hibe” hükümlerine tabidir ve bu hükümlerden biri de teslim alınmadığı sürece mülkiyet doğurmamasıdır.⁵ Ebussuûd, diğer bir fetvasında sorunu vakıf gelirleriyle karşılaştırmalı olarak şöyle cevaplar: “Tımar hâsılı, evkâf hâsılı gibi mukâbele-i hizmette itibar olunmaz. Hasat kimin tahvîlinde vâki oldu ise cümle onun olmak üzere emrederler.”⁶ Burada tımar gelirlerini hukukî niteliği açısından vakıf gelirlerinden⁷ ayrı tutan Ebussuûd, onların ücret değil, sila olduğuna işaret eder.

¹ Ebussuûd, başka bir fetvasında vazife kelimesini “ücret-i hizmet” olarak tanımlar. Bk. *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (Murad Molla, 1115), 377b. Kelime bu bağlamda da ücret anlamındadır.

² *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 223), 111a-b.

³ *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (Yazma Eserler, 3407-I), 260b.

⁴ *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (Murad Molla, 1115), 32b.

⁵ Sipahilerin tımar gelirlerine ancak teslim aldıklarında sahip olacaklarına dair Ebussuûd’un fetvaları için bk. Anonim, *el-Fevâ’id ve’l-Fetâvâ* (Esad Efendi, 914), 16a. Bu, Arap Osmanlı ulemasının da kabul ettiği bir anlayıştır. Mesela Hayreddîn er-Remlî, konuyla ilgili bir fetvasında tımar gelirlerinin “borç” değil, “atâ” ve “sıla” olduğunu ve bu nedenle tımar sahiplerinin onlara ancak teslim almaları halinde sahip olabileceklerini söyler. Bk. Remlî, *el-Fetâvâ’l-Hayriyye*, 1/96.

⁶ *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (Murad Molla, 1115), 154b.

⁷ Anonim bir derlemede “Ebussuûd” imzasıyla yer alan bir kenar notu bu bağlamda alıntılanmaya değerdir: “Diyâr-ı Rûm’un galle-i evkâfî cümle ücret olmak üzerinedir. Sila oldur ki atıyye tarikiyle verile, mukâbele-i hizmette verilmeye.” Anonim, *el-Fevâ’id ve’l-Fetâvâ* (Esad Efendi, 914), 16a.

Bu dönemde anlaşıldığı kadarıyla bir taraftan Ebussuûd hukukî yorumunu gözden geçirirken, diğer taraftan Osmanlı kanun koyucuları da pratiği yöneten kanunnameleri aynı yönde revize ettiler. Zira onun döneminde nişancılık görevinde bulunan meşhur Osmanlı bürokratı Celâlzâde Mustafa'ya (ö. 975/1567) nispet edilen bir kanunnamede şu hüküm yer almaktadır:

Tımarın ekser mahsûlâtı senevîdir. Bir sipahi sefer seferleyip ol senenin mahsulüne müstahak olmuş olur. Bir mâni olup mahsulü kabz edip der-anbar etmeden tımar elinden gitse 'bunu kabz etmedin' deyü gadr olunup mahsulü âhara hükmolunmak sarîh zulüm ve fâhiş bid'attır.¹

Tımar gelirlerini sipahinin seferlere katılmasının, yani devlete sunduğu askerî hizmetin karşılığı olarak tanımlayan kanunname, onun mahsulü teslim almasından önce bir sebeple tımarının elinden çıkması halinde mahsul üzerindeki hakkını kaybetmesinin açık bir haksızlık ve kötü bir bid'at olduğunu ifade etmektedir. Ebussuûd'un erken tarihli olduğu anlaşılan ve sultan ile sipahi arasındaki ilişkiyi askerlik hizmeti karşılığında yapılmış bir icâre sözleşmesi olarak yorumlayan fetvası bu kanun hükmüyle uyumludur. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyılda yürürlüğe giren kanunnamelere bakılırsa bu kötü bid'at sonraları yerleşik bir kanuna dönüşmüştür. Zira bu yeni uygulamaya göre beylerbeyleri, sancakbeyleri, subaşıları veya sipahilere yapılan toprak tahsisleri hizmet karşılığı değildi, aksine hasat zamanı geldiğinde ilgili toprağı resmi prosedüre uygun olarak elinde bulunduran kişi -ne kadar hizmet süresinin olduğuna bakılmaksızın- mahsulün tamamına sahip oluyordu.² Diğer taraftan tadrîs, tevliyet, cibâyet, nezâret, meşîhat,³ imamet ve hitâbet, hisâr erliğı, kethüdâlık, dizdârılık, müstahfızlık ve kitâbet gibi pek çok görev için yapılan toprak tahsisleri ise hizmet karşılığı idi ve söz konusu kişilere fiili hizmet sürelerine göre ödeme yapılıyordu.⁴ Aynı dönemde Ebussuûd⁵ ve onu izleyen sonraki ulema,⁶ tımar gelirlerini şeriat açısından "sıla" kabul ederken, diğer görevler için yapılan tahsisleri "icâre" olarak yorumladı.

¹ Akgündüz, OK, 7/233-234.

² Akgündüz, OK, 7/570; Akgündüz, "Kânûn-i Cedîd", 1/813.

³ Tekke ve zâviye şeyhliği.

⁴ Akgündüz, OK, 7/322; Akgündüz, "Kânûn-i Cedîd", 1/814-815.

⁵ Yukarıda alıntılananlar dışında diğer fetva örnekleri için bk. *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (Murad Molla, 1115), 186b, 209a-210b, 377b, 386a; Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 94a-95b; Anonim, *el-Fevâ'id ve'l-Fetâvâ* (Esad Efendi, 914), 16a.

⁶ "Zü'amâ ve erbâb-ı tımar ve sâir tavâif-i seferiyye[nin] mîrîden ve tımar ve ze'âmetlerden aldıkları ulûfe ve mahsul ücret midir, silâ mıdır? Cevap: Silâdır." "Abdullah" imzalı bu fetva için bk. Anonim, *Kavânîne Mûte'allik Fetâvâ*, Bulgaristan Ulusal Kiril ve Metodiy Kütüphanesi, Op. 1013, 55b, hâmiş notu; başka

Aslına bakılırsa tımar sahipleri kendi bölgelerinde birtakım idarî ve inzibatî görevler ifa etmek ve daha da önemlisi sefer dönemlerinde tımarlarının büyüklüğüne göre tam teçhizatlı birkaç askerle birlikte sultanın ordusuna katılmakla yükümlüydüler. Bu yükümlüklerini, özellikle de askeri görevlerini yerine getirmeyen yerel yöneticiler, tımarları üzerindeki tüm haklarını kaybediyorlardı.¹ Bununla birlikte hem sultanın kanunları hem de ulemanın fetvaları, tımar gelirleri ile yerel yöneticilerin söz konusu görevleri arasında mutlak olarak zorunlu bir bağ kurmuyordu. Daha açık bir anlatımla tımar sahiplerinin seferlere katılmamaları kendileri için hazineden yapılan tahsisatı kaybetmeleri sonucunu doğuruyorsa da sefere katılmaları onu mutlaka elde edecekleri anlamına gelmiyordu. Nitekim Ebussuûd, bir kimsenin hukuken sıra olarak tanımlanan bir görevi tam olarak yerine getirse bile kendisine tahsis edilen ödemeyi zorunlu olarak hak edemeyeceğini, sultanın yine de onu verip vermeme serbestisine sahip olduğunu ifade eder: “Husûsan sılanın bir hükmü dahi budur ki [kişi] hizmeti tamam edâ ile vazifeyi [yani aynî veya nakdî ödemeyi] cebirle alamaz. Zira ücret değildir, atâdır. Verilse dahi caizdir, verilmese dahi caizdir.”² Zaten sultanın kanunlarına göre bir tımar sahibi sefere katılmış olsa bile hasat zamanından önce herhangi bir sebeple azledilmesi veya ölmesi halinde kendisi ve mirasçıları o senenin tımar gelirleri üzerinde hiçbir hak iddia edemiyordu.

Osmanlı kanun koyucularının tımar sahiplerini “ücretli askerler” olarak görmemeleri şeriatın Hanefî yorumuyla da uyumludur. Zira bu yoruma göre ister farz ister vâcib isterse nâfile olsun, ibadet ve taât nitelikli bir fiil karşılığında ücret alınması caiz değildir. Allah yolunda savaş (cihat) ise genel seferberlik durumlarında “farz-ı ayn”, normal zamanlarda “farz-ı kifâye” olan bir ibadettir.³ Bu nedenle sultan ile tımar sahipleri arasındaki ilişkinin hukukî niteliğinin icâre olarak açıklanması klasik mezhep doktrini açısından mümkün görünmemektedir. Nitekim “Sipahiye tımarı verilen sıra mıdır, ecir

fetvalar için ayrıca bk. Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/408, 434; Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 65b.; *Fetâvâ-yı Zekerîyyazâde Yahya* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1087), 80a, 80b, 81b, 82a.

¹ Tımar sahiplerinin azledilmelerinin en yaygın nedeni seferlere katılmamalarıydı. Bk. İnalcık, “Tımar”, 41/171. Ulema da fetvalarıyla bu uygulamayı destekledi. Bunu gösteren fetvalar için örnek olarak bk. *Fetâvâ-yı Hoca Sa’deddîn* (Şehid Ali Paşa, 2728), 16a, 16b-17a; Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 51a; Anonim, *Fetâvâ* (Belediye Yazmaları, B0005), 24a. 17. yüzyıla ait bazı fetva örnekleri merkezi yönetimin seferlere katılmayan tımar sahiplerinden tımarlarının büyüklüğüne göre belli bir “bedeliyye” aldıklarını göstermektedir. Zekerîyyazâde Yahya Efendi’ye ait bir fetva için örnek olarak bk. Anonim, *el-Fevâ’id ve’l-Fetâvâ* (Esad Efendi, 914), 363b.

² *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 223), 111a-b; (Murad Molla, 1115), 199b-200a.

³ Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâ’i*, 4/191.

midir?” şeklindeki bir soruyu “Sıla idiği, *Tebyîn*¹ ve gayrîde beyân olunmuştur, ücret [olma] ihtimali yoktur” diyerek cevaplayan² Üskübî de açıkça bu yorumun imkansızlığına işaret eder. Ancak yukarıda da görüldüğü gibi tadrîs, imâmet ve hitâbet gibi görevler de aslında “ibadet ü tâat makûlesinden” olduğu halde başta Ebussuûd olmak üzere Osmanlı uleması, müteahhir Hanefî hukuk geleneğinin görüşünü esas alarak söz konusu görevler karşılığında ücret alınmasını zaruret nedeniyle tecvîz etmiştir. Zira İslam tarihinin erken dönemlerinde murûet sahibi, hasbî insanlar bu görevleri hiçbir maddi karşılık beklemeden, sadece Allah’ın rızasını umarak ifa ederlerken, geç dönemlerde durum esaslı bir biçimde değişmiş ve artık insanlar bir ücret takdir edilmediğinde söz konusu görevlerden imtina etmeye başlamışlardır.³ Bu değişimi gözlemleyen müteahhir Hanefî hukuk geleneği, “zarûrât-ı hams” adı verilen ve her durumda korunması gereken beş esastan⁴ biri olan dinin korunması amacıyla mezhep görüşünü revize etmiş ve bu görevler için ücret alınabileceğini kabul etmiştir.⁵ Ancak aynı zaruret hali cihad için oluşmadığından olsa gerek geleneksel yorumu sürdüren ulema, tımar sahipleri için yapılan tahsisleri “ücret” olarak yorumlamamıştır.

¹ Bu, Hanefî âlimi Osman b. Ali ez-Zeyla’î’nin (ö. 743/1343) *Tebyînü’l-Hakâ’ik* adlı eseridir. Üskübî, fetva mecmuasının başka bir nüshasında mezkûr fetvanın ardından Serahsî’nin *es-Siyeru’l-Kebîr* şerhinden “Cihad için ücret alınması bâtıldır” sözünü de nakil olarak alıntılar. Bk. Süleymaniye Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin Paşa, 243, 75b.

² Üskübî, *Mu’înü’l-Müftî* (Aşir Efendi, 133), 119a.

³ Serahsî, *el-Mebsût*, 16/37.

⁴ Diğerleri akıl, mal, can ve nesildir.

⁵ Ebussuûd, “müteahhirîn ücret verilmez ise kimesne ta’lîm ve hitâbet ve imâmet etmediklerin müşâhede ettiklerinde ücreti tecvîz eylemişlerdir” diyerek bu değişime işaret eder. Bk. *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 223), 111a.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
REAYANIN MİRİ TOPRAKLARLA İLİŞKİSİ

1530’lardan sonra imparatorluğun toprak mülkiyeti ve vergi hukuku pratiğinin şeriatın Hanefî yorumuna göre açıklanması sürecinde ulemanın gündemini en çok meşgul eden sorunlardan biri reayanın tarım topraklarını ne tür bir hukukî statüde işlediğiydi. Zira Osmanlı miri sistemine göre Anadolu ve Rumeli’de tahıl ekimine ayrılmış olan topraklar kural olarak hazineye aitti ve ikinci bölümden hatırlanacağı üzere bazı 17. yüzyılda ortaya çıkan bazı marjinal yorumlar göz ardı edilirse ulemanın geneli, tarihsel bir gerçeklik olarak kabul ettiği bu pratiğin şeriata uygun olduğu görüşündeydi. Ancak şer‘iyye sicillerinin açıkça gösterdiği ve ulema fetvaları ile kanunnamelerin de güçlü bir dille doğruladığı gibi reaya, pratikte toprakları yaygın bir biçimde alım satım, vakıf, hibe, rehin ve şüf’a gibi hukuken sadece mülk mallarda geçerli olan birtakım işlemlere konu ediyordu. Dahası Ebussuûd’un deyimiyle “hakikat-ı hâle vâkıf olmayan”¹ kâdılar da “hilâf-ı şeriat-ı şerife” reayaya verdikleri hüccetlerle bu işlemlerin sözde meşruiyetlerini mahkeme defterlerine kaydediyorlardı. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde reayanın miri topraklarla ilişkisinin hukukî niteliği hem ulemanın hem de yönetici elitin acilen bir çözüm üretmesi gereken ciddi bir soruna dönüştü.

Bu bölümde öncelikle Osmanlı Hanefiliğinin reayanın miri topraklarla ilişkisini tanımlamak için geliştirdiği kavram çerçevesine ana hatlarıyla değineceğim. Sonraki bahisler önemli ölçüde burada tanıtaçağım kavramlar üzerine oturacağı için bu inceleme ayrı bir öneme sahiptir. Ardından reayanın topraklar üzerindeki hakkının kaynağını oluşturan tapu sözleşmesini önce pratikte uygulandığı biçimiyle ele alacağım ve sonrasında ulemanın onu hukuken nasıl yorumladığı sorusuna cevap arayacağım. Bu bağlamda Mundy’nin iddia ettiği gibi Ebussuûd ile onu izleyen sonraki ulemanın reayayı yerel idari yapılanmada sipahinin altında konumlanan “bir tür ast yarı memur” olarak görmediğini, aksine onu imparatorluk topraklarını kiracılık statüsünde işleyen bir hukukî şahıs olarak yorumladığını göstereceğim. Miri toprakların reaya arasında alınıp satılması sorununa odaklanacağım bir sonraki adımda bu sorunu da yine önce kanunnameler, fermanlar ve şer‘iyye sicillerinde görüldüğü biçimiyle yansıtmaya çalışacağım ve ardından Kemalpaşazâde ve Ebussuûd’un onu tanımlamak için geliştirdikleri yorumları tartışacağım. Miri toprakların intikali meselesini konu edinen son kısımda ise imparatorluk topraklarının zamanla miriden mülke doğru dönüşümünün literatürde yaygın bir şekilde iddia edildiği gibi 1858 tarihli Arazi Kanunnamesiyle ve dış güç ve

¹ Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/665.

ideolojilerin baskısı altında ortaya çıkan bir olgu olmadığını, aksine bunun 16. yy. ortalarına kadar uzanan köklü bir sürecin son aşaması olduğunu öne süreceğim.

I. Reayanın Miri Topraklarla İlişkisinin Kavram Çerçevesi

Klasik dönem Osmanlı uleması, sipahi ile reayanın miri topraklar üzerindeki haklarının hukukî niteliğine işaret etmek için genellikle şu iki terimi kullanıyordu: Hakk-ı karâr ve hakk-ı tasarruf.

Sâhib-i tımar, berât veya tezkire ile [arazinin] hakk-ı karâr[ın]a müstahak olup reâyâ ve ekkârîne [onun hakk-ı] tasarrufunu satın rûsûm-i örfiyesin ve hukûk-ı şer'îyesini alır.¹

Bu açıklama, Osmanlı miri sisteminin şer'î esaslarına ilişkin en kapsamlı ilk yorumu içeren uzun bir fetvadan alıntılanmıştır. 16. yüzyılın büyük şeyhülislamı Kemalpaşazâde'ye ait olan bu fetvada sipahilerin tımar toprakları üzerindeki hakları “hakk-ı karâr” terimiyle ifade edilmiş ve onların reayaya devrettikleri şey de “hakk-ı tasarruf” veya kısaca “tasarruf” olarak açıklanmıştır.² “Karâr” sözcüğü “bir yere yerleşme” ve “süreklilik” gibi anlamları içerdiğinden aslında hakk-ı karâr terimi, hakk-ı tasarrufa göre çok daha güçlü imalara sahiptir, ancak ulema bu iki terimi genellikle eş anlamlı olarak kullanır.³ Belgelerden köklü bir geçmişe sahip olduğu⁴ anlaşılan söz konusu hukukî söylem, sonraki tarihlerde başta Ebussuûd olmak üzere diğer Osmanlı hukukçuları tarafından da sistematik bir biçimde sürdürülmüştür: “Birisi birine hakk-ı karar için bir miktar akçe alıp [arazinin hakk-ı] tasarrufun tefvîz ettikde sipahi eğer câiz görürse [yeni mutasarrıf] tasarrufa kâdirdir ve illa değildir.”⁵

İkincil literatürde hakk-ı karâr için çeşitli açıklamalar önerilmiştir. İnalçık, onu “tasarruf hakkı karşılığında ödenen ücret”⁶ olarak tanımlar. Fakat aşağıda da görüleceği üzere bu, hakk-ı karârın gerçek değil, mecazi anlamıdır. Imber ise onu basitçe “toprağa yerleşme hakkı”⁷ olarak çevirir. Öte yandan Osmanlı miri sisteminde reayanın bu hakka

¹ *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3597), 119a.

² Kemalpaşazâde'nin başka fetvalarında bu terim açıkça yer alır. Bk. *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 270), 99b.

³ Bunu gösteren bir örnek olarak bk. *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, 1967), 169b.

⁴ Mesela II. Bayezid devrinde (1481-1512) hazırlanmış olan Aydın Sancağı Kanunnâmesi'nde (Akgündüz, OK, 2/158; Barkan, *Kanunlar*, 11) ve 16. yüzyılın başlarına ait olan şer'îye sicillerinde bu söyleme rastlanmaktadır. Bk. *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 1/345, 361, 381; *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/93, 117, 118, 157, 162, 166, 257, 478.

⁵ *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 223), 37a. Diğer ulemanın fetvaları için örnek olarak bk. Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 303a, 304b, 306a, 306b.

⁶ “Payment for the establishment of possession rights” İnalçık, “Islamization of Ottoman Laws”, 161.

⁷ “Right of settlement” Imber, *Ebu's-Su'ud*, 130-131.

toprağın bulunduğu bölgede ikâmet ettiği sürece sahip olduğunu öne süren Minkov, Imber'in mezkûr çevirisinin hatalı olduğunu söyler ve kendisi onu "ilgili bölgede ikâmet etme sayesinde elde edilen hak"¹ olarak tanımlar. Oysa hem kanunnameler hem de ulemanın fetvaları, sipahinin hakk-ı karârının tımar beratından, reayanının ise prensip olarak tapu sözleşmesinden doğduğuna işaret eder.² Aslında bu sistemde reayanın belli bir bölgede ikamet etmesi, ne onun miri topraklar üzerindeki hakkının kaynağıydı, ne de bu hakkın sürekliliği için olmazsa olmaz bir şarttı. Zira sultanın kanunlarına göre kendi toprağını terk ederek başka bir tımar bölgesinde yine tarımla uğraşan reaya, -eğer aradan on yıldan az bir süre geçmişse- eski yerine dönerek toprağını işlemesi için uyarılır ve uyarıya kulak asmadığı takdirde zecrî bir tedbir olarak biri yeni sipahisine, diğeri ise eskisine olmak üzere iki ayrı "öşür" ödemekle yükümlü tutulurdu. Eğer toprağını terk eden reaya, gittiği bölgede tarımdan başka bir işle meşgul olursa o zaman da terk ettiği toprağın büyüklüğüne göre eski sipahisine imparatorluğun merkezinde "çift bozan", Mısır ve Bilâdüşşâm'da ise aynı anlama gelmek üzere "kesrü'l-feddân" adı verilen maktû bir vergi ödemek durumunda kalırdı.³ Ancak aradan en az on yıl geçince reaya, artık eski yerine dönmeye hiçbir şekilde zorlanamazdı.⁴ Bununla birlikte eğer reaya, hem eskiden ikamet ettiği bölgedeki toprağını hem de yeni ikamet bölgesindeki toprağını usulüne uygun olarak ektiğinde o zaman yeni toprağından iki öşür ödemekle yükümlü

¹ "Right by virtue of residence" Anton Minkov, "Ottoman Tapu Title Deeds in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Origin, Typology and Diplomats", *Islamic Law and Society* 7/1 (2000), 72.

² Fetvalar için örnek olarak Kemalpaşazâde'nin yukarıda alıntılanan fetvasının yanı sıra bk. Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Hafid Efendi, 98), 194a. Kanunlar için örnek olarak bk. Akgündüz, *OK*, 5/75, 508. Mundy ve Saumarez Smith'in tespitine göre Bilâdüşşâm uleması, 17-18. yüzyıllarda reayanın miri toprakların tasarruf hakkını sadece zilyetlik veya tefvîz (tapu) işlemiyle değil, aynı zamanda toprakları mamur tutmak için sarf ettikleri "emek" sayesinde de elde ettiklerini söylerken, 19. yüzyılda İbn Âbidîn reayanın bu hakkını kuramsal olarak emekle bir ilişkisi bulunmayan 'hakk-ı mücerred' terimiyle açıklamıştır. Bk. Mundy - Smith, *Governing Property*, 41, ayrıca bk. 24, 29, 37. Ancak 16-17. yüzyıllarda imparatorluğun merkezindeki ulema, bu bağlamda mevât topraklar dışında emek unsuruna pek atıf yapmıyordu. Taylor'ın da gösterdiği üzere, Bilâdüşşâm'da da emeğe yapılan vurgu, ulemanın yorumlarından ziyade reayanın dilinde çok daha belirgindi. Bk. Malissa Taylor, "Keeping Usufruct in the Family: Popular and Juridical Interpretations of Ottoman Land Tenure Law in Damascus", *Bulletin d'études orientales* 61 (2012), 434 vd.

³ Zorunlu ikamet uygulamasıyla ilgili kanun hükümleri için bk. "Kânûn-i Cedîd", 1/805-806. Barkan'ın konuyu çeşitli kanun hükümleri üzerinden ele aldığı bir incelemesi için ayrıca bk. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", *Türkiye'de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 743-753.

⁴ "Kânûn-i Cedîd", 1/805. Her ne kadar emr-i sultânî bu yönde olsa da belgelerden anlaşıldığı kadarıyla pratikte ona aykırı uygulamalara hem merkez topraklarda hem de çevre eyaletlerde sıkça rastlanıyordu. Merkezdeki ulemanın fetvaları için örnek olarak bk. "Kânûn-i Cedîd", 1/806-807. Bilâdüşşâm'dan Yasin b. Mustafa el-Bikâ'î el-Faradî (1095/1684) (*Nusretü'l-Müteğarribine ani'l-Evtân ale'z-Zalemeti ve Ehli'l-Udvân*, (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 2746, 1a-66b) ile Abdülğani en-Nablusî (ö. 1143/1731) (*Tahyîru'l-İbâd fî Sükna'l-Bilâd*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 385, 264a-270a) özel olarak bu sorunu ele alan birer risale telif etmiştir. Bu risalelerin kısa bir değerlendirmesi için bk. Mundy - Smith, *Governing Property*, 35 vd.

tutulamazdı.¹ 16-17. yüzyıllarda yürürlükte olan bu kanun hükmü, belli bir bölgede zorunlu ikamet uygulaması ile reayanın miri topraklar üzerindeki hakk-ı karârı arasında Minkov'un iddia ettiği türden bir ilişkinin bulunmadığını göstermektedir. Zira bu kanun hükmüne göre reaya, eski toprağını üç yıl süreyle peş peşe âtil bırakmadığı ve sipahisine resm-i çift veya öşür adlarıyla anılan vergilerini ödediği sürece onun başka bir tımar bölgesinde ikamet etmesi tek başına, söz konusu topraktaki hakk-ı karârını kaybetmesine yol açmıyordu.² Diğer taraftan reaya, kendi bölgesinde ikamet etmeye devam etmesine rağmen toprağını belirtilen şekilde âtil bırakması halinde artık toprakta hiçbir hak iddia edemiyordu.³ Anlaşılan o ki Osmanlı kanun koyucuları için asıl önemli olan, tarımsal üretimin sürekliliğinin sağlanmasıydı ve aslında merkezi yönetimin “nizâm-ı memleketi”⁴ temin etme politikasının bir parçası olan bu uygulama, esas itibarıyla bunu amaçlıyordu.⁵

Mundy ise, İncalcık, Imber ve Minkov'un önerdiği bu açıklamaların hakk-ı karârın gerçek içeriğini yansıtmadığını düşünür ve onun reayanın miri toprakların rakabesine değil, sadece tasarruf hakkına sahip olduğuna işaret eden bir terim olduğunu söyler.⁶ Terimin sözlük anlamını ve köklü Osmanlı pratiğini göz önünde bulunduran Akarlı ise, onu “daimî veya kalıcı bir hak”⁷ olarak açıklar. Akgündüz de benzer şekilde onun için “bazı şartlarla [elde edilen] devamlı tasarruf ve kiracılık hakkı”⁸ şeklinde bir izah getirir.

¹ “Sipahinin toprağında ziraata sâlih [ve] hâsıl verir yerlerin ektikten sonra varıp âhar toprakta ziraat eylese iki öşür alınmaz. Kanun-i kadîmdir.” “Kânûn-i Cedîd”, 1/806; benzer bir hüküm için bk. Barkan, *Kanunlar*, 8.

² Üskübî'nin bu tür bir durumda sipahinin reayadan resm-i çift bozan alıp alamayacağı sorusuna verdiği cevabı bu bağlamda alıntılanmaya değerdir: “Olmaz. Ta'til-i arz yok iken neden lazım gelir! Bu hususta cari olan emr-i âlî, şer'-i şerîfe muvafıktır.” Üskübî, “Zahîru'l-Kuzât”, 9/403.

³ “Bir kimesne tasarruf ettiği yerlerini üç sene ale't-tevâlî [art arda] bilâ-özür boz ve mu'attal eylese sâhib-i arz tapuya vermek kanundur.” Akgündüz, *OK*, 7/283.

⁴ Üskübî, toprağını terk ederek başka bir yerde vefat eden raiyyenin çocuklarının zorla baba toprağına geri getirilip getirilemeyeceklerine ilişkin bir soruyu cevaplarken bu uygulamayı toplum düzenini sağlamayı amaçlayan idari bir tasarruf olarak tanımlar: “Şer'i maslahat değildir. ‘Koyun kimin ise kuzu dahi onundur’ deyü şâyi[dir]. Ancak bu makûlede veliyyü'l-emre müracaat olunur. Nice me'mûr ise öyle olur, ‘nizâm-ı memleket’ için olan emr-i âliye itaat vacibedir.” Üskübî, “Zahîru'l-Kuzât”, 9/404.

⁵ İncalcık da bu şartın verimliliği sağlamak ve tımar sahibinin gelirini güvence altına almak için konulduğunu söyler. Bk. İncalcık, “Tımar”, 41/170. Imber de benzer şekilde sistemin amacının reayayı toprağına bağlamaktan çok, toprağın sürekli olarak ekilip biçilmesini sağlamak olduğunu tespit eder. Bk. Imber, *Osmanlı İmparatorluğu*, 269.

⁶ Mundy - Smith, *Governing Property*, 15, ayrıca bk. 34. dn.

⁷ “Right to perpetual or permanent tenure” Engin Deniz Akarlı, “Gedik: a Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840”, *Law, Anthropology, and the Constitution of The Social: Making Persons and Things*, ed. Alain Pottage ve Martha Mundy (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 185. Akarlı, aynı yerde terimin 16. yüzyıldan beri kullanımda olduğunu belirtir, ama onun kökeni aslında Osmanlı öncesi Orta Asya Hanefî hukuk geleneğine kadar uzanır. Bk. Buhârî, *el-Muhîd*, 6/339, 5/407, 7/343.

⁸ Ahmed Akgündüz, “Gedik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/541.

Bu son üç açıklama, klasik Hanefî hukuk doktrinine ait olan hakk-ı karârın teknik tanımıyla büyük ölçüde uyumludur: “Kişinin mülkiyeti başkasına ait olan bir hâdim akar¹ üzerine bina yapma veya ağaç dikme ya da ekin ekme hakkı.”² Karâr sözcüğünün de işaret ettiği gibi bu hak, bir kere hukuka uygun olarak elde edildiği ve belli şartlar sağlandığı sürece daimî ve kalıcı bir karaktere sahipti. Tanımda yer alan “hâdim akarın başkasına ait olması” unsuru, acil pratik sorun açısından oldukça işlevseldi ve anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı uleması, bu terimle toprağın rakabe mülkiyetinin sipahilere veya reayaya değil, hazineye ait olduğunu ve onların ama özellikle de reayanın miri toprakların sadece tasarruf hakkına sahip olduklarını vurgulamak istiyordu. Mesela Kemalpaşazâde, yukarıda alıntıladığım cümlesinin hemen ardından bu amacını açıkça dile getirmektedir: “Bu kısmın ne sâhib-i tımar ve ne mutasarrıf-ı arz, aslına ve rakabe-i arza malik olmadıkları için ne bey‘i câizdir ve ne hibesi ve ne vakfiyyeti.”³

Ne var ki sipahiler, kendilerinin şahsî kullanımlarına tahsis edilmiş olan “hâssa çiftlikleri”⁴ dışındaki tımar topraklarında hakk-ı karârın tanımında yer alan tasarruf biçimlerinin hiçbirine yetkili değillerdi. Zira kanun gereği onlar, söz konusu toprakları ne bizzat işleyebilir ne de oğullarına verebilirlerdi: “Sâhib-i arz tapuya müstahak olan yeri ve çayırıları kendi tasarruf etmek ve oğluna vermek kat‘â câiz değildir.”⁵ Ancak ulemanın fetvalarından görülebildiği kadarıyla yetkilerini kötüye kullanan kimi sipahiler, reayanın tapulu topraklarını da kendi hâssa çiftliklerine katma eğilimindeydi.⁶ Oysa sipahiler, sultanın atamasıyla elde ettikleri tımar toprakları üzerindeki hakk-ı karârlarını “tapu” adı verilen özel bir sözleşmeyle reayaya devretmek durumundaydılar ve aslına bakılırsa aşağıda klasik dönem tapu uygulamasına ilişkin incelemede de görüleceği üzere

¹ Bu akar, arazi olabileceği gibi bina da olabilirdi, ancak klasik literatürde özel olarak hakkı’t-te‘allî kavramıyla anılan ve “başkasına ait bir bina üzerine bina yapma hakkı” anlamına gelen söz konusu hak bu incelemenin kapsamı dışındadır. Bunun için bk. Hasan Hacak, *İslam Hukukunda İrtifak Hakları ve İlgili Kavramların Gelişimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 58 vd.

² Bu tanımı yansıtan açıklamalar için bk. Buhârî, *el-Muhît*, 6/339, 5/407, 7/343. Terimin mezhep içindeki gelişim seyri hakkında kısa bir inceleme için ayrıca bk. Hacak, *İrtifak Hakları*, 58-63.

³ *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Esad Efendi, 3597), 119a.

⁴ Bu çiftlikler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Lütfi Barkan, “Çiftlik”, *Türkiye’de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 792-793.

⁵ “Kânûn-i Cedîd”, 1/777. Bu hükmün vakıf topraklar için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Üskübî, *Zahîru’l-Kuzât* (Esad Efendi, 852), 41b.

⁶ “Ehl-i zulüm ve ehl-i telbîs olmakla ma‘rûf olan Zeyd-i sipahi, tımarı olan karye halkının iyice tarlaların[ı] cebren alıp kendi tarlalarına ilhâk edip mutasarrıf iken fevt oldukda yerine sipahi olan Amr zamanında her biri tapunâme ve hüccetleri mücebince tarlalarını almaya kâdir olurlar mı? Cevap: Olurlar. [Ebussuûd].” Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 306a. Fatih’in umûmî kanunnamesinde yer alan şu madde muhtemelen bu tür usulsüzlükleri önleme amacı taşıyordu: “Ve süvari çiftliğinden ziyade yer tutmaya, raiyyetin yerin raiyyete vere!” Akgündüz, *OK*, 1/350. Burada süvari, sipahi anlamındadır.

imparatorlukta “kadimden beri olagelen” pratik buydu. Bu nedenle olsa gerek ulema, icâre olarak yorumladığı tapu sözleşmesinin reayaya tanıdığı hakkı da aynı terimlerle açıkladı: Reâyâ ve mutasarrifîne tefvîz olunan, icâre tarîkiyle [arazinin] hakk-ı karâr[ı] ve [hakk-ı] tasarrufudur.¹

Öte yandan İnalcık’ın da belirttiği gibi, toprağın hakk-ı karârının sipahiden reayaya transferini düzenleyen “tapu” ile bu hakkın reaya arasındaki transferini düzenleyen “ferâğ” işlemleri sırasında peşin olarak ödenen ücrete de bir yerel Osmanlı örfü olarak yaygın bir biçimde yine hakk-ı karâr deniyordu.² Fakat bu, görünüşe göre mecazî bir kullanımdı. Zira hukukun söz konusu işlemler sırasında bir elden diğerine transfer edildiğini varsaydığı şey, toprağın hakk-ı karârı idi ve bu nedenle onun karşılığında tahsil edilen akçe de mecazen aynı adla anılıyordu.

Bilâdüşşâm Hanefî müftüleri de reyanın miri ve vakıf topraklar üzerindeki haklarına işaret etmek için yine sıklıkla hakk-ı karâr terimini kullanıyordu, ancak Mundy ile Joseph’in çalışmalarının da gösterdiği üzere onlar, 17. yüzyılın başlarından itibaren bu hakkı genellikle -yerel bir kullanım olan- “meşedd-i meske”³ terimiyle açıklamayı tercih ettiler.⁴ İbn Âbidîn’in de belirttiği gibi⁵ “şiddet” mastarından türeyen ve “güç, kuvvet” anlamına gelen “meşedd” sözcüğü ile “bir şeye sıkıca tutunma, bir işi yapmayı azim ve sebatla sürdürme” anlamına gelen “meske” sözcüğünden oluşan ve hakk-ı karâr ile eş anlamlı kabul edilen⁶ meşedd-i meske de yine reyanın bu topraklar üzerindeki hakkının süreklilik özelliği taşıyan güçlü karakterine işaret ediyordu.

¹ Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 194a. Bu açıklama aynı eserde benzer şekilde tekrar zikredilmiştir: “Reâyâ ve ekkârîne verilen, icâre tarîkiyle [arazinin] hakk-ı tasarruf ve [hakk-ı] karâridir.” 193b.

² “...bir raiyyet fevt olsa yerleri tapu ile vârislerine intikal eylese ol yerlere bî-garaz Müslümanlar ne paha takdir ederler ise sâhib-i arz ancak ol miktar akçe alır, ziyade almaya kâdir değildir. Bu makule tapuya hakk-ı karâr derler.” *Yahya Efendi Hazretlerinin [Dîvân-ı Hümâyûn’dan İhrâç] Ettiği Kanunnâme* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3612), 284a; aynı anlama gelen başka bir tanımlama için bk. Anonim, *Hâzâ Kanunnâme*, Bulgaristan Ulusal Kiril ve Metodiy Kütüphanesi, Op. 1013, 90a. Birgivi’nin bu kullanıma dikkat çektiği bir minhüvât kaydı için bk. Birgivi, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 217a. Ulemanın bunu yansıtan fetvaları için örnek olarak bk. Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 6a, 235b, 304b, 306a.

³ İbn Âbidîn bu terimi hakk-ı karârın teknik anlamıyla uyumlu olarak “başkasına ait olan toprakta tarım yapma hakkı” olarak tanımlar. Bk. Muhammed Emin b. Ömer İbn Âbidîn, *el-Ukûdû’d-Dürriyye fî Tenkîhi’l-Fetâva’l-Hâmidîyye* (Beyrut: Dârü’l-Ma’rîfe, ts.), 2/198.

⁴ Mundy - Smith, *Governing Property*, 28 vd.; Joseph, *Islamic Law on Peasant Usufruct*, 108-119.

⁵ İbn Âbidîn, *Reddû’l-Muhtâr*, 4/524.

⁶ Örnek olarak Şam müftüsü Hâmid el-İmâdî’nin (ö. 1171/1758) bu yöndeki açıklamaları için bk. İbn Âbidîn, *el-Ukûdû’d-Dürriyye*, 1/175, 313; 2/115, 205.

Bununla birlikte reaya, prensip olarak toprağın kullanım amacına aykırı tasarruflarda bulunamazdı.¹ Bu bakımdan imparatorluğun tahıl ekimine ayrılmış olan topraklarının tapuyla tefvîzi söz konusu olduğunda bu sözleşmenin reayaya tanıdığı hak, ilgili toprağın sadece tahıl üretimi amacına yönelik olarak işletilmesiyle sınırlıydı. Ancak belgelerden anlaşıldığı kadarıyla reaya sıklıkla bu türden miri topraklar üzerine ev veya değirmen gibi yapılar inşa edebiliyor ya da toprağını bağ veya bahçeye dönüştürebiliyordu. Fakat kanun gereği reaya, bu yapıların veya ağaçların hakk-ı karârlarını elde edebilmek için sâhib-i arzdan ayrıca izin almak ve kendisine ağaçlar için yıllık olarak “mukâtaa”² adı verilen bir ücret ve yapılar için mukâtaanın yanı sıra “resm-i dam” olarak anılan bir giriş ücreti ödemek zorundaydı. Reayanın bunu izinsiz yapması halinde sipahi ondan ya zikri geçen ücretleri talep edebilir ve böylece kendisine yine hakk-ı karâr tanımış olurdu ya da onları araziden sökmelerini isteyebilirdi.³ Bir şekilde hakk-ı karârı elde edilmiş olan bu yapılar ve ağaçlar, reayanın özel mülkü sayılıyordu⁴ ve mukâtaası ödendiği sürece hukukun koruması altındaydı. Bilhassa Bilâdüşşâm ulemasının hukukî yorumlarında bu mülklere Orta Asya Hanefî hukuk geleneğinden tevarüs edildiği anlaşılan “girdâr” ve “sûknâ”⁵ terimleriyle işaret ediliyordu.⁶ Toprağa sonradan hukuka uygun olarak eklenen bu mülkler, hemen yukarıda da belirtildiği gibi reayaya hakk-ı karâr tanıyordu ve bu nedenle olsa gerek zaman zaman onlara muhtemelen yine mecazi olarak “hakk-ı karâr” da deniyordu.⁷ Ayrıca İbn Âbidîn’in de belirttiği gibi vakıf dükkanlara mütevellilerin izniyle yerleştirilen alet edevat gibi girdârlara özel olarak “gedik” adı da veriliyordu.⁸

¹ İnalçık, “Filâha”, 2/907.

² Mukâtaa bedeli “ol tarlalar ziraat olunduğu takdirce öşür ve resimden her sene ne miktar nesne hâsıl olursa ona göre” belirleniyordu. Resm-i dam ise yerin durumuna göre 50, 30 veya 20 akçe olarak takdir ediliyordu. “Kânûn-i Cedîd”, 1/789.

³ “Kânûn-i Cedîd”, 1/780-781, 789.

⁴ Ebussuûd’un bizzat kaleme aldığı Budin Kanunnamesinde bu hüküm açıkça yer aldı. Bk. Akgündüz, OK, 5/268-269.

⁵ Bu terimlerin hukukî kökenleri, Burhâneddin el-Buhârî’nin *el-Muhît*’i (6/118) ile İbn Abidin’in bu bağlamda atıfta bulunduğu Merğînânî’nin *et-Tecnîs*’i, Bedreddin Simâvî’nin *Câmi’u l-Füsûleyn*’i ve Zahîruddîn el-Buhârî’nin *el-Fetâva’z-Zahîriyye*’si üzerinden izlenebilir. Bk. İbn Âbidîn, *el-Ukûdû’d-Dürriyye*, 2/199, 200.

⁶ *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, 223), 137a-138b. Bu yapı ve ağaçların yanı sıra “kibs” adı verilen ve başka bir araziden getirilerek miri veya vakıf araziye eklenen toprağa da yine girdâr denirdi ve bu da reayanın özel mülküydü. Bk. İbn Âbidîn, *el-Ukûdû’d-Dürriyye*, 2/199.

⁷ Kaynaklarda bunun Hârizm kökenli bir kullanım olduğu aktarılır. Bk. İbn Âbidîn, *el-Ukûdû’d-Dürriyye*, 2/199.

⁸ İbn Âbidîn, *el-Ukûdû’d-Dürriyye*, 2/199. Osmanlı’da gedik uygulaması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Akarlı, “Gedik”, 87-109; Ahmed Akgündüz, “Osmanlı Hukukunda Gedik Hakkının Menşei ve Gedik Hakkı ile İlgili Ebussuud’un Bir Risalesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 46 (1987).

Bilâdüşşâm ulemasının aksine merkez topraklardaki Osmanlı ulemasının 16-17. yüzyıllar boyunca fetvalarında girdâr ve süknâ terimlerini bu anlamda görece daha az kullanmaları göze çarpar. Mesela Ebussuûd'un fetvalarının Bozanazâde derlemesinde,¹ Boyabâdî'nin 16. yüzyıl ile 17. yüzyılın ilk yarısında görev yapmış olan çeşitli şeyhülislamların fetvalarını içeren derlemesinde² ve Zekerîyyazâde Yahyâ Efendi'nin (ö. 1053/1644) fetvalarının Esîrî Mehmed Efendi derlemesinde³ girdâr terimi ilginç bir biçimde hiç yer almaz. Ebussuûd'un fetvalarının Yegân derlemesinde de İstanbul kâdılığı ve kazaskerlik görevlerinde bulunmuş bir Osmanlı âlimi olan Recep Efendi'ye (985/1590) nispet edilen⁴ bir risale⁵ dışında girdâr terimine yine hiç rastlanmaz. Bu derlemelerde süknâ⁶ terimi ise, genellikle ev, dükkân gibi vakıf yapılarda oturma, ikamet etme hakkı anlamında ve az sayıda fetvada ise girdârla aynı anlamda kullanılır.⁷ Osmanlı ulemasının fetvalarında girdâr ve süknâ terimlerine nadiren rastlansa da vakıf dükkanlara veya miri topraklara eklenen bu alet edevat, bina ve ağaçların mülkiyeti sorunu onları çokça meşgul etmiş gibi görünmektedir.

¹ *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (Murad Molla, 1115).

² Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070).

³ *Fetâvâ-yı Zekerîyyazâde Yahya* (Esad Efendi, 1087).

⁴ Akgündüz, bu risaleyi iki ayrı çalışmasında Ebussuûd'a nispet ederek yayınlamıştır (Bk. (OK, 4/105-114; Akgündüz, "Osmanlı Hukukunda Gedik Hakkı", 154-159). Bu nispeti kuşkulu bulan Kaya ise, öne sürdüğü çeşitli argümanlarla risalenin yukarıda sözü edilen Recep Efendi'ye ait olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bk. Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn* (İstanbul: Klasik, 2014), 53-54, dn. 181.

⁵ *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 223), 137a-138b.

⁶ Bu kullanıma ilişkin örnek fetvalar için bk. *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (Murad Molla, 1115), 171b, 183b, 196a, 207a, 215a.

⁷ Örnek olarak Rodos Medresesi müderrislerinden Nurullah Efendi ile Vankulu Mehmed Efendi imzalı iki ayrı fetva için bk. *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 223), 118b-119a.

II. Reyanın Tasarruf Hakkının Kaynağı: Tapu

Şekil 1: Üskübî'nin *Zahîru'l-Kuzât*'ının Kelime Bulutu

Klasik dönemde reayanın tarım topraklarının tasarruf hakkını elde etmesini sağlayan sözleşmeye tapu adı veriliyordu. Osmanlı toprak tasarruf sistemiyle ilgili belgelerde en sık rastlanan mesele tapuydu. Nitekim MAXQDA nitel veri analizi programı yardımıyla oluşturulmuş olan Şekil 1'deki kelime bulutu da bunu açıkça göstermektedir. Kelime bulutunda Üskübî'nin *Zahîru'l-Kuzât*'ının Akgündüz tarafından yapılan neşri¹ esas alınmıştır. Kâdılar için toprak mülkiyeti ve vergi hukukuna dair bir el kitabı olarak hazırlanmış olan bu risale,² müellifin kendi fetvalarının yanı sıra Çivizâde, Ebussuûd Efendi, Hâmid Efendi ve Hoca Sâdeddin Efendi gibi bazı 16. yy. şeyhülislamlarının fetvalarını da içermektedir. Ancak Akgündüz'ün neşrinde “Mâ yete‘allaku bi’l-arâzî min Fetâvâ Yahya Efendi”,³ “Fî-mâ yete‘allaku bi’l-ardi’l-mîriyye min Fetâvâ Ebussu‘ûd”,⁴ “Fî’l-mesâilî’l-müte‘allika bi’l-a‘şâr ve’r-rüsûm”⁵ ve “Merhum Bahâyî Efendi’nin araziye müte‘allık olan fetvalarındır”⁶ şeklinde ayrı başlıklar açılarak 16. yy. şeyhülislamlarından Kemalpaşazâde’nin birkaç fetvası ile Çivizâde ve Ebussuûd Efendi’nin ilave fetvalarına ve ayrıca 17. yy. şeyhülislamlarından Esad Efendi (ö. 1034/1625), Zekeriyyâzâde Yahya Efendi (ö. 1053/1644), Bahâî Mehmed Efendi (ö.

¹ Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/394-456.

² Eserin mukaddimesinde onun bu özelliği şu sözlerle ifade edilmiştir: “Üskübî Pir Mehmed Efendi hazretleri fıkıhta bir fetâvâ telif edip adını *Mu’inü’l-Müftî* koyup kavânîn-i Osmaniyyede dahi işbu risâleyi cemedip adını *Zahîru’l-Kuzât* komuştur.” Üskübî, *Zahîru’l-Kuzât* (Esad Efendi, 852), 129b. Şehid Ali Paşa, 587, 129b; benzer bir açıklama için bk. Şehid Ali Paşa 852, 1b.

³ “Fetâvâ-yı Yahya Efendi’den araziye dair fetvalar” Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/415-420.

⁴ “Fetâvâ-yı Ebussu’ûd’dan miri araziye dair fetvalar” Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/421-434.

⁵ “Öşür ve resimlere dair meseleler” Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/434-436.

⁶ Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/436-456.

1064/1654) ve Ebûsaid Mehmed Efendi (ö. 1072/1662) imzalı pek çok fetvaya yer verilmiştir.¹ Bu fetvalar risalenin bazı nüshalarında² da aynı başlıklar altında yer alsalar da Üskübî'nin 1611'de vefat ettiği göz önünde bulundurulduğunda özellikle 17. yy. şeyhülislamına ait olan fetvaların metne sonradan eklendiği kuşkusuzdur. Burada ulemanın konuyla ilgili fetvalarında en sık rastlanan problemin sipahi ile reaya arasındaki ilişkiyi düzenleyen “tapu sözleşmesi” olduğuna işaret etmeyi amaçladığından Akgündüz'ün neşrinin bu yönü sorun oluşturmamaktadır. Bu neşirde Üskübî'nin yanı sıra yukarıda adları geçen şeyhülislamlara ait olan ve birkaçı dışında³ hemen tamamı toprak mülkiyeti ve vergi hukuku problemlerini içeren toplam 447 tane fetva mevcuttur. Şekil 1'deki bulutta yer alan kelimelerin punto büyüklükleri frekanslarıyla, yani derlemedeki tekrar sayılarıyla doğru orantılıdır. Derlemede en sık tekrar eden “tapu” kelimesinin frekansı 216 iken, ona en yakın kelimeler olan “arz”, “fevt” ve “sahib-i” için bu sayı sırasıyla 128, 116 ve 98'dir. Fetvalarda yine nispeten sık bir biçimde rastlanan bu üç kelime de miri arazi mutasarrıfının vefat etmesi halinde söz konusu arazinin “sâhib-i arz” unvanıyla anılan görevliler tarafından “hakk-ı intikal” ya da “hakk-ı tapu” sahiplerine veya bu haklara sahip hiçbir kimsenin bulunmadığı durumlarda başka kişilere devredilmesiyle ilgili meselelere işaret etmektedir. Kısacası bu gözlem, 16-17. yüzyıllarda miri arazi sisteminin Osmanlı ulemasını en çok meşgul eden probleminin reayanın miri topraklar üzerindeki hakkının kaynağını oluşturan tapu sözleşmesi ve onunla ilgili alt problemler olduğunu göstermektedir.

Aşağıda öncelikle tapunun tanımı, kavram çerçevesi, tarihi kökeni ve uygulandığını içeren bir anlatı yapacağım, ardından ulemanın tapu sözleşmesini hukuken nasıl yorumladığı sorusuna cevap arayacağım.

¹ Üskübî, “Zahîru'l-Kuzât”, 9/415-456.

² Şehid Ali Paşa 852, 1b-87a; Atıf Efendi 1163, 12b-58a. Eserin bu nüshalarında toprak ve vergi hukukuna dair nispeten geniş kapsamlı kanun hükümleri de yer almaktadır. Neşrine söz konusu hükümleri dahil etmeyen Akgündüz, bu tasarrufunun nedenini izah etmemiştir. Bu hükümlerin eserin aslında var olup olmadığı kuşkuludur.

³ Mesela evlilikle ilgili bazı fetvalar için bk. Üskübî, “Zahîru'l-Kuzât”, 9/399.

A. Klasik Dönem Osmanlı Tapu Sistemi

1. Tapunun Tanımı, Kavram Çerçevesi ve Tarihi Kökeni

Osmanlı miri sisteminde reayanın tarım toprakları üzerindeki hakkının hukukî niteliğini belirleyen sözleşme “akd-i tapu”¹ veya sadece “tapu”² adıyla anılıyordu. Bir tarafında reayanın yer aldığı bu sözleşmenin diğer tarafını sâhib-i arz³ unvanıyla genellikle tımarlı sipahi temsil ediyordu. Bununla birlikte bazı durumlarda bu kişi, beytûlmal emini veya mültezim olabildiği gibi, “selâtîn vakfı” statüsündeki topraklar söz konusu olduğunda mütevellî, nâzır veya câbî adı verilen çeşitli vakıf görevlileri de olabiliyordu. Diyâr-ı Rûm’un aksine Bilâdüşşâm’da hem miri hem de vakıf toprakların yöneticilerine genel olarak “mütekellim ale’l-karye” veya “mütekellim ale’-arz” ya da sadece “mütekellim” deniyordu.⁴ Sâhib-i arz, tapu sözleşmesiyle miri ya da vakıf toprakların tasarruf hakkını peşin bir ücret ve ayrıca yıllık maktû olarak ödenen “resm-i çift”⁵ ve/veya⁶ her hasat döneminde beşte bir veya sekizde bir gibi mahsulün belli bir oranı şeklinde ödenen “öşür” karşılığında reayaya devrediyordu.⁷

Tapu, imparatorluğun toprak tasarruf sistemini düzenleyen kanunnamelerde, onların ilk formlarını oluşturan fermanlarda, ulemanın hukukî yorumlarını içeren fetvalarda ve pratiği yansıtan şer’iye sicillerinde sıklıkla rastlanan geniş bir kavram çerçevesine sahipti. Bu belgelerde tapu sözleşmesi sırasında reayanın sâhib-i arza yaptığı

¹ Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (956-963/1549-1556)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 6/76, 79, 90, 94, 128, 129, 133, 157, 192, 214, 231, 258.

² Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/764, 777, 789, 790, 792; 781, 782, 786, 788, 791.

³ Bu unvan nadiren sultan ve reaya için de kullanılıyordu: “... sâhib-i arz olan padişahın kanun ve emri ne ise onunla amel olunur.” Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 194a. “Meğer ki sâhib-i arz icâresin[i] vermeye kâdir olmayıp feragat ede...” Akgündüz, OK, 3/100. Bu kullanımlarda “sâhib” kelimesi, “mâlik” değil, “zilyet” anlamındadır.

⁴ Bu, muhtemelen onun ilgili toprağın idaresinde yegane “söz sahibi” kişi olmasıyla ilgili bir adlandırmaydı. Bk. Taylor, “Keeping Usufruct in the Family”, 431; Bu kullanım için örnek olarak bk. İbn Âbidîn, *el-Ukûdû’d-Dürriyye*, 2/206.

⁵ Bu vergi, her yıl Mart ayı başında alınıyordu. Bk. Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/795.

⁶ Reaya, bazı bölgelerde bu vergilerin sadece birini öderken, bazılarında her ikisini de ödüyordu: “Ol arzin arz-ı Rum gibi harâc-ı mukâsemesi dahi var ise ol dahi alınmak lazımdır. Eğer harâc-ı hemân harâc-ı muvazzaf ise bâkî hukuku vakfındır.” Anonim, *el-Fevâ'id ve'l-Fetâvâ* (Esad Efendi, 914), 253b. Ayrıca bk. Anonim, *Fetâvâ* (Belediye Yazmaları, B0005), 19a.

⁷ Kadılarca düzenlenen hüccetlerde tapu sözleşmesinin reayaya tanıdığı haklar ve yüklediği sorumluluklar genellikle açıkça belirtiliyordu. Örnek olarak bk. Yılmaz, *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6/76, 79, 90, 94, 128, 129, 133, 157, 192, 214, 231, 258.

peşin ödemeye de ya yine kelimenin yalın haliyle¹ veya “hakk-ı karâr”,² “marifet akçesi”,³ “izin akçesi”,⁴ “tapu akçesi”,⁵ “tapu-yı zemîn”⁶ ya da en yaygın şekliyle “resm-i tapu”⁷ olarak işaret ediliyordu. Ayrıca yine sözleşme sırasında sâhib-i arz tarafından reayaya verilen ve reayanın toprak üzerinde tasarruf hakkına sahip olduğunu gösteren belgeye de “tezkire/tapu tezkiresi/izin tezkiresi”,⁸ “temessük/tapu temessükü”,⁹ “tapunâme”¹⁰ ya da yine sadece “tapu”¹¹ adı veriliyordu. Öte yandan sâhib-i arzın toprağın tasarruf hakkını reayaya devretmesini ya da reayanın bu hakkı devralmasını anlatmak üzere “tapulama”,¹² “tapu etme”,¹³ “tapuya verme”,¹⁴ “tapu ile verme/alma”¹⁵ ve “tapu ile tefvîz/tefevvüz etme”¹⁶ gibi çeşitli ifade kalıpları kullanılıyordu.¹⁷

Bunların yanı sıra kelimenin “tapuya müstahak olma” şeklinde başka bir kullanımı daha vardı. Belgelerde “müstahakk-ı tapu olma” ya da aynı anlama gelmek üzere “mahlûl

¹ “Tapu adına verilen akçe ücret-i mu‘accedir.” Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/760, ayrıca bk. 751, 752, 756, 768, 774, 780, 781; Bu tür kullanımlara şer‘iye sicillerinde de rastlanmaktadır: “...ve sipâhi olanlara on akçe tapu verip...” Yılmaz, *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6/157.

² Hakk-ı karâr, pratikte daha çok reayanın miri arazi üzerinde tapu sözleşmesiyle elde ettiği hakkı tanımlayan bir kavram olsa da aynı zamanda tapu hakkı sahiplerinin ödediği tapu-yı misl için de mecazen kullanılmaktaydı: “...bir riyyet fevt olsa yerleri tapu ile vârislerine intikal eylese ol yerlere bî-garaz Müslümanlar ne paha takdir ederler ise sâhib-i arz ancak ol miktar akçe alır, ziyade almaya kâdir değildir. Bu makule tapuya hakk-ı karâr derler.” *Yahya Efendi Hazretlerinin [Dîvân-ı Hümâyûn’dan İhrâc] Ettiği Kanunnâme* (Esad Efendi, 3612), 284a; aynı anlama gelen başka bir tanımlama için bk. Anonim, *Hâzâ Kanunnâme*, Op. 1013, 90a. Birgivî’nin bu kullanıma dikkat çektiği bir minhûvât kaydı için bk. Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 217a. Ulemanın bunu yansıtan fetvaları için örnek olarak bk. Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 6a, 235b, 304b, 306a. Ayrıca Çorlulu’nun *Fetâvâ-yı Ebussuûd* derlemesinde (bk. 265b) bir kenar notu olarak kaydedilen “Molla Arap” imzalı bir fetvada arazinin hakk-ı karârı için Türkçe “resm-i tapu” dendiği bilgisi yer alır.

³ Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/409.

⁴ Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/445.

⁵ Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 303b; Anonim, *Fetâvâ* (Belediye Yazmaları, B0005), 126b.

⁶ Barkan, *Kanunlar*, 331.

⁷ Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/415, 417, 419, 422, 423, 237, 440, 442, 445.

⁸ Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/409, 414, 437, 449.

⁹ Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/410, 414, 433, 437; ayrıca bk. Anonim, *Fetâvâ* (Belediye Yazmaları, B0005), 127a.

¹⁰ Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/404.

¹¹ “... sâhib-i arz olan Bekir ‘Baban Zeyd’in elinde tapu yoğumuş’ deyü Amr’ı taciz [etmeye] ve tarlaları âhara vermeye kâdir olur mu? Cevap: Olmaz.” Ali b. Kurd Ahmed Çelebi, *Fetâvâ-yı el-Hâc Ahmed* (Yazma Eserler, 5910), 149a. Pakalın, tapunun “toprak tasarruf belgesi” anlamındaki kullanımının 19. yüzyılda ortaya çıktığını ve önceleri bu tür belgelere “temessük” adı verildiğini söylerse de bu bilginin tashih edilmesi gerektiği açıktır. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB Basımevi, 1983), 3/399.

¹² Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/764, 777, 789, 790, 792.

¹³ Barkan, *Kanunlar*, 331.

¹⁴ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/781, 782, 786, 788, 791. “İcâre tarikiyle tapuya verme” şeklinde bir kullanım için bk. Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 191b. Ulemanın tapu sözleşmesini hukuken nasıl yorumladığı sorusunu bu bölümde ayrıca ele alacağım.

¹⁵ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/779, 777, 782, 785, 788.

¹⁶ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/765, 775, 787.

¹⁷ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/781, 782, 764.

olma” biçiminde de sıklıkla rastlanan bu kavram, ya arazi mutasarrıfının geride intikal hakkına¹ sahip bir erkek çocuğunu bırakmadan vefat etmesi² veya toprağını üç yıl peş peşe ve mazeretsiz olarak âtil bırakması³ durumunda ilgili toprağın sâhib-i arz tarafından resm-i tapu karşılığında yeni mutasarrıfa devredilebileceğini anlatıyordu. Ne var ki arazi mutasarrıfının vefat ettiği birinci durumda onun tapu hakkına sahip olan kızı, erkek kardeşi, kız kardeşi, babası ve annesi gibi bir yakınının bulunması ve toprağın tasarruf hakkını talep etmesi halinde sâhib-i arz, toprağı ona “tapu-yı misl” adı verilen ve bilirkişilerce takdir edilen bir piyasa ücretiyle vermek zorundaydı.⁴ Diğer taraftan arazi mutasarrıfının ölmesi ve geride intikal hakkı veya tapu hakkı sahibi herhangi bir kimseyi bırakmaması ya da toprağın belirtilen şekilde âtil kalması⁵ halinde sâhib-i arz, onu yeni mutasarrıfa bu sefer kendisinin takdir edeceği bir tapu bedeliyle devretme yetkisine sahipti.⁶ İkinci durumda toprağını âtil bırakan eski mutasarrıf, yenisi karşısında “hakk-ı rûchân”⁷ adı verilen bir önceliğe sahipti ve eğer isterse toprağı yine sipahinin belirleyeceği bir ücretle geri alabilirdi.⁸

Tapu uygulamasının ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir.⁹ Bununla birlikte tımar sisteminin en erken Osman Gazi (ö. 724/1324) ve Orhan Gazi (ö.

¹ İntikal hakkı, vefat eden mutasarrıfın ardından miri arazinin tasarruf hakkını tapu ücreti ödemeksizin devralma yetkisine, tapu hakkı ise onu emsâl tapu ücreti ödemek suretiyle devralma yetkisine işaret eder.

² Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/767-768, 769, 771-772, 792, 816, 824.

³ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/756, 757, 759, 786, 787, 788.

⁴ Sipahiler, bu tür durumda tapu ücretini artırmak için çeşitli usulsüzlüklere başvuruyorlardı. Bunu önleme sorumluluğu ise bilirkişî heyetine aitti. Bu heyet, taşra kâdısı ile bölgenin yaşlı ve tecrübelilerinden oluşuyordu: “Sipahi müteveffanın karındaşlarının tapuların ziyade almak için bir kimesneyi suret edip düzmece eyleyip ziyade talep eyler ise ol yerin kudemâsından ehl-i hibre kimesneler ve kâdı ol yerin üzerine varıp tapusu için evvelden onun gibi yerde ne denli tapusu verilmek ve hakk-ı kararı zâhir olursa sipahiye ol denli akçe vereler. Sipahi telbîs edip ziyade nesne almaya!” *Kavânîn-i Örfiye-i Sultânîye* (İstanbul: İBBAK, Muallim Cevdet Yazmaları, K223), 66a. Sultan II. Selim’in 1572’de yayınlanan fermanıyla sipahiye ödenmesi gereken tapu-yı misil “toprağın bir yıllık mahsulünün değeri” olarak belirlendi. Bk. Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/766, 767. Fermanın metni için bk. Ömer Lütfi Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 305-306.

⁵ Eğer toprak, âtil kaldığı için tapuya müstahak hale gelmişse o zaman intikal hakkı veya tapu hakkı sahipleri toprağı talep edemezlerdi. Bk. Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/786-787. Bu sâhib-i arzı uğradığı zararın tazmini için alınmış tedbirdi: “Ve bir raiyyet ziraata kâbil yerin[i] üç yıl boz komak sipahiye zarardır. Ol zarar[in] def’i için üç yıl boz kalan yeri sâhibinin elinden alıp gayri kimesneye tapuya vermek örfen câizdir.” Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 2/66.

⁶ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/787.

⁷ Bu, her ne kadar eski bir uygulama olsa da söz konusu tanımlamanın 19. yy.’da ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bk. Halis Eşref, *Külliyât-ı Şerh-i Kanun-i Arazi* (İstanbul: Kütüphâne-i Cihan, 1315), 294. Bu hakla ilgili olarak ayrıntılı bir inceleme için bk. Halil Cin, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü* (Konya: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1987), 267-274.

⁸ Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/441.

⁹ Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk’ün *Siyasetnâme*’sinde yerel yöneticinin beytülmal toprağı üzerindeki hakkını gösteren belgeye işaret etmek üzere kullandığı “hüccet” sözcüğü, eserin Türkçe versiyonunda “tapu” olarak çevrilmiştir. Fakat bu, anakronik bir çeviri hatasıdır. Bk. Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev.

763/1362) dönemlerinde mevcut olduğuna işaret eden tarihi kayıtlar¹ göz önünde bulundurulursa bu sistemde yerel yönetici ile reaya arasındaki ilişkiyi düzenleyen benzer bir sözleşmenin daha o tarihlerden itibaren yürürlükte olduğu rahatlıkla varsayılabilir. Ancak yine de söz konusu sözleşmenin o dönemlerde yine “tapu” adıyla anıldığını gösteren çağdaş bir belgeye ulaşamadığımı belirtmeliyim.²

Tapu kelimesini teknik bir terim olarak içeren en erken tarihli belge, tespitlerime göre Fatih Sultan Mehmed’in reaya kanunnamesidir. Kelime bu kanunnamenin iki yerinde reayanın toprağın tasarruf hakkını elde etmek için sipahiye ödediği “peşin ücret” anlamında geçmektedir.³ Yine 1463’te Fatih tarafından Osmanlı topraklarına ilhak edilen Hersek ve çevresinin tahriri münasebetiyle hazırlanmış olan 882/1477 tarihli mufassal tahrir defterinin başında yer alan şu not da tapu kelimesinin o tarihlerde teknik anlamıyla kullanımda olduğunu göstermektedir:

Bu, Hersek Vilayeti Sancağının isimlerini ihtiva eden tapu defteridir. Büyük hâkân, kara ve denizlerin sultanı Sultan Murad Han oğlu Sultan Mehmed Han’ın emriyle düzenlenmiştir. Bu işi bizzat büyük âlim Mevlânâ Muhyiddin (Mevlânâ Vildan adıyla meşhurdur) ile değerli kâtip Ali oğlu Pir Mehmed yürütmüşlerdir. 1-10 Ramazan 882/[7-16 Aralık 1477].⁴

II. Bayezid döneminde (1481-1512) tapunun Osmanlı miri arazi rejiminin yerleşik bir terimi haline geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim II. Bayezid’in Umûmî

Mehmet Taha Ayar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 95-96; Karşılaştır: Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, 1344, 83. Ayrıca Türkiye Selçuklularında reayanın iktâ sahipleriyle ilişkisinin hukukî niteliğini açıklamak için dönemin kaynaklarının yetersiz olduğunu belirten Turan, söz konusu problemi Osmanlı tecrübesi üzerinden anlatmanın bir zorunluluk olduğunu söyler ve bu bağlamda reayanın iktâ sahibine “tapu” bedeli ödemek suretiyle toprağın tasarruf hakkını elde ettiğini öne sürer. Ancak bu anlatı da tapunun o dönemde işaret edilen anlamda kullanıldığını gösteren somut bir veriye dayanmadığı için anakronik olma riskiyle maluldür. Bk. Turan, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku”, 559-560.

¹ Darling, “Historicizing the Ottoman Timar System”, 150-151.

² Fatih’in vakıf ve mülk toprakları mirileştirmesini veziriazam Karamanî Mehmed Paşa üzerinden eleştiren Aşıkpaşazade’nin şu sözleri tapu uygulamasının tarihi kökeni açısından kayda değerdir: “Osman Gazi’nin zamanında verilmiş yerler var idi reâyânın elinde. Tasarruf edegelmiş idi. Eben ‘an ceddin su erlerine [‘süvarilerine’] olmalı] hizmet edegelmişler idi. Bu nişancı ol kanunu bozdu. Tekrar bunlardan ‘tapu’ aldı. Ziyade meblağ verene verdi. Nice fakirlerin yerciği elinden gitti.” Ahmed Aşıkî Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, ed. Nihal Atsız (İstanbul: Türkiye Yayınevi, ts.), 245. Aşıkpaşazade’nin Karamanî’nin reayadan tekrar tapu aldığını söylemesi bu toprakların önceden de tapu ile işletildiğine işaret etmektedir.

³ Ahmed Akgündüz (ed.), “Fatih’in Umûmî Kanunnâmesi”, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 1/350.

⁴ Ahmed Akgündüz (ed.), “Hersek Sancağı Kanunnâmeleri”, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), I, 494.

Kanunnamesinde¹ ve yine aynı dönemde hazırlanmış olan Aydın Sancağı Kanunnamesinde² kelime yukarıda açıklanan çeşitli anlamlarda ve pek çok defa yer almaktadır.³ Öte yandan 1518 tarihli Silistre Sancağı Kanunnamesinde tapunun “kanun-i kadîm” olduğu belirtilmektedir.⁴ Bunların yanı sıra 16. yy. ortalarında görev yapmış olan kimi şeyhülislamın fetvalarında rastlanan bazı açıklamalar tapunun yüzlerce yıllık bir geçmişe sahip köklü bir uygulama olduğu izlenimi oluşturmaktadır.⁵ Kısacası, tapunun Osmanlı miri sisteminde önceleri “reayanın toprağın tasarruf hakkını elde etmek için sipahiye ödediği peşin ücret” anlamında teknik bir terim olarak kullanılmaya başlandığı,⁶ ancak kelimenin zaman içerisinde bunun yanı sıra “reayanın bu hakkı elde etmesini sağlayan sözleşme” ve “toprak tasarruf belgesi” anlamlarını da kazandığı anlaşılmaktadır. Son olarak belirtmek gerekir ki kelime, her ne kadar 16. yy. başlarından itibaren söz konusu sistemde bu kavram çerçevesine ulaşmış⁷ olsa da pratikte en yaygın biçimde yine “peşin ücret” anlamında kullanılmıştır.⁸

Tapu kelimesinin etimolojik kökeni, bu uygulamanın Osmanlı Devleti’nde nasıl ortaya çıktığına dair bize bir fikir verebilir. Kelimenin Türkçe mi, Farsça mı, yoksa Yunanca mı olduğu tartışmalı bir husus olmakla birlikte dilbilimciler arasındaki yaygın kanaat, onun eski Türk dil ve lehçelerinde geniş bir anlam yelpazesine sahip olan “tapuğ”un zaman içerisinde değişime uğramış bir formu olduğu yönündedir.⁹ Modern

¹ Ahmed Akgündüz (ed.), “Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî”, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), II, 48, 49, 59, 63, 64, 65, 66, 68.

² Ahmed Akgündüz (ed.), “Aydın Sancağı Kanunnâmesi”, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), II, 155, 157, 158.

³ Bursa Müzesi şerhiye sicillerinde kayıtlı olan Zilhicce 885/Şubat-Mart 1481 tarihli bir tapu sözleşmesi örneği için bk. Halil İnalcık, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu”, *TTK Belleten XXIII/92* (1959), 37, dipnot 25.

⁴ “Ve bir raiyyet çiftliğün üç yıl ekmeyip boz kosa cârî olan kanun-ı kadîm üzere sipahisi tapu kanunu üzere tapusun alıp âhara vere!” Akgündüz, *OK*, 3/470.

⁵ Mesela Ebussuûd’a yöneltilen şu fetvada bu vurgu açıkça görülmektedir: “Zeyd-i sipahinin tımarında bir çiftlik yer tapuya müstahak oldukda Amr zikrolunan yeri kadîmü’l-eyyâmdan ilâ hâze’l-ân olageldiği üzere hakk-ı karârı ile sipahiden tapuya alıp tasarruf etmek istedikde...” Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, I, 148; 17. yüzyıla ait olduğu anlaşılan bir kanun kodunda kadimin tanımı başka bir münasebetle şöyle yapılır: “Kırk elli yıla kadim denilmez; kadim oldur ki, onun evvelini kimesne bilmez.” Anonim, *Hâzâ Kanunnâme*, Op. 1013, 112b.

⁶ Aynı kanaati paylaşan başka bir araştırma için bk. Minkov, “Ottoman Tapu Title Deeds”, 89.

⁷ Faroqhi de tapunun 15. ve özellikle 16. yüzyıl kanunnamelerinde söz konusu teknik anlamlarıyla yer aldığına dikkat çeker. Bk. Suraiya Faroqhi, “Tapu”, *The Encyclopaedia of Islam*, ed. B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht (Leiden: Brill, 2000), X, 209.

⁸ Pakalın’ın aynı yöndeki tespiti için bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 399.

⁹ Clauson, tapunun “toprak belgesi” anlamındaki kullanımının Yunanca’da “arz, toprak” anlamına gelen “topos”a dayandığını ileri sürmüştü de bu görüş kabul görmemiştir. Bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of the Thirteenth Century Turkish* (Oxford, 1972), 437; Clauson’un bu iddiasını benimseyen Minkov, Osmanlı’nın söz konusu uygulamayı Bizans’tan tevarüs etmiş olabileceğini öne sürer. Bk. Minkov, “Ottoman Tapu Title Deeds”, 89; Clauson’dan önce de dile getirildiği anlaşılan bu

dönemdeki bu genel kanaatin yanı sıra 16. yy. ortalarında Anadolu’da yaşamış bir Osmanlı âlimi olan Pir Mehmed b. Yusuf el-Karamanî¹ (964/1557’de hayatta) de tapunun Türkçe bir kelime olduğunu ve miri arazi üzerindeki hakk-ı karârın satımı sırasında reayanın ödediği satım bedeli anlamına geldiğini söyler.²

İşaret edilen dilbilimciler, tapuğ kelimesinin 12-14. yüzyıllar arasında Uygurca’dan Çağatayca’ya, Hâkâniye (Karahanlı) Türkçesi’den Oğuzca’ya kadar çeşitli coğrafyalarda konuşulan eski Türk dil ve lehçelerinde “ibadet, Allah’a yakınlık, bağlılık, itaat, boyun eğme”; “efendiye sunulan her türlü hizmet”; “onur, gurur, övgü”; “kişinin zatı, hazreti” ve “sultandan veya vezirden af dilemek amacıyla yapılan özel bir ritüel” gibi anlamlara geldiğini tespit etmişlerdir.³ Kelimenin bilhassa “efendiye sunulan her türlü hizmet” anlamıyla Osmanlı miri sisteminde ilk olarak kazandığı anlaşılan ve sonraki tarihlerde de en yaygın kullanıma sahip olan “peşin ücret” anlamı arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, Barkan’ın çeşitli eyalet ve sancak kanunnameleri üzerinde yaptığı etraflı analizleri, Osmanlıların fethettikleri bölgelerde öteden beri uygulanagelen toprak ve vergi hukuku pratiklerini koruma ve fakat aynı zamanda reayayı yerel yöneticiler karşısında bir tür “serf” haline getirebilecek eski

görüşün eleştirisi için bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 399; ayrıca bk. Şinasi Tekin, “Tapu Kelimesi Üzerine Düşünceler”, *Bahşı Ögdisi: Klaus Röhrborn Armağanı*, ed. J.P. LAut-M. Ölmez (Freiburg-İstanbul, 1998), 401-404; Turan, tapunun teknik bir terim olarak Orhon Yazıtlarında da yer aldığını ima eder. Bk. Turan, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku”, 572.

¹ Hayatı hakkında sınırlı bilgiye sahip olduğumuz Karamânî’nin vefat tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Özcan, bu tarihi kuşkuyla bir dille 866/1462 olarak verir, ancak bu tespit hatalı görünmektedir. Çünkü müellifin *Zübdetü’l-fetâvâ* adlı fetva mecmuasının bazı nüshalarının ferâğ kaydında eserin müsveddesinin tamamlandığı tarih Cemâziyeluhrâ 964/Nisan 1557 olarak zikredilmekte ve yine eserin bazı nüshalarında muhtemelen okuyucular ya da müstensihler tarafından bu tarih için düşülmüş olan “târihu’l-müellif” notuyla da bunun müellifin söz konusu müsveddeyi yazdığı tarih olduğuna işaret edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla müellifin en azından 16. yüzyılın ortalarında hayatta olduğu söylenebilir. Bk. Tahsin Özcan, “Pir Mehmed”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/275-276; Pir Mehmed b. Yusuf el-Karamânî, *Zübdetü’l-Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1981), 386a; ayrıca bk. Veliyyüddin 1451, 104a.

² “يجوز بيع حقّ القرار في الأراضي الميريّة، ويكون المدفوع -الذي يقال له بالتركية “طابو”- ثمنًا.” Karamânî, *Zübdetü’l-Fetâvâ* (Nuruosmaniye, 1981), 69b; ayrıca bk. Veliyyüddin 1451, 104a. “Resm-i tapu” ifadesinin Türkçe olduğuna dair “Molla Arap” imzalı bir fetva için ayrıca bk. *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (Yazma Eserler, 3407-I), 265b, hâmiş notu. İbn Âbidîn, tapunun Türkçe veya Farsça bir kelime olduğunu, toprağın kime verildiğini gösteren belge (sak) anlamına geldiğini ve yerel yöneticinin (mütekellim ale’l-karye) söz konusu belgeyi yazmak için aldığı ücrete bu nedenle tapu denmiş olabileceğini veya onun toprağın icâresi için ödenen “peşin ücret” anlamında olabileceğini söyler. Bk. İbn Âbidîn, *el-Ukûdû’d-Dürriyye*, 2/206. Tapu kelimesi, Bilâdüşşâm kökenli hukuk metinlerinde 18. yüzyıldan itibaren görülmeye başladı. Bk. Taylor, “Keeping Usufruct in the Family”, 431.

³ Clauson, *An Etymological Dictionary of the Thirteenth Century Turkish*, 437; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 399; Tekin, “Tapu Kelimesi Üzerine Düşünceler”, 401-404; Irmak Kaçar, “Eski Türkçeden Osmanlıcaya Tapu Kelimesi”, *CIEPO-22 Symposium Bildiriler Kitabı* (Trabzon: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2016), 189-196; Besim Atalay, *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi* (Ankara: TDK Yayınları, 1985), 9/575.

“keyfî hizmet” ve “angaryaları” da nakdî vergilere çevirme yönünde güçlü bir eğilime sahip olduklarını göstermektedir.¹

Söz gelimi, İnalçık’ın da belirttiği gibi, yine hangi tarihlerde ortaya çıktığı kesin olarak bilinmeyen ama ilk uygulamasına dair ipuçlarına Fatih’in reaya kanunnamesinde rastlanan çift resmi, reayanın sipahiye karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu yedi angarya türü hizmetin parasal karşılığı olarak konmuştur.² Turan da soruna benzer bir bakış açısıyla yaklaşır ve tapu uygulamasının ortaya çıkışını kelimenin “hizmet” anlamıyla ilişkilendirerek şöyle açıklar: “Eski Türkçe [ile yazılmış] diğer kitâbe ve metinlerde olduğu gibi Kaşgârî’de de tapu(ğ) hizmet manasında kullanılmıştır ki, [reayanın] hizmeti karşılığı iktâ sâhibine ver[diği] paraya ve bu muameleye bu münâsebetle ‘tapu’ denilmiştir.”³ Tekin de tapu uygulamasının ortaya çıkışını kelimenin “hizmet” anlamı üzerinden ve çift resmi ile ilişkilendirerek anlatır.⁴

Kısacası, etimolojik kökeni itibariyle Türkçe olduğu anlaşılan ve “hizmet” anlamına gelen tapunun Osmanlılarca tıpkı çift resmi gibi reayanın yerel yöneticilere sunduğu hizmetlerin nakdî karşılığı olarak ihdas edildiği ve böylece söz konusu hizmetlerin reayanın şahsî yükümlüğü olmaktan çıkarılarak toprağa bağlı birer vergi türü haline getirdiği anlaşılmaktadır.⁵ Nitekim resm-i tapunun miri topraklarla ilişkili doğası,

¹ Mesela 925/1519 tarihli Gerger Sancağı Kanunnamesi’nde reayadan alınan bu türden çeşitli vergi ve hizmetlerin bid’at olarak adlandırıldığı ve onların yerine sâlâriye ve çift akçesi vaz edildiği açıkça belirtilir. Bk. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü”, 733, diğer örnekler için bk. 730-739.

² Bu yedi hizmet (kulluk) ve onların her birinin parasal karşılıkları şöyle belirlenmişti: “3 gün şahsî hizmet veya karşılığı 3 akçe, bir araba ot veya karşılığı 7 akçe, yarım araba saman veya karşılığı 7 akçe, bir araba odun veya karşılığı 3 akçe, araba ile hizmet veya karşılığı 2 akçe.” İnalçık, “Raiyyet Rûsumu”, 32-37, 39; ayrıca bk. Feridun Emecen, “Çift resmi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/309-310; ayrıca bk. Akgündüz, “Fatih’in Umûmî Kanunnâmesi”, I, 351. Bu uygulamayı, erken modern dönemde Osmanlı’da yaşanan sosyoekonomik değişim bağlamında feodal ekonomiden parasal ekonomiye geçişin erken tezahürü olarak gören bir yorum için bk. Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 21.

³ Turan, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku”, 559-560, dipnot 22; Tekin de bu görüşü benzer bir bakış açısıyla savunur. Bk. Tekin, “Tapu Kelimesi Üzerine Düşünceler”, 401-404; Tapuyu yine Türkçe kökenli bir kelime kabul eden, ancak söz konusu uygulamayı onun “boyun eğme ve itaat etme” anlamlarıyla ilişkilendiren yorumlar için bk. Atıf Bey, *Kanunnâme-i Arazi Şerhi* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1319), 31-32; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 399.

⁴ Tekin, “Tapu Kelimesi Üzerine Düşünceler”, 401-404.

⁵ “Resm-i çift arza bağlanmıştır” prensibi kanunlarda sıkça tekrarlanır: “Resm-i çift ve resm-i boyunduruk ve [resm-i] zemîn dedikleri rûsûm-i raiyyet değildir, belki arazidendir. Cümlesi bir manayadır ki hara-ı muvazzaf derler, arza mütealliktir. Kim olur ise verilir.” *Yahya Efendi Hazretlerinin [Dîvân-ı Hümâyûn’dan İhrâç] Ettiği Kanunnâme* (Esad Efendi, 3612), 284b; İnalçık, “Raiyyet Rûsumu”, 38; İnalçık, pratikte çift resminin şahsa bağlı bir vergi türü olduğunu ima eden uygulamaların da bulunduğu işaret eder. Bk. 39; Emecen, “Çift resmi”, 8/310; Pek çok eyalet ve sancak kanunnamelerinde yakın ifadelerle tekrar eden şu hüküm reayanın yerel yöneticilere karşı yükümlü bulunduğu angarya türü hizmetlerin en azından bir kısmının hala yürürlükte olduğuna işaret eder: “Ve raiyyetler hisâr erinin ve sipahinin öşürlerini akreb pazara iletmek ve hâriçten gelip ziraat eden köylerde ambara iletmek kanundur.

16. yy. ortalarından itibaren başta Ebussuûd olmak üzere Osmanlı ulemasının hukukî yorumlarında sıkça vurgulan bir husus olacaktır.

2. Tapu Uygulaması

Tapu sözleşmesi, tahıl ekimine ayrılmış olan miri, selâtîn vakfı ve mâlikâne-dîvânî statüsündeki topraklar ile reayanın tarıma açtığı topraklarda uygulanıyordu.¹ Mülk topraklar ise prensip olarak bunun dışındaydı: “Şehirlerde olan yerler mülk-i sahîhtir, mevrûs olur. Mülkte tapu olmaz. Tapu hâric-i şehirde olan arâzî-i havz ve memlekette olur.”² Ayrıca ikinci bölümden hatırlanacağı üzere sipahilerin tımar bölgelerinde kendi şahsî kullanımlarına tahsis edilen ve “hâssa çiftliği” adı verilen topraklar da tapu sisteminin kapsamına dahil değildi.³ Her ne kadar kural bu olsa da 16. yy. ve sonrasında sipahiler ilave bir gelir elde etmek için söz konusu toprakları da reayaya tapu karşılığında devredebiliyorlardı ama bu tür durumlarda sözleşmenin geçerliliği, sipahinin görev süresiyle sınırlıydı.⁴

“Tapulu arazi” adı verilen bu topraklar, İncalcık’ın kavramsallaştırdığı “çift-hâne” sisteminin en temel unsurunu oluşturuyordu. İmparatorluğun tarımsal üretimini örgütleyen bu sistem, bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükteki bir toprak parçasını (çift) işleyen aile (hâne) birimlerinden oluşuyordu.⁵ Toprağın rakabe mülkiyeti hazineye ait olduğu için hem reayayı hem de toprağı denetleme gücüne sahip olan merkezi yönetim, bu sayede çift-hâne sistemini de sağlıklı bir şekilde sürdürebiliyordu.⁶ Bu sistemde reaya, “aile çiftliğinin üretimini kendi başına örgütleyebilmesi ve emeğini devletin ve kanunların himayesi altında kimseye keyfî olarak kullandırtmaması” anlamında hürdü

Akreb pazar dahi bir günlüktür.” Ahmed Akgündüz (ed.), “Kara Hisâr-ı Şarkî Sancağı Kanunnâmeleri”, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994), VII, 565.

¹ İncalcık, *Osmanlı’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/151. Osmanlı pratiğinde tarıma açılan topraklar da miri statüsü kazanarak tapu sisteminin bir parçası haline gelirdi. Bunu gösterdiğim başka bir çalışmam için bk. “Islamic Law and Change: A Study of the 16-17th Century Ottoman İhyâ al-Mawât Problem”, *İlahiyat Studies* (yayın sürecinde).

² Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 192a; benzer bir fetva için bk. 161b-162a. Osmanlı’da 1874’ten sonra mülk topraklar için de tapu belgeleri verilmeye başlandı ama diğerlerinin aksine bunlarda ilgili toprağın mülk olduğuna özellikle işaret edildi. Bk. Minkov, “Ottoman Tapu Title Deeds”, 70-71.

³ *Kavânîn-i Örfiye-i Sultâniye* (Muallim Cevdet Yazmaları, K223), 64a-b; ayrıca bk. Faroqhi, “Tapu”, 219.

⁴ *Kavânîn-i Örfiye-i Sultâniye* (Muallim Cevdet Yazmaları, K223), 64b.

⁵ İncalcık, *Osmanlı’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/189-191.

⁶ İncalcık, *Osmanlı’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/190.

ama “hareket kabiliyeti ile toprağı nasıl kullanacağını” sıkı bir denetime tabi olması anlamında toprağa bağlıydı.¹

Kanuna göre tarım topraklarını tapu sözleşmesiyle işleme hakkı sadece reaya sınıfına aitti. Şehirliler ve askerî sınıfa mensup kişiler kural olarak bunun dışındaydı. Ancak 17. yüzyıla ait belgelerde sıklıkla görüldüğü üzere onlar tapulu araziler üzerinde bir şekilde zilyetlik kurduklarında reaya ile aynı yükümlülükler tabi olurlardı: “Ashâb-ı menâsib ve sâir askerî tâifesi erbâb-ı timâr toprağında ziraat ve hirâset eyleseler, ol yerlerin öşür ve resimlerin verirler. Ve yeniçeri halkı ... kadîmî raiyyet yerlerin tasarruf ederlerse öşür ve resmini reaya gibi verirler.”²

Reaya, tapu sözleşmesiyle toprağın sadece hakk-ı karârını, yani tasarruf hakkını elde ettiği için toprağı alım satım, hibe ve vakıf gibi mülkiyeti nakleden işlemlere konu edemezdi ama bu hakkını sâhib-i arzın izni ve gözetimi altında ve bir bedel karşılığında veya bedelsiz olarak başka kişilere devredebilirdi.³ Ancak bu tür bir durumda yeni mutasarrıf, eskisine ödediğı akçenin onda birini sipahiye “resm-i tapu” adı altında vermek durumundaydı: “Bir raiyyet tasarrufunda olan yerlerini sâhib-i arz marifetiyle âhara bey’ eylese sâhib-i arzın bâyi’den⁴ on akçede bir akçesi vardır ki ona resm-i tapu derler.”⁵ Miri sistemin kanun-ı kadîm olarak tanımlanan kuralı buydu ama şer’iyye sicillerinin⁶ açıkça

¹ İnalcık, *Osmanlı’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/189.

² Akgündüz, “Kânûn-i Cedid”, 1/795. Tapu sözleşmesine taraf olabilecek kişiler hakkında bk. İnalcık, *Osmanlı’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/151.

³ Ebussuûd’un “ferâğ” ve “tefvîz” kavram ikilisiyle yeniden formüle ettiği bu işlemi aşağıda ayrıca ele alacağım.

⁴ Belgede bu kelime yukarıdaki gibi yazılmışsa da dönemin diğer belgeleri göz önünde bulundurulduğunda bunun bir istinsah hatası olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü gerçekte bu ödemeyi yapan kişi bâyi’ değil, müşteri, yani yeni mutasarrıftı. Uygulama için bk. *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/152, 258; *Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*, 5/157; *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/524. Bu mesele fetvalara da konu olmuştur: “Zeyd mutasarrıfı olduğu tarlalarını Amr’a tefvîz ettikde sipahi mukâbele-i izinde alacağı akçeyi Zeyd’den mi alır, yoksa Amr’dan mı alır? Cevap: Amr’dan alır.” *Üskübî*, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/417.

⁵ Başında Zekeriyazâde Yahya Efendi’nin Divân-i Hümâyûn’dan çıkarttığı notu yer alan bir kanun metnindeki bu madde için bk. Esad Efendi, 3612, 284a; “Meğerki [reaya, arazisini] sipahi marifetiyle [başka birine kendisinden] bir miktar hakk-ı karâr alıp verirse caizdir. [Onun] aldığı akçenin öşrünü [de] sipahi alır.” Akgündüz, *OK*, 2/158; ayrıca bk. 3/105, 6/487; Barkan, *Kanunlar*, 11. Ebussuûd da bu durumu şöyle ifade eder: “Zeyd tasarrufunda olan tarlalarının tasarrufunu Amr’a tefvîz edip mukâbelesinde şu miktar akçe alıp feragat ettikde sipahisi olan Bekir dahi şu miktar tapu resmi alıp Amr’a verdi deyü yazmak gerektir.” *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, 223), 38a-b. Ebussuûd’un benzer bir açıklaması için bk. Akgündüz, “Kânûn-i Cedid”, 1/750.

⁶ *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, 7/386; diğer örnekler için bk. 132, 321, 351; *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 1/131; *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/70; *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 3/66; *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, 4/128, 261, 332; *Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*, 5/93, 103, 191, 201, 227; *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 84, 136, 200, 296, 298; *Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil*, 8/277; *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/140, 154-155, 580, 582, 602.

gösterdiği ve ulemanın fetvalarının da doğruladığı üzere reaya, toprakları mülk olarak görme yönünde güçlü bir eğilime sahipti ve bu nedenle topraklar üzerinde alım satım, vakıf ve hibe de dahil her türlü işlemi yapıyordu. Dahası Ebussuûd'un gözlemine göre işin iç yüzünü anlayamayan kâdılar da düzenledikleri hüccetlerle bu işlemlere bir tür meşruiyet kazandırıyorlardı.¹ İmparatorluğun toprak mülkiyeti ve vergi sistemini tehdit eden bu sorunu aşağıda ayrıca ele alacağım.

Diğer taraftan ölen arazi mutasarrıfının toprak üzerindeki hakkı oğluna tapu ücreti ödeme yükümlüğü olmaksızın intikal ediyordu: “Sulbî oğula mülk-i mevrûs gibi itibar olunup tapusuz tasarruf ed[er].”² Şer’î miras kurallarından ayırmak için “âdî intikal” adı verilen bu hak, 19. yy. ortalarına kadar sadece oğulun sahip olduğu bir ayrıcalıktı.³ Nihayet 1847’de yayınlanan bir fermanla kız,⁴ 1858 tarihli Arazi Kanunuyla baba ile anne⁵ ve son olarak 1867 tarihli Tevsî’-i İntikal Kanunuyla kardeşler⁶ bu hakkı elde etti. 1847’ye kadar geçen dönemde arazi mutasarrıfı öldüğünde ailenin diğer üyeleri, yani kız, erkek kardeş, kız kardeş, baba ve anne toprağı almak için “tapu-yı misil” ödemek durumundaydı. Öte yandan “tapu hakkı” olarak anılan bu hak, 16. yy. ortalarına kadar sadece erkek kardeşe tanınmışken zaman içerisinde intikal kurallarında reaya lehine yapılan yeni düzenlemelerle ailenin diğer üyelerine de tedricî olarak verildi. Bu kuralların gelişimini de yine aşağıda ayrıntılı olarak inceleyeceğim.

Tapu sözleşmesi pratikte süresiz olarak yapılıyordu. Kanuna göre reayanın tasarruf hakkını “kayd-ı hayât şartıyla” elde ettiği miri topraklar, âtıl bırakma veya celâ-yı vatan⁷ gibi geçerli bir hukukî mazeret bulunmadığı sürece bir daha geri alınamazdı. Bu, kanunnamelerde her fırsatta vurgulanan bir husustu: “Raiyyet yerleri örfe muvâfık

¹ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/751, 756.

² Anonim, *el-Fevâ'id ve'l-Fetâvâ* (Esad Efendi, 914), 353a.

³ Bu dönemde intikal hakkı toprağın şâyi hisseli ortağı olan erkek kardeş ile dede yetimi (babası dedesinden önce ölmüş olan erkek çocuk) için de zaman zaman tanınmışsa da klasik dönem boyunca bu hakka her devirde sahip olan tek kişi oğuldu. Bunun için aşağıda “Reayanın Tasarruf Hakkının İntikali” başlığına da bakılabilir.

⁴ Arif Hikmet Bey, *el-Ahkâmü'l-Mer'îyye fî'l-Arâzi'l-Emîriyye* (İstanbul: Darü't-Tıbbâ'ati'l-Ma'mûre, 1265), 3.

⁵ Md. 55.

⁶ Cin, *Miri Arazi*, 291.

⁷ Celâ-yı vatan, reayanın eşkıya saldırıları veya ehl-i örfün zulüm ve baskıları gibi çeşitli nedenlerle yerini yurdunu terk etmesi için kullanılan bir terimdir. Bk. Mücteba İlgürel, “Celâ-yı Vatan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/238-240. Celâ-yı vatan eden kişilerin toprakları derhal başka kişilere tapulanıyordu. Bk. Üskübî, “Zahîru'l-Kuzât”, 9/403-404. Ama eğer bu kişiler, üç yıl içerisinde yurtlarına dönerlerse o zaman topraklarını geri alabiliyorlardı. Daha sonra bu süre on yıla kadar uzatılmıştır. Bk. İlgürel, “Celâ-yı Vatan”, 7/239.

tapulandıktan sonra tapulayan kimesnenin ayruk¹ elinden alınmaz. Tapu üzerine tapu olmaz, nikâh üzerine nikâh olmadığı gibi.”² Bu vurgu, kanun hükümlerini esas alan ulema fetvalarında da göze çarpmaktadır. Mesela Çivizâde bir fetvasında irâde-i seniyyeye referansla reayanın tasarruf hakkının sürekliliğine işaret etmektedir: “Arz-ı beytûlmâl[in] bilâ-sebeb tasarruf edenin elinden alınmaya izn-i sultânî yoktur.”³ Bir taşra müftüsü ve müderrisi olan Ali Akkirmânî de aynı hususu benzer şekilde şöyle ifade eder: “Sipâhi [veya] emîn-i beytûlmâl, arz-ı mezkûrenin tasarrufunu icâre tarîkiyle her kime tapuya virdiyse bilâ-müzâhim tasarruf eder; elinden almaya kimesne bilâ-sebeb kâdir olmaz.”⁴ Tapu sözleşmesinin süresiz olarak yapılması ve ölüm durumunda toprağın oğula “mülk-i mevrûs” gibi intikal etmesi hem reayanın hem de devletin çıkarınaydı. Zira reayada bir tür mülkiyet algısı oluşturan ve bu sayede onu toprağa sıkıca bağlayan bu uygulama, sistemin sağlıklı bir şekilde işlediği dönemlerde tarımsal verimliliği artırdığı gibi vergi gelirlerini de garanti altına alıyordu.

Tapu sözleşmesi, sâhib-i arz ile reaya arasında herhangi bir nedenle anlaşmazlığın ortaya çıkması halinde tarafların mahkemeye başvurarak haklarını aramalarının hukukî güvencesini oluştuyordu.⁵ Fakat klasik dönemde bunun için sadece bir tane tapunâme⁶ düzenleniyordu ve o da reaya veriliyordu.⁷ Tapunâmeler uzun yıllar içerisinde bir şekilde hasar görüp okunamaz hale gelebiliyor veya kaybolabiliyordu. Bu nedenle olsa gerek muhtemel anlaşmazlık durumlarında hak kaybına uğramak istemeyen reaya, sâhib-i arzdaki aldığı tapunâme ile yetinmeyip ayrıca mahkemeden de ilgili toprak üzerindeki hakkını tescil eden bir “hüccet” talep ediyordu.⁸ Hasar görüp okunamaz hale gelme veya kaybolma riski, hüccetler için de söz konusuydu⁹ ama hüccetlerin birer nüshası mahkeme

¹ Artık, bundan sonra.

² Akgündüz, *OK*, 7/341. Tapu ile nikâh arasında kurulan bu analogi fetvalarda da alıntılanmaktadır. bk. Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 193a; ayrıca bk: “Mesele: Tapu üstüne tapu olur mu? Cevap: Olmaz.” *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (Yazma Eserler, 3407-I), 258a.

³ Üskübî, *Zahîru’l-Kuzât* (Esad Efendi, 852), 3a, 80a, 81b-82a; benzer içeriğe sahip fetvalar için bk. *Fetâvâ-yı Hoca Sa’deddîn* (Şehid Ali Paşa, 2728), 16b, 17a; ayrıca bk. Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 303a.

⁴ Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 191b.

⁵ İnalçık, *Osmanlı’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/152; Minkov, “Ottoman Tapu Title Deeds”, 70-71.

⁶ Tapunâme sâhib-i arzın mühür ve imzasını içeriyordu. Bunu gösteren bir fetva için bk. *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd*, haz. Çorlulu Ramazan Efendi (Manisa: Zeynelzade Kitaplığı Müdürlüğü, 472), 217b, hamîş notu.

⁷ 1858 tarihli Arazi Kanunu’nun yürürlüğe girmesinden sonra tapu belgelerinin bir nüshası Defter-i Hakani’de bir nüshası da eyalet kayıt ofislerinde muhafaza edilmeye başlandı. Tapu belgelerinin yapısal gelişimini 18-19. yy. özelinde inceleyen bir çalışma için bk. Minkov, “Ottoman Tapu Title Deeds”, 67.

⁸ Bazı fetvalarda buna işaret etmek için reayanın ilgili toprağı “tapu ve hüccetle” tasarruf ettiği belirtilir. Bk. Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 194b.

⁹ Buna dair bir fetva için bk. *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Ankara: DİBMK, Yazma Eserler, 1822-II), 50b-51a.

defterlerinde kaydedildiğinden¹ tapunâmelere göre daha güvenliydi. Bununla birlikte Hanefî hukuk doktrinini esas alan kâdılar yazılı belgeleri prensip olarak delil kabul etmediği için gerek hüccetlerin ve gerekse tapunâmelerin içeriklerinin (mazmûn) şahitlerle kanıtlanmış olması gerekiyordu.²

Aşağıda sipahi ile reaya arasındaki tapu sözleşmesini kayıt altına alan tipik bir hüccet yer almaktadır:

Vech-i tahrîr-i sicil budur ki Karye-i Musallâ sipâhisi Topçu Yakub b. Abdullah cânibinden vekâleti sâbit olan Timurtaş b. Kobaldin meclis-i şer‘a hâzır olup eyitti ki müvekkilim Yakub tımarında bir kıt‘a arz-ı hâlî yer ki zirâ‘ate ve hirâsete kâbil olup tapuya müstahak olmağın hudûd[u] bir cânibi dereye ve bir cânibi Mihal bostanına ve bir cânibi tarîk-i âmma ve bir cânibi müşteri tarlasına işbu hudûd ile mahdûd olan yeri işbu sâhibü’s-sicil Makriyani b. Kosta[‘ya] yirmi akçe resm-i tapusun alıp verdim dedikde mezbûr [Makri]yani mukırr-ı mezbûru cemî‘ ikrârında vicâhen tasdik edip sıhhat-i akd-i tapu mukarrer olup bi’t-taleb sicil olundu. Vaka‘a’t-tahrîr fî evâil-i Recebi’l-mürecceb sene 955 [Ağustos 1548].³

Tipik bir satış sözleşmesi gibi düzenlenen ve genel bir formüle sahip olan bu belgelerde sözleşmenin taraflarının ve eğer varsa vekillerinin adları,⁴ kendilerini tanıtan görev, unvan, sıfat veya lakapları, sözleşmeye konu olan arazinin sınırları, ne tür bir amaçla işletileceği⁵ ve bedel olarak tahsil edilen resm-i tapunun miktarı zikredilir ve metnin bir nüshası mahkeme defterinde saklanırdı. Yukarıdaki örnekte de görüldüğü

¹ Mustafa Oğuz - Ahmed Akgündüz, “Hüccet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/448.

² “Arâzi-i emîriyeye müteallik davada mazmunu sâbit olmayan sâhib-i arz temessükü ma‘mûl bih olur mu? Cevab: Olmaz” Ali b. Kurd Ahmed Çelebi, *Fetâvâ-yı el-Hâc Ahmed* (Yazma Eserler, 5910), 149a; ayrıca bk. Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 144a, 145b, 303b. Tapu anlaşmazlıklarının çözümünde hüccetlerin ayrı bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Ebussuûd’a sorulan bir fetvada Amr-ı sipahinin Zeyd’in tasarrufunda olan bir toprağı onun ölümü üzerine başka birine tapuladığı, ancak Zeyd’in karısı Hind söz konusu toprağın kendisinin tapulu yeri olduğunu iddia ederken sipahinin “Zeyd’in tapulu yeri” olduğunu öne sürdüğü ve her ikisinin de iddiasını kanıtladığı söylenerek “şer‘an kankısı ile amel olunur?” diye sorulur. Ebussuûd, cevabında “Bu ma‘kûl umûr hüccetle ma‘lûm olur” der. Bk. Sa‘dî b. Hüsâmeddin İbnü’l-Edhemî el-Mağnisâvî, *Mecmû‘atü’l-Fetâvâ* (Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, 936), 25a.

³ Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil (953-955/1546-1549)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 5/258.

⁴ Sicil kayıtları üzerinde kabaca yapılan bir araştırma, sipahilerin tapu hüccetleri için mahkemeye bizzat gitmek yerine vekillerini gönderme eğiliminde olduklarına işaret eder.

⁵ Bu hususa ya mezkur belgede olduğu gibi toprağın “zirâ‘ate ve hirâsete kâbil” olduğu söylenerek ya da başka örneklerde olduğu gibi “çayır”, “yaylak”, “kışlak”, “ağıllık” vs. olduğu belirtilerek işaret ediliyordu. Klasik doktrin açısından toprağın ne amaçla kullanılacağı da akdin sıhhatine tesir eden bir başka unsurdur.

üzere, bazı mahkemelerin sicil kayıtlarında¹ tapu sözleşmesine ilişkin belgenin sonunda “sıhhat-i akd-i tapu[nun] mukarrer” olduğu belirtilerek işlemin hukuka uygunluğu da özellikle vurgulanırdı. Hanefî hukuk doktrinine göre aslında sürenin belirsiz oluşu, sözleşmenin fesâdına ve bunun doğal bir sonucu olarak derhal fesih ve iptal edilmesine yol açan esaslı bir kusurdur. Bu bakımdan sözleşmede reayanın toprağı ne kadar süreyle tasarruf edeceğine dair bir belirleme yapılmamasına rağmen sözleşmenin belgeyi düzenleyen kâdı tarafından nasıl olup da hukuka uygun bulunduğu cevaplanması gereken önemli bir sorudur. Şimdi bu soruya cevap arayalım.

B. Reayanın Hukukî Statüsü: Tapunun İcâre veya İcâre-i Fâside Olarak Yorumlanması

Miri topraklarla ilişkisi bakımından reayanın sahip olduğu hukukî statü, Osmanlı toprak tasarruf sistemi üzere çalışan modern araştırmacılar tarafından değişik kapsayıcılık oranlarında ele alınmıştır. Bu araştırmacılar Barkan, Ebussuûd’un yazdığı Budin Kanunnamesi ile Üsküp ve Selanik Kanunnamesinden yaptığı alıntılarla reayanın miri toprakları “daimî ve irsî bir kiracılık” statüsünde işlediğini tespit eder.² Ancak Ebussuûd’un söz konusu kanun metinlerini şeriatı temsil eden bir “kazasker” veya “şeyhülislam” olarak değil, “il yazıcısı” sıfatıyla yazdığını varsayan³ Barkan, bunun mezhep doktrininde bilinen anlamda bir kira sözleşmesi olmadığını, aksine şartları imparatorluğun toprak tasarruf sistemi çerçevesinde merkezi yönetim tarafından kanunlarla belirlenen “bir hukûk-ı umûmiyye müessesesi” olduğunu öne sürer.⁴ Fakat ikinci bölümde başka bir bağlamda da belirttiğim gibi Ebussuûd, Budin Kanunnamesinin sonunda “Va’llâhü te’âlâ a’lemü ve ahkem: En doğrusunu Allah bilir ve en doğru hükmeden odur” hâtimesi ile “Ketebühü’l-abdü’l-fakîr Ebussu’ûd Mehmed ufiye anhü: Bunu fakir kul Ebussuûd Mehmed yazdı. Allah onu affetsin!” şeklindeki imzasını korumuştur.⁵ Açıkçası bu tür ifadeler, ulemanın hukukî yorumlarını içeren fetvaların sonlarında standart olarak yer alıyordu, ancak bir kanun metni için bu, hiç de alışılmış bir durum değildi. Aslına bakılırsa Barkan da bunu şaşırtıcı bulur ve kendisini “tereddüde

¹ Üsküdar Mahkemesi’nin 16. yy. ortalarına ait sicil kayıtlarında istisnai olarak rastladığım söz konusu belgeler için örnek olarak bk. *Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*, 5/94, 157, 192, 214, 240; *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6/79, 90, 129, 161, 217.

² Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü”, 743, 752, 766; Barkan, “Türkiye’de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları”, 128-131.

³ Barkan, bunu özellikle Budin için sadece bir varsayım olarak öne sürer. Bk. Barkan, *Kanunlar*, xxxviii.

⁴ Barkan, “Türkiye’de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları”, 128; ayrıca bk. 304-305.

⁵ Barkan, *Kanunlar*, 297.

sevk ettiğini” itiraf eder ama kanun yapımı sürecinde ulemanın istişârî rollerinin bile kuşkulu olduğunu düşündüğü için¹ yine de söz konusu metnin aslında Ebussuûd tarafından sultana arz edilmiş bir “fetva” olduğuna ihtimal vermez.² Ona göre Ebussuûd, Üsküp ve Selanik Kanunnamesinde yaptığı gibi bu metni de yine il yazıcısı sıfatıyla yazmış olmalıdır.³ Ancak Heyd’in de açıkça belirttiği gibi onun varsayımının aksine Ebussuûd, Rumeli kazaskerliği dönemi boyunca hiçbir zaman il yazıcılığı görevinde bulunmamıştır.⁴ Şu halde Osmanlı’nın Budin’i onun Rumeli kazaskerliği görevini ifa ettiği sırada fethettiği hatırlanırsa bu varsayımın revize edilmesi gerektiği açıktır. Diğer taraftan Ebussuûd’un 16. yüzyılın ikinci yarısında yeni sultan II. Selim’in emriyle Üsküp ve Selanik şehirlerinin tahririni yaptığı kesin olarak bilinmektedir.⁵ Tahrir işleminin ardından yine sultanın emriyle imparatorluk topraklarının hukukî statüsü ile reayanın onlarla ilişkisinin hukukî niteliğini açıkladığı bir kanunname yazan ve bunu hazırladığı tahrir defterinin başına ekleyen Ebussuûd, metinde öncelikle bu açıklamanın yapılmasını gerektiren pratik sorunlara işaret eder⁶ ve ardından “Bilâd-ı İslâmiyyede olan arazi muktezâ-yı şerîat-ı şerîfe üzere üç kısımdır”⁷ diyerek imparatorluk topraklarını şeriatın Hanefî yorumuyla uyumu açısından ele alır. Metnin odağında miri arazi sistemi olsa da Ebussuûd, öncelikle “kütüb-i şer’iyyede mestûr ve meşhûr” olduğunu belirttiği oşûr ve haraç arazilerini ana hatlarıyla tanıtır, ardından Diyâr-ı Rum topraklarının miri karakterini zaruret ve maslahat düşüncesi üzerinden temellendirir ve ayrıca “Sevâd-ı Irak’ın arazisi bazı eimme-i din mezheplerinde bu kabildendir”⁸ diye de ekler. Esasen metnin genel içeriği göz önünde bulundurulduğunda onun mevcut pratiği şeriatın en yüksek ve en yetkili temsilcisi olarak yorumladığı açıktır.

Barkan’ın aksine İnalçık, Akgündüz ve Imber, Ebussuûd’un yazdığı bu kanun metinlerinin aslında birer “fetva” olduğunu kabul ederler.⁹ İnalçık, şeyhülislamın “kanunla şeriatı uzlaştırdığını” veya imparatorluğun toprak mülkiyeti ve vergi hukuku pratiğini “İslamîleştirdiğini” öne sürdüğü bir makalesinde onun miri toprakların reayaya

¹ Barkan, *Kanunlar*, li.

² Barkan, *Kanunlar*, xxxviii.

³ Barkan, *Kanunlar*, xxxviii.

⁴ Heyd, *Criminal Law*, 190.

⁵ Ebussuûd, ilgili kanun metninde bunu açıkça belirtir: “Bu fakire vilâyet-i Rumeli’nde livâ-i Üsküb ve livâ-i Selanik tahriri tefvîz buyuruldukda...” Barkan, *Kanunlar*, 298.

⁶ Bu sorunlar için bk. Barkan, *Kanunlar*, 298.

⁷ Barkan, *Kanunlar*, 298.

⁸ Barkan, *Kanunlar*, 298.

⁹ İnalçık, “Islamization of Ottoman Laws”, 154-159; Akgündüz, “Budin Eyâleti Kanunnâmesi”, 5/266-267; Imber, *Şeriatın Kanuna*, 133.

“icâre” veya “âriyet” yoluyla verildiğini söylediğini tespit eder.¹ Açıkçası Ebussuûd, reayanın miri topraklarla ilişkisini söz konusu kanun metnlerinin bir yerinde âriyet, başka bir yerinde ise icâre olarak yorumlar.² Ancak sırasıyla bir malın menfaatinin ivazlı ve ivazsız olarak temlik edilmesi anlamına gelen icâre ve âriyet sözleşmeleri arasındaki farklılığı göz ardı eden İnalcık, Ebussuûd’un bu açıklamasını nasıl anlamamız gerektiği sorusunu cevapsız bırakır. Aynı durum, Akgündüz için de geçerlidir.³

Âriyet ve icâre terimleri arasındaki bu karşılığın farkında olan Imber ise, bunu izah etmek için Ebussuûd’un söz konusu kanun metnlerinde icâreyle toprağa yerleşme hakkına, âriyetle de toprağın kullanımına işaret etmiş olabileceğini söyler: “Kira, muhtemelen [toprağa] yerleşme içindir, yoksa toprağın kullanımı için değil; çünkü köylü onu padişah’tan kullanmak üzere ödünç olarak almıştır.”⁴ Oysa aşağıda da görüleceği üzere bu belgelerde reayanın miri topraklarla ilişkisini iki aşamalı olarak ele alan Ebussuûd, fetih sırasında toprakların eski zilyetlerin ellerinde bırakılmasını âriyet, sonradan ölüm veya âtil kalma gibi nedenlerle boşalan toprakların yeni mutasarrıflara resm-i tapu karşılığında verilmesini ise icâre olarak yorumlar. Dolayısıyla belgeler bu açıdan bir çelişki içermez.

Mundy ise, Ebussuûd’un reaya ile sipahi arasındaki ilişkiye dair yorumunu zaman içerisinde değiştirdiğini ve söz konusu ilişkiyi önceleri “icâre-i fâside” olarak tanımlarken, sonradan “âriyet” veya “vedîa” yahut bir tür memuriyete işaret ettiğini varsaydığı “tefvîz” terimiyle açıklamayı tercih ettiğini öne sürer:

Ebussuûd, muhtemelen yaptığı ilk formülasyonda erken dönem Hanefî hukuk doktrini izleyerek çiftçinin beytûlmalle ilişkisini “icâre-i fâside” veya “yarı-icâre” olarak ... ve onun tasarruf hakkı imtiyazı (tapu) için [sipahiye yaptığı] ödemeyi “ücret-i mu’accele” olarak tanımladı. Fakat Ebussuûd, muhtemelen daha sonradan yaptığı ve açık bir biçimde ilkinden daha sık tekrarladığı başka bir formülasyonda ise... icâre terimini kullanmaktan

¹ İnalcık, “Islamization of Ottoman Laws”, 156-157. Mundy’nin de belirttiği gibi (Mundy - Smith, *Governing Property*, 243, dn. 37.) İnalcık, burada âriyet terimini “lease: kiralama” kelimesiyle tercüme eder. Oysa âriyet, “ödünç: loan” olarak verilen mal veya bu amaçla yapılan sözleşme anlamına gelir.

² Barkan, *Kanunlar*, 297, 299.

³ Akgündüz, *OK*, 1/170. Köksal da benzer şekilde Ebussuûd’un reayanın hukukî statüsünü bir fetvasında “âriyet”, diğerinde ise “icâre” olarak yorumlamasını dikkat çeken bir husus olarak kaydetmekle yetinir. Bk. Köksal, *Fıkıh ve siyaset*, 190.

⁴ Imber, *Şeriattan Kanuna*, 134; Imber’in bu yorumunu alıntılaman bir çalışma için ayrıca bk. Kermeli, “the Ottoman Land System of Crete”, 4.

kaçındı ve çiftçinin tasarruf hakkını elde etmesini sağlayan işlemi... “âriyet”, “vedîa” veya “tefvîz” terimleri üzerinden yorumladı.¹

Mundy’ye göre Ebussuûd, klasik Osmanlı yönetimi tarafından çiftçinin toprağını alt kiralama yöntemiyle başkalarına devretmesine veya toprağını terk etmesine getirilen sınırlamalar nedeniyle² reayayı artık yerel idari yapılanmada sipahinin altında görev yapan bir tür ast yarı memur olarak görmeye başlamış ve bu yorumlama biçimi, merkez topraklardaki ulemanın algısına yeni bir yön vermiştir:

Ebussuûd’dan itibaren Osmanlı Hanefî hukukçuları, toprağın yöneticisi (sipahi) ile çiftçi arasındaki ilişkinin bir icâre sözleşmesi olduğunu kabul etmediler. Aksine [onlara göre] çiftçi, bir tür ast yarı-memuriyet icra ediyordu.³

Çalışmalarında reaya ile sipahi arasındaki ilişkinin daha çok Osmanlı Suriye’inde nasıl yorumlandığı sorusuna odaklanan Mundy, bir karşılaştırma yapma amacıyla olsa gerek merkez topraklardaki ulemanın yaklaşımlarına da kısaca işaret eder ve Ebussuûd’un sınırlı birkaç fetvasına yaptığı atıflarla söz konusu iddiasını öne sürer. Oysa bu önemli iddianın doğruluğu, şeyhülislamın fetvaları üzerinde yapılan ayrıntılı bir incelemeyle gösterilmesi gerekirdi. Ancak Mundy’nin incelemesi, onun bu sonuca aceleci bir çıkarımla ulaştığı izlenimi vermektedir.

Ebussuûd’un fetvaları onun sipahi ile reaya arasındaki ilişkiye dair yorumunu zamanla değiştirdiği tespitini doğrulamaktadır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu değişim, Mundy’nin iddiasının aksine âriyetten icâre-i fâsideye doğru gerçekleşmiştir. Daha açık bir anlatımla Ebussuûd’un gözünde reaya, sipahinin altında görev yapan bir tür yarı memur değil, aksine toprakların tasarruf hakkını icâre sözleşmesi çerçevesinde elde etmiş hukukî bir şahıstır. Dahası Ebussuûd’un icâre-i fâside yorumu sonraki tarihlerde diğer şeyhülislamlar ile taşra müftüleri tarafından da benimsenmiş ve ayrıca kanun kodlarına, fermanlara ve şer’iyye sicillerine de nihai bir tanımlama olarak girmiştir. Kürt Molla ile Vanî’nin Diyâr-ı Rum topraklarını miri değil, reayanın mülkü kabul ettiklerini ve bu nedenle toprakların miriye aidiyetini öngören yoruma tümüyle karşı çıktıklarını ikinci bölümde göstermiştim. Burada ise Ebussuûd’la ilgili incelememin ardından miri arazi

¹ Mundy, “The Nature of the Military Fief”, 163-164; Mundy - Smith, *Governing Property*, 16.

² Mundy, “The Nature of the Military Fief”, 164; Mundy - Smith, *Governing Property*, 16.

³ Mundy, “The Legal Status of the Cultivator”, 411; ayrıca bk. Mundy - Smith, *Governing Property*, 16; Mundy, “The Nature of the Military Fief”, 163-164. Mundy’nin iddiası literatürde sorgulanmadan alınılanmaktadır. Bir örnek olarak bk. Ivanyi, *Virtue, Piety and the Law*, 226.

sisteminin şeriata uygunluğunu kabul eden ama reayanın hukukî statüsüyle ilgili olarak onun öne sürdüğü icâre-i fâside görüşüne katılmayan Birgivî'nin kendi görüşünü ve ona yönelttiği eleştirisini ele alınacağım. Esasen Ebussuûd'un söz konusu görüşü, selefleri Kemalpaşazâde ile Çivizâde Muhyiddîn Mehmed'inkiyle önemli benzerlikler taşımaktadır. Bu açıdan hukukî söylemde sürekliliğe işaret etmek için aşağıda öncelikle bu iki şeyhülislamın problemi nasıl yorumladıklarına cevap arayacağım, ardından Ebussuûd'un fetvalarının ayrıntılı bir incelemesini yapacağım.

1. Kemalpaşazâde ve Çivizâde Muhyiddîn Mehmed

Ve sâhib-i tımar, berât veya tezkire ile [arazinin] hakk-ı karâr[ın]a müstahak olup reâyâ ve ekkârîne [onun hakk-ı] tasarrufunu satıp rûsûm-i örfiyesin ve hukûk-ı şer'îyesini alır. Bu kısmın ne sâhib-i tımâr ve ne mutasarrıf-ı arz, aslına ve rakabe-i arza mâlik olmadıkları için ne bey'î câizdir ve ne hibesi ve ne vakfiyyeti. Lakin icâre ve i'âresi câizdir.¹

Bu bölümün girişinde reayanın miri topraklarla ilişkisinin kavram çerçevesini ele aldığım bahisten de hatırlanacağı üzere Kemalpaşazâde'ye ait olan bu fetva, sultanın sipahiye miri toprakların rakabe mülkiyetini değil, sadece hakk-ı karârını, yani tasarruf hakkını devrettiğini ve onun da sahip olduğu bu hakkı reayaya “rûsûm-i örfiye ve hukuk-ı şer'îye” karşılığında sattığını ifade eder. Kemalpaşazâde'nin pratikte sipahi ile reaya arasında yapılan tapu sözleşmesini “tasarruf hakkının satımı” olarak açıklaması, bu sözleşmeyi bir tür “kira” ve reayayı da “miri toprakların kiracısı” olarak yorumladığına işaret eder. Zira onun da mensubu olduğu Hanefî hukuk geleneği, kira sözleşmesini “menfaatin bir ivaz karşılığında satımı”² olarak tanımlar ki “bir malın kullanılmasıyla oluşan yarar” manasına gelen “menfaat”³ ile alıntıda yer alan “hakk-ı karâr” veya “hakk-ı tasarruf” terimleri eş anlamlıdır. Ayrıca o, bu bakış açısının bir sonucu olarak söz konusu toprakların rakabe mülkiyetlerinin ne sipahiye ne de reayaya ait olduğunu⁴ ve dolayısıyla toprağın alım satım, hibe ve vakıf gibi mülkiyeti nakledici işlemlere konu edilemeyeceğini ama “alt kiralama” ve “ödünç verme” işlemlerine açık olduğunu söyler.

¹ *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Esad Efendi, 3597), 119a. Ayrıca bk. Beyazıt, 7912, 10a-b; *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 223), 36b.

² Serahsî, *el-Mebsût*, 15/74; 19/133.

³ Menfaat kavramı hakkında ayrıntılı bir inceleme için bk. Hasan Hacak, “Menfaat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/131-134.

⁴ Ali Akkirmânî, bunu benzer şekilde şöyle ifade etmiştir: “Sâhib-i tımar ve mutasarrıf-ı arz olan ra'îyyet, [arzin] rakabe[sine] ve aslına mâlik değillerdir.” Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 194b.

Bu da yine onun reayayı kiracı statüsünde kabul ettiği gösterir. Zira doktrine göre ev ve arazi gibi kullanımı kişiden kişiye aşırı değişiklik göstermeyen akarlarda kiracı alt kiralama hakkına sahiptir.¹

Çivizâde Muhyiddîn Mehmed ise bir fetvasında miri toprakları “ilk İslam fethi sırasında hazine malı haline getirilen arazi” olarak tanımlar² ve ardından reayanın söz konusu topraklarla ilişkisini şu sözlerle açıklar:

Arazinin tahammülüne göre bir miktar nesne takdir olunup reâyâyâ verilip alınan ücrettir. [Arazi] ne reâyânın ve ne sipahinin mülkü[dür] ... Ve bu araziden ‘öşür’ deyü alınan hakikatte öşür değildir ki kütübde mestûr olur; belki ecr-i misildir.³

Çivizâde’nin pratikte reayanın resm-i tapu, öşür ve resm-i çift gibi adlarla sipahiye yaptığı ödemeleri “ücret” olarak tanımlaması, Kemalpaşazâde gibi onun da tapu sözleşmesini “icâre” olarak yorumladığını göstermektedir. Ancak selefinin aksine Çivizâde, daha sonra Ebussuûd’un bazı fetvalarında⁴ da görüleceği üzere Osmanlı toplumunda insanların “öşür” adını verdiği şeyin “öşr-i şer’î” değil, “ecr-i misl” olduğunu vurgulayarak tapunun aslında “icâre-i fâside” olduğuna işaret eder. Zira emsal ücret veya piyasa ücreti anlamına gelen ecr-i misil, Hanefî mezhep doktrinine göre ancak icâre akdinin sıhhat şartlarındaki bir eksiklikten dolayı kusurlu (fâsid) olması durumunda gündeme gelmektedir.⁵ İcâre akdinin hukuken geçerli (sahih) olması için kiracının ödeyeceği ücretin ve elde edeceği menfaatin belli olması gerekmektedir.⁶ Toprağın icâresi söz konusu olduğunda menfaatin belli olması ise sürenin ve toprağa ekilecek ürünün belli olmasına veya kiracıya dilediğini ekme serbestisi tanınmasına bağlıdır.⁷ Osmanlı pratiğinde reaya, toprağa “envâ-ı hubûbâtta ve sair mevrûâtta her ne dilerse” ekebiliyordu⁸ ve onun sipahiye resm-i tapu, resm-i çift ve öşür ödemelerini ne zaman ve

¹ Merğînânî, *el-Hidâye*, 3/234.

² Çivizâde’nin kendi ifadesi şöyledir: “Arazi-i mîriye dedikleri ol arazidir ki, bir vilayet fetholdükde sahiplerinin mülkü olmak üzere ibkâ olunmaya ve gaziler beyninde kısmet dahi olunmaya, belki [mâl-i] beytülmal olmak üzere ibkâ olunur.” Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (Kadızzâde Mehmed, 251), 1a. Fetvanın anonim bir mecmuada yer alan başka bir kaydı için bk. Ankara: DİBMK, Yazma Eserler, 3968, 294a.

³ Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (Kadızzâde Mehmed, 251), 1a-2a. Ayrıca bk. DİBMK, Yazma Eserler, 3968, 294a.

⁴ “Mutasarrıf olan reayaya öşürde mislî ücret tayin edip icâre-i fâside tarîkiyle verip...” *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (Murad Molla, 1115), 34a.

⁵ “Fâsid icârede ödenmesi gereken ücret, ecr-i misildir.” Merğînânî, *el-Hidâye*, 3/237.

⁶ Merğînânî, *el-Hidâye*, 3/230.

⁷ Merğînânî, *el-Hidâye*, 3/230, 234.

⁸ Akgündüz, “Budın Eyâleti Kanunnâmesi”, 5/269.

ne kadar¹ yapacağı baştan belliydi, ancak tapu işlemi, kanun gereği süresiz yapıldığı için mezhep doktrininin yerleşik kuralları açısından kusurlu doğmuş oluyordu. Bu nedenle olsa gerek Çivizâde, Ebussuûd² gibi reayanın miri topraklarla ilişkisini “icâre-i fâside” olarak yorumladı.

2. Ebussuûd

İkinci bölümde de belirttiğim gibi 1530’lardan sonra imparatorluğun toprak mülkiyeti ve vergi hukuku sistemini şeriata göre açıklama çabalarına Kemalpaşazâde ile Çivizâde önemli katkılar sunmuşlarsa da aslında pratiği tüm yönleriyle ele alan ve nihai olarak yorumlayan isim Ebussuûd olmuştur. Bu süreçte Ebussuûd’u en çok meşgul eden problemlerden biri, reayanın miri topraklarla ilişkisinin hukukî doğasıydı. O, bu ilişkiyi bazı fetvalarında “âriyet”, bazılarında “icâre” veya “icâre-i fâside”, bazılarında ise “tefvîz” kavramı üzerinden açıkladı.

Âriyet ve icâre fetvalarının analizine geçmeden önce “tefvîz” kavramının 16-17. yüzyıllarda bu tür bağlamlarda nasıl algılandığı sorusuna cevap arayalım. Tespit edebildiğim kadarıyla Ebussuûd’un günümüze ulaşan fetvaları içerisinde reayanın miri topraklarla ilişkisini tefvîz kavramıyla ifade ettiği bir tane fetvası mevcuttur. Bu fetvada Memleket-i Rum’da reayanın mutasarrıfı olduğu toprakları alım satım, rehin, vedîa (emanet), şüf’a (ön alım) ve istibdâl (trampa) gibi işlemlere konu ettiği, bunun toplumda yaygın bir teâmül haline geldiği ve söz konusu işlemler için kâdılar tarafından hüccet düzenlendiği söylenerek bu uygulamanın şeriata uygun olup olmadığı sorulur. Soruyu ayrıntılı olarak cevaplayan Ebussuûd, reayanın elinde bulunan toprakların arz-ı öşriye veya arz-ı harâciye değil, arz-ı memleket olduğunu ve reayaya onların sadece tasarruf hakkının “tefvîz” edildiğini söyler.³

¹ Tapu resmi toprağın mevkiine, büyüklüğüne ve verimine göre sözleşme sırasında belirleniyordu. Çift resmi, genellikle mart ayı başlarında tahsil ediliyordu. Bu resmin miktarı bölgelere göre değişse de belli bir bölgede ne kadar ödenmesi gerektiği biliniyordu. Bk. Emecen, “Çift resmi”, 8/309-310. Öşrünün miktarı ise beşte bir veya sekizde bir gibi mahsulün belli bir oranı şeklinde ödeniyordu. Bu da sözleşme sırasında belliydi.

² Ebussuûd’un gerekçesi sözleşmenin süresiz yapılıyor olmasıydı: “Mutasarrıf olanların müddet-i tasarrufları muayyen olmamağın icâre-i fâside ile tasarruf ederler.” *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, 223), 34b.

³ Ebussuûd, cevabının devamında mutasarrıfın araziye ekip biçim harâc-ı mukâsesmesini öşür adı altında sipahiye ödediğini, ölmesi halinde oğlunun intikal hakkına ve kızının tapu hakkına sahip olduğunu, soruda belirtilen işlemlerden hiçbirini yapmaya yetkili olmadığını ama sipahinin izniyle arazi üzerindeki hakk-ı kararını başka birine devredebileceğini ve kâdıların söz konusu işlemler için verdikleri hüccetlerin hükümsüz olduğunu söyler. Bk. *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, 223), 37a; Ebussuûd Efendi, *Ma’rûzât*, 70.

Sözlükte “bir işi birinin sorumluluğuna verme, ısmarlama ve birini bir işe yetkilendirme” gibi manalara gelen tefvîz kelimesi, o dönemde teknik bir terim olarak tımar, tahrir eminliği, sancak beyliği ve vezirlik gibi idari görevlere atamalarda yaygın bir şekilde kullanılıyordu.¹ Bu nedenle olsa gerek Mundy, Ebussuûd’un reaya ile miri topraklar arasındaki ilişkiyi açıklarken kelimeyi yine bir tür idari görev ataması anlamında kullandığını varsaymış ve onu imparatorluğun yerel idari yapılanmasında sipahinin altında görev yapan bir tür ast-yarı memur olarak algıladığı sonucuna ulaşmıştır. Ancak Mundy’nin varsayımının aksine tefvîz, o döneme ait belgelerde miri toprakların tasarruf hakkının sipahi tarafından reaya devredilmesi bağlamında açıkça icâre anlamında kullanılıyordu. Mesela 16. yy. sonları ile 17. yy. başlarında yaşamış bir Osmanlı müderrisi ve müftüsü olan Ali Akkirmânî’ye² sorulan bir fetvada³ miri arazi mutasarrıfı olan Zeyd’in ölüp geride sadece kardeşi Amr’ı bıraktığı ve Amr’ın da söz konusu araziye “Bana irs-i şer’î ile intikal eylemiş mülkümdür” diye iddia ederek başka birine sattığı belirtilir ve bu satım işleminin geçerli (nâfiz) olup olmadığı sorulur. Akkirmânî, cevabında öncelikle miri arazinin rakabe mülkiyetinin hazineye ait olduğunu ve bu nedenle Amr’ın yaptığı satım işleminin geçerli olmadığını söyler ve ardından şunu da özellikle ekler: “Reâyâ ve mutasarrıfıne tefvîz olunan, icâre tarîkiyle [arazinin] hakk-ı karâr ve tasarrufudur.”⁴ Açıklamasına devamla miri arazinin miras, alım satım, şüf’a, rehin, hibe ve vakıf gibi işlemlere konu edilemeyeceğini belirten Akkirmânî, arazi hukukuyla ilgili diğer pek çok fetvasında yaptığı gibi bu fetvasının sonunda da “min aksâmi’l-arâzî ve ahkâmihâ li-şeyhayî’l-İslâm el-mevlâ İbn Kemal ve Ebussuûd”⁵ notunu düşer. Görüldüğü gibi Akkirmânî, Ebussuûd’dan alıntılandığı mezkûr fetvada tefvîz kavramının icâre anlamında olduğuna işaret eder.

¹ Tefvîzin idari görevlere atama anlamındaki kullanımları için örnek olarak bk. Akgündüz, *OK*, 3/33, 211; 8/40, 42, 334, 426; Yunus Mercimek, *96 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 36, 40.

² Eğitimi İstanbul’da tamamlayan Ali Efendi, “bazı medreselerde görev yaptıktan sonra 1000/ 1591-2 yılı civarında memleketi Akkirman’da Hacı İbrahim Medresesine müderris olarak atanmış ve kendisine müftülük yetkisi verilmiştir.” Atâî’nin aktarımına göre Ali Efendi’nin oldukça sağlam olan fetvaları birçok mecmuada kaydedilmiştir. Naklen bk. Şükrü Özen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 307-308.

³ Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 194a.

⁴ Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 194a.

⁵ Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 194a.

Açıkçası bu, diğer Osmanlı ulemasının fetvalarında da zaman zaman rastlanan bir kullanımdır.¹ Mesela 17. yy. başlarında yazıldığı anlaşılan *Ahkâmü'l-Arâzî* adlı anonim bir risalede “ilk İslam fetihleri sırasında hazine malı haline getirilmiş olan Rum ve Türk topraklarının reayaya icâre-i mu‘accele yoluyla tefvîz edildiği ama reayanın söz konusu toprakları ne kadar süreyle tasarruf edeceği belirsiz olduğu için bunun fâsid bir icâre olduğu” söylenir.²

Tefvîz, IV. Murad’ın 1034/1625 tarihli bir fermanında da aynı bağlamda yine icâre manasında kullanılır. Fermanın içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla selâtın vakfî statüsündeki araziler ile ev ve dükkân gibi yapıların tasarruf hakkının ferâğ yoluyla başka kişilere devredilmesi veya ölen mutasarrıfın tasarruf hakkının oğluna intikal etmesi halinde yeni mutasarrıfların bu durumu vakıf defterlerine kaydettirmeleri gerekiyordu ama görünüşe göre pratikte reaya bu kuralı genellikle göz ardı ediyordu. Nihayet sultan, yayınladığı fermanla kayıt işlemini üç ay mazeretsiz olarak ihmal edenlerin arazi, ev veya dükkânlarının mütevelliler tarafından başka kişilere “tefvîz ve icâr” edilmesini emretti.³

Diğer taraftan Mundy, Ebussuûd’un geç tarihli bazı fetvalarında miri toprakların reayanın elinde “vedîa” olarak bulunduğunu söylediğini öne sürer ama bunun için somut bir kanıt sunmaz. Açıkçası ben, başta Veli Yegân, Bozanzâde ve Çorlulu Sinan b. Ramazan’ın *Fetâvâ-yı Ebussuûd* mecmuaları olmak üzere onun fetvalarını içeren pek çok mecmua üzerinde yaptığım ayrıntılı okumalarımda ona ait bir vedîa fetvasına rastlayamadım. Esasen Hanefî mezhep doktrinine göre vedîa kelimesinin teknik bir terim olarak “bir kimseye menfaatlerinden yararlanmaksızın sadece koruması için emanet edilen mal” veya “bu amaçla yapılan sözleşme” anlamına geldiği⁴ düşünülürse onun reaya ile miri topraklar arasındaki ilişkiyi vedîa olarak yorumlaması zaten pratikle uyumlu olmazdı. Zira bilindiği gibi Osmanlı miri sisteminde reaya, imparatorluğun tarım

¹ Diğer fetvalar için örnek olarak bk. *Fetâvâ-yı Hoca Sa‘deddîn* (Şehid Ali Paşa, 2728), 31a; Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 63b; Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/444-445.

² Anonim, *Ahkâmü'l-Arâzî* (Esad Efendi, 1026), 62b. Eserin başka bir yerinde de benzer şekilde miri toprakların reayaya birtakım vergiler (rûsûm) karşılığında tefvîz edildiği ama bu vergilerin aslında toprakların icâre bedelleri (icârâtü’l-arâzî) olduğu belirtilir. Bk. 63a.

³ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/757. Tefvîz işleminin hukuken icâre olduğu anlayışı 19. yüzyılda da yaygın bir şekilde sürdürüldü. Nitekim 1858 tarihli Arazi Kanunnamesinin şârihleri bunu açıkça savundular. Mesela bu şârihlerden Atıf Bey şöyle der: “Arâzî-i mîriyenin taraf-ı mîriden tâliplerine tefvîzi ‘icâr’ demek olup tâliplerinden peşin alınan tapu denilen mebâlig icâre-i mu‘accele ve uşur ve humus gibi alınan hisse-i hâsılât veyahut icâre-i zemîn veya bedel-i öşür veya mukâtaa namlarıyla senevî alınan mikdâr-ı muayyen mebâlig icâre-i müecceledir.” Atıf Bey, *Kanunnâme-i Arazi Şerhi*, 32; ayrıca bk. Ali Haydar Efendi, *Şerh-i Cedîd li-Kânûni’l-Arazi*, 36; Eşref, *Külliyât-ı Şerh-i Kanun-i Arazi*, 88-90; Halil Cemaleddin, *Telhîs-i Ahkâm-ı Kanun-i Arazi* (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1329), 50.

⁴ İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-Kadîr*, 8/484-485.

topraklarını sadece bir tür emanet mal gibi elinde tutmuyordu, aksine tasarruf hakkına sahip olduğu toprakları ekip biçerek sipahiye “resm-i tapu”, “resm-i çift” ve “öşür” adı altında birtakım ödemeler yapıyor, üstelik dilediğinde tasarruf hakkını sipahinin kontrolünde başka kişilere satabiliyor ve öldüğünde oğluna miras olarak bırakabiliyordu. Ebussuûd, bazı fetvalarında reayanın mutasarrıfı olduğu toprağı başka birine âriyet veya vedîa olarak verebileceğini, bu işlemlerin bağlayıcı olmadığını ve toprağı dilediği zaman geri alabileceğini söyler.¹ Mundy, muhtemelen onun vedîa görüşünü söz konusu fetvalara dayandırmaktadır. Ancak bu çıkarım doğru değildir. Zira bunlar, reayanın tapu sözleşmesiyle elde etmiş olduğu tasarruf hakkını başka birine geçici olarak devretmesi veya toprağını başka birine emanet etmesiyle ilgilidir.

a. Ebussuûd’un Fetvalarında Çelişkili Görünüm

Mundy’nin iddiasının aksine tefvîzin icâre anlamında olduğu ve Ebussuûd’un problemi vedîa olarak yorumladığı bir fetvasının mevcut olmadığı göz önünde bulundurulursa onun konuyla ilgili iki tür fetvası var demektir: âriyet fetvası ve icâre/icâre-i fâside fetvası. “İcâre” ve “âriyet” terimleri birbirinin karşıtı olup sırasıyla bir malın menfaatinin ivazlı ve ivazsız olarak temlîki anlamına geldiği ve Ebussuûd’un konuyla ilgili fetvalarının hemen tamamının açık veya örtük bir biçimde aynı bölgenin, yani Diyâr-ı Rum topraklarının hukukî statüsüyle ilgili olduğu göz önünde bulundurulduğunda onun söz konusu fetvalarının çelişkili bir görünüm arz ettiği sonucuna varılabilir. Aşağıda bu fetvaların bir listesi verilmiştir:

A. Âriyet Fetvaları

1. Rakabe-i arz beytûlmâlindir. Onlara **âriyet** tarîkiyle verilmiştir.²
2. Bu diyârın âmme-i arâzîsi ... arz-ı memlekettir ki ashâbına temlîk olunmayıp **âriyet** üslubu üzere tasarruf edip...³

¹ “Vedîa komak ve âriyet vermek, bir hükm-i şer’î icâb eder nesne değildir. Reâyâ yerlerini kullanmaya yahut hıfzetmeye bir kimesneye verip dilediği vakit yine almaya kâdirlerdir.” Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/750.

² Aşık Çelebi, *Mi’râcü’l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 141b-142a.

³ Aşık Çelebi, *Mi’râcü’l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 119a-b; Ebussuûd Efendi, *Ma’rûzât*, 71.; *Ba’z-ı Fetâvâ-yı Ebussuûd*, haz. Anonim (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Camii, 685), 152b.

3. Padişah reayaya yerlerini temlik etmeyip **âriyet** tarîkiyle ellerinde kaldıysa niteki mutat budur.¹
4. Rakabe-i arz beytûlmâl-i Müslimîn için alıkonulup **âriyet** tarîkiyle reayanın tasarruflarında olup...²
5. Rakabe-i arazi beytûlmâl-i Müslimîn için alıkonulup reayaya **âriyet** tarîkiyle verilip...³

B. İcâre / İcâre-i Fâside Fetvaları

1. Rakabe-i arz beytûlmâlidir; ifrâz olunup mutasarrıf olanlara **icâre** tarîkiyle verilmiştir.⁴
2. Rakabe-i arz beytûlmâle ihrâz olunup mutasarrıf olanlara **icâre** tarîkiyle verilmiştir.⁵
3. Rakabe-i arz beytûlmâl-i Müslimîn için alıkonmuştur... Reayaya **icâre** üslubu üzere verilip...⁶
4. Beytûlmal için ifrâz olunup tasarruf edenlere **icâre** tarîkiyle verilmiştir.⁷
5. Rakabesi beytûlmâlidir; tasarrufu reayaya **icâre** tarîkiyle asıldan tapuya verilmiştir.⁸
6. Mutasarrıf olanların tasarrufları **icâre** tarîkiyledir.⁹
7. Mutasarrıf olanlara **icâre** ile verilmiştir.¹⁰
8. Tapuya almakla mülkü olmaz, **arz-ı müste'cere** hükmündedir.¹¹

¹ Anonim, *Kavânine Mûte'allik Fetâvâ*, Op. 1013, 29a-b.

² *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 223), 39b; Ömer Lütfî Barkan, "Budin Kanunu", XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 2001), 297; "Kânûn-i Cedîd", 1/749.

³ "Üsküp-Selanik Kanunnâmesi", 666; "Kânûn-i Cedîd", 1/756.

⁴ Akgündüz, *Ebussu'ûd Efendi Fetvaları*, 909.

⁵ Akgündüz, *Ebussu'ûd Efendi Fetvaları*, 910.

⁶ Ebussuûd Efendi, *Ma'rûzât*, 70; Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (Kadıızâde Mehmed, 251), 0b-1a.

⁷ Akgündüz, *Ebussu'ûd Efendi Fetvaları*, 910.

⁸ Ebussuûd Efendi, *Ma'rûzât*, 230; *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 223), 37a.

⁹ *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 223), 37a.

¹⁰ Anonim, *el-Fevâ'id ve'l-Fetâvâ* (Esad Efendi, 914), 353a.

¹¹ *Ba'z-ı Fetâvâ-yı Ebussuûd* (Yeni Camii, 685), 153b.

9. Resm-i tapu arzın **ücret-i mu‘accele-i şer‘iyesi** olmak mümkün iken gayr-i meşrû bâd-ı hevâya hamlolunmak hilâf-ı zâhirdir.¹
10. Hariçten tamire kâdir kimesnelere **ücret-i muaccele** alınıp tapuya verile.²
11. Hariçten tamire kâdir kimesnelere **ücret-i muaccele** alınıp tapuya verilip...³
12. Tapu nâmına alınan [akçe] **ücret-i mu‘accele**dir. Bu **icâre**, zamanı muayyen olmamağla **fâside** iken tecvîz olunur.⁴
13. Tapu adına verilen akçe **ücret-i mu‘accele**dir. Zaman-ı tasarrufları tayin olunmamağla **icâre-i fâsidedir**.⁵
14. Mutasarrıf olanların müddet-i tasarrufları muayyen olmamağın **icâre-i fâside** ile tasarruf ederler.⁶
15. Mutasarrıf olan reayaya öşürde misli ücret tayin edip **icâre-i fâside** tarîkiyle verip...⁷
16. Müddeti nâ-malum **icâre-i fâside** tarîkiyle tasarruf edip...⁸
17. Tapu **icâre-i fâsidedir**. Müddet-i tasarruf mechûle olduğu için şer‘an alıp âhara vermek câizdir, memnu değilse.⁹

Ebussuûd’un reayayı nihai olarak bir tür ast-yarı memur olarak algıladığını öne süren Mundy, onun bu “yeni” görüşünü fetvalarında icâreye göre daha sık tekrarladığını söyler¹⁰ ama bunun için de yine somut bir argüman sunmaz. Fakat yukarıda da görüldüğü üzere tespit edebildiğim kadarıyla Ebussuûd’un 1 tane¹¹ “tefvîz fetvası”, 5 tane “âriyet fetvası” ve 17 tane “icâre/icâre-i fâside fetvası” bulunmaktadır. Tefvîzin aslında icâre anlamında olduğunu kabul eden Ali Akkirmânî ve diğer 16-17. yy. ulemasının yorumları

¹ Anonim, *el-Fevâ'id ve'l-Fetâvâ* (Esad Efendi, 914), 353b.

² *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 223), 39b; ayrıca bk. Barkan, “Budin Kanunu”, 297.

³ Barkan, “Üsküp ve Selanik Kanunu”, 299.

⁴ Ebussuûd Efendi, *Ma'rûzât*, 230.

⁵ Akgündüz, “Kânûn-i Cedid”, 1/760.

⁶ *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 223), 34b.

⁷ *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (Murad Molla, 1115), 34a.

⁸ Bu cümle, Ebussuûd’un kaleme aldığı Üsküp-Selanik Kanunnamesinin kısmen revize edilmiş bir versiyonundan alıntılanmıştır. Bk. Esad Efendi 3782, 141a.

⁹ *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (Murad Molla, 1115), 345a.

¹⁰ Mundy, “The Nature of the Military Fief”, 163-164.

¹¹ Aslında Ebussuûd’un “tefvîz” kelimesini kullandığı başka fetvaları da vardır ama bu fetvalar, reayanın tasarruf hakkını başka bir kişiye devretmesiyle ilgilidir. Miri arazinin satımını şer‘an geçerli görmeyen Ebussuûd, kanaatime göre “yeni tür bir sözleşme” olarak gördüğü bu işlemi “ferâğ” ve “tefvîz” kavram ikilisiyle tanımlar. Bu fetvalar için bk. *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 223), 35b, 37a, 38b, 261a. Ferâğ ve tefvîz işlemini aşağıda ayrıca ele alacağım.

esas alındığında tespit edilen icâre fetvalarının sayısı 18 olmuş olur. Bu nicel veri, Mundy'nin iddiasının aksine Ebussuûd'un icâre veya icâre-i fâside görüşünü fetvalarında daha sık tekrar ettiğini göstermektedir.

Ebussuûd'un âriyet ve icâre fetvaları arasındaki çelişkiyi daha yakından gözlemlemek için onun Rumeli reayasıyla ilgili iki fetvasını inceleyebiliriz. Şeyhülislamın fetva katiplerinden Aşık Çelebi'nin (ö. 979/1572) *Mi'râcü'l-Eyâle*'sinde art arda aktardığı bu fetvaların tam metinleri aşağıda alıntılanmıştır:

Fetva I (Âriyet Fetvası): Rumili'nde reâyâ elinde olan arâzî-i öşriyyenin ve harâciyyenin bey'i ve rehni ve vedîası ve iâresi ve şüf'ası ve istibdâli üzerine teâmül-i nâs vâki olup kuzât hüccet vermeleri şer'î midir?

Cevap: Arz-ı öşriyye ve harâciyye ashâbının mülkü olur. Tasarrufât-ı mezkûre ve miras ve vakıf ve vasiyet cârî olur. Rumili'nin reayası elinde olan arazisi arâzî-i memlekettir; ne öşriyyedir ve ne harâciyyedir. Tasarruf eden reâyâ, ekkârlar menzilesindedir. Rakabe-i arz beytûlmâlidir. Onlara **âriyet tarîkiyle verilmiştir** ki ekip biçip harâc-ı muvazzafını çift akçesi adına verip harâc-ı mukâsesini öşür adına verirler. Bir raiyyet fevt olsa oğlu kalmasa ve kendi yerine durur kimesnesi kalmasa sipahi tapulayıp **bu tarîk ile** âhara verir, temlik kâdir değildir. Reâyâ hakk-ı karârın alıp tasarrufundan ferâğ eylese dahi sipahi tapu ile verir. Vedîa ve âriyet [için] bir hükm-i lâzım icap eylemez, reâyâ ona kâdirlerdir. Ama bey' ve rehin ve istibdâl meşrû değildir. Şuf'a dahi cârî olmaz.¹

Fetva II (İcâre Fetvası): Fî zamâninâ Rumili'nde olan reâyânın ellerinde olan arâzî-i öşriyyelerin ve harâciyyelerin bey'i ve rehni ve vedîa ve hibesi ve iâresi ve bey' olunduktan sonra şüf'â[nın] câriye olması ve istibdâl üzere teâmül-i nâs olup mukarrer olup kuzât dahi sicillerine kayıt ede gelmişlerdir. İnde'ş-şer' kuzât ettikleri nicedir şer'-i şerîfe muvâfık mıdır ve kânûn-ı sırf mıdır?

Cevap: Arz-ı merkûme ne öşriyye ve ne harâciyyedir, arz-ı memleketîdir. **Hîn-i fetih**te ne gânimîne kismet olunup öşriyye kılınmıştır ne ashâbına temlik olunup harâciyye-i sırf kılınmıştır. Belki rakabe-i arz, beytûlmâle ihrâz olunup mutasarrıf olanlara **icâre tarîki ile verilmiştir**. Ziraat ve hirâset edip harâc-ı muvazzafını ve harâc-ı mukâsesini verip tasarruf eder. Tahrîr olunan ahkâmın vedîa ve âriyetten kalanı şer'î değildir. Nâs içinde cârî olan bey' u şîrâ, vakf dükkanları icâre ile sâkin olanlar[ın] bey' ettikleri gibidir. Ve sipahi[den] izinsiz muâmelât külliyyen bâtıldır. Ama [reaya] hakk-ı tasarrufu için bir

¹ Aşık Çelebi, *Mi'râcü'l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 141b-142a. Fetvanın anonim bir mecmuadaki başka bir kaydı için bk. *Ba'z-ı Fetâvâ-yı Ebussuûd* (Yeni Camii, 685), 152a-b. Nüshalar arasında bazı küçük farklılıklar olup metnin inşasında her ikisinden de yararlanılmıştır.

miktar nesne mukâbelesinde feragat edip sonra sipahi tapu ile vermek şer‘-i şerîfe muhâlif değildir. [Sipahinin] aldığı akçe arzın **ücret-i mu‘accesidir**. Kuzât, mahza reâyânın verip almasına bey‘ u şirâ itlâk edip hüccet vermek asla şerîat-i şerîfeye muvâfık değildir. İnşâsı ve imzası dahi bâtıldır.¹

Fetvaların soru kısımlarında Rumeli topraklarının reaya arasında alım satım, rehin, vedîa, hibe, âriyet, şüf‘a ve istibdâl gibi işlemlere konu edildiği, bu durumun toplumda teâmül haline geldiği ve kâdıların söz konusu işlemleri mahkeme sicillerine kaydederek onayladığı söylenir ve bu uygulamanın “şer‘-i şerîfe muvafık” olup olmadığı sorulur. Fetvaların cevap kısımları ise “miri toprakların tanımı ve hukukî statüsü”, “sipahi ile reayanın miri topraklar üzerindeki hak ve yükümlükleri” ve “kâdıların miri toprakların işletilmesi sürecindeki rolleri” gibi Osmanlı miri sisteminin çeşitli problemleri hakkında önemli hukukî yorumlar içermektedir. Ancak burada bağlam gereği sadece Ebussuûd’un “reayanın miri topraklarla ilişkisinin hukukî niteliği” problemini nasıl ele aldığı üzerinde durulacaktır.

Belge		Fetva I	Fetva II
Reayanın Miri Topraklarla İlişkisinin Hukukî Niteliği	Fetih Sırasında	Âriyet	İcâre
	Sonraki Süreçte (Tapu)	Âriyet	İcâre

Tablo 2: Ebussuûd’un Âriyet ve İcâre Fetvaları

Tablo 2’de de görüldüğü üzere Ebussuûd, birinci fetvasının cevabında Rumeli topraklarının reayaya “âriyet tarîkiyle” ikincisinde ise “icâre tarîkiyle” verildiğini söyler ve bu açıdan fetih sırasında zilyet olan reaya ile toprakların tasarrufunu sonradan “tapu” yoluyla elde etmiş olan reaya arasında bir ayırım yapmaz. Zira o, söz konusu toprakların reayaya “âriyet tarîkiyle” verildiğini söylediği birinci fetvasının devamında arazi mutasarrıfının erkek soyunun tükenmesi veya hakk-ı tasarrufunu başka birine devretmek istemesi halinde sipahinin ilgili toprağı yeni mutasarrıfa “tapulayabileceğini” söyler ve

¹ Aşık Çelebi, *Mi‘râcü’l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 141a-b; ayrıca bk. Akgündüz, “Kânûn-i Cedid”, 1/750-751. Fetva Çorlulu’nun derlemesinde de yer almaktadır. Bk. *Fetâvâ-yı Ebussu‘ûd* (Yazma Eserler, 3407-I), 262b-263a. Nüshalar arasında bazı küçük farklılıklar olup metnin inşasında üç nüshadan da yararlanılmıştır.

bunu da yine âriyet olarak yorumlar: “Bir raiyyet fevt olsa, oğlu kalmasa ve kendi yerine durur kimesnesi kalmasa sipahi tapulayıp bu tarîk (yani âriyet)¹ ile âhara verir, temlîke kâdir değildir. Reâyâ hakk-ı karârın alıp tasarrufundan ferâğ eylese dahi sipahi tapu ile verir.” Diğer taraftan ikinci fetvasında aynı toprakların reayaya “hîn-i fetihtе” “icâre tarîkiyle” verildiğini söyleyen Ebussuûd, reayanın daha sonra “bir miktar nesne mukâbelesinde” hakk-ı tasarrufunu başka birine devretmek istediğinde sipahinin ilgili toprağı yeni mutasarrıfa tapu sözleşmesiyle verebileceğini belirtir ve bunun “şer‘-i şerîfe muhâlîf” olmadığını altını çizerek işlem sırasında sipahinin reayadan “tapu” adı altında aldığı şeyin gerçekte “ücret-i mu‘accele” olduğunu ifade eder. Bu açıklama biçimi, onun mezkûr fetvasında reayanın miri topraklarla ilişkisini sonraki süreçte de icâre olarak yorumladığına işaret eder. Aşık Çelebi, bu fetvaların “lafız ve mana bakımından birbirine yakın”² olduklarını söyler. Ancak bu tespit, genel olarak doğru olsa da reayanın hukukî statüsü ve miri topraklar üzerindeki hakkının kaynağı problemi açısından öyle görünmemektedir. Zira Ebussuûd, bu problemi birinci fetvada “âriyet”, ikincisinde ise “icâre” olarak yorumlamıştır.³

Ebussuûd’un Kanûnî Sultan Süleyman’a arz ettiği çeşitli fetvalarını derleyen *Ma‘rûzât* ile Aşık Çelebi’nin *Mi‘râcü’l-Eyâle*’sinde başka bir “âriyet” fetvası daha yer alır. Ebussuûd, bu fetvasında “Bi-hasebi’ş-şer‘i’ş-şerîf arz-ı harâciyye ve arz-ı oşriyye nedir? Tafsîlen beyân buyurulup müsâb oluna.” şeklindeki soruyu “Bu diyârın âmme-i arâzîsi ne oşrîdir ne harâcîdir; arz-ı memlekettir. Ashâbına temlik olunmayıp âriyet üslubu üzere raiyyet elinde durur.”⁴ sözleriyle cevaplar. Fetva “diyâr” sözcüğünün hangi coğrafyaya işaret ettiğine dair açık bir karine içermez, ancak soru ve cevapta kullanılan dilin mutlak oluşuna bakılırsa Ebussuûd’un onunla miri arazi sisteminin uygulandığı Anadolu ve/veya Rumeli topraklarını kastettiği söylenebilir. Öte yandan yukarıda Ebussuûd’un Rumeli topraklarının reayaya “icâre tarîkiyle” verildiğini söylediği fetvası, imparatorluğun toprak mülkiyeti ve vergi hukuku pratiğini düzenleyen *Kânûn-i Cedîd*’e de girmiştir.⁵ Ancak burada Ebussuûd, söz konusu fetvaya bir ek olarak kendisine

¹ Zira o, söz konusu fetvanın girişinde toprakların başlangıçta reayaya “âriyet tarîkiyle” verildiğini söylemiş ve ardından sonraki süreçte yeni mutasarrıflara da yine “bu tarikle” tapulandığını belirtmiştir.

² İfadenin aslı, “mütekâribü’l-lafz ve’l-ma‘nâ” şeklindedir. Bk. Aşık Çelebi, *Mi‘râcü’l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 141a.

³ Bu çelişkiye dikkat çeken başka bir çalışma için bk. Köksal, *Fıkıh ve siyaset*, 190.

⁴ Ebussuûd Efendi, *Ma‘rûzât*, 71; Aşık Çelebi, *Mi‘râcü’l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 119b; ayrıca bk. *Ba‘z-ı Fetâvâ-yı Ebussuûd* (Yeni Camii, 685), 152b.

⁵ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/751.

yöneltmiş olan “Bu surette Anadolu’da olan arazinin dahi ahkâmı... böyle midir?” şeklindeki başka bir soruyu “Bu arazinin ahkâmı [dahi] böyledir” diyerek cevaplar ve Rumeli’de olduğu gibi Anadolu’da da miri toprakların reayaya hem “hîn-i fetihtе” hem de sonraki süreçte “icâre tarîkiyle” verildiğini ifade eder.

Diğer taraftan yukarıdaki listede yer alan 4 numaralı âriyet fetvası ile 10 numaralı icâre fetvası ve 5 numaralı âriyet fetvası ile 11 numaralı icâre fetvası, sırasıyla 1541’de fethedilen Budin ile Sultan II. Selim’in tahta cülûsu münasebetiyle 976/1568-69’da yeniden tahriri yapılan Üsküp ve Selanik topraklarıyla ilgilidir. Ebussuûd, “Budin Kanunnamesi” ve “Üsküp ve Selanik Kanunnamesi” adlarıyla anılan bu fetvalarında söz konusu toprakların reayaya “hîn-i fetihtе” âriyet, sonraki süreçte ise icâre yoluyla verildiğini söyler. Ebussuûd’un reayanın Rumeli topraklarıyla ilişkisini yukarıda Aşık Çelebi’den alıntıladığım iki fetvasının birinde her iki süreçte de “âriyet”, diğerinde ise yine her iki süreçte de “icâre” olarak yorumladığı düşünülürse bu kanun metinlerinde onun probleme üçüncü bir yaklaşım getirdiği anlaşılır. Şimdi bu yaklaşımı daha yakından inceleyelim.

1541’de Osmanlı, Budin’i ilhak edince Kanûnî, o sırada Rumeli Kazaskeri olan Ebussuûd’dan yeni fethedilen bu bölgede uygulanacak olan toprak mülkiyeti ve vergi hukuku sisteminin şer’î esaslarını açıklayan bir fetva talep etmiş ve İnalıcık’ın tespitine göre bu fetva, bölgenin sonraki bir tahrir defterinin başına Budin Kanunnamesi başlığıyla eklenmiştir.¹ Metinde öncelikle Budin (Macaristan) halkının yerli yerinde bırakılacağına ve can güvenliklerinin sağlanacağına dair sultanın emrini bildiren Ebussuûd, ardından halkın mallarını iki kısma ayırarak her birinin mülkiyet ve vergilendirme açısından tabi olacağı yeni hukukî statüyü açıklar. Buna göre menkul mallar, şehir ve köylerdeki evler ile üzüm bağları ve meyve bahçelerindeki bina ve ağaçlar mülktür. Bu bakımdan söz konusu mallar, alım satım ve hibe gibi mülkiyeti nakledici işlemlere konu edilebilir ve miras hukuku hükümlerine göre vârislere intikal eder.² Ebussuûd, tarım topraklarının durumunu ise şu sözlerle açıklamıştır:

Ve ziraat ve hirâset edegeldikleri tarlaları dahi ellerinde mukarrer ola. Lakin ... mülk olmayıp belki sâir memâlik-i mahrûsede arz-ı miri demekle ma’rûfe olan “arazi-i memleket” kabilinden olup rakabe-i arzı beytûlmâl-i Müslimîn için alıkonulup âriyet

¹ İnalıcık, “Islamization of Ottoman Laws”, 155, dn. 1.

² Barkan, “Budin Kanunu”, 296-297; Akgündüz, “Budin Eyâleti Kanunnâmesi”, 5/268; *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, 223), 39a-b.

tarikiyle re‘ayânın tasarruflarında olup envâ‘-i hubûbdan ve sâir mevrû‘attan her ne dilerse ekip biçip “öşür” adına olan harâc-ı mukâsemesin ve sâir hukukun edâ edip nice dilerler ise istiğlâl edeler.

Mâdem ki, arzı ta‘îl etmeyip kemâ yenbağî ziraat ve hirâset ve ta‘mîr edip bî-kusûr hukûkun edâ eyleyeler, kimesne dahl ü taarruz eylemeye. Fevt oluncaya dek nice dilerlerse tasarruf edeler. Fevt oldukta oğulları kendiler makamlarına kâim olup tafsîl-i mezkûr üzerine tasarruf eyleyeler. Oğulları kalmaz ise sâir memâlik-i mahrûse gibi arazileri üslûb-i sâbık üzere yine hâriçten ta‘mîre kâdir kimesnelerden ücret-i mu‘accele alınıp tapu ile verile. Onlar dahi tafsîl-i sâbık üzere tasarruf edeler.

Ve bağlarının ve bahçelerinin yerleri dahi bu kabilden olup bağ ve bahçeleri harap oldukda yerleri sâir tarlaları gibi tasarruflarında ola, imâretleri gibi mülkleri olmak tevehhüm olunmaya!¹

Buna göre Budin’in tahıl ekimine ayrılmış olan toprakları, Orta Asya Hanefî hukuk geleneğine ait olan kavramsallaştırmayla “arz-ı memleket” ve “sâir memâlik-i mahrûsede” yaygın olan kullanımla “arz-ı miri” statüsünde olup rakabeleri beytûlmale aittir. Ancak söz konusu topraklar eski sahiplerinin ellerinde “âriyet” olarak kalmaya devam edecek ve onlar tarafından işlenecektir. Diledikleri ürünü ekmekte özgür olan Budin halkı, “öşür” adı altında toprakların “harâc-ı mukâseme”sini ve diğer yükümlüklerini yerine getirdikleri ve toprakları âtil bırakmadıkları sürece istedikleri gibi tasarrufta bulunabileceklerdir. Toprakları işleyenler öldüklerinde oğulları aynı hak ve yükümlüklerle kendilerinin yerine geçecek, ancak oğulları yoksa yine “sâir memâlik-i mahrûsede” uygulanageldiği üzere topraklar “tapu” adı verilen özel bir sözleşmeyle “ücret-i mu‘accele” alınıp yeni mutasarrıflara teslim edilecektir. Sadece tarım toprakları değil, aynı zamanda kasaba ve köylerdeki² üzüm bağları ile meyve bahçelerinin üzerinde bulunduğu topraklar da miriye aittir. Bu bakımdan eğer böyle bir toprak artık üzüm bağı veya meyve bahçesi olarak kullanılmayıp tarıma açılırsa o zaman o da yine miri sistemin kurallarına tabi olacaktır.³

¹ Barkan, “Budin Kanunu”, 297; Akgündüz, “Budin Eyâleti Kanunnâmesi”, 5/268-269; Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/748-749; *Fetâvâ-yı Ebussu‘ûd* (İsmihan Sultan, 223), 39b.

² Her ne kadar Ebussuûd, bu metinde açıkça belirtmemişse de şehirlerdeki ev ve dükkan gibi yapıların arsaları ile bağ ve bahçelerin toprakları miri değil, mülk kabul ediliyordu: “Şehir içinde [olan bir yer] sabân-gîr olsa dahi arz-ı mirî olmaz, mülktür.” *Kanunnâme* (Murad Molla, 1187), 64b. Ebussuûd’un bunu teyit eden bir fetvası için bk. Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/752. Ayrıca bk. Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Hafid Efendi, 98), 192a; 161b-162a.

³ Budin Kanunnamesi üzerine yapılan başka çalışmalar için bk. İnalcık, “Islamization of Ottoman Laws”, 156-157; Ömer Lütfi Barkan, “Caractère Religieux et Caractère Séculier des Institutions Ottomanes”,

Kanûnî'nin ölümü üzerine tahta geçen Sultan II. Selim, 976/1568-69'da Ebussuûd'u Üsküp ve Selanik şehirlerinin tahririyle görevlendirdi.¹ O tarihlerde şeyhülislam olan Ebussuûd, yaklaşık otuz yıl önce Budin için yaptığı gibi bu sefer de Üsküp ve Selanik şehirlerinde uygulanan toprak hukuku pratiğinin şeriatla uyumunu gösteren bir metin kaleme aldı ve "Üsküp ve Selanik Kanunnamesi" başlığını taşıyan bu metni sultanın emriyle tahrir defterinin girişine ekledi.² Klasik dönemde imparatorluğun toprak mülkiyeti ve vergi hukuku sisteminin en kapsamlı ve nihai yorumunu içeren bu metin, çeşitli açılardan incelenebilirse de ben burada onu yine sadece reayanın hukukî statüsü açısından ele alacağım. Ebussuûd'un buna ilişkin yorumunu içeren pasaj şöyledir:

Bu diyâr-ı bereket şî'ârın arazisi dahi bu üslup üzerine arz-ı memlekettir ki arz-ı miri demekle ma'rûfdur; reâyânın mülkleri değildir, âriyet tarîkiyle tasarruf edip ziraat ve hirâset edip öşür adına harâc-ı mukâsesinin ve çift akçesi adına harâc-ı muvazzafın verip mâdem ki ta'tîl etmeyip vücûh-i merkûme üzerine ta'mîr edip hukûkun edâ edeler kimesne dahl ü ta'arruz eylemeyip fevt oluncaya değin nice dilerler ise tasarruf edeler. Fevt olduklarında oğulları kendilerin makamlarına kâim olup tafsîl-i mezbûr üzerine tasarruf edeler. Oğulları kalmaz ise, hariçten ta'mîre kâdir kimesnelere ücret-i mu'accele alınıp tapuya verilip onlar dahi tafsîl-i sâbık üzere tasarruf edeler.³

Budin Kanunnamesinde yaptığı açıklamasıyla önemli benzerlikler taşıyan bu metinde Ebussuûd, "diyâr-ı bereket-şî'âr" sözüyle işaret ettiği Üsküp ve Selanik topraklarının "arz-ı miri" ve "arz-ı memleket" statüsünde olduğunu ve söz konusu toprakların fetih sırasında zilyet olan reayanın ellerinde "âriyet" yoluyla bırakıldığını söyler ve ardından, reayanın vergilerini ödedikleri ve toprakları âtıl bırakmadıkları sürece onları diledikleri gibi işleyebileceklerini, ancak erkek soylarının tükenmesi halinde ilgili toprakların "tapu" sözleşmesiyle ve bir "ücret-i mu'accele" karşılığında yeni mutasarrıflara devredilebileceğini belirtir.

Contributions à l'Histoire Économique et Sociale de l'Empire Ottoman (Collection Turcica III), (Louvain: Editions Peeters, 1981), 11-58; John R. Banes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire* (Leiden: E. J. Brill, 1987), 21-49; Imber, *Şeriattan Kanuna*, 133-135; Köksal, *Fıkıh ve siyaset*, 183-184.

¹ Bu bilgiyi Ebussuûd, belgenin girişinde vermektedir: "Bu fakire Vilâyet-i Rumeli'nde Livâ-i Üsküb ve Livâ-i Selanik tahrîri tefvîz buyuruldukda..." Akgündüz, "Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi", 7/665.

² Ebussuûd, yine Budin Kanunnamesinde yaptığı gibi metnin sonunda "Va'llâhü te'âlâ a'lemü ve ahkem: En doğrusunu Allah bilir ve en doğru hükmeden odur" hâtimesini zikretti ama bu sefer imza atmadı.

³ Ömer Lütfi Barkan, "Üsküp ve Selanik Kanunu", *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 2001), 299; Akgündüz, "Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi", 7/666; Akgündüz, "Kânûn-i Cedîd", 1/755-756.

Ebussuûd, bu kanun metinlerinde reayanın miri topraklarla ilişkisini iki aşamalı olarak ele almaktadır: biri, fetih sırasında toprakların eski sahiplerinin ellerinde bırakılması, diğeri ise sonraki süreçte ölüm veya âtil kalma gibi nedenlerle boşalan toprakların yeni mutasarrıflara tapuyla verilmesi. O, her iki belgede de birinci aşamada toprakların fetih sırasında zilyetlerin ellerinde “âriyet” olarak bırakıldığını söylerken, ikinci aşamada tapuyu “ücret-i mu‘accele” kabul edip toprağı bu yolla elde eden reayayı “kiracı” olarak yorumlar. Bu bakımdan reayanın miri topraklarla ilişkisinin aynı metinde “âriyet” ve “icâre” olarak açıklaması bir çelişki oluşturmaz.

Diğerk taraftan Ebussuûd’un bu ilişkiyi birinci aşamada âriyet olarak yorumlaması, büyük ihtimalle fetih sırasında zilyetlerden toprakların tasarrufu için “tapu” adı altında bir “giriş ücreti” talep edilmediğine işaret eder.¹ Zaten o da Budin Kanunnamesinde bu aşamada sadece halkın “ziraat ve hirâset edegeldikleri tarlalarının ellerinde mukarrer olacağını” söylemekle yetinmiştir. Eğer bunun için kendilerinden tapu talep edilmiş olsaydı aynı belgede sonraki süreç için yaptığı gibi bu bağlamda da onu açıkça belirtirdi. Dahası, onun sonraki süreçte reayadan tahsil edildiğini özellikle belirttiğı tapuyu ücret-i mu‘accele olarak tanımladığı göz önünde bulundurulursa eğer Budin halkından birinci aşamada da tapu talep edilmiş olsaydı, o zaman onların fetih sırasında miri topraklarla ilişkisini âriyet olarak değil, yine icâre olarak yorumlaması gerekirdi. Açıkçası Ebussuûd, Budin’in fethine şahit olmuştu ve muhtemelen orada fetih sırasında yapılan uygulamaların ayrıntıları hakkında yeterli bilgiye sahipti. Ancak Üsküp ve Selanik şehirleri, 14. yy. sonlarında, yani ondan yaklaşık iki yüzyıl önce fethedilmişti. Görünüşe göre o, Budin’de uygulanan sistemin yüzyıllar önce bu şehirlerde de uygulanmış olabileceğini varsaydı ve Budin için geliştirdiğı yorumu aynıyla onlara da uyguladı.

Bu bahsi kapatırken şunu da belirtmem gerekir ki Ebussuûd, yukarıda da görüldüğü üzere bazı fetvalarında tapu sözleşmesini “icâre-i fâside” kabul ediyordu. Açıkçası hukukî yorumlarında Hanefî mezhep doktrinine sıkı sıkıya bağlı olan Ebussuûd, bu ilişkiyi bir kere icâre olarak tanımlayınca, imparatorluğun tapu pratiğinde reayanın toprağı ne kadar süreyle tasarruf edeceği belirsiz olduğundan bunun aslında “fâsid” bir

¹ Kaya, Ebussuûd’un bu gibi bağlamlarda “âriyet” kelimesini teknik bir terim olarak “menfaatin ivazsız temlikî” anlamında kullanmadığını, aksine bununla yalnızca imparatorluk topraklarının rakabe mülkiyetinin reayaya değil, hazineye ait olduğunu vurgulamak istediğini öne sürer. Bk. Kaya, *İcâreteyn*, 64. Ancak icâre teriminin de aynı şekilde söz konusu toprakların rakabe mülkiyetlerinin hazineye ait olduğuna işaret ettiğı göz önünde bulundurulursa bu yorum, şeyhülislamın neden hîn-i fetih ile sonraki süreci birbirinden ayrı değerlendirdiğı ve ilkinî âriyet, ikincisini ise icâre üzerinden açıkladığı sorusunu cevapsız bırakmaktadır.

icâre olduğunu da söylemesi gerekiyordu. Fakat sorun şu ki, aynı doktrine göre fâsid icâre, her ne kadar “kazâen” ilgili malın fiili olarak kullanılması halinde ecr-i misil (emsal ücret) ödenmesini gerektirir¹ de “diyâneten” mâsiyet olduğu için sürdürülmemesi, aksine derhal fesih ve iptal edilmesi gereken² kusurlu bir sözleşmedir. Buna rağmen o, bir fetvasında tapunun “zamanı muayyen olmamağla fâside iken tecvîz” olunduğunu belirtir ama görüldüğü üzere muğlak bir dil kullanarak bunu “tecvîz” edenin şeriat mı, yoksa kanun mu olduğunu tasrih etmez. Şeriatın Hanefî yorumu, tapu sözleşmesini hukuken “fâsid” ve diyâneten “mâsiyet” olarak tanımladığına ve bu sebeple onun derhal sonlandırılması gerektiğini söylediğine göre bir Hanefî hukukçusu olarak Ebussuûd’un bu bağlamda mezhep doktrinine değil, irâde-i seniyyeye³ gönderme yaptığı anlaşılır. Zaten kendisine sorulan bir fetvada Zeyd-i sipahinin vekil-i mutlakı olan Amr’ın bir araziye Bekir’e tapuladığı söylenir ve Zeyd’in söz konusu araziye onun elinden alarak başka bir kişiye verip veremeyeceği sorulur. Ebussuûd cevabında “müddet-i tasarruf mechûle olduğu için” tapunun icâre-i fâside olduğunu ve bu nedenle “şer’an” Zeyd’in araziye Bekir’den alıp başkasına verebileceğini söyler ama “memnu değilse” diye de ekler.⁴ Bu ek, tapunun süresiz olarak yapılmasını öngören emr-i sultânîye gönderme yapar ve ona uyulması gerektiğini ifade eder.⁵ O, bu görüşünü daha açık bir biçimde ifade ettiği başka bir fetvasında tapunun yine aynı gerekçeyle “icâre-i fâside” olduğunu belirtir ve ardından “ama yeri ta’tîl etmeden ellerinden alıp âhara vermekten sipahi men olunmağın almaya şer’an kâdir değildir” der.⁶ Ancak bu durumda “nâ-meşrû olan nesneye emr-i sultânî olmaz”⁷ fetvasıyla tanınan Ebussuûd’un bu konuda sultanın şeriatla çelişkili

¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 16/45; Buhârî, *el-Muhît*, 7/471, 611.

² “Fâsid sözleşmenin fesih ve iptal edilmesi gerekir. Zira bu tür bir işe teşebbüs etmek mâsiyettir ve mâsiyette ısrar etmek de ayrı bir mâsiyettir.” Serahsî, *el-Mebsût*, 15/7; “Fâsid sözleşme mâsiyet olduğundan bir tür manevi necaset barındırır ve necasetten elde edilen kâr ancak tasadduk edilebilir.” Buhârî, *el-Muhît*, 7/142; “Fâsid sözleşme mâsiyettir ve Müslüman bir kişiden beklenen tavır mâsiyetten uzak durmasıdır.” Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye Şerhu’l-Hidâye* (Beyrut-Lübnan: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000), 8/367.

³ Arazi Kanunnamesi şârihlerinden Ali Haydar Efendi, aslında şer’an bir icâre-i fâside olan tapu sözleşmesinin taraflarca feshedilebileceğini ama bunun “kanunen menmu” olduğunu söyler. Bk. Ali Haydar Efendi, *Şerh-i Cedîd li-Kânûni’l-Arazi*, 37. O, reaya arasında bilâ bedel yapılan ferâğ işleminin de yine icâre-i fâside olduğunu ve onun adem-i feshinin de genel kurala aykırı olarak yine kanunen tecvîz olunduğunu belirtir. Bk. 206-207. Dönemin fetvalarında “tecvîz” kelimesi sultana veya onun kanunlarına nispetle de kullanılmaktadırlar: “Bi-hasebi’l-kânûn bey’i ve evlâd-ı zükûra irsi tecvîz olunmuştur.” *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Esad Efendi, 3597), 119a; ayrıca bk. Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 192a.

⁴ *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (Murad Molla, 1115), 345a.

⁵ “Raiyyet yerleri örfe muvâfık tapulandıktan sonra tapulayan kimesnenin ayruk (artık) elinden alınmaz. Tapu üzerine tapu olmaz, nikâh üzerine nikâh olmadığı gibi.” Akgündüz, *OK*, 7/341.

⁶ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/751-752.

⁷ Bu fetva, müste’menlerin zimmîlere karşı şahitliklerinin kabul edilmesini emreden bir fermanla ilgilidir. Bk. *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 223), 175b. Ebussuûd, Ayasofya vakıflarının kira bedellerinin

gibi görünen bir emrini nasıl olup da meşru kabul ettiğini açıklaması beklenirdi, ancak o, şaşırtıcı bir şekilde fetvalarında buna dair herhangi bir açıklama yapmaz.

Esasen dönemin iktisadi şartları ve Osmanlı'nın idari yapısı göz önünde bulundurulursa Ebussuûd'un bu meselede kanun ile şeriat arasındaki uyumu ne tür bir hukukî akıl yürütme üzerinden kurduğu tahmin edilebilir. Zira klasik çağda diğer tüm imparatorluklarda olduğu gibi Osmanlı'da da tarım ekonomisi hâkimdi ve devletin en büyük gelir kaynağını toprak vergileri oluşturuyordu. Bu açıdan verimli ve sürdürülebilir bir vergi sisteminin oluşturulması, merkezi yönetimin reaya tasarrufu altında bulunan topraklar için güçlü bir güvence vermesine bağlıydı. Çünkü aksi halde toprağının her an elinden alınabileceği endişesini taşıyan reaya, tarıma rağbet göstermez ve bu da vergi sisteminin tümüyle çökmesine yol açabilirdi. Neticede böyle bir durumda devletin idari yapısının çözülmesi ve toplumda ciddi bir altüst oluşun yaşanması kaçınılmazdı. Görünüşe göre Ebussuûd, Hanefî hukuk geleneğinin fâsid sözleşmeler için geliştirdiği söz konusu genel hukuk kuralına aykırı olan emr-i sultânîyi bu nedenle zaruret ve maslahat (kamu yararı) düşüncesi üzerinden meşru kabul etti. İkinci bölümden hatırlanacağı üzere o, zaten sultanın fetihle ele geçirilen toprakları tümüyle mirileştirme yetkisini de yine aynı düşünceyle savunuyordu.

Tapunun zarurete dayalı bir işlem olduğu anlayışı Ebussuûd'un çağdaşı Birgivî'nin yorumlarında daha belirgindir. Hatta Birgivî, reayanın miri toprakları ne kadar süreyle işleyeceği belirsiz olduğu için tapuyu icâre-i fâside kabul eden şeyhülislamı bu görüşü nedeniyle eleştirir.¹ Zira ona göre tapu, askerlerin hakkı olan haraç gelirlerinin korunması zarureti mebni bir işlemdir ve bu bakımdan onun fâsid bir icâre olarak tanımlanması doğru değildir.² Birgivî'nin yaklaşımını aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağım.

Benzer şekilde 19. yy. Dımaşk Hanefiliğinin en meşhur isimlerinden İbn Âbidîn, arâzî-i sultâniyyenin mamur hale getirilmesinin ancak çiftçilerin ellerinde ecr-i misil karşılığında sürekli olarak bırakılmasıyla mümkün olduğunu söyler ve bunu şu sözlerle gerekçelendirir:

ecr-i misle yükseltilmesine gerek olmadığını belirten başka bir ferman için de benzer şekilde “Emr-i sultânî ile nâ-meşrû olan nesne meşrû olmaz, haram olan nesne helal olmak yoktur” demiştir. Bk. Reşid Efendi, 1036, 48a. Ama Heyd, yine de şeriata aykırı pek çok emrin yayımlandığını ve kanunun yürürlüğe girdiğini öne sürer. Bk. Heyd, *Criminal Law*, 180.

¹ Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 218a.

² Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 218a.

Aksi halde köylüler orada ikamet etmezler. Zira onlar eğer işledikleri, su yollarını temizledikleri ve ağaçlandırdıkları toprakların bir gün ellerinden alınacağını ve oradan çıkarılacaklarını bilseler bunları yapmazlar ve orada ikamet etmezler. Bu bakımdan girdâr veya meşedd-i meskeye¹ sahip olmaları, ecr-i mislini ödemeleri ve üç yıl art arda âtil bırakmamaları şartıyla toprakların onların ellerinde süresiz olarak kalması, bir zaruret gereğidir.²

Son olarak Ebussuûd, her ne kadar tapu işlemini hukuken icâre-i fâside olarak yorumlasa da toplumda miri sistemin en temel unsurunu oluşturan bu işlemin meşruiyetine dair bir kafa karışıklığına yol açmamak için olsa gerek fetvalarında genellikle “fesâd” sorununa işaret etmeden toprakların reayaya mutlak olarak “icâre tarîkiyle” verildiğini söylemekle yetinmiştir.

b. Ebussuûd’un Hukukî Yorumunda Değişim: Âriyetten İcâre-i Fâsideye

Yukarıda da görüldüğü gibi Ebussuûd, Anadolu ve Rumeli’de reayanın miri topraklarla ilişkisinin hukukî niteliği problemini bazı fetvalarında “âriyet”, bazılarında ise “icâre” veya “icâre-i fâside” kavramlarıyla açıklamıştır. Âriyet ve icâre terimleri arasındaki karışıklık göz önünde bulundurulursa söz konusu fetvaların farklı tarihlere ait olduğu, diğer bir deyişle onun görüşünü zamanla değiştirdiği açıktır. Ancak Mundy’nin iddiasının aksine o, görüşünü âriyetten icâre-i fâsideye doğru değiştirmiştir.

Bu tespit çeşitli argümanlarla kanıtlanabilir. Her şeyden önce Tablo 3’de de görüldüğü üzere Ebussuûd’un konuyla ilgili yorumunu içeren 4 ayrı belgenin tarihlerini yaklaşık olarak da olsa tespit edebiliyoruz. Bu belgeler, Budin Kanunnamesi, Üsküp ve Selanik Kanunnamesi, onun bir fetvası ve Sivas Kanunnamesidir.

¹ Girdâr, toprağa sonradan eklenen ev ve değirmen gibi yapılar ile ağaçlara işaret eder. Bilâdüşşâm menşeli olan meşedd-i meske kavramı ise hakk-ı karâr ve hakk-ı tasarrufla eş anlamlıdır. Ayrıntılı bilgi için bu bölümün girişinde yer alan “Reayanın Miri Topraklarla İlişkisinin Kavram Çerçevesi” başlığına bakılabilir.

² Muhammed Emin b. Ömer İbn Âbidîn, “Tahrîru’l-İbâre fî Men Hüve Evlâ Bi’l-İcâre”, *Resâilü İbn Âbidîn* (Âlemü’l-Kütüb, ts.), 156; ayrıca bk. Kaya, *İcâreteyn*, 65.

Belge Türü		Budin Kanunnamesi	Üsküp ve Selanik Kanunnamesi	Fetva	Sivas Kanunnamesi
Belge Tarihi		1546'dan sonra	976/1568-69	Nisan 1568'den sonra	986/1578-79
Reayanın Miri Topraklarla İlişkisinin Hukukî Niteliği	Fetih Sırasında	Âriyet	Âriyet	İcâre-i Fâside	İcâre-i Fâside
	Sonraki Süreçte (Tapu)	İcâre	İcâre	İcâre-i Fâside	İcâre-i Fâside

Tablo 3: Ebussuûd'un Reayanın Hukukî Statüsüyle İlgili Fetvalarının Kronolojisi

1541'de Budin (Macaristan) bir Osmanlı mülkü haline getirilince Kanûnî, o sırada Rumeli Kazaskeri olan Ebussuûd'dan yeni fethedilen bu bölgede uygulanması planlanan miri arazi sisteminin şer'î temellerini açıklamasını istemişti.¹ İnalıcık'ın tespitine göre Budin Eyaleti'nin 1546 tarihli ilk tahrir defterinde yer almayan bu açıklama metni, yine Kanûnî devrinde yapılmış olan sonraki bir tahrir defterine “Budin Kanunnamesi” başlığıyla eklenmiştir.² Buna göre Ebussuûd, 1541'de sultana arz etmiş olduğu söz konusu fetvasını 1546'dan sonraki bir tarihte emr-i sultânî formunda yeniden düzenlemiş olmalıdır. Kanûnî'nin ardından yeni sultan II. Selim'in emriyle Üsküp ve Selanik şehirlerinin tahririni yapan Ebussuûd, hazırladığı defterin girişinde imparatorluğun toprak tasarruf sistemini daha kapsamlı ve sistematik bir şekilde tekrar yorumlamıştır. Barkan'ın “Üsküp ve Selanik Kanunu” başlığıyla yayımladığı bu metin, 976/1568-69 tarihlidir.³ Ebussuûd, her iki kanun metninde de reayanın miri topraklarla ilişkisini fetih sırasında “âriyet”, sonraki süreçte ise “icâre” olarak açıklamıştır.

Üçüncü belge bir fetvadır. Ebussuûd, burada imparatorluk topraklarının aslı itibariyle haraç arazisi statüsünde olduğunu ama fetih sırasında kimseye temlik edilmediğini, aksine hazine malı haline getirilerek eski sahiplerine “icâre tarîkiyle”

¹ İnalıcık, “Islamization of Ottoman Laws”, 155; ayrıca bk. Akgündüz, “Budin Eyâleti Kanunnâmesi”, 5/267; Imber, *Şeriattan Kanuna*, 133.

² İnalıcık, “Islamization of Ottoman Laws”, 155, dn. 1. Akgündüz ise Ebussuûd'un söz konusu kanunnameyi 1541-1545 arasındaki bir tarihte Rumeli Kazaskeri olarak yazıp tahrir defterinin girişine eklemiş olabileceğini söyler. Bk. Akgündüz, “Budin Eyâleti Kanunnâmesi”, 5/267. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi metin, 1546 tarihli Budin tahrir defterinin girişinde mevcut değildir.

³ Barkan, “Budin Kanunu”, 297.

verildiğini, onların toprakları diledikleri gibi ekip biçim sipahilere öşür ve çift akçesi adı altında sırasıyla “harâc-ı mukâseme” ve “harâc-ı muvazzaf” ödediklerini, ölmeleri halinde oğullarının intikal hakkına ve kızlarının tapu hakkına sahip olduğunu, ancak geride ne oğullarını ne de kızlarını bıraktıklarında toprakların tapu adı verilen bir “ücret-i mua‘ccale” karşılığında “âhara icâreye” verildiğini söyler ve bu işlemi “[reayanın] zaman-ı tasarrufları beyan olunmamağın icâre-i fâside” olarak tanımlar.¹ Osmanlı miri sisteminde kızlara tapu hakkı ilk defa Nisan 1568’de tanınmıştır.² Şu halde söz konusu fetva daha sonraki bir tarihe ait olmalıdır.

Dördüncü ve son belge ise Sivas Kanunnamesidir. 977/1569-70’te Sivas merkezli Eyâlet-i Rûm sancağının tahririyle görevlendirilen Trabzon sancakbeyi Ömer Bey, hazırladığı mufassal defterin başına Sivas Kanunnamesi başlığıyla imparatorluğun toprak tasarruf sistemini hukukî açıdan yorumlayan bir metin eklemiştir. Ömer Bey, Ebussuûd’un ölümünden sadece 4 yıl sonra 986/1578-79 tarihinde yazmış olduğu bu metinde büyük ölçüde Üsküp ve Selanik Kanunnamesini iktibas etmiş ama aynı zamanda onu reayanın hukukî statüsü açısından revize etmiştir. Zira yukarıda Nisan 1568’den sonraki bir tarihe ait olduğu tespit edilen fetvada olduğu gibi burada da reayanın miri topraklarla ilişkisi hem fetih sırasında hem de sonraki süreçte “icâre-i fâside” olarak yorumlanmıştır.³ Oysa Ebussuûd, bunu Üsküp ve Selanik Kanunnamesinde fetih sırasında “âriyet”, sonraki süreçte ise “icâre” kavramlarıyla açıklamıştı. Bu kanun metni, daha sonra başına “Memâlik-i İslâmiyyede vâki [olan] arazinin aksâm ü ahvâlin beyan için merhum Ebussuûd Efendi’nin vazettiği Türkî risâledir”⁴ notu eklenerek risale formunda da dolaşıma sokulmuştur.

Tarihleri yaklaşık olarak da olsa tespit edilebilen bu belgeler Ebussuûd’un reayanın hukukî statüsüyle ilgili görüşünü hangi tarihlerde ve hangi yönde değiştirdiği sorusunun cevaplanmasına imkân tanır. Anlaşıldığı kadarıyla o, 1541’de Budin’in fethinden 1568-69’da Üsküp ve Selanik Kanunnamesini yazıncaya kadar problemi fetih

¹ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/751-752.

² “İmdi, bu makûle oğlu kalmayan müteveffanın yerleri tapu ile tâlibe olan kızlarına bî-garaz müslümanlar[ın] takdir ettikleri tapu ile verilmek 975 Zilkade’si gurreinde ferman olunmuştu.” Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/765. Üskübî, bu tarihi 7 Cemâziyelâhir 975/9 Aralık 1567 olarak kaydeder. Bk. Üskübî, *Zahîru’l-Kuzât* (Esad Efendi, 852), 76b. Barkan’ın Aşîr Efendi 1004’te kayıtlı olduğunu söylediği bir kanun metnine göre bu tarih, 27 Cemâziyelâhir 975/29 Aralık 1567’dir. Bk. Barkan, “Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, 312. Ancak Aşîr Efendi koleksiyonunda bu numarayla kayıtlı bir eser bulunmamaktadır.

³ Akgündüz, “Sivas Kanunnâmesi”, 8/427.

⁴ Ebussuûd, *Risâle fî Aksâmi’l-Arâzi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 615), 58a.

sırasında âriyet, sonraki süreçte ise icâre olarak yorumlamayı sürdürdü ama Nisan 1568'i takip eden bir tarihte görüşünü değiştirip söz konusu ilişkiyi artık her iki süreçte de "icâre-i fâside" olarak yorumlamaya başladı. Ömer Bey'in Sivas Kanunnamesinde Üsküp ve Selanik Kanunnamesini bu açıdan revize ederek iktibas etmesinden de anlaşıldığı üzere onun konuyla ilgili en son görüşü icâre-i fâsideydi.

Ebussuûd'un görüşünü âriyetten icâre-i fâsideye doğru değiştirdiğini Birgivî de doğrulamaktadır. İkinci bölümde de işaret ettiğim gibi Birgivî, *et-Tarîka*'nın sonunda imparatorluk topraklarının hukukî statüsü ve sultan, sipahi ve reayanın bu topraklarla ilişkisi hakkında etraflı bir inceleme yapar. Aşağıda bu incelemeyi ayrıntı olarak ele alacağım. Burada şu kadarını ifade etmeliyim ki Birgivî, reayanın miri topraklarla ilişkisini "zaruret temelli mülkiyet" veya "zaruret temelli icâre" olarak yorumlar ve kendi görüşünü çeşitli argümanlarla temellendirdikten sonra tapunun icâre-i fâside kabul edilmesinin "gerçekten hiçbir temeli olmayan yanlış bir görüş"¹ olduğunu söyleyerek karşı görüş sahibini eleştirmeye başlar. Birgivî *et-Tarîka*'nın metninde bu karşı görüş sahibinin adını tasrih etmez, ancak eserinin ilgili yerine düştüğü bir minhüvât kaydında söz konusu kişinin Ebussuûd olduğunu ve aslında onun reayanın miri topraklar üzerindeki hakkının kaynağına ilişkin görüşünü âriyetten icâre-i fâsideye doğru değiştirdiğini söyler:

Bu, zamanımızın müftüsü Ebussuûd'a yönelik bir eleştiridir. Zira miri toprakların satımını icâre-i fâside olarak gören kişi odur. Esasen kendisi önceleri miri toprakların zilyetlerin ellerinde "âriyet" olarak bulunduğunu, bu nedenle onların söz konusu toprakları satmalarının bâtıl ve aldıkları satım bedelinin haram olduğunu söylemiş ve bu yönde fetva vermiş,² ancak daha sonra bu satım işlemini "icâre-i fâside" olarak yorumlamıştır.³

et-Tarîka'nın ferağ kaydına göre eserin tamamlandığı tarih, 17 Şaban 980/23 Aralık 1572'dir.⁴ Ayrıca yukarıda da ifade edildiği gibi miri topraklarla ilgili

¹ Birgivî, *et-Tarîka*, 560.

² Ebussuûd'un miri toprakların reayanın elinde âriyet olarak bulunduğunu ve bu toprakların alım satım gibi mülkiyeti nakleden işlemlere konu edilmesinin bâtıl olduğunu söylediği fetvaları için bk. Ebussuûd Efendi, *Ma'rûzât*, 71; Aşık Çelebi, *Mi'râcü'l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 119a-b, 141b-142a.

³ [هو] ردُّ لمفتي زماننا أبي السعود؛ إذ هو الجاعل، ذهب إليه بعد قوله وإفتائه: بأن الأراضي في أيدي أصحابها عارية؛ فيبيعهم باطل، "والثمن حرام." Birgivî'nin minhüvât kayıtlarını içeren nüshalar için bk. Mehmed b. Pir Ali el-Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1060), 141a; Ayasofya, 1955, 218a. Bu yazmaları benimle paylaşan Aziz Ençakar'a teşekkür ederim. Bunun Birgivî'ye ait bir minhüvât kaydı olduğuna dair ayrıca bk. İbn Allân, *el-Mevâhibü'l-Fethiyye* (Esad Efendi, 1530), 318a; Bursevî, *el-Vesiletü'l-Ahmediyye* (A-Tekelioğlu, 435), 277a.

⁴ Birgivî, *et-Tarîka* "تم تصنيفه بعون الله تعالى وتوفيقه ليلة الأربعاء في يوم السابع عشر من شعبان سنة ثمانين وتسعمائة" (Carullah, 1060), 141b.

değerlendirmelerini eserin bitimine birkaç varak kala yapan Birgivî, orada başka bir bağlamda söz konusu satırları yazdığı tarihin 980¹ olduğunu söyler. Ayrıca şârihler, onun konuya giriş yaparken kurduğu “zamanımızda toprakların durumu hayli karmaşıktır”² cümlesinde geçen “zamanımızda” kelimesinin yanına tarihi yine 980 olarak not etmişlerdir.³ Şu halde mezkûr minhüvât kaydı ya eserin tamamlandığı tarihe veya Birgivî’nin Eylül 1573’te vefat ettiği düşünülürse sonraki yakın bir tarihe ait olmalıdır. Bu eleştirinin yapıldığı sırada hayatta olan Ebussuûd, kısa bir süre sonra 5 Cemâziyelevvel 982/23 Ağustos 1574 tarihinde vefat etmiştir. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda Ebussuûd’un reayanın hukukî statüsüyle ilgili nihai görüşünün icâre-i fâside olduğu anlaşılmaktadır.

Ebussuûd’un görüşünü zaman içerisinde değiştirdiği ve reayanın hukukî statüsünü nihai olarak icâre-i fâside olarak yorumladığı bilgisi, 19. yy. başlarına kadar *et-Tarîka* şârihleri tarafından ya Birgivî’ye ait bir minhüvât kaydı olarak⁴ ya da ona nispet edilmeksizin sadece açıklayıcı bir not olarak⁵ aktarılmaya devam etmiştir. Ayrıca 18. yüzyılın ilk yarısında İbrahim Halebî’nin (ö. 956/1549) *Mülteka’l-Ebhur*’u üzerine bir şerh yazan İzmirî Mevlânâ Mehmed de eserinde bu bilgiyi aktarmaktadır.⁶

Bütün bunlar, Ebussuûd’un reayanın miri topraklarla ilişkisini düzenleyen tapu sözleşmesini muhtemelen Rumeli kazaskerliğinin erken dönemlerine rastlayan tarihlerde âriyet olarak yorumladığını, ancak çok geçmeden bu görüşünü revize ettiğini ve onu şeyhülislamlığı boyunca icâre veya icâre-i fâside olarak açıkladığını, diğer taraftan miri toprakların fetih sırasında eski sahiplerinin ellerinde bırakılmasının hukukî niteliğine dair

¹ Birgivî, *et-Tarîka*, 557. “وقد بلغ التاريخ اليوم تسعمائة وثمانين”

² Birgivî, *et-Tarîka*, 559.

³ İbn Allân, *el-Mevâhibü’l-Fethiyye* (Esad Efendi, 1530), 316b; Kayserî, *Künûzü’r-Rumûz* (Ayasofya, 1889), 682a.

⁴ Örnek olarak bk. İbn Allân, *el-Mevâhibü’l-Fethiyye* (Esad Efendi, 1530), 318a; Bursevî, *el-Vesiletü’l-Ahmediyye* (A-Tekelioğlu, 435), 277a; Samakovî, *Şerhu’t-Tarikati’l-Muhammediyye* (Hamidiye, 660), 377a.

⁵ Örnek olarak bk. Sührânî, *et-Tahkik ve’t-Tevfik* (Hacı Beşir Ağa, 362), 510b; Çatalcavî, *el-Hüseyniyye* (Nuruosmaniye, 2443), 641b.

⁶ قوله: "وأما جعل بيعها إجارة فاسدة" أورد على مولانا أبي السعود؛ فإنه قال: إن أراضي المملكة في أيدي أصحابها عارية؛ فبيعهم باطل، والثلث حرام، وأفتى به، ثم رجع عنه، وقال: إن بيعها إجارة فاسدة يحل أجر المثل للموخر. Birgivî bu sözlerini Molla Ebussuûd’a yönelik bir eleştiri olarak zikretmiştir. Çünkü o, önceleri arâz-i memleketin zilyetlerin ellerinde âriyet olarak bulunduğunu ve bu nedenle onların söz konusu toprakları satmalarının bâtıl ve satım bedelinin kendilerine haram olduğunu söylemiş ve bu yönde fetva vermiş, ancak daha sonra bu görüşünden rücû ederek miri toprakların satımının aslında icâre-i fâside olduğuna ve ecr-i mislin icâreye veren kişi için helal olduğuna hükmetmiştir.” İzmirî, *Kemâlû’d-Dirâye*, 5/181. Aşağıda da görüleceği üzere reayanın hukukî statüsü tartışmasında Birgivî ile Ebussuûd arasında bir tür hakemlik yapan İzmirî, eserinde tarafların argümanlarını etraflıca ele almaktadır. Bk. 5/174-197.

yorumunu da Nisan 1568'den sonraki bir tarihte deðiřtirdiğini ve bunu da artık âriyet değil, yine icâre-i fâside olarak açıkladığını göstermektedir.

Ebussuûd'un "icâre-i fâside" yorumu, sonraki asırlarda Birgivî ve diğer bazı istisnai figürler dışında ulema tarafından nihai ve kesin bir tanımlama olarak kabul edildi. Nitekim onun ölümünden sonra şeyhülislamlardan taşra müftülerine kadar her seviyeden pek çok âlim, sipahi ile reaya arasındaki ilişkiyi kuran, diğer bir deyişle reayanın miri topraklar üzerindeki hakkının kaynağını oluşturan "tapu" veya sonraki yaygın kullanımla "tefvîz"¹ sözleşmesini icâre-i fâside olarak açıkladı.² Bu, sadece ulemanın fetvalarında görülen bir tanımlama değildi, aynı zamanda kanunnamelerden³ şer'iyeye sicillerine⁴ ve mühimme defterlerine⁵ kadar farklı türden resmî belgelerde bu sözleşme artık standart bir biçimde icâre veya icâre-i fâside olarak tanımlandı. Tapunun hukuken "ücret-i mu'accele" olduğu söylemi, nihayet 19. yy. ortalarında yürürlüğe giren Arazi Kanunnamesinde de yer aldı.⁶

3. Birgivî Mehmed

Ebussuûd'un Osmanlı toprak tasarruf sistemiyle ilgili görüşleri 16. ve 17. yüzyıllarda bazı istisnai figürler tarafından tümüyle veya kısmen reddedildi. İkinci bölümden hatırlanacağı üzere Kürd Molla ve Vanî Mehmed Efendi, Diyâr-ı Rum topraklarının miri değil, reayanın mülkü olduğunu öne sürdükleri için onun görüşlerine tümünden karşı çıktılar. Toprakların miri doğasını kabul eden Birgivî ise, bunu büyük

¹ Ebussuûd, sonrasında tefvîz sözleşmesinin icâre-i fâside olarak yorumlandığını gösteren belgeler için bu bahsin girişine bakılabilir.

² "Sipâhi emîn-i beytûlmaldır, arz-ı mezkûrenin tasarrufunu icâre tarîkiyle her kime tapuya verdi ise bilâ-müzâhim tasarruf eder." Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 191b, 193a, 193b, 194a, 194b; ayrıca bk. *Fetâvâ-yı Hoca Sa'deddîn* (Şehid Ali Paşa, 2728), 92a; Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 63b; Akgündüz, "Kânûn-i Cedîd", 1/781, 802; Üskübî, "Zahîru'l-Kuzât", 9/406; Sivâsî, *el-Ferâ'id* (Ayasofya, 1282), 319b; Şeyhîzâde Abdurrahman b. Mehmed, *Mecma'u'l-Enhür*, 2/461; Anonim, *Ahkâmü'l-Arâzî* (Esad Efendi, 1026), 64a.

³ "Tapu ücret-i mu'accelede... sâirlerinde bî-garaz Müslümanlar takdir ettiği icâre-i mu'accelesin resm-i tapu deyü alır. Kânûn-ı sultânî der-zaman-ı Sultan Murad Han." Akgündüz, "Kânûn-i Cedîd", 1/760. Mukaddimesinde "1182 (1768-69) senesinde Medine-i Ankara'da nâibü's-şer' olan Fındıklılı Süleyman Efendi" tarafından Süleyman Kanunnamesinden derlendiği belirtilen bir kanun metninde de tapunun "icâre-i fâside" olduğu kaydedilmiştir. Bk. *Kanunnâme* (Murad Molla, 1187), 64a-b. Diğer örnekler için ayrıca bk. Akgündüz, *OK*, 8/118, 427; Barkan, *Kanunlar*, 326.

⁴ *İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil*, 18/456; ayrıca bk. *Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil*, 8/295.

⁵ Örnek olarak bk. Ercan Alan, *95 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil, Transkripsiyon ve Özet)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 13.

⁶ "Tapu, hakk-ı tasarruf mukâbilinde verilen [ücret-i] mu'accelede ki cânib-i mîrî için memuru tarafından ahz ü istifâ kılınır." Arazi Kanunnamesi, md. 3. Yukarıda da ifade edildiği üzere tefvîz sözleşmesi de kanunnamenin şârihleri tarafından genellikle "icâre-i fâside" olarak yorumlandı. Bk. Atıf Bey, *Kanunnâme-i Arazi Şerhi*, 32; ayrıca bk. Ali Haydar Efendi, *Şerh-i Cedîd li-Kânûni'l-Arazi*, 36; Eşref, *Külliyât-ı Şerh-i Kanun-i Arazi*, 88-90; Cemaleddin, *Telhîs-i Ahkâm*, 50.

ölçüde şeyhülislamın geliştirdiği söylem ve argümanlar üzerinden savundu, ancak onun reayanın hukukî statüsünü “icâre-i fâside” yorumlamasını sert bir dille eleştirdi. Burada önce Birgivî’nin konuyla ilgili kendi yaklaşımını, sonra da Ebussuûd’a yönelttiği eleştiriyi ele alacağım.

a. Reayanın Hukukî Statüsü için Yeni bir Yorum: Zaruret Temelli Mülkiyet veya Zaruret Temelli Kiracılık

et-Tarîka’nın sonunda vakıf ve hazine görevlilerinin sofralarından uzak durulmasıyla ilgili bir bahis yer alır. Birgivî, burada söz konusu görevlilerin kazançlarının şüpheli olduğuna işaret eder, ancak Asr-ı Saadet’ten uzaklaştıkça zamanın giderek daha da kötüleştiğine dikkat çeker ve artık ihtiyatı esas alıp şüpheli şeylerden sakınmanın mümkün olmadığı bir dönemi yaşadıklarını söyler.¹ Ona göre bunun çeşitli nedenleri² vardır ve bunlardan biri de insanların geçim kaynağı olan imparatorluk topraklarının hukukî statüsünün aşırı muğlak oluşudur. Bu durumu “zamanımızda toprakların durumu hayli karmaşıktır”³ sözüyle ifade eden Birgivî, ardından toprakların hukukî statüsü ve onların işlenmesi sürecine katılan üç aktörün, yani sultan, sipahi ve reayanın haklarının hukukî niteliği gibi bu çalışmanın temel problemlerini de içeren etraflı bir analiz yapar.⁴

Öte yandan kendisine sorulan bir fetvada tarım topraklarının sipahi ile reaya arasında ve reayanın kendi içinde bey‘ u şîrâ lafızlarıyla alınıp satıldığı söylenerek bu işlemlerin topraklar üzerinde gerçek bir mülkiyet hakkı doğurup doğurmadığı ve satım bedeli olarak alınan akçelerin helal olup olmadığı sorulur. Birgivî, nispeten uzun olan cevabına toprakların miri doğasını vurgulayarak başlar ve ardından yine sultan, sipahi ve reayanın onlarla ilişkisini hemen tüm yönleriyle ama bu sefer özlü bir biçimde ele alır.⁵

¹ Birgivî bu kanaatini desteklemek için Ebü'l-Leys es-Semerkandî ile Kâdıhan’ın sırasıyla “Eğer bir adamın kazancının çoğu helal ise hediyesi kabul edilebilir ve kendisiyle muamele yapılabilir.” ve “Zamanımız şüpheli şeylerden sakınma zamanı değildir. Artık Müslümana düşen, apaçık haramlardan uzak durmaktır.” dediğini aktarır ve ardından şunu da ekler “Onlar, [hicrî] 600 yılından önce yaşamışlardı. Bugün ise tarih 980 yılına ulaştı. Hz. Peygamber devrinden uzaklaştıkça bozulmanın ve değişimin giderek daha da arttığı bilinen bir husustur.” Birgivî, *et-Tarîka*, 556-557.

² Diğer nedenler, tüccar, sanatkar, işçi ve ortakların şeriatın kuralları konusunda aşırı bilgisiz olması ve gasp, hırsızlık, hıyanet ve sahtekarlık gibi haksızlıkların yaygınlaşması ve parada tağşış yapılmasıdır. Birgivî, *et-Tarîka*, 558-559.

³ “وأمر الأراضي في زماننا مشوّش جداً.” Birgivî, *et-Tarîka*, 559. Birgivî’nin analizi üzerine yapılan başka değerlendirmeler için bk. Bk. Mundy - Smith, *Governing Property*, 16-19; Ivanyi, *Virtue, Piety and the Law*, 222-232.

⁴ Birgivî, *et-Tarîka*, 559-561.

⁵ Fetvanın üç farklı nüshası için bk. Birgivî, *el-Fetâva’r-Reddiyye* (A. Tekelioğlu, 870), 14b; ayrıca bk. A. Tekelioğlu, 852, 111b-112b; Çelebi Abdullah, 401, 50a-b.

Esas itibariyle bu iki belgeye dayanan aşağıdaki inceleme, Birgivî'nin reayanın hukukî statüsüyle ilgili yaklaşımına odaklanmaktadır.

Birgivî, *et-Tarîka*'da her şeyden önce toprakların durumunun neden “karmaşık” olduğu sorusuna açıklık getirir:

Zira zilyetler¹ topraklarda alım satım, icâre ve müzâraa gibi ancak mülk sahiplerinin yapabileceği birtakım tasarruflarda bulunuyor² ve askerlere ya da sultanın atadığı diğer kişilere toprakların harâc-ı mukâsemesini ve harâc-ı muvazzafını ödüyor. Ne var ki, onlar topraklarını başkalarına sattıklarında satım bedelinin bir kısmını sultanın haracı alması için atadığı kişiler alıyor. Ayrıca onlar öldüklerinde eğer geride oğullarını bırakmışlarsa topraklara diğer mirasçıları değil, sadece oğulları vâris oluyor. Bunun yanı sıra ölünün borçları topraklarla ödenmiyor ve vasiyetleri yine topraklarla yerine getirilmiyor. Eğer ölen zilyetler geride oğullarını bırakmamışlarsa o zaman da sultanın atadığı kişiler toprakları başkalarına satıyor.³

Buna göre, pratikte toprakları fiili olarak ellerinde bulunduran ve hukuken “zilyet” olarak tanımlanan reaya, onları alım satım, icâre ve müzâraa gibi rakabe mülkiyetine sahip olmayı gerektiren işlemlere konu etmekte, ayrıca “öşür” ve “resm-i zemîn” ya da “çift akçesi” adı altında toprakların sırasıyla harâc-ı mukâseme ve harâc-ı muvazzafını⁴ sipahilere ödemektedir. Bu durum onların toprakların rakabe mülkiyetine sahip olduklarını düşündürmektedir. Diğer taraftan onlar, topraklarını başkalarına sattıklarında satım bedelinin bir kısmını sipahiler almakta, ayrıca geride oğullarını bırakarak öldüklerinde topraklar diğer mirasçılarına değil sadece oğullarına intikal etmekte, eğer geride oğullarını bırakmamışlarsa o zaman da sipahiler toprakları istediklerine satmakta ve bunların yanı sıra ölen zilyetlerin borçları topraklarla ödenmediği gibi vasiyetleri de

¹ Birgivî zilyetlere “ashâbühâ” kelimesiyle işaret eder. Metnin iç bağlamı dikkatle incelendiğinde onun bu kelimeyi “zilyetler” manasında kullandığı görülür. Nitekim bu pasajı Akhisârî de alıntılar ve onu açıkça “ashâbü'l-eyâdî: zilyetler” olarak yazar. Bk. Akhisârî, *Risâle fî Beyâni 'l-Arâzî* (Yazma Eserler, 3493), 61a.

² Hâdimî, 18. yy. ortalarında yazdığı *et-Tarîka* şerhinde Ebussuûd'un *Ma'rûzât*'ına referansla miri topraklarda bu işlemlerin caiz görülmediğini ve ayrıca Birgivî'nin iddiasının aksine Diyâr-ı Rum'da toprakların alınıp satılmasının değil, tefvîz ve tefevvüzünün yaygın olduğunu söyler. Bk. Hâdimî, *el-Berîka*, 4/258. Hâdimî'nin gözlemi 18. yy. için doğru olabilir ama aşağıda “Ferâğ ve Tefvîz İşlemi” başlığında da görüleceği üzere 16. yy. ortalarında toprakların transferi hem sipahi ile reaya arasında hem de reayanın kendi içinde alım satım ve bey' u şîrâ lafızlarıyla yapılıyordu.

³ Birgivî, *et-Tarîka*, 559.

⁴ Hâmişte yer alan bir minhûvât kaydında Osmanlı örfünde harâc-ı mukâsemeye “öşür” ve harâc-ı muvazzafâ “resm-i zemîn” dendiği belirtilir. Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 217a; fetvası için ayrıca bk. Birgivî, *el-Fetâva 'r-Reddiyye* (A. Tekelioğlu, 870), 14b. Ebussuûd'un fetvalarından bilindiği üzere ikincisine resm-i çift, çift akçesi veya tasma akçesi de denmektedir. Bk. Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/750, 756.

yine topraklarla yerine getirilmemektedir. Bu uygulamalar da reayanın topraklara mâlik olmadıklarına işaret etmektedir. Dolayısıyla Birgivî, Diyâr-ı Rum'da toprakların hukukî statüsünün ve reayanın onlarla ilişkisinin hukukî niteliğinin oldukça karmaşık ve muğlak bir görünüm arz ettiğini söyler.

Bu gözlemin ardından mevcut pratiğin hukuken nasıl okunabileceğine dair iki ayrı varsayımda bulunan Birgivî, bu varsayımların her birini şeriat ile uygulama arasındaki gerilimi göz önünde bulundurarak test eder. Birinci varsayımda toprakların rakabe mülkiyeti reaya aittir:

İmdi, eğer biz, zilyetliği dikkate alır ve toprağın zilyedin mülkü olduğuna hükmedersek o zaman onun borçları toprakla ödenip vasiyetleri yerine getirildikten sonra toprağın [geri kalanının] bütün vârislere miras olarak dağıtılması gerekir. Bu durumda oğullar dışındaki vârislerin mirastan mahrum kalması, ölen zilyedin borçlarının toprakla ödenmemesi ve vasiyetlerinin yine toprakla yerine getirilmemesi zulüm ve haksızlık olur. Yine bu durumda ölen zilyedin oğlunun veya vârisler arasında oğlunun bulunmaması halinde sultanın atadığı kişinin toprak üzerindeki tasarrufu başkasının mülkünde yapılan tasarruf olmuş olur. Böyle bir topraktan elde edilen mahsul habîstir...¹ Öte yandan toprağın satımı söz konusu olduğunda satım bedelinin bir kısmını ya da tamamını² sultanın atadığı kişilerin alması haramdır ve ayrıca bu durumda toprakların tamamı ya da büyük bir kısmı

¹ Birgivî, sözlükte “iğrenç, kötü, zararlı, şerli” gibi anlamlara gelen “habîs” kelimesiyle söz konusu mahsulün yenmesinin helal olmayacağına işaret eder. O, aynı yerde kendi yorumunu temellendirmek için Âlim b. Alâ'dan naklen şu meseleyi de zikreder: “Kişi bir toprağı gasp edip onu icâreye verir ve ücretini alır ya da kendisi toprağı bir kür tahıl eker ve topraktan üç kür tahıl elde ederse, bu kişi sermayesi olan bir kür tahılı alır ve iki kür tahıl ile icâre ücreti olarak aldığı bedeli başkasına tasadduk eder, ayrıca toprakta meydana getirdiği değer düşümünü de tazmin eder. Bütün imamlarımızın görüşü budur.” Birgivî, *et-Tarîka*, 560.

² Miri arazi mutasarrıfı ölüp geride oğlu dışında bir mirasçısını bıraktığında sipahi araziye yeni mutasarrıfa satarak satım bedelinin tamamını alıyordu ama reayadan biri arazisini başka birine sattığında yeni mutasarrıf sipahiye de satım bedelinin onda biri kadar bir ödeme yapıyordu: “Meğer ki [reaya, toprağını] sipahi marifetiyle [başka birine kendisinden] bir miktar hakk-ı karâr alıp verirse caizdir. [Onun] aldığı akçenin öşrünü [de] sipahi alır.” Akgündüz, *OK*, 2/158; ayrıca bk. 6/487; Barkan, *Kanunlar*, 11.

zaman içerisinde zilyetlerin elinden çıkıp gidecektir.¹ Kısacası bu, büyük bir fesâda yol açmaktadır.²

Birgivî, burada “fesâd” kelimesini toprakların zilyetlerin mülkü olduğunu kabul eden birinci varsayım ile pratik arasındaki aykırılıklara işaret etmek için kullanır. Zira o, aynı yerde hâmişte zikrettiği bir minhüvât kaydında bu varsayımın esas alınması halinde pratiğin şeriata pek çok açıdan aykırı olacağını söyler ve yukarıda da işaret ettiği söz konusu aykırılıkları özetle bir kez daha vurgular. Bunlar, oğul dışındaki vârislerin mirastan mahrum bırakılması, ölen zilyedin borçlarının toprakla ödenmemesi ve vasiyetlerinin yine toprakla yerine getirilmemesi, başkasının mülkünde tasarrufta bulunulmuş olması, toprağın satımı söz konusu olduğunda satım bedelinin bir kısmını veya tamamını sultanın atadığı kişinin alması ve bu durumda sürekli haram yemiş olacakları için bütün insanların bundan zarar görecektir.³

İkinci varsayıma göre topraklar miri statüdedir.⁴ Ancak söz konusu statünün nasıl oluştuğu sorusu burada cevaplanması gereken önemli bir sorudur. İkinci bölümden de hatırlanacağı üzere Birgivî, bunun için bir fetvasında Çivizâde ile Ebussuûd gibi bütün Diyâr-ı Rum topraklarının ilk İslam fetihleri sırasında hazine malı haline getirildiğini öne sürer⁵ ve ayrıca *et-Tarîka*’da bu bağlamda Osmanlı sultanlarının fethettikleri toprakları gaziler arasında taksim etmeyip mirileştirmelerini 16. yy. ortalarından geriye doğru üç nesil boyunca bilinen tarihsel bir gerçeklik olarak sunarak bunu çeşitli argümanlarla savunur.⁶ Bu varsayıma göre toprakların rakabeleri miriye ait olduğuna göre reayanın onlarla ilişkisinin “mülkiyet” kavramıyla izah edilemeyeceği açıktır. Dolayısıyla bunun

¹ Birgivî’nin burada zikrettiği bir minhüvât kaydında da belirttiği üzere, “toprakların zilyetlerin mülkü olduğu kabul edilirse bu durumda onlar zamanla zilyetlerin ellerinden çıkıp gidecektir. Zira söz gelimi zilyet ölüp geride bir oğul ve iki kız bıraktığında toprağın yarısı iki kızın [diğer yarısı da doğal olarak oğulun] olacaktır. Ardından oğul ölüp geride yine bir oğul ve iki kız bıraktığında ise [başlangıçtaki] toprağın dörtte biri oğulun oğlunun olacaktır. Toprak tamamen tükeninceye kadar bu şekilde bir hesaplama yapılabilir.” Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 217b. Diğer taraftan eğer toprakların miri statüsü korunursa o zaman ilgili toprak, Birgivî’nin bu değerlendirmeyi yaptığı tarihte yürürlükte olan kanun gereği parçalanmadan sadece erkek çocuğa intikal edecektir. Osmanlı miri arazi sistemini toprakların parçalanmasını önleme zarureti üzerinden savunan bu argüman aynı dönemde Ebussuûd tarafından da kullanılmıştı. Bk. Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/667; ayrıca bk. İnalcık, “Islamization of Ottoman Laws”, 163.

² Birgivî, *et-Tarîka*, 559-560.

³ Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 217b.

⁴ Birgivî, *et-Tarîka*, 560.

⁵ “Allahü a’lem, bu diyarın arazisi memlûke değildir, meğer padişah temlik etmiş ola. Zira fetholunduğu vakitte gânimin beyninde taksim olunmamıştır; rakabe-i arâzî beytûlmâlidir.” Birgivî, *el-Fetâva’-Reddiyye* (A. Tekelioğlu, 870), 14b.

⁶ Birgivî, *et-Tarîka*, 560; Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 217b. Birgivî’nin argümanlarının ayrıntılı bir incelemesi için ikinci bölüme bakılabilir.

için başka bir yorum çerçevesi önerilmelidir. Bu amaçla Birgivî, Orta Asya Hanefî hukuk geleneğinin “arâzî-i memleket” adını verdiği “sahipsiz toprakların” sultan tarafından nasıl işletilebileceğine dair yorumunu Hintli Hanefî hukukçusu Âlim b. Alâ’nın *el-Fetâva’t-Tâtârîhâniyye*’sinden alıntılar. Buna göre sultan, söz konusu toprakları şu iki yöntemden biriyle işletebilir: “Ya toprakları işleyip haracını ödeme hususunda çiftçileri toprak sahipleri yerine geçirir ya da toprağı onlara haraç vergisi kadar bir ücret karşılığında kiralar. İkinci durumda çiftçilerden alınan şey, imam açısından ‘haraç’ iken, onlar açısından ‘ücret’¹ olmuş olur.”² Her iki yöntemde de sultanın reayaya temlik ettiği şey toprağın tasarruf hakkıdır.

Orta Asyalı seleflerinden tevarüs ettiği bu anlayışı Osmanlı miri sistemine uygulayan³ Birgivî, bunun bir sonucu olarak reayanın imparatorluk topraklarını alım satım, icâre,⁴ hibe, şüf’a ve vakıf gibi mülk mallarda geçerli olan işlemlere konu edemeyeceğini ve şer’î miras kurallarına göre mirasçılara bırakamayacağını söyler.⁵ Muhtemelen pratikte en yaygın sorun toprakların reayaya arasında alınıp satılması olduğundan Birgivî, bunun geçersizliğini ayrıca ve daha güçlü bir şekilde vurgular: “Zilyetlerin toprakları alıp satmaları hükümsüz, satım bedeli ise haram ve rüşvettir.”⁶ Zira ona göre sultanın reayayı sadece toprağı işleyip haracını ödeme hususunda toprak sahibi yerine geçirdiği⁷ birinci yöntemde reayaya bu statünün verilme nedeni, askerlerin

¹ Birgivî, burada bir hâmiş notunda hazine topraklarının karşılıksız olarak işlenemeyeceğini söyleyerek reayanın söz konusu topraklarla ilişkisinin “âriyet” olarak da yorumlanamayacağını söyler. Zira bu durumda reayadan ne haraç ne de ücret talep edilebilecektir. Bk. Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 218a. Birgivî’nin bu açıklaması da yine Ebussuûd’a yönelik bir eleştiri olmalıdır. Nitekim Ebussuûd, bazı fetvalarında bu ilişkiyi âriyet kavramıyla ifade eder ama o, reayanın bu durumda da sipahiye haraç ödemekle yükümlü olduğunu belirtir. Bk. Aşık Çelebi, *Mi’râcû’l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 141b-142a.

² Âlim b. Alâ, *el-Fetâva’t-Tâtârîhâniyye*, 3/310-311; 7/243. Âlim b. Alâ’nın kaynağı büyük ihtimalle Burhâneddin el-Buhârî’dir. Aynı ifadeler için bk. Buhârî, *el-Muhît*, 3/301.

³ Diğer Osmanlı uleması gibi Birgivî de miri toprakları açıkça arâzî-i memleketle bir tutar: “Fukahâ örfünde bu makûle araziye ‘arâzî-i memleket’ derler.” Birgivî, *el-Fetâva’r-Reddiyye* (A. Tekelioğlu, 870), 14b.

⁴ Birgivî, bu yöntemde miri arazi mutasarrıfının alt kiralama yetkisine de sahip olmadığını başka bir bağlamda ifade eder. Bk. Birgivî, *et-Tarîka*, 561.

⁵ Birgivî, *et-Tarîka*, 560; “Bey’ u şîrâsı padişahın gayra câiz değildir. Padişahın sipahiye vermesi temlik değildir, belki hemân tasarrufu ve harâcî verilmiştir. Bu ecildendir ki ölen kimesnenin yerleri miras olmaz. Oğluna verdikleri dahi mücerred kânündür. Şüf’a da cârî olmaz.” Birgivî, *el-Fetâva’r-Reddiyye* (A. Tekelioğlu, 870), 14b.

⁶ Birgivî, *et-Tarîka*, 560. Eserin mütercimi Vedâdî, burada Münîrî adında bir müellifin ona yönelttiği şu eleştirisini paylaşır: “Birgivî merhum haram dediği yerinde değildir. Zira bunların bey’i hakk-ı karârını bey’dir. Bu ise caizdir.”⁶ Ayrıca Vedâdî’nin kendisi de Birgivî’nin miri arazi sistemi hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını söyler: “Sâhib-i Tarîka arâzî-i mezkûrenin keyfiyet-i hâline tamâm vukûfu olmadığından bu mahalde biraz tereddüt eyle[miştir].”⁶ Hâdimî ise Birgivî’nin “rüşvet” tanımlamasına katılır ama onu yine de haram olarak görmez.⁶ Hâdimî’nin bu tavrı için bk. aşağıda, “Ferâğ ve Tefvîz İşlemi” başlığı.

⁷ Bezzâzî’nin bu durumda reayanın neden toprağı satma hakkına sahip olmadığına dair sözlerini tekrar hatırlamakta yarar vardır: “Zira imam toprağı onlara temlik etmemiş, onları sadece özel bir konuda [yani

topraktan elde edilecek haraçtan mahrum kalmalarını önleme zaruretidir. Bu yöntemde reayanın miri topraklar üzerindeki hakkının kaynağını “zaruret temelli mülkiyet” olarak yorumladığı anlaşılan Birgivî, “zaruretler kendi miktarlarınca takdir olunur”¹ şeklindeki genel hukuk kuralına atıfta bulunarak reayaya tanınan bu mülkiyet hakkının işaret edilen zaruret miktarıyla sınırlı kalması gerektiğini, onu aşamayacağını ve bu nedenle reayanın miri topraklar üzerinde sözü edilen işlemlerde bulunmasının ve bu toprakları yakınlarına miras olarak bırakmasının hukuken imkânsız olduğunu söyler.²

Diğer taraftan Birgivî, toprakların reayaya haraç vergisi kadar bir ücret karşılığında icâreye verildiği ikinci yöntemde reayanın bu işlemlere neden yetkili olmadığını zaten açık olduğunu söyler.³ İcârenin teknik bir terim olarak “malın rakabesinin değil, sadece menfaatinin bir ivaz karşılığında temlik edilmesi” anlamına geldiği hatırlanırsa icâre dışındaki işlemlerin gerekçesi anlaşılabilir. Ancak Hanefî mezhep doktrinine göre arazi gibi gayrimenkuller üzerinde yapılan kira akitlerinde kiracı alt kiralama hakkına sahip olduğundan⁴ miri arazi mutasarrıfına söz konusu hakkı tanımayan Birgivî’nin bunun nedenini açıklaması gerekmektedir. Ona göre bu da yine zaruret düşüncesine dayanır. Nitekim bu yöntemde reayanın sultana yaptığı ödeme, gerçek anlamda değil, yine zaruret nedeniyle ücrettir. Çünkü miri topraklar aslı itibarıyla haraç arazisi statüsündedir ve bu sebeple söz konusu ödeme aslında haraçtır. Ancak haraç, doktrinde “toprak sahibine ait bir yükümlük” olarak tanımlandığı halde Osmanlı miri sisteminde bütün topraklar hazine malı olduğundan reayanın sipahiye yaptığı ödeme onun açısından zorunlu olarak ücret kabul edilmelidir. Bu bakımdan Birgivî’ye göre ikinci yöntemde reaya, miri toprakları “zaruret temelli kiracılık” statüsünde işlemektedir:

[Sipahilerin] “öşür” adına aldıkları hakikaten öşür değildir. Zira hakikaten öşür ve haraç, arâzî-i memlûkede olur. Zira öşür, mü’net-i arzıdır ki onda ma’nâ-yı ibâdet vardır. Onun için kafirden öşür alınmaz. Harâc dahi mü’net-i arzıdır ki onda ma’nâ-yı ukûbet vardır. Onun için mümin üzerine ibtidâen vaz olunmaz. Çünkü ikisi dahi mü’net olacak mü’net, mâlikten gayriye lâzım olmaz. Lakin beytûlmâl yerini meccanen tasarruf dahi câiz

toprağı işleyip haracını ödeme hususunda] toprak sahiplerinin yerine geçirmiştir.” Bezzâzî, *el-Fetâva 'l-Bezzâziyye*, 1/83.

¹ Mecelle, md. 21.

² Birgivî, *et-Tarîka*, 560. Mutasarrıfın toprağı bizzat işlemesi ve haracını ödemesi suretiyle bu zaruret ortadan kalktığına göre onun söz konusu işlemlerde bulunması caiz değildir. İlgili hâmiş notu için bk. Birgivî, *et-Tarîka* (Carullah, 1060), 141a.

³ Birgivî, *et-Tarîka*, 560.

⁴ Merğînânî, *el-Hidâye*, 3/234.

değildir. Mutasarrıflardan öşür deyü aldıkları kendilere nisbeten ücrettir, mesârife¹ nisbeten harâcdır.²

Birgivî'nin *et-Tarîka*'daki açıklamalarını yazdığı Aralık 1572 tarihinde ölen miri arazi mutasarrıfı geride oğlunu bıraktığında kanun gereği onun işlediği toprak, oğluna “mülk-i mevrûs” gibi “meccânen” intikal ediyordu.³ Birgivî, oğlun intikal hakkının şer‘î miras kurallarından türeyen bir uygulama olmadığını, aksine onun söz konusu toprağı yine yukarıda belirtilen iki yöntemden biriyle, yani ya zaruret temelli mülkiyet veya yine zaruret temelli kiracılık statüsünde elde ettiğini söyler.⁴ Daha önce de ifade edildiği gibi aslında Nisan 1568’de kızlar için de ölen babalarının toprağını “tapu-yı misil” karşılığında alma hakkı tanınmıştı.⁵ Ama muhtemelen Birgivî, bu düzenlemeden haberdar değildi.⁶ Zira o aynı yere düştüğü bir minhüvât kaydında mutasarrıfın ölümü halinde arazinin kıza hiçbir şekilde intikal etmeyeceğini söyler ve bunun gerekçesini “kadınların tarıma elverişli olmamaları” ile açıklar.⁷

Sonuç olarak Birgivî, “maslahata daha uygun, şer‘-i şerîfe daha az aykırı ve insanlar için yine daha az zararlı”⁸ olduğu gerekçesiyle toprakların miriye aidiyetini reayanın mülkü kabul edilmesine tercih eder. Bu açıklama biçimi, onun Diyâr-ı Rum topraklarının hukukî statüsüyle ilgili söz konusu iki varsayım arasında tercihte bulunurken şu hususları gözettiğini gösterir: Pratiğin şeriatla uyumunun sağlanması ve

¹ Bu kelime iki ayrı nüshada “mutasarrıf” olarak yazılmıştır. Ancak fetvanın devamında bunun “mesârife nisbeten harâc-ı mukâseme” ve “mutasarrıfa nisbeten ücret” olduğunu ifade etmesine bakılırsa bu kelime “haracın sarf yerleri” anlamında “mesârif (tkl. masrif)” olmalıdır. Bk. Birgivî, *el-Fetâva’r-Reddiyye* (A. Tekelioğlu, 870), 14b; ayrıca bk. A. Tekelioğlu, 852, 111b-112a. Kelime, Çelebi Abdullah (401, 50a) nüshasında tamamen düşmüştür. “Masrif” kelimesi dönemin diğer hukukî belgelerinde de sipahi için kullanılmaktadır. Mesela Saçaklızâde lakabıyla tanınan Mehmed el-Mar‘aşî (ö. 1145/. 1732) bir risalesinde onu şöyle tanımlar: “والمراد من المصروف مَنْ وَجَّهَ السُّلْطَانُ إِلَيْهِ التَّصَرُّفَ فِيهَا كَالْغَازِيِ وَالْمُدْرَسِ وَالْخَطِيبِ.” Masriften maksat sultanın kendisine topraklarda tasarrufta bulunma yetkisi tanıdığı kişidir. Gazi, müderris ve hatip gibi.” A. Tekelioğlu, 870, 33a.

² Reayadan alınan şey gerçekte haraç olduğu için asker, imam hatip, müftü, kadı ve idari görevliler gibi kamu hizmeti sunan kişilere sarf edilmesi gerekir: “Menfaat-i ‘âmmesi olana verilmek gerek.” Birgivî, *el-Fetâva’r-Reddiyye* (A. Tekelioğlu, 870), 14b. Ayrıca reayanın sipahiye yaptığı ödemenin miktarını belirleme yetkisi de yine bu sebeple sultana aittir: “Miktârı padişahın re’iyine mufavvazdır. Bazı yerlere onda bir ve bazı yerlere sekizde bir ve bazına rub‘ ve bazına nısf takdir etmiştir. Her ne takdir ettiyse vermek lazımdır. Meğer nısfından artık ola, ol meşru değildir. Zira mesârife nisbeten harâc-ı mukâsemedir. Nısfâ dek takdirine şer‘ izin vermiştir.” 14b; ayrıca bk. Birgivî, *et-Tarîka*, 561.

³ “Sulbî oğula mülk-i mevrûs gibi itibar olunup tapusuz tasarruf ed[er]... Emr-i kavîm-i sultânî budur” Anonim, *el-Fevâ'id ve'l-Fetâvâ* (Esad Efendi, 914), 353a.

⁴ Birgivî, *et-Tarîka*, 560.

⁵ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/765.

⁶ Sultanın kanunlarına göre kızların da tapu hakkına sahip olduğunu söyleyen Hâdimî, Birgivî'nin bu açıklamasının sorunlu olduğunu belirtir. Bk. Hâdimî, *el-Berîka*, 4/262.

⁷ Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 218a.

⁸ “وهذا أصلح الاحتمالين، وأقل مخالفة للشرع الشريف، وضررًا للناس فيجب الحمل عليه.” Birgivî, *et-Tarîka*, 560.

kamu yararının (maslahat) korunması. Daha açık bir anlatımla yukarıda yaptığı incelemede Osmanlı miri sisteminin yüzyılları aşan köklü bir geçmişe sahip olduğunu özellikle belirten Birgivî, klasik Hanefî hukuk geleneğinin kendisine sunduğu esnek yorum gücünü kullanarak söz konusu probleme şeriatla uyumlu olan ve ayrıca insanların hem dünyada hem de ahirette zarara uğramalarını ve sıkıntıya düşmelerini önleyen bir hukukî açıklama getirmeye çalışır. Fakat onun sözlerinin imasından anlaşıldığı ve *at-Tarîka* şârihlerinden Ebû Sa‘îd el-Hâdimî’nin (ö. 1176/1762) de açıkça belirttiği üzere Birgivî’ye göre aslında bu iki varsayımdan hangisi esas alınır sa alınsın neticede şeriata her yönden uygun olan ve insanların maslahatını tümüyle garanti eden bir izah çerçevesine ulaşılması mümkün değildir.¹ Zira yukarıda da görüldüğü gibi toprakların reayanın mülkü olduğunu kabul eden birinci varsayım esas alındığında imparatorluğun toprak tasarruf sistemi şeriata pek çok açıdan aykırı olacak² ve ayrıca bu durumda insanlar sürekli haram yemiş sayılacakları için aslında bütün bir İslam toplumu bundan zarar görecektir. Oysa toprakların miriye aidiyetini öngören ikinci varsayım esas alındığında pratiğin şeriata aykırılığı sadece toprakların reaya arasında alım satım gibi mülkiyeti nakleden işlemlere konu edilmesiyle sınırlı olacaktır. Dolayısıyla yine Hâdimî’nin de işaret ettiği gibi Birgivî, bu varsayımların her biri belli açılardan şeriata aykırı olduğu ve çeşitli seviyelerde de olsa insanlar açısından mefsedet ve zarar içerdiği için “İki fesâd teâruz ettikde ehaffı irtikâb ile a‘zâminin çaresine bakılır”³ genel hukuk kuralı gereği şeriata daha uygun olan ve insanların maslahatını daha çok koruyan ikinci varsayımı tercih etmiştir.⁴ Bununla birlikte girişte atf yaptığım fetvasında bütün Diyâr-ı Rum topraklarının miri olduğunu açık bir şekilde ve güçlü bir dille kabul eden Birgivî, bunun ilk İslam fetihleri sırasında oluşmuş bir statü olduğunu söyler.⁵

Birgivî’nin yorumları sonraki literatürde göz ardı edilmedi, aksine 17. yüzyılda Alâüddîn el-Haskefî ile Ahmed-i Rûmî el-Akhisârî tarafından ve 18. yüzyılda İzmirî Mevlâ Mehmed ile Ubeydullah b. Abdülğanî tarafından çeşitli oranlarda alıntılandı.⁶

¹ Hâdimî, *el-Berîka*, 4/262.

² Bu aykırılıklar için bk. Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 217b.

³ Mecelle, md. 28; Şu kurallar da yine aynı düşünceyi yansıtmaktadır: “Zarar-ı âmmı def için zarar-ı hâss ihtiyar olunur” (md. 26.), “Zarar-ı eşedd zarar-ı ehaff ile izâle olunur” (md. 27), “Ehven-i şerreyn ihtiyar olunur.” (md. 29).

⁴ Hâdimî, *el-Berîka*, 4/262.

⁵ Birgivî, *el-Fetâva’r-Reddiyye* (A. Tekelioğlu, 870), 14b.

⁶ Şeyhîzâde Abdurrahman b. Mehmed, *Mecma‘u’l-Enhür*, 2/462-465; Akhisârî, *Risâle fî Beyâni’l-Arâzi* (Yazma Eserler, 3493), 61a-b; İzmirî, *Kemâlü’d-Dirâye*, 5/178-181; Ubeydullah, Birgivî’yi Haskefî üzerinden alıntılar. Bk. Ubeydullah b. Abdülğanî, “en-Nûrû’l-Bâdî”, 109-112; ayrıca bk. Akdalkudât Ebû

Ancak onun miri toprakların alınıp satılması sırasında yeni mutasarrıf tarafından eskisine ve sipahiye yapılan ödemelerin “haram” ve “rüşvet” olduğuna dair görüşü İzmirî dışında sonraki ulema tarafından sürdürülmedi. Mesela *et-Tarîka*’nın mütercimi Vedâdî, burada Münîrî adında bir müellifin ona yönelttiği şu eleştirisini paylaşır: “Birgivî merhum haram dediği yerinde değildir. Zira bunların bey’i, hakk-ı karârını bey’dır. Bu ise caizdir.”¹ Ayrıca Vedâdî’nin kendisi de Birgivî’nin miri arazi sistemi hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını söyler: “Sâhib-i *Tarîka* arazî-i mezkûrenin keyfiyet-i hâline tamâm vukûfu olmadığından bu mahalde biraz tereddüt eyle[miştir].”² İzmirî ile Hâdimî ise reaya arasında yapılan alım satım işlemleri sırasında yeni mutasarrıfın eskisine yaptığı ödemenin “rüşvet” olarak tanımlanmasına katılır,³ ancak İzmirî’nin aksine Hâdimî, buna rağmen söz konusu ödemeyi çeşitli gerekçelerle “haram” olarak kabul etmez.⁴ Diğer taraftan miri toprakların sipahi ile reaya arasında alınıp satılması söz konusu olduğunda her iki âlim de ikincisinin birincisine tapu adı altında ödediği akçeyi Ebussuûd gibi ücret-i mu‘accele olarak yorumlayıp helal kabul eder.⁵ İzmirî ile Hâdimî’nin yaklaşımlarını aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağım.

b. Birgivî’nin Ebussuûd Eleştirisi

İmparatorluk topraklarının hazineye aidiyetini kabul eden Birgivî, reayanın bu topraklar üzerindeki hakkının hukukî niteliğini “zaruret temelli mülkiyet” veya “zaruret temelli kiracılık” şeklinde yorumladıktan sonra söz konusu problemi “icâre-i fâside” olarak gören Ebussuûd’u eleştirir: “Emsâl ücretin satıcıya helal olabilmesi için miri toprakların satımını icâre-i fâside⁶ kabul etmek gerçekten hiçbir temeli olmayan yanlış bir görüştür.”⁷ Yukarıda da ifade edildiği gibi Birgivî, *et-Tarîka*’nın metninde Ebussuûd’un adını açıkça anmaz ama aynı yere düştüğü bir minhüvât kaydında mezkur eleştiriye yönelttiği kişinin dönemin müftüsü Ebussuûd olduğunu, onun önceleri miri toprakların reayaya âriyet olarak verildiğini kabul ettiğini, bu nedenle söz konusu

Abdullah Ömer b. Ahmed el-Kâhirî, *Mecmûatü'l-Mesâ'il-l-Fıkhiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 918), 322a.

¹ Vedâdî, *Tekmile-i Terceme-i Tarikat-ı Muhammediyye* (İstanbul, 1308), 437.

² Vedâdî, *Tekmile*, 437.

³ Hâdimî, *el-Berîka*, 4/261-262.

⁴ İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/184.

⁵ Hâdimî, *el-Berîka*, 4/261-262; İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/183-184.

⁶ Birgivî minhüvât kaydında “Ebussuûd’un icâreyi fâsid kabul etmesinin nedeni sürenin belirsiz olmasıdır” der. Bk. Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 218a. Bu açıklama Ebussuûd’un fetvalarıyla uyumludur.

⁷ “وأما جعل بيعها إجارة فاسدة ليحل مقدار أجر المثل للبايع ففاسد جداً، لا وجه له أصلاً.” Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 218a.

toprakların alınıp satılmasının “bâtıl” ve satım bedelinin “haram” olduğunu söylediğini ve bu yönde fetva verdiğini,¹ ancak daha sonra görüşünü revize ederek miri toprakların alınıp satılması sırasında ödenen akçeyi meşru görebilmek için bu işlemi “icâre-i fâside” olarak yorumladığını öne sürer.

Birgivî’nin de işaret ettiği gibi Ebussuûd’un sipahi ile reaya arasındaki ilişkinin hukukî niteliğine dair görüşünü âriyetten icâre-i fâsideye doğru değiştirmesinin nedeni, muhtemelen pratikte sipahinin reayadan “resm-i tapu” adı altında peşin olarak tahsil ettiği bedelin dinen helal kabul edilebileceği bir hukukî yorum çerçevesi geliştirmektir. Zira onun erken tarihli fetvalarında da görüldüğü gibi bu ilişki “bir malın menfaatinin ivazsız olarak temlik edilmesi” anlamına gelen “âriyet” terimiyle ifade edildiğinde tapunun meşru görülmesi zorlaşmaktadır. Bu nedenle olsa gerek Ebussuûd, sonraki fetvalarında söz konusu ilişkiyi “icâre-i fâside” ve tapuyu “ücret-i mu‘accele” olarak tanımlayıp onun “şer‘-i şerîfe muhalif olmadığını” açıkça belirtmiştir.²

Ebussuûd’un miri toprakların satımını icâre-i fâside olarak gördüğünü söyleyen ve söz konusu yorumun hiçbir bir hukukî temele dayanmadığını öne süren Birgivî, bu iddiasını temellendirmek için üç argüman sunar. Birinci argüman, pratikte sözleşme sırasında kullanılan lafızlara odaklanır: “Fetva için tercih edilen görüşe göre icâre sözleşmesi özellikle süre belirtilmediğinde satım (bey‘) lafzıyla kurulamaz.”³ Birgivî, bu argümanını desteklemek için Buhara Hanefî hukuk geleneğinin önde gelen iki ismi Kâdîhan (ö. 592/1196) ile Zeynüddîn el-Attâbî’den (ö. 586/1190) sırasıyla şu alıntılarını yapar: “Fetvaya esas olan görüş, icâre sözleşmesinin alım satım (bey‘ ve şîrâ) lafızlarıyla kurulamayacağı yönündedir”; “En zâhir olan görüş, icâre sözleşmesinin [ancak] süre belirtildiği takdirde satım lafzıyla kurulabileceği şeklindedir.”⁴ Bu nakillerin her ikisinin de ilgili görüşün mezhep içi görüşler hiyerarşisindeki güçlü yerine ve otoritesine işaret eden tercih alametleriyle aktarılmış olması dikkat çekicidir. Ancak Kâdîhan’ın nakli alım satım lafızlarıyla yapılan sözleşmenin hiçbir durumda icâreye yorulamayacağını ifade ederken,⁵ Attâbî’ninki sürenin tayin edildiği durumlarda icâreye hamledilebileceğini gösterir. Birgivî, Attâbî’den yaptığı alıntı için düştüğü derkenar notunda alım satım

¹ Bu fetvalar için bk. Ebussuûd Efendi, *Ma‘rûzât*, 71; Aşık Çelebi, *Mi‘râcü’l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 119a-b, 141b-142a.

² Aşık Çelebi, *Mi‘râcü’l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 141a-b; ayrıca bk. Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/750-751.

³ Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 218a.

⁴ Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 218a-b.

⁵ Buna işaret eden bir not için bk. Sührânî, *et-Tahkik ve’t-Tevfîk* (Hacı Beşir Ağa, 362), 510b.

lafızlarıyla yapılan bir sözleşmede sürenin tayin edilmiş olmasının tarafların asıl amaçlarının alım satım değil, icâre olduğunu gösteren bir karine oluşturduğunu söyler ve ardından “ancak bizim zamanımızda toprakların satımı sırasında kesinlikle süre tayini yapılmamaktadır”¹ diyerek pratikte sipahi ile reaya arasında ve reayanın kendi içinde bu lafızlarla süresiz olarak yapılan sözleşmelerin ne Kâdıhan’ın ne de Attâbî’nin nakline göre şeriatın Hanefî yorumu açısından icâre olarak yorumlanabileceği sonuca ulaşır.

Birgivî’nin ikinci argümanı, aralarında sebep sonuç ilişkisi kurduğu şu iki önermeden oluşur: Miri arazi mutasarrıfı toprağını alt kiralama yoluyla başka birine devretme yetkisine sahip değildir. O halde onun alım satım lafızlarıyla ve süresiz olarak yaptığı işlemler icâre-i fâside olarak yorumlanamaz.² Birgivî’ye göre icâre sözleşmesinin alım satım lafızlarıyla kurulabileceği bir an için kabul edilse bile bu kural, miri arazinin alım satımına uygulanamaz. Zira hatırlanacağı üzere ona göre reaya, toprakları ya zaruret temelli mülkiyet veya zaruret temelli kiracılık statüsünde işlemektedir. Her iki statü de aslında zarurete dayalı olduğundan reayanın mutasarrıfı olduğu topraklar üzerindeki yetkisi, alım satım, vakıf, hibe, rehin ve şüf’a gibi sadece mülk mallarda geçerli olan işlemleri içermediği gibi alt kiralama işlemini de içermez.³ Bu nedenle reayanın toprağını alım satım veya bey’ u şirâ lafızlarıyla ve süresiz olarak bir başkasına devretmesi icâre olarak yorumlanamaz. Diğer taraftan bu teknik soruna rağmen reaya arasında yapılan alım satım işlemi icâre olarak yorumlanır ve yeni mutasarrıfın eskisine ödediği satım bedeli ücret-i mu‘accele kabul edilirse, o zaman mezhebin yerleşik doktriniyle uyumlu olarak toprağın haracının eski mutasarrıftan talep edilmesi gerekecektir.⁴ Oysa, pratikte reaya tasarrufu altında bulunan toprağı bir başkasına sattığında onun toprakla ilişkisi tümüyle ortadan kalktığı için sipahi haracı eski mutasarrıftan değil, yenisinden tahsil

¹ Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 218b. Birgivî, aynı yerde mükâteblerin (hürriyetine kavuşmak için bir bedel karşılığında efendisiyle anlaşma yapmış olan köle) belli bir süre için satımının o dönemde yaygın olduğunu belirtir ve bu uygulamanın Attâbî’nin nakline göre icâre olarak yorumlanabileceğini söyler.

² Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 218b.

³ Birgivî’ye göre bu durumda reaya toprağı başka birine icâre etme yetkisine sahip olsa bile onun ücreti kendisi için alması helal olmaz. Zira reaya bu hususta beytûlmâl vekilidir ve beytûlmâl vekili diğer vekiller gibi vekaletle konu olan yetkiyi aslında müvekkili adına kullanır. Birgivî’nin buna ilişkin minhüvât kaydı için bk. Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 218b. Bu bağlamda alt kiralama yetkisini reayanın toprak sahibi yerine geçirilmesinin zorunlu bir gereği olarak gören ve bu nedenle reayanın bu yetkiye de sahip olduğunu savunan bir karşı yorum için bk. Hâdimî, *el-Berîka*, 4/263.

⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/46. Bu görüş, Osmanlı fetva literatüründe miri arazi mutasarrıfının toprağını icâreye vermesi halinde haracın kiracıdan mı, yoksa kiraya verenden mi tahsil edileceğine dair fetvalarda bir nakil olarak alıntılanmaktadır. Örnek olarak bk. Minkârîzâde Yahya Efendi, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde Yahya* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2386), 18a; ayrıca bk. Erzurumî, *Bahrü’l-Fetâvâ* (Hamidiye, 605), 20b-21a.

etmektedir. Dolayısıyla Birgivî'ye göre, bu fiili durum da yine eski mutasarrıfla yenisi arasındaki işlemin icâre olarak yorumlanmasının doğru olmadığını göstermektedir.

Birgivî'nin öne sürdüğü üçüncü argüman, sözleşmenin taraflarından birinin ölümü halinde şer'an "yapılması gereken" ile pratikte "yapılan" arasındaki uyumsuzluk üzerine kuruludur: "Satıcı veya müşteri kısa bir süre içerisinde ölebilir. Bu durumda icâre sözleşmesinin feshedilmesi ve ücret-i mu'accelenin iade edilmesi gerekir."¹ Birgivî'ye göre miri toprakların satımı süresiz olarak yapıldığı için icâre-i fâside kabul edilirse o zaman tutarlılık açısından işlemin sonraki aşamalarının da yine Hanefî icâre doktrini çerçevesinde yorumlanması gerekir. Şu halde taraflardan birinin, söz gelimi mutasarrıfın sözleşme sırasında ödemiş olduğu ücret-i mu'acceleye karşılık gelen menfaati topraktan kısmen tahsil ederek veya hiç tahsil etmeden ölmesi halinde toprağı kiraya veren kişi,² birinci durumda söz konusu ücretin toprağın menfaatinden tahsil edilmeyen kısmını, ikincisinde ise tamamını mirasçılara iade etmelidir.³ Birgivî'nin argümanı, pratikte bu iadenin yapılmadığına ve dolayısıyla işlemin icâre-i fâside olarak yorumlanmasının doğru olmadığına işaret eder. Ebussuûd'un bir fetvasından anlaşıldığı kadarıyla o da bu tür durumlarda iadenin gerekli olmadığı kanaatindedir. Fetvada Zeyd'in mutasarrıfı olduğu toprağını sipahi gözetiminde Amr'a tefvîz ettiği, onun birkaç yıl toprağı işleyip mahsulünü aldığı ama daha sonra üçüncü bir şahsın istihkak davası açarak toprağı el koyduğu söylenir ve Amr'ın tefvîz işlemi sırasında Zeyd'e ödemiş olduğu akçeyi geri alıp alamayacağı sorulur. Ebussuûd cevabında öncelikle tefvîzin bir "bey' u şîrâ" işlemi olmadığını altını çizer ve ardından bu işlemle Zeyd'in toprağın tasarrufunu Amr'a devrettiğini, Amr'ın da Zeyd'e "teberru'an bir miktar akçe" verdiğini belirtir ve ayrıca Amr'ın birkaç yıl boyunca topraktan yararlandığına da dikkat çekerek⁴ şunları söyler: "[Bu] mal-i mütekavvim[in] bey'i gibi değildir ki [Amr] istircâ'-ı semen ede. Bu olmuş gitmiş. Amr dahi Zeyd'den akçesin[i] alamaz, gerekse yeri elinden alsınlar gerekse

¹ Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 219a.

² Bu kişi, ilgili sözleşmenin sipahi ile reaya arasında ya da reaya sınıfının kendi içinde yapılmış olmasına göre sipahi olabileceği gibi reaya da olabilir.

³ Esasen bu hususta ölen miri arazi mutasarrıfının geride bıraktığı mirasçılarının kendisine yakınlığı açısından farklı sonuçlar doğar. Eğer mutasarrıf ölür ve geride hiçbir mirasçı bırakmazsa toprak tapuya müstahak olur ve sipahi onu dilediği kişiye istediği tapu ücretiyle verebilir. Eğer mutasarrıf ölür ve geride erkek çocuklarının yanı sıra diğer mirasçıları da bırakırsa o zaman toprak erkek çocuklara eşit hisseyle intikal eder ve fakat diğer mirasçıların da söz konusu ücret-i mu'accelede hakları doğar. Eğer mutasarrıf geride sadece erkek çocuklarını bırakırsa o zaman ücret-i mu'accelenin iade edilmesi gerekmez. Çünkü bu durumda kanun gereği erkek çocuklar babalarının yerlerine geçer ve topraklar kendilerine intikal eder. Bk. Mahfî, *el-Cedîd* (Kılıç Ali Paşa, 600), 419a-b.

⁴ Bu vurguya rağmen Ebussuûd'un asıl gerekçesi, tefvîzin mütekavvim bir malın alım satımı türünden bir işlem olmamasıdır.

almasınlar. [Akçe-i mezbûr] asl-ı hak değildir.”¹ Ancak Birgivî’nin iddiasının aksine Ebussuûd’un burada tefvîz adını verdiği işlemi icâre-i fâside olarak tanımlamaması göze çarpar. Bu hususa aşağıda tekrar döneceğim. 19. yüzyıl şeyhülislamlarından Ömer Lütfî Efendi (ö. 1314/1897),² *Fetâvâ-yı Sun‘ullah* derlemesinin sonunda “Ebussu‘ûd ufiye anhu” imzasıyla yer alan bu fetvanın kenarına düştüğü bir notta tefvîz işlemi sırasında Amr’ın Zeyd’e ödemiş olduğu akçenin “teberru” olmadığını, aksine toprağın tasarruf hakkı karşılığında verildiğini belirterek “Bu fetva ma‘mûl bih değildir.” der ve bir müstahikin ortaya çıkması ve toprağa el koyması halinde akçenin eski mutasarrıfa iade edilmesi gerektiğini söyler.³ Üskübî de konuyla ilgili bir fetvasında bu iadenin yapılması gerektiğini ifade eder ve “emr-i âlî dahi böyledir” diye de ekler.⁴ Ömer Lütfî Efendi’nin yorumu ile Üskübî’nin fetvası, uygulamanın revize edildiğine işaret eder.

Birgivî, bütün bu argümanların ardından kendi görüşünü şu sözlerle bir kez daha vurgular: “Doğrusu, miri toprakların satımı bâtil, alınan bedel ise veren kişiye iade edilmesi gereken bir rüşvettir.”⁵

Birgivî’nin açıklamalarına bakılırsa o, Ebussuûd’un pratikte hem sipahi ile reaya arasında hem de reayanın kendi içinde yapılan arazi alım satım işlemlerini icâre-i fâside olarak yorumladığı kanaatindedir. Açıkçası yukarıda da görüldüğü üzere Ebussuûd’un günümüze ulaşan fetvaları arasında onun sipahi ile reaya arasındaki ilişkiyi icâre veya icâre-i fâside olarak yorumladığı pek çok fetvası⁶ mevcuttur. Ancak ayrıntılı araştırmalarım rağmen onun miri toprakların reaya arasında alınıp satılmasını da icâre veya icâre-i fâside üzerinden formüle ettiğini gösteren herhangi bir fetvasına rastlayamadım. Aksine Ebussuûd, geç tarihli olduğu anlaşılan bir fetvasında reayanın tasarrufu altında bulunan miri veya selâtin vakfı statüsündeki toprakları başka kişilere icâre etmesini açıkça hükümsüz kabul etmektedir: “İcâreye vermeleri dahi bâtıldır.”⁷ Esasen Birgivî’nin aktarımının aksine Ebussuûd, sadece erken dönemlere ait âriyet

¹ *Fetâvâ-yı Sun‘ullah* (H. Hüsnü Paşa, 502), 78b.

² Bu notun sonunda sadece “Ömer Lütfî” imzası yer alır. Ancak müftü, aynı derlemenin başka bir yerine düştüğü notta kendisini “Fakir Ömer Lütfî el-müftî bi’d-Devleti’l-Aliyye fi Dâri’s-Saltanatı’l-Aliyye” olarak tanıtır. Bk. *Fetâvâ-yı Sun‘ullah* (H. Hüsnü Paşa, 502), 77a. Ayrıca mecmuanın zahriyyesinde yer alan ıstıshab kaydında da adını açıkça zikrettikten sonra tarihi 21 Zilhicce 1308 (1890) olarak verir. Bu tarihte kendisi şeyhülislamlık görevindedir.

³ *Fetâvâ-yı Sun‘ullah* (H. Hüsnü Paşa, 502), 78b.

⁴ Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/400.

⁵ Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 219a.

⁶ Bu fetvalar için yukarıda Ebussuûd’un reayanın miri topraklar üzerindeki hakkının kaynağına ilişkin yorumlarını incelediğim bahse bakılabilir.

⁷ Akgündüz, “Kânûn-i Cedid”, 1/751, ayrıca bk. 750-751.

fetvalarında değil, aynı zamanda geç tarihli icâre fetvalarında da miri arazinin alınıp satılmasının şeriata aykırı olduğunu açıkça dile getirmektedir. Diğer bir anlatımla bu işlem sırasında “alım satım” veya “bey‘ u şîrâ” dilinin kullanılmasından Birgivî gibi Ebussuûd da rahatsızdır. Ancak görünüşe göre o dönemde Diyâr-ı Rum reayası arasında miri toprakların tasarruf hakkının ticari bir meta gibi elden ele dolaştığı canlı bir pazar¹ mevcuttur ve öteden beri sultanın kanunları da bu işlemi -sipahilerin kontrolünde yapılması ve toprakların rakabe mülkiyetinin değil, sadece tasarruf hakkının transferini içermesi şartıyla- tecviz etmektedir. Birgivî’den farklı olarak Ebussuûd, söz konusu pratiği büsbütün ortadan kaldırılmayı öngören bir hukukî söylem geliştirmek yerine onu “miri toprakların tasarruf hakkının bir bedel karşılığında devri” anlamına gelen “ferâğ ve tefvîz” kavram ikilisiyle tanımlayarak “yeni tür bir sözleşme” olarak kabul etmiş görünmektedir. Aşağıda miri toprakların satımı problemini ele alırken Ebussuûd’un bu yaklaşımını ayrıntılı olarak ele alacağım.

4. İzmirî Mevlânâ Mehmed: Birgivî ile Ebussuûd Arasında Bir Yorum

Bir 18. yüzyıl Osmanlı âlimi olan İzmirî Mevlânâ Mehmed, İbrahim Halebî’nin *el-Mültekâ*’sı üzerine yazdığı şerhinde reayanın hukukî statüsü hakkında Birgivî ile Ebussuûd arasında yaşanan tartışmaya bir tür hakem olarak katılır ve birincisinin ikincisine yöneltmiş olduğu eleştiriyi muhakkikâne bir üslupla analiz eder. Hatırlanacağı gibi Birgivî, birinci argümanında Kâdıhan ile Attâbî’ye referansla mezhepte fetva için tercih edilen görüşe göre alım satım veya bey‘ u şîrâ lafızlarıyla ve süresiz olarak yapılan işlemlerin icâre-i fâside olarak yorumlanmayacağını söylüyordu. İzmirî bu argümanı tartışmak için miri arazinin alınıp satılması probleminden bağımsız olarak söz konusu lafızlarla yapılan herhangi bir sözleşmenin Hanefî mezhep doktrinine göre nasıl yorumlanması gerektiği sorusuna cevap arar ve bu amaçla şu üç kriter temelinde kapsamlı bir inceleme yapar: “sözleşmeye konu olan şeyin ayn² mı, yoksa menfaat olduğu”, “ilgili şeyin hukuken satıma elverişli olup olmadığı” ve “sözleşme sırasında ücretin, sürenin ve yapılacak işin belirlenmiş olup olmadığı.” Ardından İzmirî, ulaştığı sonuçları Osmanlı pratiğinde sipahi ile reaya arasında ve reayanın kendi içinde yapılan arazi alım satım işlemlerine uygular.³

¹ Bu gözlemi paylaşan başka bir çalışma için bk. Mundy - Smith, *Governing Property*, 19.

² Bu bağlamda ayn terimi “bir eşyanın maddî varlığı” anlamındadır.

³ İzmirî, *Kemâlû’d-Dirâye*, 5/181-185.

İzmirî, bu incelemesinde öncelikle alım satım lafızlarının malın aynına mı, yoksa menfaatlerine mi izafe edildiği sorusuna odaklanır. Buna göre, eğer sözleşme sırasında alım satım lafızları malın aynına değil, menfaatlerine izafe edilir ve söz gelimi icapta bulunan kişi “Evimin menfaatlerini veya kölemin menfaatlerini ya da kendi menfaatlerimi sana bir aylığına şu kadara sattım” der, karşı taraf da kabul ederse, İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed el-Buhârî (542/1147) ile Hâfızüddîn el-Bezzâzî’nin Ebü’l-Leys es-Semerkindî’den yaptıkları nakle göre, bu örneklerde “sahih bir icâre sözleşmesi” kurulmuş olmaz. Zira menfaatler ontolojik yapıları gereği araz oldukları için sözleşme sırasında mevcut değildirler ve sözleşme sırasında mevcut olmayan şeyler hukuken satıma konu olamazlar. Dolayısıyla bu tür durumlarda “sahih bir satım sözleşmesi” doğmuş olmaz.¹

İlk bakışta bu problemde ulaşılan hüküm ile ona ilişkin argüman arasında bir uyumsuzluk var gibidir. Zira adı geçen hukukçular, öncelikle alım satım lafızlarının malın menfaatlerine izafe edildiği durumlarda “sahih bir icâre” sözleşmesinin kurulamayacağına hükmetmekte ve ardından bu hükmü temellendirmek için öne sürdükleri argümanda beklenenin aksine bu tür durumlarda neden “sahih bir satım” sözleşmesinin kurulamayacağını açıklamaktadırlar. Neyse ki Ebü’l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090-1) ve Sadruşşerîa (ö. 747/1346) gibi mezhebin önde gelen usulcüler tarafından geliştirilen ve sözü edilen argümanın bu bağlamda zikredilmeyen kısımlarının da olduğuna işaret eden teorik açıklama anlatıyı tamamlamaktadır. Buna göre, söz konusu örneklerde alım satım lafızlarının gerçek anlamı olan “satım sözleşmesi” zikri geçen argüman nedeniyle imkânsız olunca bu lafızların mecazı olan “icâre sözleşmesine” gidilir, ancak bu sefer de icapta bulunan kişi sanki icâre lafzını malın menfaatlerine izafe etmiş ve mesela “Evimin menfaatlerini sana icâre ettim” demiş gibi olur ki bu da aynı gerekçeyle yani sözleşmeye konu olan şeyin o sırada mevcut olmaması nedeniyle icârenin bâtıl olmasına yol açar. Bu nedenledir ki Hanefî mezhep doktrini, icâre sözleşmesinin sahîh olarak kurulabilmesi için icâre lafzının malın menfaatlerine değil, aynına izafe edilmesi gerektiğini söyler. Bu durumda malın aynı, onun menfaatleri yerine geçmiş sayılır ve mevcut olmayan şeyin sözleşmeye konu

¹ İzmirî, *Kemâlü’l-Dirâye*, 5/181-182.

edilmesinden doğan sorun böylece aşılmış olur.¹ Kısacası alım satım lafızlarının malın menfaatlerine izafe edildiği işlemler ne satım ne de icâre olarak yorumlanabilir.

İzmirî, alım satım lafızlarının malın menfaatlerine değil, aynına izafe edildiği durumda ikinci kriteri devreye sokar ve malın satıma elverişli olup olmadığına odaklanır. Buna göre, eğer malın satıma konu olması hukuken imkânsız ise, mesela hür bir kişi “Kendimi sana bir aylığına şu kadara şu iş için sattım” derse, yine Buhârî ile Bezzâzî’ye göre, bu defa sözleşme “sahih bir icâre” olarak kurulmuş olur. Adı geçen bu iki hukukçu, Ebû’l-Hasen el-Kerhî’nin (ö. 340/952) önceleri alım satım lafızlarının satıma elverişli olmayan malın aynına izafe edildiği durumlarda icâre sözleşmesinin kurulmayacağı görüşünde olduğunu, ancak daha sonra bundan rücû ettiğini söyler.² Bunun yanı sıra İzmirî’nin de belirttiği gibi Sadruşşerîa ve Taftâzânî (ö. 792/1390), bu tür durumlarda ilgili sözleşmenin icâre olarak kurulmuş olacağını mezhep içi görüş ayrılığına işaret etmeksizin kesin bir dille ifade ederken, Abdülazîz el-Buhârî ve İbn Emîru Hâc bunun mezhep içerisinde bazı meşâyih’e ait olan ve bununla birlikte fetva için tercih edilen görüş olduğunu kaydeder.³ Son olarak İzmirî, yine Abdülazîz el-Buhârî ve Taftâzânî’ye atıfta bulunarak bu durumda sahîh bir icârenin kurulmuş olması için üçüncü kriterin sağlanması yani, sözleşme sırasında sürenin, ücretin ve yapılacak işin belirtilmiş olması gerektiğine, ancak bunların birinde belirsizliğin bulunması halinde sözleşmenin yine de “bâtıl” değil, “fâsid” olacağına⁴ özellikle dikkat çeker.⁵ Miri toprakların satımı problemiyle doğrudan ilişkili olan bu duruma aşağıda tekrar döneceğim.

İzmirî, alım satım lafızlarının satıma elverişli olan bir malın aynına izafe edildiği durumlar için üçüncü kriteri yine incelemesine dahil eder. Buna göre icapta bulunan kişi süreyi ve kölenin yapacağı işi belirtmeden “Kölemi sana şu kadara sattım” der, karşı taraf da kabul ederse bu, bir satım sözleşmesi olarak kurulmuş olur. Çünkü burada alım satım lafızlarının gerçek anlamlarına yorulması mümkündür ve ayrıca mecaz karinesi olan süre beyanı da mevcut değildir.⁶

¹ Fahrulİslâm Ali b. Muhammed el-Pezdevî, *Keşfü'l-Esrâr Şerhu Usûli'l-Pezdevî* (Kahire: Dâru'l-Kitâb el-İslâmî, ts.), 2/75-77; Şemsüleimme Muhammed b. Ebû Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/183-184; Sadruşşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd el-Buhârî, *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavdîh* (Mısır: Mektebetü Subeyh, ts.), 1/152-153.

² İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/182.

³ İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/182.

⁴ Hanefî mezhebine özgü olan bâtil-fâsid ayrımını nikah akdi bağlamında ele alan özgün bir çalışma için bk. H. Mehmet Günay, *Evlenme Akdinde Batıl-Fasit Ayrımı* (İstanbul: Nun Yayıncılık, 2008).

⁵ İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/182.

⁶ İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/183.

Diğer taraftan alım satım lafızlarının satıma elverişli olan bir malın aynına izafe edildiği durumda eğer süre belirtilir, ancak yapılacak işin ne olduğu belirtilmezse, mesela icapta bulunan kişi “Kölemi sana bir aylığına şu kadara sattım” derse, İzmirî’nin söylediğine göre bunun doğuracağı hukukî sonuç hakkında mezhepte herhangi bir rivayet yoktur. Eğer sürenin yanı sıra işin ne olduğu da belirtilirse o zaman sözleşme icâre olarak kurulmuş olur. Zira İzmirî ve Abdülazîz el-Buhârî’nin aktarımına göre, alım satım lafızlarının böyle durumlarda icâre anlamında kullanımı Medinelilerin örfünde yaygın bir mecazdır ve ayrıca Hanefî hukuk teorisini sistemleştirmesiyle tanınan Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039), alıcı ile satıcının uzlaşmaları halinde bu kullanımın diğer bölgelerde de mecaza yani icâre sözleşmesine yorulabileceğini söyler.¹

Bu genel teorik incelenin ardından Ebussuûd ile Birgivî arasındaki somut tartışmaya dönen İzmirî, burada her şeyden önce miri toprakların satımı sırasında taraflarca kullanılan dile dikkat çeker ve sipahi-reaya veya reaya-reaya arası arazi alım satım işlemlerinde satıcıların “Bu toprağın menfaatlerini sana sattım” demelerinin hiç işitilmiş bir şey olmadığını, aksine onların sözleşme sırasında doğrudan toprağın kendisine işaret ederek “Bu toprağı sana şu kadara sattım” dediklerini tespit eder. Ayrıca İzmirî, rakabe mülkiyeti hazineye ait olan miri toprakların ancak zaruret halinde ve sadece sultan veya onun yetkilendirdiği kişiler tarafından satılabileceğini ve bu nedenle prensip olarak sipahi ile reayanın söz konusu toprakları satmalarının caiz olmadığını belirtir ve bu problemin “alım satım lafızlarının malın menfaatlerine izafe edildiği” duruma değil, “hukuken satıma elverişli olmayan bir malın aynına izafe edildiği” duruma kıyas edilmesi gerektiği sonucuna ulaşır.²

Miri toprakların pratikte sipahi ile reayanın yanı sıra sultan tarafından da satılabildiğini göz önünde bulunduran İzmirî, her bir durumu ayrı ayrı ele alarak analizini derinleştirir. Eğer toprağı satan kişi sultan ya da sipahi ise ve ayrıca toprağın satımını gerekli kılan bir zaruret hali de mevcutsa o zaman, ona göre bu işlem “alım satım lafızlarının hukuken satıma konu olmaya elverişli olan malın aynına izafe edildiği” durum

¹ İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/183. Buhârî ve Taftâzânî bunun yanı sıra sözleşme sırasında zikredilen sürenin satım bedelinin ödeneceği vadeye işaret eden bir kayıt olarak kabul edilmesi suretiyle bu kullanımın mecaza değil, hakikate yani sahih satım sözleşmesine ya da en azından sözün hakikat-i kâsırası olan fâsîd satım sözleşmesine de hamledilebileceğini söyler. Bk. 5/183.

² İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/183.

kapsamında değerlendirilmeli¹ ve bu lafızlar gerçek anlamlarına yorularak söz konusu işlemin satım sözleşmesi olduğuna hükmedilmelidir.² Burada İzmirî, toprağı satan kişinin sipahi olduğu durumda zaruret halinin bulunmasını bir karine olarak değerlendirerek onun bu satımı aslında kendi adına değil, sultana vekaleten yaptığını kabul etmiş görünmektedir.

Eğer miri toprağı satan kişi yine sultan ya da onun atadığı sipahi ise, ancak toprağın satımını gerekli kılan bir zaruret hali mevcut değilse, o zaman sözleşme sırasında kullanılan alım satım lafızlarının gerçek anlamlarına hamledilmesi imkânsız olacağı için mecaza gidilir ve bunun bir icâre sözleşmesi olduğu söylenir. Ne var ki bu işlem sırasında reayanın toprağı ne kadar süreyle işleteceğı ve ne tür bir iş için tasarruf edeceğı belirtilmediğinden bu sözleşme aslında “fâsid”dir. Bu yorum çerçevesinde sultanın ya da pratikte ona vekalet eden sipahinin reayadan “tapu” adı altında peşin olarak aldığı bedeli, tıpkı Ebussuûd gibi, “ecr-i misl”nin bir parçası yani “ücret-i mu‘accele” olarak gören İzmirî, Birgivî’nin aksine bunun beytûmal için alınmasının helal olduğunu özellikle belirtir.³ Bunun bir sonucu olarak mezhebin klasik doktrinine göre fâsid icâre sözleşmesinde ücret ödeme yükümlüğünün doğabilmesi için kiracının malı bilfiil tasarruf etmesi şart olduğundan⁴ olsa gerek İzmirî, reayanın toprağın ücret-i mu‘acceleye karşılık gelen menfaatini elde etmesinden önce sözleşmenin feshedilmesi durumunda söz konusu ücretin reaya ya iade edilmesi gerektiğini söyler.⁵

Diğer taraftan miri toprağı satan kişi reaya ise o zaman onun toprağın tasarruf hakkını hangi yolla elde ettiğine bakılır. Eğer reayanın toprak üzerindeki hakkının kaynağı, sultanın onu sadece toprağı işleyip haracını ödeme hususunda toprak sahip yerine geçirmiş olması ise, onun toprağı alım satım lafızlarıyla başka birine devretmesi ne satım ne de kiralama olarak yorumlanabilir.⁶ Zira sultan, ona bu yetkileri tanımamış, sadece ondan toprağı işleyip haracını ödemesini istemiştir. Diğer taraftan reayanın toprak üzerindeki hakkının kaynağı, sultanın toprağı ona haraç oranında bir ücret karşılığında kiralamış olması ise bakılır. Eğer reaya, toprağı sultanın ya da sipahinin izni olmaksızın

¹ İzmirî bu işlemin “alım satım lafızlarının hukuken satıma elverişli olan malın aynına izafe edildiğı” durum kapsamında mütalaa edilmesi gerektiğini açıkça söylemez, ancak bunu gerçek bir satım sözleşmesi olarak yorumlaması kastının bu olduğuna işaret eder. Bk.

² İzmirî, *Kemâlû’d-Dirâye*, 5/183.

³ İzmirî, *Kemâlû’d-Dirâye*, 5/183-184.

⁴ İbn Nüceym, *el-Bahru’r-Râ’ik*, 8/19.

⁵ İzmirî, *Kemâlû’d-Dirâye*, 5/183-184.

⁶ İzmirî, *Kemâlû’d-Dirâye*, 5/184.

satmış ise, bu işlem yine hiçbir şekilde geçerli olmaz.¹ Eğer reaya, toprağı izinli olarak satmışsa, o zaman onun mecazen icâre-i fâside olarak yorumlanması mümkündür.² Anlaşıldığı kadarıyla İzmirî'ye göre bu durumda reayanın satım yetkisinin kaynağı sultanın iradesi olduğu için gerçekte toprağı satan, reaya değil, sultandır ve toprağın satımını gerektiren bir zaruret hali de bulunmadığı için söz konusu işlem, yukarıda olduğu gibi yine icâre-i fâside olarak yorumlanabilir. İzmirî, reayanın bu işlem sırasında toprak üzerinde sahip olduğu hakkının hukukî niteliğini ve sözleşmeye gerçekte kimlerin taraf olduğunu bu şekilde tespit ettikten sonra kendi döneminde reayanın miri toprakları bir başkasına sipahinin izniyle ve alım satım lafızlarını kullanarak sattığını ve bu işlem sırasında hem kendisinin hem de sipahinin ücret-i mu'accelenin bir kısmını aldığını belirtir ve yeni mutasarrıf tarafından sipahiye yapılan ödemenin helal olduğunu ama eski mutasarrıfa yapılanın helal olmadığını söyler.³ Zira *et-Tarîka*'da Birgivî'nin de işaret ettiği gibi bu yoruma göre reaya, söz konusu işlemi hazineye vekaleten yaptığı için ücret üzerinde hiçbir hakkı yoktur.⁴ İzmirî, son olarak şu sözlerle meseleyi özetler:

Kısacası mutasarrıfın arz-ı memleketi satmasının ve kiralayıp ücretini [kendisi için] almasının şeriatta hiçbir temeli yoktur. Fakat sultanın zaruret halinde veya insanların [topraklara] rağbetinin arttığı [ve fiyatların iki katına çıktığı]⁵ bir dönemde miri toprakları satıp satım bedelini [hazine için] alması ve toprakları her durumda kiralayıp ücretini [yine hazine için] alması câizdir.⁶

İzmirî'nin reayanın hukukî statüsü için geliştirdiği bu yorum çerçevesi, Ebussuûd ile Birgivî'ninki arasında bir yerde durmaktadır. Zira o, sipahi ile reaya arasında alım satım veya bey' u şîrâ lafızlarıyla yapılan tapu işlemlerini Ebussuûd gibi sürenin belirsiz olması nedeniyle "icâre-i fâside" olarak tanımlarken, miri toprakların reaya arasında satımı söz konusu olduğunda bu sefer de Birgivî gibi yeni mutasarrıfın öncekine yaptığı ödemenin "haram" ve "rüşvet" olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca İzmirî, reayanın kendi içinde yaptığı arazi alım satım işlemleri sırasında yeni mutasarrıfın sipahiye yaptığı ödemeyi de yine Ebussuûd gibi "ücret-i mu'accele" olarak görmektedir. Oysa Birgivî, bu ödemeyi de yine "haram" ve "rüşvet" kabul ediyordu. İzmirî'nin incelemesini

¹ İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/184.

² İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/184.

³ İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/184.

⁴ Birgivî de *et-Tarîka*'da zikrettiği bir minhûvât kaydında bu gerekçeye işaret eder. Bk. Birgivî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 218b.

⁵ Bu kayıt için ayrıca bk. İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/177.

⁶ İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/185.

sonlandırırken kurduğu şu cümle onun yaklaşımına dair yaptığım bu tespiti doğrular niteliktedir: “Muhakkik Birgivî’nin Ebussuûd’a yönelttiği bu eleştiri -her ne kadar gördüğün üzere ifadelerinde tartışmaya açık hususlar bulunsa da- yerinde bir eleştiridir.”¹ Aslında onun bu eleştiride Birgivî’yi haklı bulduğu tek husus, reaya arası arazi alım satım işlemlerinde yeni mutasarrıfın eskisine yaptığı ödemenin hukukî niteliğiyle sınırlıdır. Şimdi başta Kemalpaşazâde ve Ebussuûd olmak üzere diğer ulemanın bunu ne tür bir hukukî akıl yürütmeye meşru gördükleri sorusuna cevap arayalım.

III. Reayanın Miri Topraklar Üzerindeki Tasarrufları

Osmanlı miri sisteminde kendisine mülk sahipliği değil, kiracılık veya daha yaygın ifadeyle mutasarrıflık rolü tanınan reaya, imparatorluk topraklarını alım satım, vakıf ve hibe gibi mülkiyeti nakleden işlemlere konu etme veya yakınlarla miras olarak bırakma hakkına sahip değildi. Ancak dönemin kanunnameleri ile şer‘iyye sicillerinin de açıkça gösterdiği üzere reaya, imparatorluk topraklarını mülk olarak görme yönünde güçlü bir eğilime sahipti ve bu sebeple söz konusu işlemleri öteden beri sıklıkla uyguluyordu. Pratikte en çok rastlanan ve ulemanın gündemini en çok meşgul eden sorun ise, toprakların reaya arasında alınıp satılmasıydı. Aşağıda bu sorun, etraflıca ele alınacaktır.

A. Acil Pratik Bir Sorun: Miri Toprakların Reaya Arasında Alınıp Satılması

II. Bayezid devrinde (1481-1512) hazırlanmış olan² Aydın Sancağı Kanunnâmesi’nde “reaya[nın] raiyyetlik yerlerin[i] birbirine satma[sının] hilâf-ı kanun” olduğu belirtilir ve ardından aynı metinde problemi ele alan bir fermana atıf yapılarak sultanın miri toprakları izinsiz alıp satan reayanın “muhkem tehdit olun[masını]” emrettiği de özellikle kaydedilmektedir.³ Esasen bu, 16-17. yüzyıllarda yürürlüğe giren pek çok kanunnameye ya aynı⁴ ya da benzer ifadelerle⁵ sürekli altı çizilen bir husustur.

¹ İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/185.

² Akgündüz, *OK*, 2/153-154.

³ Akgündüz, *OK*, 2/158; Barkan, *Kanunlar*, 11.

⁴ Akgündüz, *OK*, 5/79, 95.

⁵ “Arazi-i öşriyede -ki defterde mülk kaydolmuş olmaya- bey‘ u şirâ ve rehin ve hibe örfen memnudur...” *Kavânîn-i Örfiye-i Sultâniye*, 63b-64a; ayrıca bk. Akgündüz, *OK*, 7/232, 234, 325, 330-331; “Kânûn-i Cedîd”, 1/774; “... [reaya, yerini] bey‘ etse sipahisi marifeti olmayacak bi-hasebi’l-kanun bey‘i sahih değildir.” Akgündüz, *OK*, 6/215; “... Yerde bey‘ u şirâ cari değildir. Tapu dahi olsa sâhib-i tımar marifetiyle olur.” Akgündüz, *OK*, 7/237; “Ve ziraat olunup öşür ve resim verilir yerler[i] ... sipahi marifeti yok iken kimesneye satmak ve hibe etmek dahi [bi-]hasebi’l-kanun caiz değildir.” Akgündüz, *OK*, 6/463; ayrıca bk. 7/338, 5/422, 2/316.

16. yy. boyunca mahkemelerde kayıt altına alınan sicillerde de soruna güçlü bir şekilde işaret edilmektedir. Bu belgelerde reayanın arazi alım satım işlemlerini sâhib-i arzdan izinsiz olarak ve tıpkı mülk malların alım satımında olduğu gibi sadece kâdı marifetiyle gerçekleştirme ve mahkemeden aldıkları hüccetlerle bu işlemlere hukukî bir nitelik kazandırma çabası içerisinde oldukları görülür. Mesela böyle bir alışveriş işlemini tescil etmek üzere düzenlenmiş olan 971/1564 tarihli bir hüccete göre Salacak mahallesinden Hüseyin b. Mustafa, müvekkilesi olan Mihri Hatun bt. Abdullah'ın sınırlarını belgede açıkça belirttiği bir parça toprağını içindeki “eşcâr-ı müsmiresi ve gayrı müsmiresiyle” Selime Hatun’a “54 râyicü'l-vakt sikke altına bey' edip teslîm-i mebî' eyle[miş]” ve işlemin tamamlanmasının ardından “müşteriye-i mezbûrenin vekili olan Mehmed b. Abdullah[’ın]” talebi üzerine düzenlenen bu belge, Selime Hatun’un “vakt-i hâcette ve mahall-i ihtiyaçta arz edip ihticâc edin[mesi]” için “yedine vaz olun[muştur].”¹ Ancak kendilerinden habersiz olarak yapılan bu işlemler için reayadan resm-i tapu tahsil edemeyen ve bu nedenle ciddi hak kayıplarına uğrayan sâhib-i arzlar, doğal olarak haklarını mahkeme önünde arama yoluna gidiyorlardı. Mesela 925/1519 tarihli bir kayda göre reayadan Hızır adlı bir kişi, mutasarrıfı olduğu bir parça miri topraktaki hissesini sipahilerin bilgisi ve izni olmadan başka birine “150 akçeye sattığına itiraf” etmiş ve bunun üzerine “hisse-i mezkûre [kâdı tarafından] sipâhiyân-ı merkûmâna” hükmolunmuştur.² İnalçık, kâdı hüccetiyle satılan bir toprağın artık miri statüye döndürülemediğini, bunun için sultanın çok radikal kararlar alması gerektiğini öne sürer.³ Ancak bu gibi⁴ sicil kayıtlarında da görüldüğü üzere 16. yy. başlarında toprağın izinsiz olarak alınıp satılması halinde sâhib-i arzlar, kanun gereği ve anlaşıldığı kadarıyla zecrî bir tedbir olarak yargı yoluyla toprağa el koyma ve onu üçüncü kişilere resm-i tapu karşılığında verme hakkına sahiplerdi. Fakat sâhib-i arzların böyle durumlarda toprağı üçüncü kişilere verme yetkileri, yüzyılın ortalarında Celalzâde Mustafa (ö. 975/1567) ile onu takiben Hamza Paşa'nın (ö. 1014/1606) nişancılığı⁵ sırasında yürürlüğe girmiş olan

¹ *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, 7/386; diğer örnekler için bk. 132, 321, 351; *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 1/131; *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/70; *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 3/66; *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, 4/128, 261, 332; *Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*, 5/93, 103, 191, 201, 227; *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 84, 136, 200, 296, 298; *Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil*, 8/277; *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/140, 154-155, 580, 582, 602.

² *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/129.

³ İnalçık, “Islamization of Ottoman Laws”, 160.

⁴ Başka bir örnek için bk. *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, 7/250.

⁵ Celalzâde 1534-1557 ve 1566-1567’de ve Hamza Paşa 1581, 1592-1596, 1598-1599, 1601-1605’te nişancılık görevinde bulunmuştur. Bk. Colin Imber, “The Cultivation of Wasteland in Hanafî and Ottoman Law”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 61/1/2 (2008), 105.

kanunlarla reaya lehine revize edildi: “Mutlaka sâhib-i arz[ın] marifeti olmadan yer alınmak câiz değildir. Alınsa dahi fesholunur [ve] yer, geri [eski] sahibinin elinde kalır. [Bu durumda] ‘Yerlerini benim marifetim olmadan vermişsi[n]’ deyü [ol yer, onun] elinden alınıp âhara verilemez.”¹

“Selâtîn vakfı” statüsündeki topraklar da pratikte genel olarak miri arazi rejimi kurallarına göre işletiliyordu, ancak bu topraklar gerekli şartları taşımadıkları için ‘gayr-i sahîh vakıf’ olarak nitelendirilseler de yine de “vakıf” oldukları için “vakfın üstün yararının gözetilmesi”² ilkesi gereği salt miri olan topraklara nispetle bazı açılardan³ imtiyazlı bir konuma sahiplerdi. Nitekim kâdı sicillerinin de işaret ettiği üzere bu cümleden olarak izinsiz arazi satımıyla ilgili eski uygulama, 16-17. yüzyıllar boyunca selâtîn vakfı statüsündeki topraklar için de aynen korundu. Mesela 971/1563 tarihli bir kayda göre Karye-i Çengel’den Andriya b. Nikola, Nikola b. Frenkova’nın karye-i mezbûre mütevellisi Mustafa Çelebi b. Mehmed’den izinsiz olarak “2000 akçeye bir kıt’a bostan yerini [kendisine] sattı[ğın] ve akçesin[i] aldı[ğın]” söylemiş, bunun üzerine adı geçen müteveli mahkemeye vakıf toprakların mütevelliden izinsiz satılmasının caiz olmadığını ve toprağın mütevelliyeye iade edilmesi gerektiğini ifade eden bir “fetvâ-yı şerîfe” sunmuş ve kâdı da söz konusu fetvayı esas alarak satılan toprağın mütevellî-i mezbûra teslim edilmesine hükmetmiştir.⁴ Müteveli bu fetvayı, o tarihlerde şeyhülislamlık makamında bulunan Ebussuûd’dan almış olmalıdır. Zira onun çeşitli mecmualarda yer alan şu fetvası söz konusu mütevellinin mahkemeye sunduğu fetvayla aynı içeriğe sahiptir: “Zeyd tasarrufunda olan çiftliğinin tarlasını Amr’a bey’ edip akçesini aldıktan sonra müteveli tarlayı Amr’ın elinden alıp Zeyd’e dahi vermeyip istediği kimesneye vermeye kâdir olur mu? Cevap: Kâdirdir... Bey’ etmekle vakfa gadr

¹ Bu hükmün Celalzâde Kanunnâmesi’nde geçtiği yer için bk. Akgündüz, OK, 7/232. Bu uygulama 17. yüzyılda da devam etti. Bk. Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/774. 16. yüzyılın ortalarında yürürlüğe girdiği anlaşılan bu yeni uygulamayı yansıtan ve ‘İbn Kemal’ imzasını taşıyan bir fetva için bk. Ali b. Kurd Ahmed Çelebi, *Fetâvâ-yı el-Hâc Ahmed* (Yazma Eserler, 5910), 151a-b.

² Şeyhülislam fetvalarında “vakfa enfa’ ise” gibi ifadelerle zaman zaman bu ilkeye atıfta bulunularak miri arazi rejimi kurallarının dışına çıkan pratiklere cevaz verildiği görülür. Örnek olarak bk. *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (Murad Molla, 1115), 182b.

³ Başka bir örnek sipahi, vekili tarafından noksân-ı fâhişle tapulanan miri arazinin ücretini ecr-i misle tamamlatma hakkına sahip değildi ama aynı durumda müteveli vakıf arazisi için bunu talep edebilirdi. Bunu gösteren bir fetva için bk. *Fetâvâ-yı Zekerîyyazâde Yahya* (Esad Efendi, 1087), 332a; ayrıca bk. Kaya, *İcâreteyn*, 65.

⁴ *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, 7/250. Bunun hemen ardından yapıldığı anlaşılan başka bir duruşmada Andriya b. Nikola, Nikola b. Frenkova’nın “karye-i mezbûre yerlerinden bir kıt’a bostan yeri[ni]” kendisine “2000 akçeye sattı[ğın]”, ancak bu işlemi izinsiz yaptıkları için mütevellinin yeri elinden aldığını söyleyerek akçesini geri talep etmiştir. Bk. aynı sicil, 7/250. Gerber’in 17. yy. Bursa sicillerinde rastladığı benzer bir dava için bk. Gerber, *State, Society and Law*, 81.

u hıyanet etmiş olur, hâine verilmez.”¹ *Kanûn-ı Cedîd*’de de yer alan bu fetvanın hemen ardından “Ama [izinsiz satılan arazi] arz-i miri olsa vakıf olmasa [o zaman] hüküm gayridir” denilmesine bakılırsa, bu imtiyazlı uygulama selâtın vakıfları için 17. yüzyılda da geçerliliğini sürdürmüştür.²

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla tarım topraklarının reaya arasında alım satım işlemleriyle elden ele dolaşması, Osmanlı kanun koyucularının yoğun çabalarına rağmen 16. yy. boyunca imparatorluğun merkez topraklarında sıkça rastlanan bir sorun olmaya devam etti. Nihayet bu sorun, 17. yy. başlarında reaya ile sipahiler arasında ciddi gerilimlere yol açtı. Miri toprakları özel mülk gibi tasarruf etme yönünde güçlü bir eğilime sahip olan reaya, anlaşılan o ki sipahilere resm-i tapu ödemek istemiyordu ve dolayısıyla bu toprakların transfer işlemlerini sıklıkla onlardan habersiz yapmayı tercih ediyordu. Zira pratikte sipahiler bir kere reayadan öşür ve/veya resm-i çift almaya başlayınca geçmişte izinsiz yapılmış olan transfer işlemine fiili olarak izin vermiş kabul ediliyor ve artık resm-i tapu talebinde bulunamıyorlardı.³ Fakat bu durumda toprakların reaya arasındaki transferlerinden tapu resmi adı altında bir giriş ücreti tahsil edemedikleri için hatırı sayılır mali kayıplar yaşayan sipahiler, problemi ya bizzat ya da diğer yerel yöneticiler aracılığıyla (belgelerde bu husus açık değildir) sultana arz ettiler. 11 Zilkade 1017/16 Şubat 1609 tarihinde “pâye-i serîr-i a’lâya” yapılan arzda öncelikle pratikte izinsiz alınıp satılan topraklar için öşür ve/veya resm-i çift almaya başlayan sipahilerin resm-i tapu haklarının sâkit olduğu hatırlatıldı ve ayrıca “bir çiftli[ğın] İstanbul etrafında yirmi otuz bin akçeye ve bazı diyarda beş on bin akçeye ve bilcümle her bir diyarda hayli akçeye tapuya veril[diğine]” dikkat çekilerek bu fiili durumun sürdürülmesi halinde hem reayanın miri ve vakıf toprakları özel mülk gibi tasarruf etmiş olacağı⁴ hem de “husûsan yirmi otuz yıldan beri sefer seferleyen ashâb-ı tımardan nice kimesnelere gadır [edilmiş] ol[acağı]” dile getirildi.⁵

¹ Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/396-397.

² Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/774-775.

³ “[Sâhib-i arzın] kendi veya vekili ol makûle yerlerden öşür veyahut resm[-i çift] almış olsa [resm-i] tapu sâkit olur, yerler ve çayırlar tasarruf edenin olurdu.” Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/779. Ebussuûd’un bir fetvasında verdiği şu bilgi de bu pratiği teyit etmektedir: “Emr-i Pâdişâhî böyledir ki sipahi öşür gibi resm[-i çift] gibi nesne almış olacak ol sipahi [kendi] zamanını vermiş olur. ‘Verilen [kişin]in elinden alınmaya’ deyü ahkâm-ı şerîfe sâdir olmuştur. Kanunnâme böyledir. Ahkâm kanunnâme üzere yazılmıştır.” *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 226), 82a; (İsmihan Sultan, 223), 31b-32a.

⁴ “... yerler ve çayırlar onların olacak bu bâbda [onlar] havâss-ı hümayûn[a] ve evkâf[a] emlâk hükmün[ü] bağlayıp...” Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/779.

⁵ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/779.

Tahıl ekimine ayrılmış olan toprakların miri statülerinin korunarak yüksek bir verimlilikle işletilmesinde hem merkezi yönetimin hem de yerel yöneticilerin önemli çıkarları bulunuyordu.¹ Zira tarım ekonomisinin hâkim olduğu klasik çağda diğer tüm imparatorluklarda olduğu gibi Osmanlı’da da maliyenin en büyük gelir kaynağını toprak vergileri oluşturuyordu ve bu nedenle miri arazi sisteminin bozulması ve toprakların özel mülke dönüşmesi, iktisadi, askeri ve idari açıdan ciddi sonuçlar doğurabilirdi.² Bu bakımdan toprakların reaya arasında özel mülk gibi algılanmasına yol açan ve söz konusu algıyı giderek artan bir şekilde pekiştiren bu fiili durum, sistem için gerçek anlamda bir tehdit oluşturuyordu.³ Sorunun üstesinden gelebilmek için reaya ile yerel yöneticilerin miri topraklar üzerindeki çıkarları arasında hassas bir denge politikası izleyen merkezi yönetim, bir yandan toprakların hakk-ı karârının reaya arasında alınıp satılmasını onaylarken, diğer yandan bu işlemlerin yerel yöneticilerin nezaretinde yapılmasını istiyordu. Çünkü reayanın hakk-ı karârını dilediği zaman satabileceğini ve hukukun bunu tanıdığını bilmesi onun toprağıyla bağıını güçlendirirken, bu işlemlerin yerel yöneticilerin izniyle ve kendilerine resm-i tapu ödenerek yapılması onlar için ilave bir gelir kaynağı oluşturuyor ama daha da önemlisi toprakların miri doğasının korunmasını sağlıyordu. İşte Sultan I. Ahmed, bu politika doğrultusunda 1 Muharrem 1018/6 Nisan 1609 tarihinde söz konusu arza cevaben yayınladığı fermanında tarım topraklarını izinsiz alıp satan kişilerin sipahilere resm-i tapu ödemelerini emretti ve aksi halde toprakların eski mutasarrıflara iade edileceğini bildirdi:

Ve sâhib-i arz izninsiz birbirlerine bir miktar akçe mukâbelesinde ferâğ eyledikleri yerlerde sâhib-i arz muhayyer olup dilerse kanun üzere resm[-i tapusunu] alıp tasarrufuna izin vere, dilerse bey’lerin feshedip yerleri ve çayırları eski sahiplerine tasarruf ettire!⁴

Öte yandan 16. yy. ortalarına ait olan ve nadir rastlanan bazı sicil kayıtlarında miri arazi alım satım işlemleri için “bey’-i örfi” tabirinin kullanıldığı veya bu işlemlerin meşruiyetinin örfe referansla açıklandığı göze çarpar. Mesela 957/1551 tarihli bir kayıta Karye-i Kadı’dan Yani b. Pişkeş, karye-i mezbûr yerlerinden bir kıt’a bostan yeri ile bir

¹ İnalçık, “Islamization of Ottoman Laws”, 160.

² Köylünün ve toprağın doğrudan devlet tarafından kontrol edilmesine imkan veren klasik Osmanlı toprak sistemi, esas itibarıyla merkezi yönetimin askeri ve iktisadi gereksinimlerini karşılaması için geliştirilmişti. Bk. İnalçık, “Filâha”, 2/907.

³ İnalçık, “Islamization of Ottoman Laws”, 160.

⁴ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/779. Fermanın başka bir versiyonunda reayanın resm-i tapu ödeme yükümlüğünün zamanaşımına uğraması ya da üzerinden bir sipahi devrinin geçmiş olması durumunda sâkıt olacağı hükmü yer almaktadır. Bk. Akgündüz, OK, 7/338.

kıt'a tarla[sını] Abdi b. Hasan'a 3200 akçeye "bey' - i örfiye ile bey' etti[ği]" ve "mukırrı mezbûru mukarrun-lehü'l-mezkûr vicâhen tasdik edip sıhhat-i ikrâr ve sıhhat-i bey'e hükm olun[duğu]" belirtilir.¹ Benzer bir içeriğe sahip olan 953/1546 tarihli başka bir kayda göre Nefs-i Üsküdar'dan Hüseyin b. Babaçuk, karye-i Viran'da bulunan bir çiftlik ile bir parça topraktan kendisine ait olan hissesini ve ayrıca bir damını Şaban b. Musa'ya "marifet-i sipahi ile [bey' etmiş], mezbûr Şaban [onu] vicâhen ve şifâhen tasdik e[tmiş]" ve ardından "sıhhat-i bey'in örf ile mukarrer ol[duğu]" belirtilerek işlem tarafların talebi üzerine mahkeme defterine kaydedilmiştir.² İslam hukukunun şeriata aykırı örfü muteber kabul etmediği göz önünde bulundurulursa mezkûr belgelerde "örf" teriminin "kanun" anlamında kullanıldığı ve bu tür işlemlerle miri toprakların rakabesinin değil, sultanın kanunları doğrultusunda sadece tasarruf hakkının bir bedel karşılığında üçüncü kişilere devredildiğine işaret edildiği anlaşılmaktadır.

Belgelerde reaya arasında sâhib-i arzın izniyle yapılan transfer işlemlerinde de tarafların yine ilginç bir biçimde alım satım³ veya bey' u şirâ lafızlarını kullanmaya devam ettikleri görülmektedir. Mesela 925/1519 tarihli bir kayıtta Dimitri b. Yorgi'nin "karye-i Niğde nâm vakıf karyede" mutasarrıf olduğu Yıldırım Bayezid Han vakfına ait bir miktar yerini 130 akçeye ve ayrıca bir üzüm bağını 200 akçeye Todora b. Kazan'a "bey' edip semen-i mezkûru alıp mebî'-i mezbûru teslim" ettiği ve ayrıca müşterinin vakfın câbîsine resm-i tapu olarak 13 akçe verdiği belirtilir.⁴ Yine, 926/1520 tarihli başka bir kayda göre Yani b. Nikola, Karye-i Herekedone'da bulunan "bir kıt'a yer[ini] 300 Osmânî akçeye Kemal Subaşı'ya bey' eyle[miş], semen-i mezkûru alıp kabz eyle[miş] ve âmil olan Mehmed [de Kemal Subaşı'dan] 30 akçe resm-i tapu" almıştır.⁵ Sicillerin yanı sıra yukarıda alıntıladığım Aydın Sancağı Kanunnamesinde atıf yapılan bir ferman da reayanın tasarrufunda bulunan miri toprağı "hakk-ı karâr" adı verilen bir miktar akçe karşılığında ve sipahi marifetiyle başka birine devretmesini ve bu sırada sipahinin yeni mutasarrıftan söz konusu akçenin onda biri kadar bir ücret almasını⁶ onaylar: "Meğerki

¹ *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6/249; ayrıca bk. 6/81; *Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*, 5/203.

² *Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*, 5/125; *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, 7/319.

³ Bazı belgelerde tarafların "alma-verme" lafızlarını ve bunların türevlerini kullandıkları görülür. Örnek olarak bk. *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, 7/351.

⁴ *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/152.

⁵ *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/258, benzer içerikli kayıtlar için bk. 130; *Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*, 5/94, 125; *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, 7/249, 319; *Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil*, 8/75; *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/524.

⁶ 16. yüzyıla ait kâdi sicilleri, sâhib-i arzın izniyle yapılan transfer işlemlerinde resm-i tapu için onda bir oranının standart bir biçimde uygulandığı izlenimi verir. Örnek olarak bk. *Üsküdar Mahkemesi 2*

[reaya, arazisini] sipahi marifetiyle [başka birine kendisinden] bir miktar hakk-ı karâr alıp verirse caizdir. [Onun] aldığı akçenin öşrünü [de] sipahi alır.”¹ Dönemin diğer hukukî belgelerinde de görüldüğü üzere² bu işlemlerde reaya arasında alınıp satıldığı varsayılan şey toprağın rakabesi değil, menfaatidir (hakk-ı karâr) ve bu nedenle bir yerel Osmanlı örfü olarak onun karşılığında alınan akçe de mecazen aynı adla anılmaktadır. Daha açık bir anlatımla sultan, reayanın miri toprakların hakk-ı karârını sipahi marifetiyle alıp satmasına izin vermektedir.

Benzer şekilde “alım satım” ve “bey‘ u şîrâ” dili, sâhib-i arzlar ile reaya arasında yapılan tapu işlemlerinde de kullanılıyordu. Mesela 956/1549 tarihli bir kayda göre Karye-i Çengel’de âmil olarak görevli olan Nikola b. Poli, mahkemede sınırlarını açıkça belirttiği bir parça “hâli ve mu‘attal” araziye “Nikola b. Dimitri’ye yüz akçeye bey‘ edip tapuya verdi[ğini]” söylemiş ve Nikola’nın bunu tasdik etmesinin ardından “sıhhat-i tapu[nun] mukarrer” olduğu belirtilmiştir.³ Sâhib-i arzın kontrolünde ve kendisine tapu resmi ödenerek yapılan ve dolayısıyla toprağın miri statüsünün taraflarca kabul edildiği açıkça anlaşılan bu tür işlemlerde bile hala “alım satım” veya “bey‘ u şîrâ” dilinin kullanılması, görünüşe göre toprağın tasarruf hakkının bir elden diğerine transferini ifade eden başka bir hukukî terminolojinin o tarihlerde henüz geliştirilememiş olmasının zorunlu bir sonucuydu. Ancak 16. yy. boyunca hemen her türden hukukî belgede yaygın bir biçimde rastlanan bu dil, aslında tarım topraklarının mülkiyeti sorununu gittikçe daha da derinleştiriyordu. Aşağıda da görüleceği üzere yüzyılın büyük şeyhülislamı Ebussuûd, “ferâğ” ve “tefvîz” kavram ikilisine esas alan tanımlamasını işte bu acil pratik soruna kesin bir çözüm getirmek için geliştirdi ve bunda büyük ölçüde başarılı oldu.

Numaralı Sicil, 2/152, 258; *Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*, 5/157; *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/524. İncalcık, bu resmin 17. yüzyılda satım bedeli üzerinden %3 olarak tahsil edildiğini söyler. Bk. İncalcık, “Filâha”, 2/2/907.

¹ Akgündüz, OK, 2/158; ayrıca bk. 6/487; Barkan, *Kanunlar*, 11.

² “Zeyd ... tasarrufunda olan çiftliğinin hakk-ı tasarrufun âhara bey‘ etmek şer‘an câiz midir? Cevap: Câizdir. Ahmed İbn Kemal.” *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Aşir Efendi, 270), 99b. “Bi-hasebi’l-kanun bey‘i ... tecvîz olunmuş[tur].” *Fetâvâ-yı Ebussu‘ûd* (İsmihan Sultan, 223), 36b.

³ *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6/ 76. Benzer içerikli başka bir hüküm için bk. *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6/128; *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/524.

B. Ulemanın Miri Toprakların Alınıp Satılması Sorununa Yaklaşımı

1. Kemalpaşazâde

Merkezi yönetimin reaya ile yerel yöneticiler arasında kurduğu denge politikasını sağlıklı ve sürdürülebilir bir şekilde uygulayabilmesi için şeriatın miri topraklarla ilişkisi açısından reayaaya tanıdığı rolün ulema tarafından açıkça izah edilmesi gerekiyordu. Bu doğrultuda ortaya konan ilk çabalardan biri, dönemin şeyhülislamı Kemalpaşazâde'ye aittir. Kemalpaşazâde, yukarıda çeşitli bağlamlarda alıntılanan görece uzun bir fetvasında imparatorluk topraklarının miri statüsünü ve sipahiler ile reayanın bu topraklar üzerindeki haklarının hukukî niteliğini izah eder. Ardından miri toprakların alınıp satılması sorununa da değinen Kemalpaşazâde, sipahilerin miri toprakların sadece hakk-ı kararına, diğer bir deyişle tasarruf hakkına sahip olduklarını ve bu hakkı birtakım örfî ve şer'î vergiler karşılığında reayaaya "bey" ettiklerini" belirtir ve ardından sipahiler ile reayanın söz konusu topraklar üzerinde hukuken yapabilecekleri ve yapamayacakları işlemlere dair şunları söyler:

Bu kısmın ne sâhib-i tımar ve ne mutasarrıf-ı arz, aslına ve rakabe-i arza malik olmadıkları için ne bey'i câizdir ve ne hibesi ve ne vakfiyyeti. Lakin icâre ve i'âresi caizdir. Ama bi-hasebi'l-kanun bey'i ve evlâd-ı zükûra irsi tecvîz olunmuş[tur].¹

Sipahi ile reaya arasındaki hukukî ilişkiyi "tasarruf hakkının bey'i" olarak tanımlayan ve bunun bir tür icâre sözleşmesi olduğuna işaret eden² fetva, anlaşıldığı kadarıyla reaya arasında alım satım veya bey' u şirâ lafızlarıyla yapılan işlemlerin "şer'an" geçersiz olduğunu, ancak bunların "kanun" tarafından tecvîz edildiğini ifade etmektedir. Fakat fetvada kanunen tecvîz edildiği söylenen şeyin gerçekte ne olduğu yine de yeterince açık değildir ve ilk bakışta toprağın rakabesinin bey'inin tecvîz edildiği anlaşılabılır. Nitekim Imber ve onu takiben Mundy, bu fetvadan hareketle Kemalpaşazâde'nin pratikte miri toprakların reaya arasında alınıp satılmasını önceleri kanuna atıfla meşrulaştırdığını öne sürerler.³ Oysa bu bahsin girişinde yapılan incelemeden de hatırlanacağı üzere 16. yy. boyunca yürürlükte olan kanunnâmeler, bu

¹ *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 223), 36b.

² Kemalpaşazâde'nin bu ilişkiyi icâre olarak yorumladığı hakkında daha fazla bilgi için bu bölümde yer alan "Reayanın Hukukî Statüsü" başlığına bakılabilir.

³ Imber, *Şeriattan Kanuna*, 132; Mundy, "The Nature of the Military Fief", 163; ayrıca bk. Mundy - Smith, *Governing Property*, 16.

işlemleri açıkça hükümsüz kabul ediyordu. Bu kanun hükümlerinin bir kısmı aşağıda alıntılanmıştır:

Ve ziraat olunup öşür ve resim verilir yerler[i] ... sipahi marifeti yok iken kimesneye satmak ve hibe etmek dahi [bi-]hasebi'l-kanun caiz değildir.¹

[Reaya, yerini] bey' etse sipahisi marifeti olmayacak bi-hasebi'l-kanun bey'i sahih değildir.²

Arazi-i öşriyede -ki defterde mülk kaydolmuş olmaya- bey' u şirâ ve rehin ve hibe örfen memnudur.³

Yerde bey' u şirâ cari değildir. Tapu dahi olsa sâhib-i tımar marifetiyle olur.⁴

Bu belgelere göre kanun, pratikte reayanın miri toprakları bir tür özel mülk gibi izinsiz alıp satmasını yasaklarken, sipahi marifetiyle ve yine alım satım veya bey' u şirâ lafızlarıyla yapılan transfer işlemlerini geçerli kabul ediyordu. Kemalpaşazâde'ye sorulan başka bir fetvada “sipahi marifetsiz bey' olunan yerlerin bey'i fesholuna deyü hükm-i şâhî vârid”⁵ olduğundan söz edilmesine bakılırsa o da zaten ilgili kanun hükümlerinden haberdardı. Şu halde Kemalpaşazâde, bu fetvada zikri geçen “bi-hasebi'l-kanun bey'i ... tecvîz olunmuş[tur]” sözüyle sipahinin izni ve bilgisi dahilinde yapılan ve toprağın rakabesinin değil, sadece tasarruf hakkının devrini içeren alım satım işlemlerini kastetmiş olmalıdır.⁶ Nitekim *Kanun-ı Cedîd*'e de girmiş olan bu fetvanın ilgili kısmı, kanun metninin bazı nüshalarında şu ilave açıklamayla birlikte yer almaktadır: “Ama bi-hasebi'l-kanun ‘ferâğ-ı tasarruf tarîkiyle’ bey'i ... tecvîz olunmuştur.”⁷ Aşağıda da görüleceği gibi Ebussuûd'un geliştirdiği “ferâğ-ı tasarruf” ifadesi, kanun tarafından tecvîz edilen şeyin gerçek anlamda alım satım olmadığına, aksine bunun toprağın tasarruf hakkının devrinden ibaret olduğuna işaret etmektedir.

Kemalpaşazâde, sipahi ile reaya arasındaki ilişkinin hukukî niteliğini açıklamak için geliştirdiği “tasarruf hakkının bey'i” tanımlamasını diğer fetvalarında reaya

¹ Akgündüz, *OK*, 6/463; ayrıca bk. 7/338, 5/422, 2/316.

² Akgündüz, *OK*, 6/215.

³ *Kavânîn-i Örfiye-i Sultânîye* (Muallim Cevdet Yazmaları, K223), 63b-64a.

⁴ Akgündüz, *OK*, 7/237.

⁵ Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 305a.

⁶ Eğer Kemalpaşazâde'nin anlatmak istediği şey gerçekte bundan ibaretse o zaman onun mevcut pratiğin meşruiyetini neden doğrudan şeriata değil de kanuna referansla açıkladığı sorusu bu bağlamda önemlidir.

Bu soru aşağıda “Ferâğ ve Tefvîz İşleminin Hukukî Niteliği” başlığı altında ele alınacaktır.

⁷ Akgündüz, “*Kânûn-i Cedîd*”, 1/760.

arasındaki alım satım işlemleri için de kullanır ve artık bu işlemlerin “kanunen” olduğu gibi “şer‘an” da geçerli olduğunu söyler:

Zeyd yerinden göçüp ahar yere gidip kadimden tasarrufunda olan çiftliğinin hakk-ı tasarrufun âhara bey‘ etmek ser‘an câiz midir? Cevap: Câizdir.¹

Fakat fetvanın çevirisinde “hakk-ı tasarruf” ifadesini ilginç bir şekilde göz ardı eden ve bu nedenle onu hatalı yorumlayan Imber, Kemalpaşazâde’nin pratikte miri toprakların özel mülk gibi alınıp satılmasını onayladığını iddia eder.² Oysa şeyhülislamın caiz olduğunu söylediği şey, fetvada açıkça görüldüğü üzere toprağın rakabesinin değil, tasarruf hakkının bey‘idir.³ Çünkü o, miri toprakların rakabesinin satıma konu olamayacağını hem girişte alıntıladığım fetvasında hem de diğer fetvalarında kesin ve açık bir dille vurgulamaktadır.⁴

2. Ebussuûd’un Ferâğ ve Tefvîz Kavramsallaştırması

16. yy.’da miri toprakların reaya arasında alınıp satılması sorununu en kapsamlı şekilde ele alan isim, diğer pek çok meselede olduğu gibi yine Ebussuûd’dur. Toprak mülkiyeti ve vergi hukukuyla ilgili fetvalarında reayanın miri toprakları mülk gibi görmesi sorununa sıklıkla değinen Ebussuûd, ikinci bölümden hatırlanacağı üzere Üsküp ve Selanik Kanunnamesinde onu “nizâm-ı umûra ve mesâlih-i cümhûra halel-i azîm” getiren ve dolayısıyla imparatorluğun toprak tasarruf sistemini tümüyle çökertme tehdidinde bulunan bir sorun olarak niteler.⁵ Bu bağlamda tekrar ifade etmem gerekirse Ebussuûd, miri arazi rejiminin çeşitli yönlerini ele alan fetvalarının sistematik bir özetini sunduğu bu metinde öncelikle “öşür” ve “haraç” topraklarının tanımlarını ve tabi oldukları hukukî mevzuatı kısaca açıklar ve ardından imparatorluk topraklarının aslında ilk İslam fetihleri sırasında rakabeleri beytûlmâle aktarılacak hakk-ı tasarruflarının eski sahiplerinin ellerinde “âriyet” yoluyla bırakıldığını ve dolayısıyla bu toprakların hukuken

¹ *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Aşir Efendi, 270), 99b. Benzer içerikli başka bir fetva için bk. Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 304a.

² Imber’in çevirisi şöyledir: “When Zeyd leaves the land, is it permissible for him to sell the land which he occupied to someone else? Answer: Yes.” Imber, *Ebu’s-Su’ud*, 121, ayrıca bk. 130. Imber’in yine hatalı yorumladığı görülen başka bir fetva için ayrıca bk. Imber, *Şeriattan Kanuna*, 132-133.

³ Bu tanımlama dönemin diğer bazı hukukçuları tarafından da benimsenmiştir: “يجوز بيع حقّ القرار في الأراضي الميريّة ويكون المدفوع الذي يقال له بالتركّيّة طابو ثمناً.” Karamânî, *Zübdetü’l-Fetâvâ* (Nuruosmaniye, 1981), 104a.

⁴ “Arz-ı harâciyenin bey‘ u şîrâsı sahih olur mu? Cevap: Arz-ı harâciye sahibinin mülkü olursa bey‘ u şîrâsı ve sair tasarrufâtı sahih olur. Sahih olmayan [arz-ı] memlekettir, ona ‘sipahi yeri’ [veya] ‘miri yer’ derler.” Kemalpaşazâde, *Mecma‘u’l-Mesâ‘ili’ş-Şer‘iyye* (Nadir Eserler-Türkçe, 6253), 20b. Benzer içerikli başka bir fetvası için ayrıca bk. Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 305a.

⁵ Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/666.

“arz-ı memleket” statüsünde olduğunu, ancak sonraki süreçte reayanın topraklarını üç yıl peş peşe işlememeleri veya geride erkek evlat bırakmadan ölmeleri halinde tasarruf edegeldikleri topraklarının reayadan başka kişilere “tapu adı verilen bir “giriş ücreti” alınarak “icâre” edildiğini söyler. O, son olarak şunu da özellikle belirtir:

Bunların hiçbirisi vücûh-i mezbûreye muhâlif tasarrufa kâdir değildir. Bey‘leri ve şîrâları ve sâir vücûhla temlîkleri ve temellükleri ve vakfetmeleri cemî‘an bâtıldır ve onun üzerine kuzâtın verdikleri hüccetler ve vakfiyeler külliyyen bâtıldır.¹

Pratikte sorun, reayanın miri toprakları özel mülk olarak algılamasından kaynaklandığı için toplumun en saygın hukuk otoriteleri olarak şeyhülislamın her şeyden önce toprakta özel mülk-miri ayırımını açık bir biçimde yapmaları gerekiyordu.² Bu sebeple Çivizâde Muhyiddîn Mehmed ve Ebussuûd gibi pek çok Osmanlı hukukçusu, tarım topraklarının kural olarak miriye ait olduğunu³ her fırsatta dile getirdi: “Arazi-i öşriye ve arazi-i harâciye bu diyarda işitilmez. Irak vilâyeti mesela onlardandır.”;⁴ “Bu diyarda tarla, mülk olmak ba‘îddir, tapuludur.”;⁵ “Bu diyarın âmme-i arazisi, ... ne öşriyedir ne haraciyedir, belki arz-ı memlekettir, rakabesi beytûlmâlindir.”;⁶ “Âmme-i memâlik-i mahrûsenin arazisi beytûlmal için hiyâzet olunmuştur, arazi-i haraciyedir. Arazi-i öşriye yoktur.”⁷ Öte yandan çeşitli fetvalarında şehirler ile kırsal bölgeler arasında bu açıdan bir ayırım yapan Ebussuûd, şehirlerdeki toprakların tümüyle özel mülk, kırsaldakilerin ise prensip olarak arazi-i memleket statüsünde olduğunu ve ikinci kategorideki toprakların özel mülke dönüşmesinin ancak sultanın temlikiyle⁸ mümkün olduğunu belirtti: “Şehirlerde olan yerler sahih mülklerdir ama hâric-i şehirde olan yerler arazi-i memlekettendir. [Bu yerler] temlîk-i sultânî olmayınca kimesneye mülk olmaz.”⁹

¹ Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/666.

² Imber, *Şeriatın Kanuna*, 139-140.

³ Bu, sonraki tarihlerde sıkça rastlanan bir söyleme dönüşecektir: “Diyarımız topraklarının çoğunluğu arazi-i memleket kabilindendir.” Anonim, *Şerhu’t-Tarîkati’l-Muhammediyye: el-Cedîd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1489), 206b. “Bu vilâyette asla arz-ı öşriye yoktur; öşür diye alınan harâc-ı mukâsemedir. Ekser mevâzi’in harâc-ı mukâta‘ası onda bir olmağın öşür ona şâyî‘ olmuştur.” Anonim, *Fetâvâ* (Belediye Yazmaları, B0005), 11a-b. “Topraklarımızın büyük çoğunluğu arazi-i sultâniyedir.” Ubeydullah b. Abdülganî, “en-Nûrî’l-Bâdî”, 113.

⁴ Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (Kadızâde Mehmed, 251), 2a.

⁵ Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (Kadızâde Mehmed, 251), 227b.

⁶ Ebussuûd’un bu fetvası ve benzer içerikli diğer fetvaları için bk. *Fetâvâ-yı Ebussu‘ûd* (İsmihan Sultan, 223), 37a, 37b.

⁷ Aşık Çelebi, *Mî‘râcü’l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 142b.

⁸ Bu, Ebussuûd’un fetvalarında sıklıkla vurguladığı bir husustur: “Bu makule yerler, padişah-ı İslam tarafından temlik olmayınca kimesnenin mülkü olmaz.” *Fetâvâ-yı Ebussu‘ûd* (İsmihan Sultan, 223), 37a. “Bu nevâhîde temlik-i sultânîsiz arz-ı memlûke yoktur.” 275a.

⁹ *Fetâvâ-yı Ebussu‘ûd* (İsmihan Sultan, 223), 37a.

Bu nedenle kırsalda herhangi bir arazi için mülkiyet iddiasında bulunan kişinin mahkemeye sultandan aldığı geçerli bir mülknâme ibraz etmesi ve ilgili arazinin tahrir defterine “mülk” olarak kaydedilmiş olması gerekiyordu.¹ “Saban giren yer mülk olmaz, mademki [mülk iddiasında bulunan kişinin] elinde padişahlardan [aldığı] sahih [bir] mülknâme olmaya ve defâtirde yazılmaya.”²

Sorunu derinleştiren başka bir husus da miri toprakların alım satım ve vakıf gibi mülkiyeti nakleden işlemlere konu edilmesinde mahkemelerin araçsallaştırılmasıydı.³ Ebussuûd’un Üsküp ve Selanik Kanunnamesi ile pek çok fetvasında işaret ettiği⁴ ve ayrıca şer‘iye sicillerinin⁵ de doğruladığı üzere reaya, pratikte bu tür işlemleri sıklıkla sâhib-i arzdan izinsiz olarak gerçekleştiriyor ve mahkemelerden aldıkları hüccetler ve vakfiyelerle onların sözde meşruiyetlerini tescil ettiriyorlardı. Oysa Osmanlı miri sisteminde tarım topraklarının işletilmesi ve yönetiminde sultana vekalet eden yegâne kişi sâhib-i arz⁶ ve ona bu unvanın verilmesini sağlayan şey de esas itibarıyla sahip olduğu bu yetkiydi. Dolayısıyla reayanın miri topraklar üzerindeki hukukî işlemlerinin geçerliliği sâhib-i arzın iznine bağlıydı. Ancak pratikte toprağın transferi için sipahiye tapu resmi ödemek istemeyen reaya, bu işlemleri genellikle onu atlatarak tıpkı özel mülk malların alım satımında olduğu gibi sadece kâdı marifetiyle yapmayı tercih ediyordu. Reaya arasında miri toprakların özel mülk olduğu algısını pekiştiren ve toprak sisteminin gittikçe daha fazla yozlaşmasına neden olan bu yaygın pratik karşısında Ebussuûd, her

¹ Mülknâmenin kaybolması veya yanması gibi nedenlerle ibraz edilememesi halinde toprak mülkiyetini belgelemek için tahrir defteri tek başına yeterli bir kanıttı: “Defterde mülk deyü mukayyed olacak şehadete hâcet olmaz. Ebussuûd.” Boyabâdi, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 473b; ayrıca bk. *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, 223), 80a. Bununla birlikte toprağın mülk olduğu defterde yazılı olmadığında davanın ispatı için sadece mülknâmenin varlığının yeterli olup olmadığı hususu ulaşılabildiğim belgelerde açık değildir, ancak yukarıdaki kanun hükmü bu durumlarda mülknâmenin tek başına yeterli olmayacağını ihsâs etmektedir. Ayrıca belgeler yerel yöneticiler ile reaya arasında ya da yerel yöneticilerin kendi içinde ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümünde nihai başvuru kaynağının tahrir defterleri olduğuna işaret eder: “Kanun-ı muteber budur ki deftere itibar olunur.” Akgündüz, “Kânûn-i Cedid”, 1/800. Fermanlarda bu tür anlaşmazlıklarda kanun ve şariat yanında defterlere de riayet edilmesi gerektiğine dair vurgu göze çarpar. Buna dair ferman suretleri için örnek olarak bk. Anonim, *Ferman Suretleri* (İstanbul: İBBAK, Muallim Cevdet Yazmaları, K0227), 61b, 63a, 67b-68a, 69a. Ayrıca bk. Akgündüz, *OK*, 5/282, 379, 380.

² Akgündüz, *OK*, 7/244.

³ İnalcık, “Islamization of Ottoman Laws”, 160-161.

⁴ Şeyhülislam’a yöneltilen şu fetvanın soru kısmı, bu pratiğin köklü bir geçmişe sahip olduğu izlenimi vermektedir: “Kuzât dahi [reayanın bey‘ u şîrâ, rehin, vakıf, vasiyet ve şüf‘a gibi işlemlerini] sicillerine kaydedip ve hüccet verip imza edegelmışlerdir.” Akgündüz, “Kânûn-i Cedid”, 1/751. Başka bir fetvada bu kâdıların herhangi bir ceza verilip verilmeyeceği sorulmuş ama o “Bâtıl-ı mahzûr; min ba‘d etmemek gerektir” demekle yetinmiştir. Bk. aynı kaynak, 1/756.

⁵ Bunu gösteren sicil kaydı örnekleri için bu bahsin girişine bakılabilir.

⁶ Daha önce tapu sözleşmesini ele aldığım bağlamda da belirttiğim gibi klasik dönemde sâhib-i arz unvanıyla işaret edilen kişi toprağın mevcut durumuna göre sipahi, beytûlmal görevlisi, mültezim veya vakıf görevlisi (mütevelli, nâzır, câbi) olabiliyordu.

fırsatta sâhib-i arzın söz konusu yetkisini vurgular ve kâdılarının ondan izinsiz olarak yapılan işlemler için düzenledikleri hüccetlerin hiçbir hukukî geçerliliğinin bulunmadığını açıklar. Mesela kendisine sorulan bir fetvada “Vilâyet-i Rumeli’nde re‘âyâ elinde olan arazinin bey‘ u şirâsının ... sıhhatinde onda olan kuzât-i müslimîn[in] hüccet verip sicillerine kayd[ettikleri]” belirtilerek bu uygulamanın “Şer‘-i şerîfe muvafık” olup olmadığı sorulur. Ebussuûd, cevap olarak bu tür işlemler için tek yetkili kişinin sipahi olduğunu kesin bir dille belirtir: “Muhaliftir. Hemân¹ itibar, sipahilerinin tapuya vermesinedir. Kuzât ‘bey‘ ü şirâ’ deyü yazmak hatadır.”² Yine bu bahsin girişinde incelenen şer‘îye sicillerinden hatırlanacağı üzere kâdılar, reaya arasında sâhib-i arzın bilgisi ve izniyle yapılan ve aslında toprağın sadece tasarruf hakkının devrini içeren işlemler için de yine bey‘ u şirâ dilinin hâkim olduğu hüccetler düzenliyorlardı. Görünüşe göre sorunun çözümü için miri toprakların özel mülk olduğu imasını içeren her türlü uygulamaya son verilmesi gerektiğine inanan Ebussuûd, kâdılarının bu işlemler için de bey‘ u şirâ lafızlarını kullanamayacaklarını, bunun şeriatı aykırı olduğunu ifade eder: “Kuzât mahza reayanın verip almasına bey‘ itlâk edip hüccet vermek asla şer‘-i şerîfe muvâfık değildir; inşâsı ve imzası dahi bâtıldır.”³

Ebussuûd, pratikte miri toprakların reaya arasında yaygın bir biçimde alınıp satıldığını⁴ çok iyi bilmesine rağmen bu köklü uygulamanın büsbütün ortadan kaldırılması gerektiğini hiçbir zaman öne sürmedi, aksine Kemalpaşazâde’nin yaptığı gibi onu şeriatla uyumlu bir çerçevede yeninden tanımlamaya çalıştı. Fakat anlaşıldığı kadarıyla selefinin kullandığı “tasarruf hakkının bey‘i” tanımlaması, ona göre sorunun çözümü için yeterli değildi. Aslında iyi kurgulanmış olan bu tanımlamaya göre bey‘ işleminin konusunu oluşturduğu varsayılan şey, toprağın rakabesi değil, sadece tasarruf hakkıydı ama reayanın miri toprakları özel mülk olarak görme eğiliminden bir türlü vazgeçmediği göz önünde bulundurulduğunda bu tanımlamada yer alan “bey‘: satım”

¹ ‘Hemân’ kelimesi bu bağlamda ‘sadece, yalnızca’ anlamındadır. Bk. Lehçe-i Osmânî.

² *Fetâvâ-yı Ebussu‘ûd* (Murad Molla, 1115), 30a. Üskübî Pir Mehmed Efendi’ye ait olduğu anlaşılan şu fetvada sâhib-i arzın otoritesi yine benzer şekilde ifade edilmiştir: “Kâdî hücceti tefvîz ve tefevvüzde muteber değildir. Sâhib-i arz temessükü lazımdır.” Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/410.

³ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/751, 752. Şeyhülislam’ın yine *Kânûn-i Cedîd*’de yer alan benzer açıklamaları için bk. 756. Onun fetvalarında ısrarla tekrarladığı bu husus kanunnamelere de yansdı: “Mücerred kâdılar[in] hüccetleriyle mülkiyet veyahut vakfiyet davasın etmeyeler; makbul değildir, öşürleri ve resimleri alınır.” Akgündüz, *OK*, 7/244.

⁴ Anlaşıldığı kadarıyla pratikte miri toprakların reaya arasında elden ele dolaştığı canlı bir pazar mevcuttu ve bu pazarda bazen topraklar muhtemelen sadece daha fazla kazanç elde etmek için alınıp ardından belli bir kâr payı konularak hemen bir başkasına devredilebiliyordu. Bunu gösteren bir fetva için bk. Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 306a.

sözcüğü reaya için yine de kafa karıştırıcı veya yanıltıcı olabilirdi. Bu nedenle olsa gerek Ebussuûd, miri toprakların reaya arasındaki transferi için “ferâğ” ve “tefvîz” kavramlarından oluşan ve tarihi süreçte çok daha işlevsel olduğu kanıtlanmış olan yeni bir tanımlama yaptı¹ ve ayrıca bu işlemler için kâdılarca reayaya verilen hüccetlerin formel dilini de bu kavram ikilisi üzerinden revize etti. Buna göre kâdılarının hüccetlerde şu formülü standart bir biçimde uygulamaları gerekiyordu:

Zeyd tasarrufunda olan tarlalarının tasarrufunu Amr’a tefvîz edip mukâbelesinde şu miktar akçe alıp feragat ettikde sipahisi olan Bekir dahi şu miktar tapu resmi alıp Amr’a verdi deyü yazmak gerektir.²

Toprakların miri doğasını açıkça kabul eden bu tanımlamaya göre eski mutasarrıf ile yenisi arasında transfer edildiği varsayılan şey, yine toprağın rakabesi değil, sadece tasarruf hakkıydı ve yeni mutasarrıf, birincisi eski mutasarrıfa ve ikincisi sâhib-i arza olmak üzere sırasıyla “bedel-i ferâğ”/“bedel-i tefvîz” ve “resm-i tapu” adı verilen iki ayrı ödeme yapmak durumundaydı. Diğer bir anlatımla eski mutasarrıf, topraktaki tasarruf hakkından yeni mutasarrıf lehine ve bir bedel karşılığında “feragat” ederek bu hakkını ona “tefvîz” ediyor ve ardından “tapu” adı verilen ikinci bir sözleşmeyle sipahi toprağı yeni mutasarrıfa “icâre” ediyordu.

Ebussuûd’un geliştirdiği bu yeni tanımlama, toprak mülkiyetine dair eski yerleşik hukukî söylemi zaman içerisinde esaslı bir biçimde dönüştürdü. Fakat bu dönüşüm süreci, şeyhülislamın ısrarlı çabalarına rağmen 16. yüzyılın ikinci yarısı boyunca nispeten ağır ve tedrici olarak ilerledi.³ Zira bu tarihlere ait belgelerde hala bey’ u şirâ dilinin hâkim olduğu eski söylem belli ölçüde de olsa sürdürüldü.⁴ Bununla birlikte ferâğ ve tefvîz kavram ikilisini veya bunlardan en az birini içeren yeni tanımlama, 17. yüzyılın

¹ Üskübî’nin derlemesinde yer alan ve Ebussuûd’a ait olduğu anlaşılan bir fetvada bu tanımlama vurgulu bir dille şöyle ifade edilmiştir: “Bu bey’ u şirâ, tefvîz ve tefevvüzdür bilâ şek.” Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/408.

² *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 223), 38a-b. O, başka bir fetvasında bu formülasyonu yine benzer şekilde şöyle ifade eder: “Onun gibi vaki olacak ‘[Zeyd] sipahi izniyle falandan şu miktar akçe alıp yerinin tasarrufun[u] ona tefvîz edip sipahi dahi ona tapuya verdi’ deyü hakk-ı karârın[ı] yazmak gerektir.” Bk. Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/750.

³ Şeyhülislam’ın Üsküp-Selanik Kanunnâmesi’nde de yer alan (Bk. OK, 7/666) bu açıklamaları, yüzyılın ikinci yarısında hazırlanan bazı kanun kodlarına da hemen aynı ifadelerle dahil edildi. Bk. Akgündüz (ed.), “Sivas Kanunnâmesi”, OK, 8/427. Aynı dönemde bu yeni tanımlamaya uygun olarak düzenlenen hüccetler için örnek olarak bk. *Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refî’a) 3 Numaralı Sicil (1585 - 1587)*, 22/61-62, 63, 63-64, 66.

⁴ Bu türden şer’îye sicili örnekleri için bk. *Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*, 5/93, 103, 191, 201, 227; *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 84, 136, 200, 296, 298; *Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil*, 8/277; *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/140, 154-155, 580, 582, 602; *Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 42/60-61, 68-69, 167-168.

başlarından itibaren kanunnâmelerden¹ fetva mecmularına² şer‘iye sicillerinden³ mühimme defterlerine⁴ kadar hemen her türden hukukî belgede giderek artan bir sıklıkla kullanıldı. Eski söylem, yüzyıla ait bazı belgelerde yine de zaman zaman görülmeye devam ettiyse de bu, artık tam anlamıyla nadir rastlanan bir durumdu.⁵ Bu bağlamda son olarak şunu da belirtmek gerekir ki Ebussuûd, geç tarihli olduğu anlaşılan⁶ bir fetvasında sipahi ile reaya arasındaki hukukî ilişkiyi de “tefvîz” kavramıyla ifade etti: “[Miri arazinin] rakabesi beytûlmâlidir; reayaya [onun sadece hakk-ı] tasarrufu tefvîz olunmuştur.”⁷ Ebussuûd’un bu tanımlamasını takiben söz konusu ilişki de belgelerde artık “tefvîz” ve “tefevvüz” kavramlarıyla anlatılır oldu.⁸ Özellikle 17. yüzyılın başlarından itibaren belgelerde standart bir söyleme dönüşen ve yaygın bir biçimde benimsenen⁹ bu kullanım, 1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi’nde de aynen korundu.¹⁰

Ferâğ ve tefvîz tanımlaması, hukukî belgelerin formel dilinin revize edilmesinde büyük ölçüde başarılı oldu. Ancak ulemanın gözlemlerine ve ayrıca İnalcık’ın kadı sicilleri üzerinden edindiği izlenime bakılırsa aslında 18. yüzyılın ilk yarısında bile sorun pratikte hala tümüyle çözülebilmemiş değildi, çünkü reaya miri toprakları öteden beri yapageldiği üzere yine kendi arasında alım satım veya bey u şîrâ lafızlarıyla temlik ve temellük etmeye devam ediyordu. Mesela 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın başlarında merkez topraklarda yaşamış bir Osmanlı âlimi olan Üskübî Pir Mehmed Efendi miri toprakların “örf-i âmme-i nâsta bey‘ [u şîrâ]” lafızlarıyla alınıp satıldığını

¹ Akgündüz (ed.), “Kânûn-i Cedîd”, 1/750, 751, 752, 770, 776, 778, 779, 793. Aynı tanımlama 1716 tarihli Mora Kanunnâmesi’nde de yer aldı. Bk. Barkan (ed.), “Kanunnâme-i Vilâyet-i Mora”, *Kanunlar*, 326.

² Fetvalar için örnek olarak bk. Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/403, 410, 415, 423, 433-434, 438, 441, 445, 446, 447, 448.

³ Buna dair şer‘iye sicili örnekleri için bk. *Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refi‘a) 19 Numaralı Sicil (1619-1620)*, 24/62, 64, 70, 74, 82, 111, 116, 121, 125, 131-132, 199; *Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (1652-1653)*, 49/55, 64, 82, 91, 103, 107, 121, 150, 191, 222.

⁴ Mühimme defterleri için örnek olarak bk. Selçuk Osmanoglu, *92 Numaralı Mühimme Defteri (Özet ve Transkripsiyon)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 18, 45, 49.

⁵ Bu tarihlere ait bazı belgelerde bey‘ u şîrâ lafızlarının ferâğ ve tefvîz kavram ikilisiyle birlikte kullanılması eski alışkanlığın hala bütünüyle terk edilemediğine işaret eder: “... hüsn-i ihtiyârı ve sâhib-i arz marifetiyle buna bey‘ ve ferâğ ve tefvîz etmişken...” Osmanoglu, *92 Numaralı Mühimme Defteri*, 17. Benzer kullanımlar için bk. Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/436, 438.

⁶ Çünkü Ebussuûd, bu fetvasında miri arazi mutasarrıfının kızının tapu hakkına sahip olduğundan söz eder: “Kızı kalsa el[in] verdiği tapu ile ona verilir.” (*Fetâvâ-yı Ebussu‘ûd* (İsmihan Sultan, 223), vr. 37a; Ebussuûd Efendi, *Ma‘rûzât*, 70.) Kız, bu hakkı ilk defa Zilkâde 975/Nisan 1568 tarihinde elde etmiştir. Bk. “Kânûn-i Cedîd”, 1/765.

⁷ *Fetâvâ-yı Ebussu‘ûd* (İsmihan Sultan, 223), vr. 37a; Ebussuûd Efendi, *Ma‘rûzât*, 70.

⁸ 16. yüzyılın son çeyreğinde bu kullanım da henüz yeterince yaygın değildi. Bir örnek olarak bk. *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/197.

⁹ “... sâhib-i arz ol yerleri tapu ile Bîşr’e tefvîz eylese...” Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/448; benzer kullanımlar için bk. 405, 414, 406, 433, 446, 449.

¹⁰ Bk. Arazi Kanunnâmesi, md. 8.

tespit ederken,¹ benzer şekilde 18. yüzyılın ilk yarısında İzmirî Mevlana Mehmed de reayanın miri toprakların menfaatini değil, doğrudan rakabesini alıp sattığını söylemektedir.² Öte yandan şer'îye sicillerinde miri arazinin satışı veya ferağına dair görece az sayıda hüccete rastlandığını belirten İnalçık, gerekli hukukî formalitenin sipahi ile reaya tarafından çoğu zaman göz ardı edildiği ve “her şeyin örf ve âdet uyarınca sürüp gittiği izlenimini” paylaşır.³

Bu noktada cevaplanması gereken bazı sorular bulunmaktadır. İmparatorluğun en yüksek iftâ makamında bulunan yetkin bir hukukçu olarak Ebussuûd, konuyla ilgili fetvalarında reayanın hukukî statüsünü ve topraklarla ilişkisinin hukukî niteliğini açıklamayı amaçlıyordu. Şu halde o, miri toprakların tasarruf hakkının reaya arasındaki devrini düzenleyen ve kendisinin nazarında şeriata aykırı olmayan bu sözleşmeyi söz gelimi icâre gibi Hanefî hukuk doktrininin yerleşik sözleşmelerinden biriyle tanımlamak yerine neden “ferâğ ve tefvîz” kavram ikilisiyle tanımlamayı tercih etti? Başka bir anlatımla onun ferâğ ve tefvîz adını verdiği bu sözleşmesinin gerçek hukukî mahiyeti neydi? Ebussuûd ve diğer ulema bu sözleşmeyi hukuken nasıl yorumluyorlardı? Şimdi bu sorulara cevap arayalım.

C. Ferâğ ve Tefvîz İşleminin Hukukî Niteliği

Sözlükte sırasıyla “bir işle meşgul olmayı bırakma”⁴ ve “bir işi veya bir şeyi bir kimsenin uhdesine verme”⁵ anlamlarına gelen “ferâğ” ve “tefvîz” kelimeleri, Osmanlı miri sisteminde teknik birer terim olarak “reayanın miri topraklar üzerindeki tasarruf hakkından bir başkası lehine meccânen veya bir bedel karşılığında çekilmesini” ve “bu hakkını söz konusu kişiye devretmesini” ifade ediyordu. Bu işlemde eski mutasarrıfa ‘fâriğ’, yenisine ‘mefrûğ leh’, transfere konu olan toprağın tasarruf hakkına ‘mefrûğ bih’ ve alınan ivaza ‘bedel-i ferâğ’ veya ‘bedel-i tefvîz’ adı veriliyordu.⁶

¹ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/774.

² İzmirî, *Kemâlû'd-Dirâye*, 5/183, 184.

³ İnalçık, *Osmanlı'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/152-153.

⁴ Kamus-i Osmani.

⁵ Kamus-i Osmani.

⁶ Ali Haydar Efendi, *Şerh-i Cedîd li-Kânûni'l-Arazi*, 139.

1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi'nin şerhlerinde¹ ve onları esas alan ikincil literatüre ait çeşitli çalışmalarda² genellikle ferâğ ve tefvîz işleminin hukukî doğasına dair iki temel görüşten söz edilir. Buna göre Osmanlı ulemasının bir kısmı söz konusu işlemi 'mücerred ve âdi bir haktan vazgeçme' olarak yorumlarken, bu hukukçuların çoğunluğu onu 'bir tür icâre sözleşmesi' olarak kabul etmişlerdir. Her iki görüşün de çeşitli yönlerden eleştirildiğini³ belirten Berki, bu işlemi nevi şahsına münhasır hükümleri olan bir akit olarak görmenin daha uygun olacağına dair kendi kanaatini zikreder, ancak klasik dönemde bunu savunan bir Osmanlı âliminin var olup olmadığı hakkında bir şey söylemez.⁴ Imber ve Mundy ise Kemalpaşazâde'nin miri arazinin satımı ile erkek evlada miras olarak kalmasının meşruiyetini kanun üzerinden açıkladığını, Ebussuûd'un ise bunun için kanuna değil, şeriata referansta bulunduğunu öne sürerler.⁵ Bu iddianın Kemalpaşazâde'yle ilgili kısmı yukarıda da belirttiğim gibi bir yönüyle tashihe muhtaçtır. Ayrıca iddia edildiği gibi Ebussuûd, miri arazinin reaya arasında alınıp satılmasını kanuna değil, doğrudan şeriata atıfla açıklamış ise o zaman onun bunu nasıl yaptığı sorusu da cevaplanmalıydı. Fakat onların analizleri bu soruyu büyük ölçüde göz ardı eder. Ben burada öncelikle söz konusu problemin hukukî niteliğiyle ilgili olarak literatürde aktarılagelen temel görüşleri kısaca ele alacağım ve ardından Kemalpaşazâde'nin "tasarruf hakkının bey'i" ve Ebussuûd'un "ferâğ ve tefvîz" olarak tanımladığı bu sözleşmeyi "meşruiyetini zaruret ve maslahat düşüncesinden, kurallarını ise irâde-i seniyyeden alan yeni tür bir sözleşme" olarak gördüklerini iddia edeceğim.

1. Alt Kiralama

Bir yoruma göre ferâğ ve tefvîz işlemi, bir tür alt kiralamaadır. Minkârîzâde Yahya Efendi ve Ataullah Mehmed Efendi, bu görüşü benimseyen âlimler arasında gösterilir.⁶ Buna göre reaya, miri arazinin tasarruf hakkını sipahiden icâre sözleşmesiyle alır ve bu

¹ Örnek olarak bk. Ali Haydar Efendi, *Şerh-i Cedîd li-Kânûni'l-Arazi*, 198 vd.; Atıf Bey, *Kanunnâme-i Arazi Şerhi*, 141 vd., özellikle 149; Ebü'l-ulâ Mardin, *Hukûk-ı Tasarrufiye-i Arazi Hülasaları* (İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328), 35-36.

² Cin, *Miri Arazi*, 150-153; Ali Himmet Berki, *Vakıflar* (İstanbul: Cihan Kitaphanesi, 1940), 168; Ali Bardakoğlu, "Ferâğ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/351; Kaya, *İcâreteyn*, 203-206.

³ Bu eleştiri noktalarına aşağıda temas edilecektir.

⁴ Berki, *Vakıflar*, 168; ayrıca bk. Kaya, *İcâreteyn*, 203. Bardakoğlu da benzer şekilde "ferâğın satımla kira akdi arasında yer alan nevi şahsına münhasır bir hukukî işlem olarak nitelendirilmesinin daha doğru" olacağı kanaatini paylaşır. Bk. Bardakoğlu, "Ferâğ", 12/351-354.

⁵ Imber, *Şeriattan Kanuna*, 132; Mundy, "The Nature of the Military Fief", 163; ayrıca bk. Mundy - Smith, *Governing Property*, 16.

⁶ Bu hukukçuların konuyla ilgili birkaç fetvası için bk. Kaya, *İcâreteyn*, 204-205.

hakkını dilediği zaman başka bir kişiye alt kiralama yoluyla devreder. Ferâğ ve tefvîz adı verilen bu ikinci sözleşmede miri arazi üzerindeki tasarruf hakkından feragat eden eski mutasarrıf “mûcir: kiraya veren”, ferâğda lehtar olan yeni mutasarrıf “müste’cir: kiracı”, ferâğ karşılığında tahsil edilen bedel ise “ücret” olmaktadır. Fakat bu sözleşme ile klasik Hanefî hukuk doktrinindeki alt kiralama sözleşmesi arasında esaslı bir fark bulunmaktadır. Zira pratikte uygulandığı biçimiyle ferâğ işleminde toprağın tasarruf hakkı nihai olarak fâriğın elinden çıkıp mefrûğ lehe intikal etmekte ve fâriğın artık toprakla hiçbir hukukî bağı kalmadığından mefrûğ leh toprağı üç yıl peş peşe âtil tutması veya geride intikal hakkına sahip olan herhangi bir yakınının bırakmadan ölmesi halinde toprak yine miri adına sâhib-i arza dönmektedir. Oysa klasik doktrin, malı başkasına kiralayan ilk kiracının mal üzerindeki menfaat mülkiyetinin alt kiralama işleminden sonra da devam ettiğini varsaymakta ve bu nedenle ikinci işlemin süresi dolduğunda malın sahibine değil, ilk kiracıya döneceğini ön görmektedir.¹ Öte yandan yine doktrin açısından ivazsız icâre sahih değildir. Bu sebeple ferâğı genel olarak icâre kabul eden hukukçuların bir kısmı meccanen ferâğ işleminde icâre görüşünü terk ederek onu mücerred ve âdi bir haktan vazgeçme olarak yorumlamaktadırlar.² Bu hukukçuların diğer bir kısmı ise, ivazsız icârenin bâtil değil, fâsid olacağını göz önünde bulundurarak meccanen ferâğ işlemini de yine icâre olarak görmeyi tercih etmektedirler. Zira bu hukukçulara göre ferâğ, sürenin belirsiz veya ebedi olması nedeniyle zaten fâsid bir icâre olduğu için onun ayrıca ivazsız yapılması yönüyle de fâsid olması sonucu değiştirmemektedir.³ Kısacası bu yoruma göre ferâğ işlemi alt kiralama değildir, ancak gerekli şartları taşımadığı için sahih değil, fâsid bir icâredir.

2. Mücerred ve Âdi Bir Haktan Vazgeçme

İslam hukukunda kişinin eşya üzerindeki hak ve yetkileri, en güçlüden en zayıfa doğru “milk”, “hukuk” ve ibâha” şeklinde üçlü bir ayırım temelinde incelenir.⁴ Bu ayırımda iki uç kısım arasında yer alan ve “hukuk” olarak adlandırılan haklar “müteekkid haklar” ve “mücerred haklar” olmak üzere iki alt kısma ayrılır.⁵ Müteekkid haklar, en güçlü

¹ Ali Haydar Efendi, *Şerh-i Cedîd li-Kânûni’l-Arazi*, 200.

² Atıf Bey, *Kanunnâme-i Arazi Şerhi*, 140.

³ Ali Haydar Efendi, *Şerh-i Cedîd li-Kânûni’l-Arazi*, 201. Bununla birlikte Ali Haydar Efendi, *Arazi Kanunnâmesi*’nin bazı maddelerinde birinci görüşün, bazılarında ise ikinci görüşün esas alındığını söyler. Bk. 202-203.

⁴ Hasan Hacak, *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 122 vd.

⁵ Hacak, *Hak Kavramının Analizi*, 125-131.

ve ideal hak türü olan milke yakın özellikler taşıdığından onunla benzer hükümlere tabidir.¹ Mesela rehin alan kişinin rehine konu olan mal üzerindeki hakkı, ganimetin ihraz edilmesinden sonra ama taksim edilmesinden önce gazilerin onun üzerindeki hakları ve söz gelimi kusur muhayyerliği sebebiyle malı iade etme hakkı, müteekkid hakkın tipik örnekleri arasındadır.² Mücerred haklar ise bir mahal üzerinde pekişmemiş (teekküd etmemiş) haklardır ve bu nedenle milkin hiçbir özelliğine sahip değildir. Bunlar literatürde “gayr-i müteekkid haklar”, “gayr-i mütekarrir haklar”, “zayıf haklar” veya “müfred haklar” olarak da anılırlar.³ Mesela ganimetin darü’l-İslâmda ihraz edilmesinden önce gazilerin onun üzerindeki hakları, akitlerle ilgili çeşitli muhayyerlik hakları, şüf’a hakkı ve cami, vakıf, tımar-zeâmet görevleri ile bunlar karşılığında alınan maaşlar mücerred hak kabul edilmektedir. Bu iki hak türü arasında bazı temel farklılıklar bulunmaktadır. Mücerred hakların aksine müteekkid haklar, alım satım veya sulh gibi işlemlerle bir ivaz karşılığında başka kişilere devredilebilir, itlâf edilmeleri halinde tazmin yükümlüğü doğar ve ayrıca mirasa da konu olurlar.⁴ Mücerred hakların bir ivaz karşılığında üçüncü kişilere devri, klasik doktrin açısından câiz değildir.⁵ Ancak bu sorun, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mezhep içinde özellikle cami, vakıf ve tımar-zeâmet görevlerinin alım satımı üzerinden yoğun bir biçimde tartışılmaya başlanmış ve görülebildiği kadarıyla 17. yüzyıldan sonra bunu câiz kabul eden görüş, giderek artan bir şekilde hâkim söylem haline gelmiştir.⁶

Zekeriyyazâde Yahya Efendi gibi kimi Osmanlı hukukçuları, reayanın miri topraklar üzerindeki tasarruf hakkından bir başkası lehine meccanen veya bir bedel karşılığında feragat etmesini ‘mücerred ve âdi bir haktan vazgeçme’ olarak kabul ederler.⁷ Şer’iye sicillerinden hatırlanacağı üzere pratikte bu işlemin ardından eski mutasarrıfın toprakla hiçbir hukukî bağı kalmadığı için toprağın tasarruf hakkı ve yükümlükleri tümüyle yeni mutasarrıfa geçiyordu. Ferâğı mücerred hakkın “terk” ve “ıskât”ı olarak gören bu yorum, işaret edilen pratiğin hukukî gerekçesini izah etmede başarılıdır. Zira bu yoruma göre ferâğ işlemi, eski mutasarrıfın daha önce sâhib-i arzla yapmış olduğu icâre

¹ Hacak, *Hak Kavramının Analizi*, 125.

² Hacak, *Hak Kavramının Analizi*, 127-128.

³ Hacak, *Hak Kavramının Analizi*, 128-131.

⁴ Hacak, *Hak Kavramının Analizi*, 126-127.

⁵ Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâ’i*, 6/190.

⁶ İbn Âbidîn, *Reddû’l-Muhtâr*, 4/518, 520.

⁷ “Arazi-i emîriyenin ferâğında iki kavil olup kavil-i evvel Yahya b. Zekeriyya’nın kavlidir ki buna göre ferâğ, hakk-ı âdi-i mücerredten nüzûl[dür].” Ali Haydar Efendi, *Şerh-i Cedîd li-Kânûni’l-Arazi*, 198-199.

sözleşmesini feshetmiş ve böylece onun toprakla bağıni ortadan kaldırmış olmaktadır. Zekerîyyazâde Yahya Efendi'nin çeşitli fetvalarında bu anlayışın izlerini görmek mümkündür. Mesela bir fetvaya göre Zeyd ile Amr, mutasarrıf oldukları tarlalarını sâhib-i arz marifetiyle mübadele etmişler, bir süre sonra her ikisi de ölmüş ve tarlalarını oğulları tasarruf etmeye başlamış ve bu sırada Bekir, Zeyd'in oğlunun tasarruf ettiği tarlaya “müstehik çıkıp ba'de'l-isbât ve'l-hükm [tarlayı] zabt ettikde Zeyd'in oğlu[nun] babasının Amr'a 'bedel' deyû verdiği tarlayı Amr'ın oğlu[nun] yedinden almağa kâdir” olup olmadığı sorulmuştur. Şeyhülislam, ferâğ işlemiyle birlikte tarafların evvelce tasarruf ettikleri tarlalar üzerinde hiçbir haklarının kalmadığını kabul ettiği için olsa gerek bu soruyu “Olmaz” diyerek cevaplamıştır.¹ Fâriğin bedel-i ferâğı iade edince tarlasını geri alması şartıyla yaptığı ferâğ (vefâen ferâğ) işlemi de Zekerîyyazâde'ye göre aynı gerekçeyle caiz değildir.² Bu bakımdan fâriğ, böyle durumlarda mefrûğ lehin rızası ve sâhib-i arzın izni olmadıkça tarlasını geri alamaz. Zekerîyyazâde'nin icâreteynli vakıflarla ilgili benzer bir fetvasını yorumlayan Şeyhülislam Meşrebzâde Arif Efendi (ö. 1275/1858) bu tavrın ferâğ işlemi mücurred ve âdi bir haktan vazgeçme olarak görmenin bir sonucu olduğunu söyler ve ardından onu şu sözlerle eleştirir: “Yahya Efendi'nin bu görüşü alimlerimizin genel tercihin ve verdikleri fetvalara aykırıdır. Örf vârid olmuş bir konuda olması hasebiyle de bazı mahzurlar taşıdığı açıktır.”³

Meşrebzâde'nin ima ettiği mahzurlardan biri de ferâğ sırasında fâriğin mefrûğ lehten tahsil ettiği bedel-i ferâğla ilgili olmalıdır. Zira fetvalarından anlaşıldığı kadarıyla mücurred hakkın bir ivaz karşılığında başkasına devredilmesi uygun bulmayan Zekerîyyazâde, bu ivazın işlem sırasında şart koşulması halinde bile ödenmesinin zorunlu ve bağlayıcı olmadığı kanaatindedir. Mesela bir fetvada Zeyd'in mutasarrıf olduğu tarlasını Amr'a bir miktar akçe karşılığında ve sâhib-i arzın izniyle tefvîz ettiği ve Amr'ın da tarlayı bu şartla tefevvüz ettiği belirtilir ve işlemin ardından Amr'ın söz konusu akçeyi Zeyd'e vermemeye kâdir olup olmadığı sorulur. Zekerîyyazâde, soruya “Olur” cevabını verir.⁴ Oysa Meşrebzâde'nin de işaret ettiği üzere bu yaklaşım, imparatorlukta yaygın ve köklü bir teamül haline gelmiş olan bir pratiği göz ardı ettiği gibi ulemanın büyük

¹ *Fetâvâ-yı Zekerîyyazâde Yahya* (Esad Efendi, 1087), 332a. Ali Haydar Efendi de bu fetvanın ferâğ işlemi mücurred bir haktan vazgeçme olarak gören yorumun bir uzantısı olduğunu belirtir. Bk. Ali Haydar Efendi, *Şerh-i Cedîd li-Kânûni'l-Arazi*, 199.

² *Fetâvâ-yı Zekerîyyazâde Yahya* (Esad Efendi, 1087), 333a.

³ Kaya, *İcâreteyn*, 205. Bu yorumun örfte aykırı olduğuna dair başka bir tespit için bk. Ali Haydar Efendi, *Şerh-i Cedîd li-Kânûni'l-Arazi*, 199.

⁴ *Fetâvâ-yı Zekerîyyazâde Yahya* (Esad Efendi, 1087), 334a.

çoğunluğunun görüşüne de aykırıdır. Çünkü gerek 16-17. yüzyıllarda yürürlükte olan kanunnâmelerde ve gerekse pek çok Osmanlı ulemasının fetvalarında bedel-i ferâğın meşru ve bağlayıcı olduğuna işaret eden açıklamalar sıklıkla yer almaktadır.¹

3. Yeni Bir Tür Sözleşme

Kemalpaşazâde ile Ebussuûd'un miri toprakların tasarruf hakkının reaya arasında bir elden diğerine aktarılmasını “yeni bir tür sözleşme” olarak yorumladıkları anlaşılmaktadır. Esasen topraklarının miri statüsü ve imparatorlukta öteden beri uygulanageldiği biçimiyle tasarruf hakkının reaya arasındaki transferinin pratik sonuçları göz önünde bulundurulduğunda bu işlem sırasında yeni mutasarrıfın eskisine yaptığı ödemenin “satım bedeli” veya “ücret” gibi hukuk geleneğinin yerleşik kavramlarıyla izah edilmesi güçtür. Zira pratikte toprağın devrini kendi arasında “alım satım” veya “bey‘ u şirâ” lafızlarıyla yapan reaya, aslında mülk sahibi konumunda değildir ve dolayısıyla bu işlem “satım sözleşmesi” ve alınan akçe “satım bedeli” olarak görülemez. Nitekim bu tanımlamanın yanlışlığı, her iki şeyhülislamın fetvalarında ısrarla vurguladığı bir husustur.² Ayrıca mücerred hakkın bir ivaz karşılığında başkasına devredilmesi klasik Hanefî mezhep doktrini açısından caiz olmadığından onlara göre bu işlem “mücerred bir haktan vazgeçme” olarak da kabul edilmez.³ Diğer taraftan eski mutasarrıfın toprak üzerindeki hak ve yükümlükleri bu işlemle birlikte sona erdiği için onun bir tür “alt kiralama” ve tahsil edilen akçenin “ücret” olarak görülmesi de ancak zorlama bir yorum olabilir. Zaten Ebussuûd, bir fetvasında açıkça belirttiği gibi reayanın mutasarrıfı olduğu miri toprağı bir başkasına icâre edemeyeceği kanaatindeydi. *Kanun-i Cedîd*'de de yer alan bu fetvada “reaya, ellerinde olan araziye kendileri ziraat etmeyip âhara icâr etmeleri sahîh midir ve aldıkları akçe dahi kendilere helal midir?” diye sorulur ve o, bu soruyu “İcâreye vermeleri dahi bâtıldır” diyerek cevaplar.⁴ Kemalpaşazâde ise reayaya alt kiralama yetkisi

¹ Akgündüz, *OK*, 2/158; “Kânûn-i Cedîd”, 1/750, 751, 752, 770, 776, 778, 779, 793; Barkan, *Kanunlar*, 11, 326; *Kanunnâme* (Murad Molla, 1187), 76b; Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 306a; Üskübî, “Zahîru'l-Kuzât”, 9/447.

² Örnek olarak bk. *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 223), 36b; Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/666.

³ Bir tür mücerred hak olan tımarla ilgili şu fetvasından da açıkça anlaşıldığı kadarıyla Ebussuûd, geleneğin yaklaşımıyla uyumlu olarak böyle bir hak karşılığında ivaz alınmasını caiz görmüyordu: “Zeyd, Amr'a “Mutasarrıfı olduğun tımandan feragat eyle, on beş filori vereyin” deyip Amr dahi feragat edip mezkûr tımarı Zeyd berât-ı pâdişâhî ile aldıktan sonra mezbûr filoriyi Amr'a vermemeye kâdir olur mu? Cevap: Olur.” *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (Murad Molla, 1115), 156b.

⁴ Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/751, ayrıca bk. 750-751. Akgündüz, aynı metnin başka bir yerinde tekrar eden bu fetvayı hatalı olarak “İcâreye vermeleri dahi bâtil değildir” şeklinde kaydetmiştir. Bk. 752.

tanır: “[Toprağın] icâre ve i’âresi caizdir.”¹ Ancak yine mezhep doktrinine göre ikinci kiralama işleminin de süreli olarak yapılması ve daha da önemlisi sürenin sonunda toprağın eski mutasarrıfa iade edilmesi gerekmektedir, oysa Osmanlı pratiği bu açıdan doktrinle uyumlu değildir. Yukarıda da işaret ettiğim gibi Kemalpaşazâde, bu işlemi “tasarruf hakkının bey’i” olarak açıklamıştır. Açıkçası bu, Hanefî hukuk geleneğinin “malın menfaatinin bir ivaz karşılığında satımı” olarak tanımladığı icâre kavramına karşılık gelen bir açıklamadır. Reayanın alt kiralama yetkisine sahip olduğunu kabul eden Kemalpaşazâde, miri toprakların tasarruf hakkının reaya arasında alınıp satılmasını da pekala “icâre” olarak yorumlayabilir² ve onun meşruiyetini doğrudan şeriat üzerinden açıklayabilirdi, ancak pratiğin alt kiralama doktriniyle uyumsuzluğu nedeniyle olsa gerek o, bunu yapmak yerine irâde-i seniyyeye gönderme yapmakla yetinmiştir: “Bi-hasebî’l-kanun bey’i ... tecvîz olunmuş[tur].”³

Ebussuûd ise, sipahi ile reaya arasındaki hukukî ilişkiyi düzenleyen tapu sözleşmesinin hukuken “icâre-i fâside” olduğunu hemen her fırsatta vurgulamasına rağmen, “ferâğ ve tefvîz” adını verdiği bu işlemin mezhep doktrinindeki sözleşmelerden hangisine karşılık geldiği sorusunu ısrarla cevapsız bırakmış ve günümüze ulaşan sınırlı birkaç fetvasında onun şeriata aykırı olmadığını ifade etmekle yetinmiştir: “[Reaya] hakkı tasarrufu için bir miktar nesne mukâbelesinde feragat edip sonra sipahi tapu ile vermek şer’-i şerîfe muhâlif değildir.”⁴ O, başka bir fetvasında reayanın miri toprakların tasarruf hakkını alıp satmasını anlaşıldığı kadarıyla icâreteynli vakıflara kıyasla temellendirmiştir: “Nâs içinde cârî olan bey’ u şirâ, vakıf dükkanları icâre ile sakin olanlar[ın] bey’ [u şirâ] ettikleri gibidir.”⁵ Aşağıda da görüleceği üzere 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyıl başlarında Anadolu’da yaşamış ve müderrislik, müftülük ve kâdılık görevlerinde bulunmuş bir Osmanlı âlimi olan Akifzâde Abdürrahim b. İsmail el-Amasî’nin (ö. 1223/1808) bu vakıflarda uygulanan ve şeriata aykırı gibi görünen ferâğ işlemlerinin kanuna mebnî olduğu yönündeki tespiti göz önünde bulundurulursa Ebussuûd, söz

¹ *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 223), 36b.

² Zira eğer bu işlemi alt kiralama olarak görmüş olsaydı, onun meşruiyetini kanuna değil, doğrudan şeriata dayandırması beklenirdi.

³ *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 223), 36b. Ancak o, muhtemelen sonraki tarihli bazı fetvalarında bunun artık şer’an da geçerli olduğunu belirtti. Bk. *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Aşir Efendi, 270), 99b. Benzer içerikli başka bir fetva için bk. Boyabâdî, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 304a. Bu yorumu, bir 17. yy. taşra müftüsü olan Ali Akkirmânî de sürdürmektedir. Bk. Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Hafid Efendi, 98), 193a.

⁴ Akgündüz, “Kânûn-i Cedid”, 1/752.

⁵ Akgündüz, “Kânûn-i Cedid”, 1/751.

konusu fetvasında reaya arasındaki miri arazi alım satım işleminin de yine aynı şekilde irâde-i seniyyeye dayandığını anlatmak istemiş olmalıdır. Zaten Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi’de bu işlemle ilgili bir pasaja da özellikle yer veren Ebussuûd, tıpkı daha önce Kemalpaşazâde’nin yaptığı gibi onu bir tür emr-i sultânî olarak formüle etmiştir: “Bir kimesne tasarruf ettiği yerden feragat etmek isteyip sipahi marifetiyle bir kimesneden hakk-ı karârı için bir miktar akçe alıp feragat ettikde sipahi ol kimesneye tapuya verse meşrû ve makbuldür.”¹

Bu bakımdan Kemalpaşazâde ile Ebussuûd ne alım satım ne icâre ne de mücerred bir haktan vazgeçme olarak yorumlanması tam olarak mümkün olmayan bu pratiğin meşruiyetini anlaşıldığı kadarıyla irâde-i seniyyeye atıfla açıklamayı tercih etmişlerdir.² Ancak irâde-i seniyyeye itaatin gerekliliği onun şeriata uygunluğuna bağlı olduğuna göre “bedel-i ferâğla ilgili kanunların şeriata uygunluğunu sağlayan hukukî gerekçe neydi?” sorusu burada cevaplanması gereken önemli bir sorudur. Bir 18. yy. Osmanlı âlimi olan Ebû Sa’îd el-Hâdimî bu soruyu cevaplamıştır. Tapu sözleşmesinin hukukî niteliğine ilişkin ulema görüşlerini ele aldığım bahisten hatırlanacağı üzere Birgivî, “zilyetlerin toprakları alıp satmalarının hükümsüz, satım bedelinin ise haram ve rüşvet olduğunu”³ söylüyordu. Birgivî’nin *et-Tarîka*’sını şerh eden Hâdimî, bu bağlamda Ebussuûd’un ferâğ ve tefvîz işlemi sırasında yeni mutasarrıf tarafından eskisine ve ayrıca sipahiye yapılan ödemelerin “şer’-i şerîfe muhalif olmadığını” belirttiği fetvalarını Arapçaya tercüme ederek alıntılar.⁴ Hemen yukarıda da görüldüğü üzere Ebussuûd bu fetvalarında yeni mutasarrıfın sipahiye yaptığı ödemeyi “ücret-i mu’accele” olarak açıklarken, onun eski mutasarrıfa yaptığı ödemenin meşruiyet gerekçesinin ne olduğuna dair hiçbir şey söylemez. Hâdimî bu duruma işaret etmek için “eski mutasarrıfın ferâğ karşılığında bir bedel almasının neden şer’-i şerîfe muhalif olmadığı bilinmemektedir” der ve Birgivî’nin yaptığı gibi o da şariat kurallarına göre bu bedelin “rüşvet” olduğunu kabul eder.⁵ Ardından Kemalpaşazâde’nin miri toprakların tasarruf hakkının reaya arasında alınıp satılmasını kanuna referansla savunduğu fetvasını zikreden⁶ Hâdimî, “kapsamlı bir

¹ Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/666.

² *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Aşir Efendi, 270), 99b; Boyabâdi, *el-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 304a.

³ Birgivî, *et-Tarîka*, 560.

⁴ Hâdimî, *el-Berîka*, 4/261.

⁵ “اللائح من قوانين الشرع كونه رشوة.” Hâdimî, *el-Berîka*, 4/261.

⁶ Hâdimî bu bağlamda ayrıca sultan ile reayanın arazi-i memleket üzerinde alım satım ve icâre gibi hukukî tasarruflarda bulunup bulunamayacağına dair çeşitli kaynaklardan derlediği nakilleri zikreder. Bu kaynaklardan biri de Şeyhülislam Bahâî Mehmed Efendi’ye nispet edildiğini söylediği bir risaledir. Bk. Hâdimî, *el-Berîka*, 4/261.

araştırma yapmasına ve uzun uzadıya düşünmesine rağmen Ebussuûd'un bu rüşveti nasıl olup da meşru görebildiğine dair ne açık bir rivayete ne de sağlıklı bir yoruma ulaşabildiğini" söyler ve ardından kendisi şu açıklamayı yapar:

Bu konuda bir umûm-i belvâ oluşmuş durumdadır. Zira insanlığın varlığının devamı ve âlemin bekâsı, topraklara ve topraklardan elde edilen öşre zaruret seviyesinde muhtaçtır. Zorluk ve sıkıntı oluşturan yükümlükler ise ümmet-i Muhammed'den kaldırılmıştır. Çünkü Allah, kulları için zorluk değil, kolaylık murad etmektedir. Şu halde söz konusu rüşvet, ya diğer câiz olan formlarında olduğu gibi yine zaruret nedeniyle câiz görülmüş ya da ferâğ karşılığında bir bedel alınması sultan tarafından maslahata binâen tecvîz edilmiş olmalıdır. Nitekim sultanın, reayanın maslahatına olan tasarrufları geçerlidir. Zira İbn Nüceym *el-Eşbâh*'ta imamın raiyyet üzerindeki tasarruflarının maslahata bağlı olduğunu söyler.¹

Fark edileceği üzere Hâdimî, burada pratiğin şeriatla uyumunu izah edebileceğini düşündüğü iki muhtemel yorumdan söz eder. Birinci yoruma göre kendisinin de "rüşvet" olarak tanımladığı bedel-i ferâğ, gerçekte "umûm-i belvâ"² ve ona bağlı olarak ortaya çıkan "zaruret hali" nedeniyle meşrudur. İkinci yorum, her ne kadar görünüşte bedel-i ferâğın meşruiyet kaynağı olarak doğrudan irâde-i seniyyeye gönderme yapsa da aslında o da yine zaruret ve maslahat düşüncesine dayanır. Zira bu yorum, sultanın reaya arasında arazi devir işlemleri sırasında bedel-i ferâğın alınmasını kamu yararı açısından uygun olduğu için yürürlüğe koyduğunu varsayar ve "raiyyet üzerine tasarruf maslahata menuttur"³ şeklindeki genel hukuk kuralına referansla bunun şeriat nazarında da meşru olduğunu kabul eder. Sözlerine devamla Ebussuûd'un bedel-i ferâğın şeriata aykırı olmadığını bu tür bir hukukî akıl yürütmeye öne sürmüş olabileceğini belirten Hâdimî, son olarak "Benim anlayabildiğim bundan ibarettir. Doğrusunu Allah bilir." der.⁴

Hâdimî şerhinin başka bir yerinde sultanın miri toprakların intikalini düzenleyen kuralları belirleme ve gerektiğinde bu kuralları revize etme yetkisine sahip olduğu gibi aynı zamanda reayanın bu topraklar üzerinde ne tür hukukî işlemlerde (alım satım, hibe vs.) bulabileceğine karar verme yetkisine de sahip olduğunu savunur.⁵ Hâdimî'nin bu

¹ Hâdimî, *el-Berîka*, 4/261, ayrıca bk. 264; ayrıca bk. İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, 104-108.

² Bu, "çokça karşılaşıldığı ve toplumda yaygınlaştığı için kaçınılması hayli zor olan" veya "bilinmemesi âdeten mümkün olmayan olay" anlamında teknik bir terimdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Baktır, "Umûm-i Belvâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 42/155-156.

³ Bu kural için ayrıca bk. *Mecelle*, md. 58.

⁴ Hâdimî, *el-Berîka*, 4/261.

⁵ Hâdimî, *el-Berîka*, 4/260.

yorumu Akifzâde'nin icâreteynli vakıflar için söyledikleriyle büyük ölçüde uyumludur. Akifzâde bu vakıflarda uygulanan ve şeriata aykırı gibi görünen ferâğ uygulamalarının kaynağının kanun olduğunu ve kanunun zaruret ve umum-i belvâyı veya zayıf da olsa mezhep içinden bir görüşü esas aldığını söyler: “Malum ola ki icâreteyn meselelerinde memâlike ferâğ¹ gibi ve sâir hilâf-i kavâid-i şer'îye görünen suverler kavânine mebnî ve te'sîs-i kavânîn-i mezbûre dahi li-zaruretin vâ'îye ve umum-i belvâ [veya] vele v za'îf olsun bir kavle bina olup ma'mûl-bih tutulmuşlardır.”² Kısacası Kemalpaşazâde ve Ebussuûd başta olmak üzere kimi Osmanlı uleması ferâğ ve tefvîz işlemini “meşruiyetini zaruret ve maslahat düşüncesinden, kurallarını ise irâde-i seniyyeden alan nevi şahsına münhasır bir sözleşme” olarak görmüşlerdir.

IV. Reayanın Tasarruf Hakkının Ölümle İntikali: Toprakların Miriden Mülke Dönüşme Sürecinin Klasik Kökenleri

Osmanlı'nın 19. yüzyılda yaşadığı modernleşme tecrübesi üzerine çalışan araştırmacılar, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesinin pratik amacına ilişkin çeşitli yorumlar geliştirmiştir.³ Warriner, Davison, Karpat, Jorgens ve Baer tarafından öne sürülen ve 20. yüzyılın sonlarında yaygın kabul gören bir yoruma göre toprakta özel mülkiyet düşüncesine prensip olarak mesafeli olan Osmanlı Devleti, bu kanunnameyi miri toprakları yeniden denetimi altına almak için yürürlüğe koymuştur.⁴ “Devlet-odaklı” bir

¹ Memâlik kelimesinin memlûkûn çoğulu olduğu düşünülürse Akifzâde burada köle lehine yapılan ferâğ işlemlerini kastetmiş olmalıdır.

² Akifzâde Abdürrahim b. İsmail el-Amasî, *Mecelletü'l-Mehâkim* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizâde, 274), 126b; ayrıca bk. Kaya, *İcâreteyn*, 208.

³ Bu literatürün kısa bir değerlendirmesi için bk. E. Attila Aytekin, “Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi'ne Yönelik Yaklaşımlar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5 (2005), 723-744; Mundy - Smith, *Governing Property*, 3, 232; M. Macit Kenanoğlu, *1858 Arazi Kanunnamesi'nin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)* (İstanbul: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 116-122.

⁴ Doreen Warriner, *Land and Poverty in the Middle East* (Londra ve New York: Royal Institute of International Affairs, 1948), 15-18; Roderick Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1963), 99-100; Karpat Kemal, “The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire”, *Beginnings of Modernization in the Middle East*, ed. W. Polk, R. Chambers (Chicago University Press, 1968), 69-90; Denise Jorgens, “A Comparative Examination of the Provisions of the Ottoman Land Code and Khedive Said's Law of 1858”, *New Perspectives on Property and Land in the Middle East* (Cambridge: Harvard University Press, 2000), 108; Gabriel Baer, “The Evolution of Private Landownership in Egypt and the Fertile Crescent”, *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, ed. C. Issawi (Chicago University Press, 1966), 80-90, özellikle bk. 83. Sluglett ile Farouk Sluglett, kanunnamenin devlet tarafından vergi gelirlerini artırıcı bir araç olarak görüldüğünü ama aynı zamanda reayanın mülkiyet haklarının resmîleştirilmesi yönündeki taleplerine bir cevap olarak yürürlüğe girdiğini söyler. Bk. Peter Sluglett - Marion Farouk Sluglett, “The Application of the 1858 Land Code in Greater Syria”, *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, ed. T. Khalidi (Beirut: American University of Beirut Press, 1984), 414.

bakış açısına¹ sahip olan bu tarihçiler, imparatorluğun 17. yüzyıldan beri miri toprakların kontrolünü bir şekilde ellerine geçirmiş olan araçların (yerel ileri gelenler, büyük toprak sahipleri veya aşiret liderleri) güçlerini kırmayı, buna karşın fiilen tarımsal üretimde bulunan reayanın haklarını koruyarak onları desteklemeyi ve böylece vergi gelirlerini maksimize etmiş güçlü bir merkezi yönetim kurmayı amaçladığını öne sürer.²

Bir grup revizyonist tarihçi ise, bu yaygın iddianın aksine, kanunnamenin Batı kökenli özel mülkiyet anlayışının etkisinde hazırlandığını ve böylece toprakların miriden mülke dönüşme sürecinin devlet eliyle resmen başlatıldığını kabul eder. Kanunname metninde toprakların miri doğasının açıkça vurgulanmasına ve pratikte bunun korunması için gerekli tedbirlerin alınmış olmasına rağmen Pamuk, kanunnamenin reaya “toprakta özel mülkiyet hakkı tanıdığını” ve “Avrupa devletlerinin baskısı altında” çıkarıldığını öne sürer.³ Yine, kanunnamenin yürürlüğe girmesiyle miri toprakların hızla el değiştirdiğini ve önemli bir kısmının özel mülkiyete dönüştüğünü iddia eden Ortaylı, “Batı hukukunun mülkiyet prensipleriyle eski toprak hukukumuzun bazı temel kurumlarını” birleştiren bu kanunu İslam’ın mülkiyet ve miras hukukunu revize ettiği gerekçesiyle laikliğe giden yolda atılmış ciddi bir adım olarak değerlendirir.⁴ Ancak Kenanoğlu’nun da işaret ettiği gibi⁵ onun kanunnameyi mezkur argüman üzerinden “laikleşme” olarak tanımlaması, gözden geçirilmesi gereken bir yorumdur. Zira bu yorum doğru kabul edildiğinde Osmanlı’nın erken dönemlerinden itibaren uygulanagelen ve esasen kaynağını Hanefi hukuk geleneğinden değil, kanundan alan klasik toprak hukuku pratiğinin de yine laikleşmenin bir parçası olarak görülmesi icap eder ki bunun anakronik bir çıkarım olacağı açıktır. Cin ise, miri toprakların özel mülkiyete dönüşme sürecinin aslında 1858’den önce yapılan bazı düzenlemelerle⁶ başlatıldığını, ancak söz konusu arazi kanunnamesi ile yüzyılın ikinci yarısında yayınlanan ve onu çeşitli yönlerden tadil eden diğer kanunların bu süreci büyük ölçüde hızlandırdığını, nihayet Türk Medeni

¹ Bu bakış açısının yol açtığı sakıncalar için bk. E. Attila Aytekin, “Agrarian Relations, Property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire”, *Middle Eastern Studies* 45/6 (2009), 935-951.

² Aytekin, “1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi’ne Yönelik Yaklaşımlar”, 726-729; ayrıca bk. Faroqhi, “Tapu”, 210.

³ Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism 1820-1913: Trade, Investment and Production* (Cambridge: Cambridge University, 2010), 87.

⁴ İlber Ortaylı, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği* (İstanbul: Hilal Yayınları, 1985), 162, 192-195.

⁵ Kenanoğlu, *Arazi Kanunnamesi’nin Siyasal ve Toplumsal Etkileri*, 119-121.

⁶ Cin, bununla muhtemelen Şeyhülislam Arif Hikmet Bey’in derlediği *el-Ahkâmü’l-Mer’iyye* adlı risalede yer alan ve kadın mutasarrıflar lehine düzenlemeler içeren kanunları kastetmektedir. Bu düzenlemelere aşağıda temas edilecektir.

Kanunu'nun kabulünden önce toprakların artık ismen “miri” olsa da fiilen “özel mülk” haline geldiğini¹ ve bunda esas itibarıyla Batılı liberal fikirler ile kapitülasyonların etkili olduğunu öne sürer.² Kanunnamenin reyanın miri topraklarla ilişkisini özel mülkiyete doğru giderek artan bir şekilde yaklaştırdığını söyleyen Barkan da onun yürürlüğe girmesini Batılı “liberalizm cereyanları”nın etkisiyle açıklar.³ Kısacası bu yorumu benimseyen araştırmacılar imparatorluğun kendi iç dinamiklerini tümüyle göz ardı etmemişlerse de onları yeterince önemsememişler ve toprakların miriden mülke dönüşme sürecinin 19. yüzyılda dış etkenlerle bir anda başladığını öne sürmüşlerdir.

Her iki yorumun da aynı ölçüde hatalı olduğunu düşünen Gerber ise, devletin bu kanunnameyle ne miri toprakları ve tarım gelirlerini yerel güçlerin elinden geri almayı ne de bu toprakları özel mülke dönüştürmeyi amaçladığını söyler. Açıkçası toprakların hukukî statüsünün zamanla miriden özel mülke evirildiği yorumu da ona göre doğru değildir. Modern bir kavram olan “devlet arazisi” ile Osmanlı'daki “miri arazi” teriminin birbirine karıştırılması, bu hatalı yoruma neden olmuş olmalıdır. Ayrıca ona göre imparatorluk topraklarının kontrol ve denetimi açısından klasik dönemden 19. yüzyılın ortalarına kadar dikkate değer bir gelişme yaşanmamıştır. Esasen kanunname, 15. ve 16. yüzyıllarda toprak hukukunu düzenleyen hükümlerin 1858'de bazı küçük değişikliklerle yeniden yürürlüğe konmasından ibarettir.⁴ Gerber'in yaklaşımın en temel sorunu, tam üç yüz elli yıl süren uzun bir dönem boyunca arazi hukukunun neredeyse durağan bir yapıda kaldığını varsaymasıdır.⁵ Oysa aşağıda da görüleceği üzere bu gözlem gerçekte olanla uyumlu değildir.

Mundy ve Smith ise kanunnamenin amacıyla ilgili olarak geliştirilen her iki okuma biçimini 16-18. yüzyıllarda meydana gelen gelişmeleri göz ardı ettiği için eleştirir.⁶ Adı geçen yazarlar, bu eksikliği gidermek için o yüzyıllarda Mısır, Bilâdüşşâm

¹ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması* (Konya, 1992), 405-406. Benzer bir yorum için bk. Barkan, “Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, 337.

² Halil Cin - Gül Akyılmaz, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni* (Konya, 1995), 340, 365.

³ Ömer Lütfi Barkan, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, Dr. Hıfzı Veldet”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 7/2-3 (1941), 712. O, başka bir çalışmasında “enerjik ve inkılapçı bir ruh” atfedilemeyeceğini, aksine onun zaten var olan hükümleri yürürlüğe koyduğunu söyler. Bk. Barkan, “Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, 374.

⁴ Gerber, *the Social Origins of the Modern Middle East*, 68-79. Bu görüşün eleştirisi için bk. Aytekin, “1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi'ne Yönelik Yaklaşımlar”, 729-730.

⁵ Bu iddianın köklerinin statik doğu algısıyla ilgili oryantalist önyargılarda bulunabileceğine dair bir yorum için bk. E. Attila Aytekin, *Üretim Düzenleme İsyanı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2021), 135.

⁶ Mundy - Smith, *Governing Property*, 3.

ve merkez coğrafyada imparatorluğun mevcut toprak mülkiyeti ve vergi hukuku pratiği hakkında yapılan hukukî tartışmaların bir özetini sunarlar.¹ Benzer şekilde Abou-el-Haj da genel olarak Osmanlı'nın 19. yüzyılda yaşadığı değişimleri inceleyen sosyal bilimcilerin daha çok “büyük Avrupa güçlerinin dış politikalarına yoğunlaşıp Osmanlı İmparatorluğu’nu bağımlı bir değişken olarak” aldıklarını ve söz konusu “değişimleri birdenbire gerçekleştiren, yeni ve hakikaten de daha önce örneği görülmemiş bir olgu olarak” gördüklerini, oysa bu değişimlere yol veren asıl itici gücün 16. yy. sonlarından 19. yy. ortalarına kadar Osmanlı'nın kendi iç dinamiklerinde aranması gerektiğini söyler.²

Bu bölüm, Mundy ve Smith ile Abou-el-Haj tarafından önerilen yaklaşım doğrultusunda 1858 tarihli Arazi Kanunnamesinin amacı ve işlevi meselesini yeniden düşünmek için kanunnamenin hukukî arka planını oluşturan 16-19. yüzyıllara odaklanmaktadır. Yukarıda da görüldüğü gibi modern hâkim anlatı, imparatorluk topraklarının miriden mülke dönüşümünü 19. yy. ortalarında dış etkenlerle ortaya çıkan yeni bir olgu olarak sunmaktadır. Esasen Cin'in çalışmasının da açıkça gösterdiği üzere Arazi Kanunnamesi ve onu takip eden tarihlerde yürürlüğe giren çeşitli nizamnameler, reaya ile tarım toprakları arasındaki ilişkiyi büyük ölçüde bir tür mülkiyet ilişkisine doğru yaklaştırmıştır. Ancak 1550'lerden sonra merkezi yönetimin toprak tasarruf sisteminde yaptığı yeni düzenlemeler incelendiğinde bunun aslında üç yüzyıl yılı aşkın bir dönem boyunca Osmanlı'nın kendi iç dinamiklerinin yönlendirdiği köklü bir değişim süreci olduğu anlaşılır. Esas itibarıyla intikal ve tapu kurallarının reaya lehine revizyonunu içeren bu düzenlemeler reayanın miri topraklarla ilişkisini giderek artan bir şekilde güçlendirmiş ve sipahilerin topraklar üzerindeki otoritelerini de aynı oranda sınırlandırmıştır. Aşağıda da görüleceği üzere bu, büyük ölçüde toprakların tasarruf hakkını kendi aile bireylerinin elinde tutmak isteyen reayanın ısrarlı taleplerinin yönlendirdiği bir süreçti³ ve açıkçası 17. yy. başlarından itibaren tımar sisteminin eski gücünü ve önemini tedrici olarak kaybetmesi de bu değişim sürecini hızlandıran ya da en azından kolaylaştıran bir bağlam oluşturdu. Söz konusu değişim sürecinin klasik kökenlerine ışık tutan bu inceleme, 20. yy. başlarında toprakların fiili olarak miriden

¹ Mundy - Smith, *Governing Property*, 11-39. Cuno da reformlar çağı olan 19. yüzyıldan çok önce Mısır'da ve imparatorluğun diğer bölgelerinde toprakta özel mülkiyet formlarının görünmeye başladığını tespit eder. Bk. Kenneth M. Cuno, “The Origins of Private Ownership of Land in Egypt: A Reappraisal”, *International Journal of Middle East Studies* 12/3 (1980), 245.

² Abou-el-Haj, *Modern Devletin Doğası*, 110, 124.

³ Aynı gözlemi paylaşan başka bir çalışma için bk. Taylor, “Keeping Usufruct in the Family”, 429-443.

mülke dönüşmesinin sadece dış etkenlerle açıklanabileceğini savunan hâkim anlatının artık gözden geçirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

A. İki Grup Hak Sahibi: İntikal Hakkı Sahipleri ve Tapu Hakkı Sahipleri

Sözlükte “yer değiştirme” veya “bir yerden başka bir yere geçme” anlamına gelen intikal kelimesi, teknik bir terim olarak ölen mutasarrıfın miri veya sultan vakfı¹ statüsünde olan bir toprak üzerindeki tasarruf hakkının kanunlarla belirlenen yakınlarına geçmesini anlatıyordu.² Mutasarrıfın ölümüne bağlı olarak toprağın tasarruf hakkının intikali gündeme geldiğinde iki grup insan söz konusuydu: intikal hakkı sahipleri ve tapu hakkı sahipleri. Birinci gruptakiler toprağın tasarruf hakkını herhangi bir ücret ödmeden bir tür mülk gibi tevarüs ederken, ikinci gruptakiler onu bilirkişilerce³ takdir edilen ve “resm-i tapu” adı verilen bir ücret karşılığında elde edebiliyordu. Aşağıda intikal ve tapu kurallarının gelişimi bu iki grup üzerinden ayrı ayrı ele alınacaktır.

1. İntikal Hakkı Sahipleri

İntikal hakkı, toprağın şâyi hisseli ortağı olan erkek kardeş⁴ ile dede yetimi⁵ için de zaman zaman tanınmışsa da aslında klasik dönem boyunca bu hakka her devirde sahip olan tek kişi, ölen mutasarrıfın oğluydu.⁶ Ancak oğulun bu hakkı ilk olarak hangi tarihte

¹ İntikâl-i âdi tabiri, icâreteyn (biri peşin diğeri vadeli olmak üzere çift ücretli uzun süreli kira) sözleşmesiyle işletilen vakıf topraklardaki tasarruf hakkının intikali için de kullanılıyordu. Ancak ayrı bir hukukî mevzuata tabi olan bu uygulama bizim araştırmamızın sınırları dışında kalmaktadır. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Kaya, *İcâreteyn*, 186-203.

² Örnek bir kullanım için bk. Akgündüz, “Kânûn-i Cedîd”, 1/764.

³ Belgelerde “bî-garaz müslümanlar/kimesneler”, “ehl-i vukuf” veya “ehl-i hibre” gibi sözleriyle işaret edilen bilirkişilerin toprağın bulunduğu yerleşim yeri kâdısı ile tecrübeli yaşlılarından oluştuğu anlaşılmaktadır: “... ol yerin kudemâsından ehl-i hibre kimesneler ve kâdı, ol yerin üzerine varıp tapusu için evvelden onun gibi yerde ne denli tapusu verilmek ve hakk-ı karârı zâhir olursa sipahiye ol denli akçe vereler. Sipahi telbîs edip ziyade nesne almaya.” *Kavânîn-i Örfiye-i Sultânîye* (Muallim Cevdet Yazmaları, K223), 66a.

⁴ Toprağın şâyi hisseli ortağı olan erkek kardeşlerden biri öldüğünde -eğer vârisleri arasında oğlu yoksa- o zaman onun hissesini diğeri alabiliyordu. Ancak belgelerden anlaşıldığı kadarıyla erkek kardeşin bu hakkının hukukî niteliği, klasik dönem boyunca farklı tarihlerde birkaç kez değişime uğradı. Zira o, kişi dönemlerde söz konusu toprağı resm-i tapu karşılığında, kimi dönemlerde ise tapusuz elde ediyordu. Bu değişimin izini sürmek için bk. Akgündüz, *OK*, 2/48; 3/113; 6/45, 475; 7/563; 9/401-402.

⁵ Babası dedesinden önce ölmüş olan erkek çocuğa “dede yetimi” denir. Bu çocuk, -eğer ölen mutasarrıfın oğlu, kızı ya da baba bir erkek kardeşi yoksa- toprağın tasarruf hakkını elde edebiliyordu. Fakat erkek kardeş gibi onun dede toprağı üzerindeki hakkının hukukî niteliği de zamanla değişime uğradı. Bu değişimi gözlemlemek için bk. Akgündüz, *OK*, 2/156; 6/475-476; 7/503, 563-564; 8/109, 123, 336; *Kanunnâme-i Feridun Paşa*, Mihrişah Sultan 440, 182b, ayrıca bk. 186a. Ancak bu hak, kız dede yetimleri için geçerli değildi: “Kıza dedesi yeri için tapu ferman olunmamıştır.” Bk. Esad Efendi, 3612, 271b.

⁶ Barkan’ın da işaret ettiği gibi klasik dönem boyunca herhangi bir tarihte oğulun bu haktan mahrum edildiğini gösteren bir belgeye rastlanamamıştır. Bk. Barkan, “Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, 311.

elde ettiği hususu literatürde tartışmalıdır. 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi şârihlerinden¹ Ali Haydar Efendi, Halis Eşref Bey, Atıf Bey ve Halil Cemaleddin Bey, erken Cumhuriyet dönemi alimlerinden Ömer Nasuhi Bilmen² ile çağdaş araştırmacılarından Macit Kenanoğlu,³ başlangıçtan Nisan 1568 (gurre-i Zilkâde 975) tarihine kadarki dönemde miri arazinin tasarruf hakkının ölen mutasarrıfın oğluna resm-i tapu karşılığında intikal etmekte olduğunu ve mezkur tarihte Sultan II. Selim'in yayınladığı bir fermanla ilk defa oğula babasının toprağını meccanen tevarüs etme hakkının tanındığını öne sürmektedir. Oysa sözü edilen ferman, aslında sadece ölen mutasarrıfın kızının tapu hakkını düzenliyordu.⁴ Aşağıda kızın tapu hakkının gelişimine ilişkin inceleme sırasında bu belgeye tekrar döneceğim.

Belgelerin yetersizliği nedeniyle oğulun bu hakkı ilk olarak hangi tarihte elde ettiğini tespit etmemiz şu an için mümkün değildir, ancak günümüze ulaşan ve en erkeni 15. yüzyılın ikinci yarısına ait olan çeşitli kanunnameler, iddia edilenin aksine oğulun bu hakka 1568 öncesinde de sahip olduğunu göstermektedir. Mesela 892/1486-7 tarihli Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi'nde “Öksüz tapusu bid'at-ı merdûde-i memnû'adır; atasının yeri [kendisinin] mülk-i mevrûsü gibi itibar olunmuştur.”⁵ hükmü yer alır. Bu hüküm, öksüzden babasının tasarruf ettiği toprak için resm-i tapu alınmasının kanuna aykırı olarak sonradan ortaya çıkmış bir uygulama olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca 9 Haziran 1568 (13 Zilhicce 975) tarihli İlbasan Sancağı Kanunnamesinde oğulun âdi intikal hakkının “kanun-i kadîm” olarak nitelendirilmesine bakılırsa bu, imparatorlukta öteden beri uygulanagelen yerleşik bir pratiktir: “Ve bir ra'ıyyet fevt olup oğlu kalsa, baştinası⁶ kanun-i kadîm üzere oğluna intikal eder. Sipahi ondan tapu akçesin talep

¹ Ali Haydar Efendi, *Şerh-i Cedîd li-Kânûni'l-Arazi*, 5; Atıf Bey, *Kanunnâme-i Arazi Şerhi*, 5; Eşref, *Külliyât-ı Şerh-i Kanun-i Arazi*, 33; Cemaleddin, *Telhîs-i Ahkâm*, 294.

² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-u İslamiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* (İstanbul: Bilmen Yayınları, ts.), 5/391.

³ Kenanoğlu, bu tarihi 1567 olarak verir. Bk. Macit Kenanoğlu, “Miri Arazi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/159. Üskübî, aslında sadece kızlara tapu hakkı tanımış olan bu belgenin tarihini 7 Cemaziyelâhir 975/9 Aralık 1567 olarak zikreder. Bk. Üskübî, *Zahîru'l-Kuzât* (Esad Efendi, 852), 76b. Kenanoğlu bunu esas almış olmalıdır.

⁴ “Kânûn-i Cedîd”, 1/765; Bu iddianın doğru olmadığına dair ayrıca bk. Barkan, “Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, 311-312.

⁵ Barkan, *Kanunlar*, 3.

⁶ Rumeli'de reayanın tasarrufunda bulunan miri topraklar için kullanılan bir tabirdir. Ebussuûd bir fetvasında bu kelimeyle ilgili olarak şu açıklamayı yapar: “Rumili'nde haraç arzı baştına deyü müteâreftir.” Aşık Çelebi, *Mi'râcü'l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 144b.

edemez.”¹ Açıkçası bu hüküm, 16-17. yüzyıllar boyunca hem genel kanunnamelerde hem de çeşitli eyalet kanunnamelerinde yer almaya devam etmiştir.²

Oğulun küçük (sağır) olması, babasından kalan toprağın tasarruf hakkını âdi intikal yoluyla elde etmesine mâni değildi. Böyle bir durumda çocuğun hukukî temsilcisi (veli veya vasi), onun ergenlik çağına ulaşmasına kadar toprağın tarımsal üretimini ona vekaleten üstlenebilirdi. Çocuğun hukukî temsilcisinin toprağı onun adına işletmeyi kabul etmemesi halinde sipahi, gelir kaybına uğramamak için toprağı başka bir kişiye resm-i tapu karşılığında verebilirdi. Ancak diğer tapu sözleşmelerinin aksine bu, geçici olarak yapılan bir sözleşmeydi.³ Zira çocuk, ergenlik çağına ulaştıktan sonra on yıl içerisinde toprağı ilgili kişiden talep etme hakkına sahipti.⁴ Ayrıca yetişkin mutasarrıfların aksine küçüklerin toprakları, üç yıl peş peşe âtil kalsa bile tapuya müstahak olmazdı.⁵ Fakat 16-17. yüzyıllar boyunca yürürlükte olan çeşitli kanunnamelerin de açıkça gösterdiği üzere çocukların hukukî temsilcileri toprakları onların adına işletmeye razı oldukları halde sipahiler, muhtemelen ilave bir gelir elde etmek için toprakları başka kişilere tapu resmiyle ve süresiz olarak icâre edebiliyorlardı.⁶ Görülebildiği kadarıyla kanunlarda böyle durumlarda toprakların gelirlerinden mahrum olan çocukların uğradıkları hak kayıplarının tazmin edilip edilmeyeceğine dair açık hükümler yer almıyordu. Hukukî yorumlarında Hanefî mezhep doktrinini esas alan Osmanlı uleması, söz konusu kişilerin hukuka aykırı tasarruflarını “yetim malının gasp edilmesi” olarak yorumladı ve “noksan-ı arz ile ecr-i misilden hangisi daha ziyade ise” onu tazmin etmeleri gerektiğine hükmetti.⁷

Bununla birlikte klasik dönem boyunca oğulun âdi intikal hakkı, kanun gereği sadece babasından kalan topraklar için geçerliydi. Ancak belgelerden anlaşıldığı kadarıyla 16. yy. pratiğinde kâdılar baba toprağına kıyasla ana toprağının da oğula yine tapusuz intikal edeceğine hükmediyorlardı. 17. yy. başlarında bu kıyas hükmünün geçersiz olduğunu ve ana toprağının oğula intikal etmeyeceğini açıkça bildiren bir emr-i

¹ Akgündüz, OK, 7/678. Oğul, bu işlem için sipahiye resm-i tapu ödemekle yükümlü olmadığı gibi, ondan temessük (tapu belgesi) almak zorunda da değildi. Bk. “Kânûn-i Cedîd”, 1/760.

² Akgündüz, OK, 2/65, 155, 182; 3/98; 4/308, 391; 5/94, 136; 6/45, 475, 476; 7/351, 678; 8/117, 335; 9/507, 584. İbn Kemal’in (ö. 940/1534) şu fetvası da mezkur hükmün 16. yüzyılın ilk yarısında yürürlükte olduğunu teyit etmektedir: “Ama bi-hasebi’l-kânûn [mîrî arâzinin] bey’i ve evlâd-ı zükûra irsi tecviz olunmuştur.” *Fetâvâ-yı Ebussu’ûd* (İsmihan Sultan, 223), 36b.

³ Akgündüz, OK, 2/65; 7/337; “Kânûn-i Cedîd”, 1/764.

⁴ “Sığârın yerleri âhara verilse ba’de’l-bülûğ on seneye dek alırlar.” “Kânûn-i Cedîd”, 1/763-764. Bu “hak düşürücü” sürenin ardından oğul, talep hakkını kaybediyordu. Bk. a.g.e. 764.

⁵ “Sığârın yeri mu’attal kalmakla tapuya müstahak olmaz.” “Kânûn-i Cedîd”, 1/759.

⁶ Akgündüz, OK, 2/155; 3/98; 4/75; 6/476.

⁷ Üskübî’nin buna dair bir fetvası için bk. “Zahîru’l-Kuzât”, 9/404; “Kânûn-i Cedîd”, 1/764.

sultanî yayınlandı: “Toprak babadan oğluna intikal ettiği gibi anadan dahi intikal [etmesi] kıyas idi. Fe-emmâ anadan intikal eylememek babında emr-i sultânî vârid olmuştur. Kıyas şeriatta hüccettir. Kuzât [örfî meselelerde kıyasla] hükmeylemekten mahcûrlardır.”¹ Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde oğul, annesinin toprağında tapu hakkına da sahip değildi ve kadın mutasarrıf öldüğünde sipahi, toprağı dilediği kişiye resm-i tapu karşılığında verebiliyordu. Nihayet Sultan I. Ahmed, 17 Mart 1604 (15 Şevvâl 1012) tarihinde yayınladığı bir fermanla kadın mutasarrıfların oğulları için tapu hakkı tanıdı.² Bu tür bir durumda oğul dışındaki mirasçıların toprakta hiçbir hakkı yoktu.³ Bu nedenle mirasçılar arasında oğul bulunmuyorsa o zaman sipahi toprağı dilediği kişiye tapulama yetkisine sahipti.⁴

16. yüzyılda şer‘î miras hukukunda olduğu gibi ölen miri arazi mutasarrıfı ile mirasçıları arasındaki din farklılığı da intikal hakkı veya tapu hakkı için engel kabul ediliyordu: “Müteveffâ zimmînin yeri müsîm oğluna intikal etmez.”⁵ Ancak 17. yüzyılda anonim bir Osmanlı bürokratı tarafından derlenen “Kavânîn-i Örfiye-i Sultâniye” başlıklı bir kanun metninde “bâ-tashîh-i Hamza Paşa”⁶ notuyla yer alan “tapuda ihtilâf-ı dîn[e] itibar olunmaz”⁷ kuralına bakılırsa mevcut uygulama sonradan revize edilmiş ama anlaşıldığı kadarıyla bir süre sonra eski uygulama yeniden yürürlüğe konmuştur.⁸ Arazi Kanunnamesinde de “ihtâf-ı dîneyn” intikal hakkı ve tapu hakkı için engel kabul edilmiştir.⁹ Yine, şeriatin “mûrisini öldüren kişi ona mirasçı olamaz” kuralı miri arazinin intikali için de geçerliydi: “Babası katleden kimesneye babası yeri intikal etmez.”¹⁰

¹ *Kavânîn-i Örfiye-i Sultâniye* (Muallim Cevdet Yazmaları, K223), 67a, derkenar notu; ayrıca bk. “Kânûn-i Cedîd”, 1/759, 763.

² Üskübî, *Zahîru’l-Kuzât* (Esad Efendi, 852), 86a. Bu durumda oğulun toprağı talep etme hakkı, annesinin vefatından itibaren on yılla sınırlıydı. Bk. a.g.e., 83a.

³ “Müteveffâye ananın yeri ancak oğluna tapu ile verilir.” “Kânûn-i Cedîd”, 1/759.

⁴ Üskübî, *Zahîru’l-Kuzât* (Esad Efendi, 852), 83a.

⁵ Üskübî, *Zahîru’l-Kuzât* (Esad Efendi, 852), 75b.

⁶ Hamza Paşa 1581, 1592-1596, 1598-1599, 1601-1605’te nişancılık görevinde bulunmuştur. Bk. Imber, “The Cultivation of Wasteland”, 105.

⁷ Metnin tamamı şöyledir: “Yer hususunda Müslüman ve kâfir beraberdir. Kâfirin Müslüman oğlu veya Müslüman karındaşı kalsa -veyahut hilâfınca- oğlu bilâ-tapu ve karındaşı tapu ile müstahak olur. Vech-i meşrûh üzere zapt ettirilmek kanundur. Tapuda itibâr-ı dîn[e] itibar olunmaz.” *Kavânîn-i Örfiye-i Sultâniye* (Muallim Cevdet Yazmaları, K223), 70b.

⁸ “Kânûn-i Cedîd”, 1/759.

⁹ Md. 109. Ayrıca bk. Cin, *Miri Arazi*, 222-224.

¹⁰ Samsun Gazi Kütüphanesi, 510, 130a. *Kânûn-i Cedîd*’de yer alan (1/759) konuyla ilgili bir fetva şöyledir: “Babası Zeyd’i katleden oğlu Amr’a Zeyd’in tarlaları intikal eder mi? Cevap: Etmez.” Bu hüküm Arazi Kanunnamesinde de korunmuştur. Bk. Md. 108. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Cin, *Miri Arazi*, 220-222.

Toplumsal örf ve âdetlerini esas alan emr-i sultanilerle düzenlendiği için bu intikal işlemine özel olarak “âdi intikal” adı veriliyordu.¹ Fakat anlaşılan o ki bu adlandırmanın asıl nedeni, miri toprakların reaya arasında özel mülk olarak algılanmasının önüne geçme düşüncesi idi. Zira yukarıda başka vesilelerle de işaret edildiği gibi reaya, bu toprakları özel mülk olarak görme yönünde güçlü bir eğilime sahipti ve bu sebeple 16. yy. ortalarından itibaren Osmanlı kanun koyucuları ve ulema, reayanın bu algısını yıkmak için hukuk dilini dönüştürmek için yoğun bir çaba içerisine girdi. Mesela bu süreçte miri toprakların reaya arasında mutlak olarak satımı için “ferâğ ve tefvîz”,² vefâen satımı için “tefvîz bi’l-vefâ”,³ satım bedeli için “bedel-i ferâğ” veya “bedel-i tefvîz”⁴ ve yine mutlak satım işlemleri sırasında belli kişilere kanunlarca tanınmış olan şüf’a hakkı benzeri bir imtiyaz için “hakk-ı rüchân” kavramı geliştirildi. İşte benzer şekilde miri toprakların sadece tasarruf hakkının intikalini içeren bu işlemin “şer’î intikal”den ayrıştırılması için onun şeriatıtan değil, örf ve âdetten doğan anlamında “âdi” bir karaktere sahip olduğu bilhassa vurgulanmak istendi. Zira terekenin rakabe mülkiyetinin vârislere belli hisselerle aktarılmasını öngören şer’î intikal kuralları, tarım topraklarının reaya arasında zamanla giderek daha fazla bölünmesine yol açabilir, bu da vergilendirilmeyi zorlaştırabilir, hatta imkânsız hale getirebilirdi.⁵ Nitekim Ebussuûd⁶ ve Birgivi⁷ gibi âlimler sultanın fethedilen toprakları tümüyle mirileştirme yetkisini bu pratik zorunluluk üzerinden savunmuştur. Ayrıca ulema, fetvalarında âdi intikalın gerçek hukukî niteliğine işaret etmek için reayanın bu yolla elde ettiği hakkın “istihkâkiye değil, atâiye”⁸ olduğunu belirtmiştir. Bu söylem de aslında yine âdi intikali, şer’î olandan ayırma çabasının bir

¹ Ahmed Akgündüz, “İntikal”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 22/353.

² Bunun için bk. yukarıda “Ebussuûd’un Ferâğ ve Tefvîz Kavramsallaştırması” başlığı.

³ Klasik dönem uleması, tefvîz bi’l-vefâ olarak anılan ve pratikte belli bir yaygınlığa sahip olduğu anlaşılan bu uygulamayı şer’an geçerli kabul etmiyordu. Örnek olarak bk. Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/410, 448. Ancak Arazi Kanunnamesi bunu belli şartlarla geçerli kabul etti. Bk. Md. 116.

⁴ Bunun için bk. yukarıda “Ebussuûd’un Ferâğ ve Tefvîz Kavramsallaştırması” başlığı.

⁵ Ölen mutasarrıfın birden fazla oğlu olduğunda toprak yine aynı gerekçeyle parçalanmıyor, oğullar onu “müşâ ve müşterek” olarak tasarruf ediyorlardı. Bk. Akgündüz, *OK*, 2/48; 3/113.

⁶ “Lakin [fethedilen topraklar] sahiplerine temlik olunduğu takdirce [onlar] fevt olup [toprakları] verese-i kesîre mâbeynlerinde taksim olunup her birine bir cüz’î kıt’a değip her birinin hissesine göre harâcları tevzî’ ve ta’yîn olunmakta kemâl-i su’ûbet ve işkâl olup belki âdeten muhâl olmağın rakabe-i arazi, Beytülmal-i müslimîn için alıkonulup reâyâyâ âriyet tarikiyle verilip ziraat ve hirâset edip ve bağ ve bahçe ve bostan edip hâsıl olandan harâc-ı mukâsemesin ve harâc-ı muvazzafın vermek emrolunmuştur.” Akgündüz, “Üskübî ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/7/666.

⁷ Birgivi, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 217b.

⁸ “İstihkâkiye değildir; atâiyedir. Baba yeri meccânen hemân oğluna verilmeye evâmir-i şerîfe vârid olmuştur.” Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/400; ayrıca bk. 396, 401, 402, 414.

parçasıydı ve onunla anlatılmak istenen şey, bu hakkın İslam miras hukukundan doğmadığı, aksine onun sultanın reaya bir lütuf ve ihsanı olduğuydu.

Sipahi ile reaya arasındaki ilişkinin hukukî niteliği göz önünde bulundurulduğunda âdi intikal uygulamasının şeriatın Hanefî yorumuyla uyumlu bir izahının yapılması ilk bakışta zor gibidir. Zira genellikle icâre veya icâre-i fâside olarak açıklanan bu ilişkide toprağın kiracısı konumunda olan mutasarrıf öldüğünde sözleşmenin sona ermesi ve toprağın miri adına yine sipahiye teslim edilmesi gerekiyordu, ancak yukarıda da görüldüğü üzere pratikte toprak, ölen mutasarrıfın oğluna bir tür miras gibi intikal ediyor ve oğul, babasının toprağını onunla aynı hak ve yükümlülüklerle sahip olarak işlemeye devam ediyordu.¹ Ebussuûd'un da işaret ettiği gibi bu tür bir durumda oğulun tapu adı altında bir giriş ücreti ödemeksizin toprağı tasarruf etmeye başlaması, aslında klasik Hanefî icâre doktrinine aykırıydı: “Mutasarrıf olanların müddet-i tasarrufları mu‘ayyen olmamağın icâre-i fâside ile tasarruf ederler. İcâreleri sahîha olsa dahi müste‘cirler fevt olmakla akd-i icâre bâtıl olup sipahi ücret-i mu‘accele ile kime diler ise vermek meşrû‘dur.”² Fakat yukarıda da ifade edildiği gibi sultanın ölen mutasarrıfın oğluna bir lütuf ve ihsan olarak tanıdığı³ âdi intikal hakkı, yine de hukukun genel amaçlarıyla uyumluydu. Ebussuûd, sultanın bu tasarrufunun yerindeliğini mensubu olduğu Hanefî hukuk geleneğinin istihsân yöntemine göndermede bulunarak şöyle ifade etmiştir: “Lakin fevt olanın oğlu kalacak yerleri elinde mukarrer kılınmak ‘müstahsen’ görülüp kanun-ı muttarid kılınmıştır. Vâkı‘â makbul emirdir.”⁴

2. Tapu Hakkı Sahipleri

a. Kız

16. yüzyılın ortalarına kadar ölen miri arazi mutasarrıflarının kızları, babalarının topraklarında hiçbir hak iddia edemiyorlardı. Yukarıda da görüldüğü üzere böyle bir

¹ “Fevt oldukda oğulları kendilerin makamlarına kâimler olup tafsîl-i mezbur üzerine tasarruf ederler.” Akgündüz, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”, 7/7/666.

² *Fetâvâ-yı Ebussu‘ûd* (İsmihan Sultan, 223), 34b.

³ Belgeler de sultanın bu tasarrufu “inâyet” sözcüğüyle ifade edilir: “Müteveffânın yerleri oğullarına tapusuz ve karındaşlarına tapu ile verilmek şer‘an değildir. Müteveffâ zülyed olduğu itibariyle oğluna tapusuz ve karındaşlarına tapu ile merhameten inâyet olunmuştur.” DİBMK, Yazma Eserler, 2495-VII, 101b.

⁴ *Fetâvâ-yı Ebussu‘ûd* (İsmihan Sultan, 223), 34b. Ali Akkirmânî (ö. 1030/1620-21) de sultanın bu tür tasarruflarını yine “istihsân” terimine yaptığı bir göndermeyle açıklamıştır. Bk. Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Hafid Efendi, 98), 193b.

durumda toprak, müteveffanın -eğer varsa- oğluna “tapusuz” ve “mülk-i mevrûs gibi”¹ intikal ediyordu. Eğer müteveffanın oğlu yok ama erkek kardeşi varsa o zaman erkek kardeşi toprağın tasarruf hakkını “tapu-yı misil” adı verilen ve bilirkişilerce takdir edilen bir giriş ücreti karşılığında elde edebiliyordu. Eğer müteveffanın ne oğlu ne de erkek kardeşi varsa sâhib-i arz, toprağı dilediğı kişiye bu sefer miktarını kendisinin belirleyebileceğı bir tapu resmiyle icâre edebiliyordu.²

Sultan I. Süleyman, 958/1551’de³ mevâtтан ihyâ edilen miri topraklar için mutasarrıfların kızlarına tapu hakkı tanıyan bir ferman yayınladı. Ebussuûd’un *Ma’rûzât*’ta da yer alan bir fetvasından öğrendiğimize göre bu düzenlemenin pratik gerekçesi, mevcut durumda kızların, babalarının mevât toprakları tarıma açmak için sarf etmiş oldukları sermayeden mahrum kalmalarıydı. Ferman kıza da tapu hakkı tanıyarak bu mahrumiyeti kısmen de olsa ortadan kaldırdı:

Sene semânin ve hamsîne ve tis‘i-miede onun gibi [bir kimesne] baltasıyla ve çapasıyla orman ve dağı açıp mezra ve çayır eylese, velhasıl akçe ve emek harç etmiş olsa, onun gibi yerler âhara tapu ile verildiğı takdirce kızlar babalarının harç eylediğı maldan mahrum olmak lazım gelmeğın kızlara verilmek emrolunmuştur.⁴

Fermanın yürürlüğe girmesinin ardından mutasarrıfların kızları, aslında kendilerine sadece mevâtтан ihyâ edilen topraklar için tanınmış olan bu imtiyazı babalarından kalan mamur miri topraklar için de kullanma girişiminde bulunmuş olacaklar ki sonraki tarihlerde “Zeyd-i müteveffânın tasarrufunda olan arz, Zeyd’in baltasıyla aç[tığı] ve emek harç ettiğı yeri olmayacak, Zeyd’in kızına verilmeye!”⁵ şeklinde başka bir ferman daha yayımlandı. Ancak bir süre sonra merkezi yönetim, görünüşe göre reayadan gelen bu güçlü talebi dikkate almak durumunda kaldı ve dönemin sultanı II. Selim, Nisan 1568’de (gurre-i Zilkade 975) yayınladığı bir fermanla kızın tapu hakkını her iki türden toprağı da içine alacak şekilde genişletti.⁶ Kızların tapu hakkına

¹ “Sulbî oğula mülk-i mevrûs gibi itibar olunup tapusuz tasarruf ed[er]... Emr-i kavîm-i sultânî budur” Anonim, *el-Fevâ'id ve'l-Fetâvâ* (Esad Efendi, 914), 353a.

² Akgündüz, *OK*, 7/678; 8/466.

³ Başka bir kanun metninde bu tarih 957/1550 olarak geçer. Bk. Akgündüz, *OK*, 5/302.

⁴ Ebussuûd Efendi, *Ma' rûzât*, 273.

⁵ *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 223), 34b. Bu fermanın hangi tarihte yayımlandığı bilgisine maalesef sahip değiliz. Ancak fermanın ele aldığı probleme bakılırsa bu, 958/1551 tarihli mezkûr fermanın sonrayı yayınlanmış olmalıdır.

⁶ “İmdi, bu makûle oğlu kalmayan müteveffanın yerleri tapu ile tâlibe olan kızlarına bî-garaz müslümanlar[ın] takdir ettikleri tapu ile verilmek 975 Zilkade’si guresinde ferman olunmuştu.” “Kânûn-î Cedîd”, 1/765; Üskübî, bu tarihi 7 Cemaziyelâhir 975/9 Aralık 1567 olarak kaydeder. Bk. *Zahîru'l-Kuzât* (Esad Efendi, 852), 76b. Barkan’ın Aşîr Efendi 1004’te kayıtlı olduğunu söylediğı (ancak ilgili

sahip olmadıkları döneme ait olan kanunnamelerde ve ulemanın fetvalarında bu uygulama kadınların tarım için elverişli olmadıkları ve dolayısıyla toprakları işleyemeyecekleri söylenerek gerekçelendiriliyordu.¹ Fakat 1568'den sonra bu vurgu dikkat çekici bir biçimde kayboldu.²

Trabzon sancakbeyi Ömer Bey'in 1572'de sultana yaptığı arza³ bakılırsa tapu hakkı sahibi olan ve babalarından veya kardeşlerinden kalan toprağı almak için sipahiye tapu-yı misil (piyasa ücreti) ödemek durumunda olan kızlar veya erkek kardeşler, bu noktada ciddi sıkıntılar yaşıyorlardı. Zira Ömer Bey'in tespitine göre Anadolu'da topraklar çok değerliydi ve doğal olarak tapu ücretleri de hayli yüksekti. Varını yoğunu ortaya koyup bir toprak parçasını güçbela elde edebilen mutasarrıflar, geride oğullarını değil, kızlarını veya erkek kardeşlerini bırakarak öldüklerinde onların, babalarının veya kardeşlerinin topraklarını almak için sipahilere yine yüksek tapu-yı misil ücretleri ödemeleri gerekiyordu. Bu ücretleri ödeyemeyen söz konusu tapu hakkı sahipleri, mûrislerinin daha önce toprağı yatırmış oldukları sermayeden de mahrum olmuş oluyorlardı. Böylece reayadan topraksız kalan “nice fukara” yerini yurdunu terk ederek başka bölgelere göç etmek (celâ-yı vatan) zorunda kalıyordu. Ömer Bey, arz metninde öncelikle toplumun sosyo-ekonomik düzenini alt üst eden bu soruna işaret etti ve tapu hakkı sahiplerinin ödemekle yükümlü oldukları ücretin ‘reayanın topraktan elde edeceği bir yıllık ürünün bedeli’ olarak belirlenmesini önerdi: “Bu makule müteveffanın yerlerinden raiyyet[in] alacağı⁴ bir yıllık hâsıl ne miktar ise resm-i tapusun sâhib-i arz olanlar ol miktar almak hem erbâb-ı tımara ve hem reâyâyâ evlâ ve enfa’dır.” II. Selim, bu arza cevaben Temmuz 1572'de (evâil-i Rebûlevvel 980) yayınladığı fermanında Ömer Bey'in önerisini onayladı ve uygulamanın buna göre revize edilmesini emretti.⁵

koleksiyonda bu numarayla kayıtlı bir eser bulunmamaktadır) bir kanun metninde bu tarih, 27 Cemâziyelâhîr 975/29 Aralık 1567 olarak yazılıdır. Bk. Barkan, “Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, 312.

¹ Mesela Ebussuûd, Budin Kanunnamesinde ölen mutasarrıfın erkek çocuğunun olmaması halinde sipahinin söz konusu toprağı “ta'mîre kâdir kimesnelere” tapu karşılığında vermesi gerektiğini söyler. Bk. Akgündüz, “Budın Eyâleti Kanunnâmesi”, 5/269. Hatırlanacağı üzere Birgîvî'nin aynı yöndeki açıklaması yukarıda alıntılanmıştı. Bk. Birgîvî, *et-Tarîka* (Ayasofya, 1955), 218a.

² Aynı gözlemi paylaşan başka bir çalışma için bk. Taylor, “Keeping Usufruct in the Family”, 437-438.

³ Bu arza cevaben yayınlanan fermanın metni için bk. Barkan, “Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, 305-306.

⁴ Bu hesaba topraktan elde edilen mahsulün öşrü dahil değildi. Çünkü o, zaten sipahinin hakkıydı. Tapu ücreti, ürünün -reayaya ait olan- geri kalanının değeri üzerinden belirlenecekti. Bk. Barkan, “Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, 305.

⁵ Barkan, “Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, 306. Bk. “Kânûn-i Cedîd”, 1/766, 767.

II. Selim'in Nisan 1568 tarihli fermanında kızların babalarından kalan toprakları ne kadar süreyle talep edebilecekleri hususu tasrih edilmemişti. Bu sebeple kızlar, babalarının ölümünden sonra bir şekilde başka kişilerce tapulanıp uzun yıllar elden ele dolaşmış olan toprakları sultanın kendilerine tanımış olduğu tapu hakkını kullanarak sâhib-i arzdan yargı yoluyla alabiliyor ve bunun tabi bir sonucu olarak “reâyâ mâbeyninde küllî ihtilaf” ortaya çıkıyordu. 17. yüzyılın başlarında konuyla ilgili olarak “pâye-i serîr-i a'lâya” yapılan arzda önce mezkur soruna işaret edildi ve bu tür bir toprağın kızlara “ne miktar zamana değin verilme[si] ferman olunur” diye soruldu. Sultan I. Ahmed, bu arza cevaben yayınladığı Ocak 1606 (gurre-i Ramazan 1014) tarihli fermanla kızların talep haklarını on yılla sınırlandırdı.¹ Oğullar gibi kızların küçük (sağîre) olmaları da babalarından kalan toprakların tasarruf hakkını elde etmelerine mâni değildi. Ne var ki oğulların aksine kızlar için takdir edilen talep süresi, onların ergenlik yaşına gelmelerinden değil, babalarının ölümünden itibaren başlıyordu² ve ayrıca kızlar, annelerinden kalan topraklar üzerinde hiçbir hakka sahip değillerdi.³

Aşağıda da görüleceği üzere 1551'den sonra yaklaşık olarak 75 yıl içerisinde tapu hakkı sahipliği hiyerarşisine kızların ardından kız kardeşler ve anneler de eklendi ama buna rağmen Osmanlı kanun koyucusunun nazarında arazi mutasarrıfının aile üyeleri arasında erkeklerin hala kadınlar karşısında belirgin bir ayrıcalığı vardı.⁴ Zira ölen mutasarrıfın toprağını tapusuz devralma hakkına sahip olan tek kişi oğuldu. Mirasçılar çocuklar, kardeşler ve ebeveynler olarak yukarıdan aşağıya doğru üçlü bir düzen içinde gruplandırılmıştı ve her bir grup içerisinde erkek mirasçılara kadınlar karşısında öncelik tanınmıştı. Buna göre eğer oğul varsa kız, erkek kardeş varsa kız kardeş ve baba varsa anne toprağı tapulama hakkına sahip değildi.⁵ Taylor'un belirttiği gibi erkeklere tanınan ayrıcalığın en belirgin göstergesi ölen kadın mutasarrıfın toprağını sadece oğlunun devralabilmesiydi. Ancak bu durumda oğulun sahip olduğu şey sadece tapu hakkıydı. Diğer bir anlatımla oğul, babasından kalan toprağın aksine, annesinin toprağını almak

¹ “Kânûn-i Cedîd”, 1/765.

² “Kânûn-i Cedîd”, 1/765.

³ Ebussuûd'un bir fetvasından (İsmihan Sultan, 223, 37b) 16. yüzyılın ikinci yarısında ölen kadın mutasarrıfın toprağında onun kızı ile erkek kardeşinin tapu hakkına sahip olduğu anlaşılmaktadır: “Zeyd ya Hind fevt oldukda tasarrufunda olan tarlayı sipahi tapuya verdikde el[in] verdiği tapuyu verip [tarlayı] almaya kadir olan [kişiler] Zeyd'in akrabasından kimlerdir? Cevap: Kızıdır ve karındaşdır.” Ancak bu hüküm daha sonra neshedildi: “Mer'e-yi müteveffânın mahlûl olan yeri tapusuz ancak oğluna verilir.” “Kânûn-i Cedîd”, 1/759.

⁴ Taylor, “Keeping Usufruct in the Family”, 438-439.

⁵ Taylor, “Keeping Usufruct in the Family”, 439.

için sipahiye “tapu-yı misil” ödemek durumundaydı. Oğulun olmadığı durumlarda ise kadının diğer mirasçıları toprak üzerinde hiçbir hak iddia edemiyorlardı.¹

Bu kanun hükümleri, 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar hiçbir değişikliğe uğramadan yürürlükte kaldı ve nihayet dönemin sultanı Abdülmecid, devletin ilk resmi gazetesi *Takvîm-i Vekâyi*’de neşrettiği çeşitli irâde-i seniyelerle miri toprakların tasarruf hakkının intikaline ilişkin kuralları özellikle kızlar lehine esaslı bir biçimde revize etti.² 23 Nisan 1847’de (7 Cemâziyelevvel 1263) neşredilen³ ve kızlara da intikal hakkı tanıyan irâde metninde öncelikle o tarihe kadar reyanın kızlarının miri toprakların “tasarruf ve veraset hukukundan mahrum” oldukları hatırlatıldı. Ardından kadınların her ne kadar “erbâb-ı ziraattan” olmasalar da tarım aileleri oluşturmak suretiyle toprakların imar ve ıslahını sağlayabilecekleri ve ayrıca kızların da oğullar gibi babalarından kalan toprakların tasarruf hakkından pay almalarının “usûl-i melikiyyeye ve kâ’ide-i hakkâniyete muvafık” olduğu belirtildi. Bütün bu mülâhazalarla kızlara da babalarının toprağını “tapusuz olarak” ve ayrıca vârisler arasında oğulların da bulunması halinde “onlarla eşit hisseli olarak” tevarüs etme hakkı verildi. Sultan, bir hafta sonra 30 Nisan 1847’de (14 Cemâziyelevvel 1263) oğullar ile kızların intikal haklarını annelerinden kalan topraklara da teşmil etti.⁴ Esasen anne toprağında intikal hakkı, oğullar için de yeni bir düzenlemeydi. Zira yukarıdan da hatırlanacağı üzere oğullar, o tarihe kadar annelerinin toprağında sadece tapu hakkına sahiptiler. Sultan, Aralık 1847’de (Muharrem 1264) küçük oğullar (sıġâr) ile küçük kızların (saġâir) talep hakları için uygulanan on yıllık hak düşürücü sürenin ebeveynlerinin ölümünden itibaren başlamasını kabul eden bir irâde yayınladı.⁵ Böylece kızlara bu açıdan da oğullarla aynı statü verilmiş oldu. Bir yıl kadar sonra 16 Şubat 1849’da (23 Rebiülevvel 1265) ölen mutasarrıfın kadın veya erkek olmasına bakılmaksızın bütün intikal ve tapu kurallarının aynı şekilde uygulanacağı hükmü kabul edildi.⁶ Bu son irâdeyle aynı zamanda o tarihlerde yeni yürürlüğe girmiş

¹ Taylor, “Keeping Usufruct in the Family”, 439. Bu pratiği yansıtan belgeler için yukarıda oğulun intikal hakkıyla ilgili kısma bakılabilir.

² Mundy - Smith, *Governing Property*, 44.

³ *Takvîm-i Vekâyi*’, (7 Cemâziyelevvel 1263), 331, 1; (14 Cemâziyelevvel 1263), 332, 1; Serkez Karakoç, *Arazi Kanunu ve Tapu Nizamnâmesi: Tahşiyeli* (İstanbul: İBBAK, Osman Ergin, 2258), 124-125; Arif Hikmet Bey, *el-Ahkâmü’l-Mer’iyye*, 3.

⁴ *Takvîm-i Vekâyi*’, (14 Cemâziyelevvel 1263), 332, 1; Karakoç, *Arazi Kanunu ve Tapu Nizamnâmesi* (Osman Ergin, 2258), 126.

⁵ Karakoç, *Arazi Kanunu ve Tapu Nizamnâmesi* (Osman Ergin, 2258), 127; Arif Hikmet Bey, *el-Ahkâmü’l-Mer’iyye*, 3.

⁶ *Takvîm-i Vekâyi*’, 402, 2-3; Karakoç, *Arazi Kanunu ve Tapu Nizamnâmesi* (Osman Ergin, 2258), 128; Arif Hikmet Bey, *el-Ahkâmü’l-Mer’iyye*, 4-5.

olan mezkur düzenlemelerin tamamının ayrı bir risalede derlenmesi ve başta taşra müftüleri olmak üzere tüm ilgililere gönderilmesi emredildi.¹ Bunun üzerine dönemin şeyhülislamı Arif Hikmet Bey (ö. 1275 /1859),² *el-Ahkâmü'l-Mer'îyye fi'l-Arâdı'l-Emîriyye* adını verdiği bir risale telif etti. Miri arazinin intikal kurallarında yapılan revizyonların kapsamlı bir özetini ve ayrıca onlarla uyumlu çeşitli fetvaları derleyen bu eser, bir kanun metni olarak³ uygulanmak üzere imparatorluğun bütün eyaletlerine gönderildi.⁴

b. Erkek Kardeş

Belgelere bakılırsa 15. yüzyılın ikinci yarısından 16. yüzyılın ortalarına kadar toprakları müştereken tasarruf eden erkek kardeşler, birbirlerinin hisseleri üzerinde intikal hakkına sahiptiler. Nitekim II. Bayezid'in genel kanunnamesinde şu hüküm yer alıyordu: “Ve bir ra'îyyet fevt olsa çiftliği olup müte'addid oğulları kalsa mezkûr çiftliği oğulları müşâ tasarruf ederken biri fevt olsa onun hissesine süvari, karındaşlarından tapu talep etmek caiz değildir.”⁵ Buna göre birden fazla oğlu olan bir mutasarrıf öldüğünde onlar, babalarının toprağını şâyi hisseli ortak olarak tevarüs ediyorlardı. Daha sonra bu erkek kardeşlerden biri öldüğünde, eğer vârisleri arasında oğlu yoksa, o zaman onun hissesini diğerleri meccanen alabiliyorlardı. Bu hüküm, I. Selim'in genel kanunnamesinde de benzer ifadelerle tekrar edildi: “Ve dahi birkaç karındaş ataları yerin müşâ ve müşterek tasarruf ederken biri fevt olsa sipahi, karındaşlarından tapu talep etmeye.”⁶ Fakat 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde uygulamada önemli bir değişiklik yapıldı ve miri toprakları müştereken tasarruf eden erkek kardeşler, artık bunun için sipahiye resm-i tapu ödemekle yükümlü tutuldu. Zira I. Selim'in genel kanunnamesinin bir nüshasını meri kanunlara uygunluğu açısından gözden geçiren⁷ Nişancı Celalzâde Mustafa, mezkûr hükmün kenarına onun revize edildiğini gösteren şu notu düştü: “Bu yanlıştır. Sipahi

¹ Karakoç, *Arazi Kanunu ve Tapu Nizamnâmesi* (Osman Ergin, 2258), 129, ayrıca bk. 127, dn. 4; 160.

² Eserin Arif Hikmet Bey'e aidiyeti tartışmalıdır. Buna dair kısa bir inceleme için bk. Bilal Kemikli, “Bir Osmanlı Şeyhülislamı: Ârif Hikmet Beyefendi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 12/3-4 (1999), 321-322.

³ Risalenin bir kanun metni olarak yayımlandığına dair bk. Karakoç, *Arazi Kanunu ve Tapu Nizamnâmesi* (Osman Ergin, 2258), 127, dn. 4.

⁴ Mundy ile Saumarez Smith'in tespitine göre bu metin, Dımaşk'ın Zâhiriyye Kütüphanesi'nde yer alan iki ayrı yazmada yer almaktadır. Yazmaların ikincisi bir fetva mecmuasıdır ve Arif Hikmet Bey'in Şam müftüsüne gönderdiği emri de içermektedir. Emirde fetva ve yargı işlemlerinde sultanın yeni kanunlarının esas alınması istenmektedir. Metin, Rebiülevvel 1264/Şubat 1848 tarihli. Bk. *Governing Property*, 45, dn. 42.

⁵ Akgündüz, *OK*, 2/48.

⁶ Akgündüz, *OK*, 3/113.

⁷ Akgündüz, *OK*, 3/86.

karındaş yerleri için tapu talep eder ama bî-garaz kimesne[lerin] takdir ettikleri miktarı alır.”¹ Üskübî’nin aktardığı bilgiye göre Sultan I. Ahmed, 1017/1608’de bu uygulamayı teyit eden bir ferman yayınlamıştır.² Fakat görünüşe göre bir süre sonra toprağın şâyi hisseli ortağı olan erkek kardeşlere eskiden olduğu gibi yine intikal hakkı tanındı. Nitekim “babalarının yerlerine müşâ’an mutasarrıf olan” kardeşlerden biri öldüğünde onun hissesinin diğerine meccanen mi, yoksa resm-i tapuyla mı intikal edeceğine dair bir soruyu Üskübî, şu sözlerle cevaplamıştır: “Emr-i sultânî şimdi nesholunmuştur; [arazi, diğerine] meccanen verilir, tapuya müstahak olmaz.”³ Ancak Zekerıyyazâde Yahya Efendi’nin bir fetvasına bakılırsa sonraki tarihlerde bu hüküm tekrar revize edilmiş ve erkek kardeşlere yine sadece tapu hakkı tanınmıştır.⁴

I. Ahmed, Ocak 1606’da (gurre-i Ramazan 1014) yayınladığı bir fermanla küçük (sağır) erkek kardeşlerin de tapu hakkı sahibi olabileceklerini kabul etti, ancak ister küçük isterse ergenlik yaşına girmiş olsunlar erkek kardeşlerin tapu haklarını kullanmak üzere talepte bulunabilecekleri süreyi kardeşlerinin ölümünden itibaren on yılla sınırlandırdı⁵ ve böylece erkek kardeşlere bu açıdan kızlarla aynı statü verilmiş oldu.

Bununla birlikte kızlar için ilk olarak 1551’de mevâtten ihyâ edilen topraklarda ve ardından 1568’de bütün miri topraklarda tapu hakkı tanınınca ölen mutasarrıfın ikinci dereceden yakını olan erkek kardeşleri, tapu hakkı sahipliği hiyerarşisinde kızların altına yerleştirildi. Nitekim 1018/1609-10 tarihinde I. Ahmed’e yapılan bir arz üzerine yürürlüğe giren hükümler arasında şu da yer alıyordu: “[Müteveffanın] baba bir er karındaşlarından kızları takdim edilmiştir.”⁶ Bu nedenle kızları olan mutasarrıflar öldüklerinde eğer onlar tapu haklarını kullanmak isterlerse, erkek kardeşler söz konusu topraklar için hiçbir talepte bulunamıyorlardı. Zekerıyyazâde Yahya Efendi’nin yakın arkadaşı nişancı Okçuzâde Mehmed Efendi (ö. 1039/1630) aracılığıyla Divan-ı

¹ Akgündüz, *OK*, 3/113, dn. 3.

² “1017 Cemaziyellâhiresi tarihiyle müverrah ... emr-i âlî görüldü. Bu makûlede emr-i âlî ne vechile cari ise onunla amel olunur.” Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/401.

³ Üskübî, “Zahîru’l-Kuzât”, 9/401-402. Toprağın şâyi hisseli ortağı olan ama aralarında kardeşlik ilişkisi bulunmayan kişiler, bu imtiyazlı hükümden yararlanamıyorlardı. Buna dair bir fetva için ayrıca bk. a.g.e. 402.

⁴ “... Zeyd’in şerîki olup li-ebeveyn karındaş olan Bîşr, resm-i tapu-yı mislini Bekir’e verip Bekir’den ol hisseyi almağa kâdir olur mu? Cevap: Olur.” *Fetâvâ-yı Zekerıyyazâde Yahya* (Esad Efendi, 1087), 339a.

⁵ “Kânûn-i Cedîd”, 1/767.

⁶ Amcazâde Hüseyin, 241, 203b.

Hümayun'dan çıkarttığı kanunda da yer alan bu hüküm, 17. yüzyılın ikinci yarısında derlenmiş olan *Kanun-i Cedîd*'e de girdi.¹

Son olarak İslam miras hukuku hükümlerinin aksine kanunlarla düzenlenen miri arazinin intikalinde kardeşler arasında 'ana-baba bir' yakınlığın 'baba bir' yakınlığa üstünlüğü yoktu, ayrıca sadece 'ana bir' yakınlık da tapu hakkı sahipliği için yeterli değildi. Fetvaların ve kanunnamelerin açıkça gösterdiği üzere ölen mutasarrıfa yakınlığın derecesiyle ilgili bu tür anlaşmazlıklar reaya arasında sıkça yaşanıyordu ve bu nedenle olsa gerek sultanlar zaman zaman kâdı ve müftüleri bu konuda uyaran fermanlar yayınlanıyorlardı: "Tapu hususunda li-ebeveyn karındaş ile li-eb karındaş müsâvîdir. Li-ebeveyn [olan kişi] zü'l-karabeteyndir deyü tercih olunmaz. Miras gibi değildir, gaflet olunmaya! Bu husus diyâr-ı Rûm'da kesîru'l-vukû'dur."²

Erkek kardeşlerle ilgili bu hükümler, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesinde de korundu. Nihayet 21 Mayıs 1867 (17 Muharrem 1284) tarihinde yürürlüğe giren ve intikal hakkı sahipleri listesini genişleten Tevsî'-i İntikal Kanunu ile erkek kardeşlere de tapusuz intikal hakkı tanındı.³

c. Kız Kardeş

Belgelerden görülebildiği kadarıyla 16. yüzyılın son çeyreğine kadar miri arazi mutasarrıflarının kız kardeşleri ile anne babaları ne intikal hakkına ne de tapu hakkına sahipti. Bu dönemde miri arazi mutasarrıflarından biri öldüğünde toprağının tasarruf hakkı -eğer varsa- oğluna intikal ediyor, oğlu yok ama kızları ve erkek kardeşleri varsa sırasıyla tapu-yı misil karşılığında onlara veriliyordu. Diğer taraftan oğlu, kızı ve erkek kardeşi olmayan mutasarrıfların kız kardeşleri ve diğer yakınları, murislerinin çiftliğinde yer alan ve hukuken özel mülk statüsünde olan binaları, ağaçları ve hayvanları İslam miras hukuku hükümleri çerçevesinde tevarüs ediyorlar, ancak miriye ait olan toprağı sâhib-i arz, dilediğine miktarını kendisinin belirlediği bir resm-i tapu ile icâre edebiliyordu.⁴ Bu durumda toprağın tasarruf hakkına sahip olamadıkları için hayvanlarını otlatacakları yerleri kalmayan mirasçılar, "bozulup harap ol[an]" çiftliklerindeki

¹ "Kânûn-i Cedîd", 1/758.

² "Kânûn-i Cedîd", 1/758, 759. Fetvalar için örnek olarak bk. a.g.e., 767-768.

³ Cin, *Miri Arazi*, 291.

⁴ 9 Haziran 1568 (13 Zilhicce 975) tarihli İlbasan Sancağı Kanunnâmesi'nde (Akgündüz, OK, 7/678) yer alan bir maddeye bakılırsa kimi sipahilerin bağ, bahçe, değirmen ve ev gibi toprak üzerindeki mülklere el koyup onları da toprakla birlikte başkalarına verdikleri anlaşılmaktadır. Kanunnamede baştinanın "ziraat olunur yer" anlamına geldiği belirtilerek "min ba'd bu makûle olanlar baştinadandır deyü âhara vermek etmeyeler" denmektedir.

“damların[1] ve davarların[1] âhara” satmak zorunda kılıyor ve “yerleri olmamağla kimesne rağbet eylemeyip alanlar dahi katı¹ cüz’i pahaya” aldıklarından kendilerine “ziyade zulüm” edilmiş oluyordu.² Ali Akkirmânî’nin aktarımına göre nihayet Sultan III. Murad, 988/1580-1 tarihinde yayınladığı bir fermanla oğlu, kızı ve erkek kardeşi olmayan mutasarrıfların diğer vârislerine de tapu hakkı tanıdı:

Sene [semânin ve]³ semânine ve tis’i miede (988) merhûm ve mağfur leh Sultan Murad Hazretleri sâir vereseden de bulunanlara [-eğer] tâlip olacak [olurlarsa]- el-akrab fe’l-akrab miras-ı şer’î üslubu üzere el[in] verdiği tapu ile verile, ecânibe verilmeye deyü istihsân eylemişlerdir.⁴

Ferman, baba, anne ve kız kardeş gibi diğer mirasçılar arasındaki tapu hakkı sahipliği hiyerarşinin İslam miras hukuku hükümlerine göre belirlenmesini emretti. Daha açık bir ifadeyle bu emir, ilk bakışta zannedilenin aksine, toprağın “miras-ı şer’î üslubu üzerine” belirli hisselerle ayrılarak diğer mirasçılar arasında taksim edilmesini içermiyor, sadece “el-akrab fe’l-akrab” sözüyle de işaret edildiği gibi söz konusu mirasçılar için müteveffaya en yakın olandan en uzak olana doğru ilerleyen bir tapu hakkı sahipliği hiyerarşinin belirlenmesini ön görüyordu. Buna göre sıralamada önde yer alan mirasçı diğerlerini hacb ediyordu. Ne var ki III. Murad, on yıl kadar sonra bu hükmü yürürlükten kaldırdı: “1000 [1591-2] tarihinde kız ile karındaştan mâ’adâ vereseye verilmemek emri vârid oldu.”⁵

¹ Çok, pek, pek çok. Bk. Kubbealtı Lugatı.

² Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Dosya 1, 6093; Bu derlemeden naklen bk. “Kânûn-i Cedîd”, 1/758, dn. 1.

³ Yukarıda da işaret edildiği gibi Akkirmânî’nin eserinin elimdeki nüshasında bu tarih 980 olarak yazılıdır. Ancak 980/1572-3’ta Osmanlı padişahının II. Selim olduğu göz önünde bulundurulursa bu bir istinsah hatası olmalıdır. Nitekim *Fetâvâ-yı Ebussuûd*’un Veli Yegân derlemesinde yer alan bir hâmiş notunda düzenlemenin yapıldığı tarih 4 Muharrem 988 olarak verilmiştir: “Bi-hasebi’l-merâtib itidal üzere tapuyla vereseye verilmek buyurulmuştur. Fî râbi’i’l-Muharrem semânin ve semânine ve tis’i-mie.” İsmihan Sultan, 233, 87a. Ayrıca anonim bir fetvada söz konusu tarih yine 988 olarak kaydedilmiştir: “988 tarihinde vârid olan emr-i sultânî, vâris talip iken ecnebiye verilmemektir.” Mihrişah Sultan, 440, 186a. Bu nedenle yukarıda Sultan III. Murad devrine rastlayan 988 tarihi esas alınmıştır. Bununla birlikte diğer bir anonim fetva derlemesinde “Mukaddemâ vârid olan emir mücebince verilen fetvanın suretidir” notuyla kaydedilen şu fetvanın Ebussuûd’a aidiyeti doğru ise o zaman bu düzenleme çok daha eski bir tarihte yapılmış demektir: “Sulbî oğula mülk-i mevrûs gibi itibar olunup tapusuz tasarruf edip sâir vereseye el-akrab fe’l-akrab mîrâs-ı şer’î üslûbu üzere el[in] verdiği tapuyla verilir. Talip olurlar ise [fe-bihâ] ve illâ beytûlmal ya sipahi her kime dilerse verir. Emr-i kadîm-i sultânî budur. Masiyet olmayanda emr-i sultânîye imtisal vaciptir. Ebussuûd.” Anonim, *el-Fevâ’id ve l-Fetâvâ* (Esad Efendi, 914), 353a.

⁴ Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 193b.

⁵ Mihrişah Sultan, 440, 186a. Anonim bir fetvada “Vefat eden Zeyd’in tasarrufunda olan arazi-i mîriyeyi oğlu ve kızı ve baba bir karındaşı olmayıp lakin sâir vereseşi olup onlar tapu ile almaya talipler iken sâhibi arz ecânibden dilediğine vermeye kâdir olur mu?” sorusunun cevabı sadedinde bu durum benzer şekilde şöyle ifade edilmiştir: “1000 tarihinde vereseden bi-hasebi’l-merâtib mukaddem olana verilmeye

Esasen bu uygulama, toprağın tarımsal üretiminin sürekliliğini olumsuz yönde etkilediği gibi sözü edilen mirasçıların hak kayıplarına uğramalarına da yol açıyordu ve dolayısıyla hem devlete hem de reaya zarar veriyordu. Uygulamanın neden olduğu sorun, 23 Şubat 1602’de (gurre-i Ramazan 1010) girişte özetlendiği şekliyle bir kez daha dönemin sultanı III. Mehmed’e arz edildi. Arz metninde meselenin nişancı Hamza Paşa’yla (ö. 1014/1606) da istişare edildiği ve onun “oğlu ve kızı ve baba bir er karındaşı kalmayan müteveffa[nın]” toprağının sâhib-i arz tarafından önce kendisinin “bi-hasebi’l-merâtib mukaddem varis[i] olup damları ve davarları intikal eyleyenlere” tapu-yı misil karşılığında teklif edilmesi ve eğer onlar kabul etmezlerse o zaman başka kişilere tapulanması halinde “ne sâhib-i arza zarar [verilmiş] ve ne varislere gadr” edilmiş olacağı yönünde görüş belirttiği aktarıldı ve “bu veçhile olması evlâ görölmeğin ol babda emr u ferman devletlü ve saadetlü padişahımdır” denildi. Sultan, arz metninin üzerine yazdığı “münasiptir, böyle olsun!” şeklindeki hatt-ı hümayunuyla talebi onayladı.¹

Hamza Paşa’nın sözlerine bakılırsa bu emr-i sultânî, oğlu, kızı ve erkek kardeşi olmayan mutasarrıfların kız kardeşleri ile anne babaları da dahil diğer bütün mirasçılarına kendisine yakınlık derecelerine göre tapu hakkı tanımış gibi görünüyordu. Ancak sonraki tarihlerde yürürlüğe giren çeşitli kanunnameler ile onları esas alan ulema fetvaları, bu belgeye ‘kız kardeşlere tapu hakkı tanıyan ferman’ olarak atıf yaptı: “Arz-ı miri mutasarrıflarından oğlu ve kızı ve ana-baba bir veya baba bir er karındaşı kalmayan müteveffanın mahlûl olan yerleri, ‘yurdu üzerinde oturan’ kız kardeşine tapu ile verilmek 1010 Ramazan-ı şerifinin guresinde ferman olunmuştur.”² Dahası aşağıda da görüleceği üzere mutasarrıfların anne babaları için tapu hakkı talebinin pâye-i serîr-i a’lâya arz edildiği 20 Şubat 1609 (15 Zilkade 1017) tarihli belgede de anne babaların daha önce tapu hakkına sahip olmadıkları açık bir dille ifade edilmektedir.³

fermân olan emir merfû‘ idiğine emr-i ‘âlî görüldü.” Anonim, *el-Fevâ'id ve'l-Fetâvâ* (Esad Efendi, 914), 353a.

¹ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Dosya 1, 6093; bu derlemeden naklen bk. “Kânûn-i Cedîd”, 71/58, dp. 1; ayrıca bk. Üskübî, *Zahîru'l-Kuzât* (Esad Efendi, 852), 77a.

² “Kânûn-i Cedîd”, 1/769; Üskübî, *Zahîru'l-Kuzât* (Esad Efendi, 852), 84b; ayrıca bk. *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd* (İsmihan Sultan, 223), 38a, hâmiş notu. Şu anonim fetvaya bakılırsa kız kardeşlere tapu hakkı tanıyan emr-i sultânî bir ara neshedildiyse de sonra yine yürürlüğe girdi: “Kız karındaşa tapu 1017 senesinde mensûh idi. Hala yine ol kanun bâkî midir? Cevap: El[in] verdiği tapu ile alır.” Esad Efendi 3612, 269a.

³ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Dosya 1, 6095; Bu derlemeden naklen bk. “Kânûn-i Cedîd”, 1/758, dn. 1.

Kız kardeşlerin tapu hakkını elde edebilmeleri için yerine getirmeleri gereken bir ön şart vardı. Belgelerde genellikle “yurdu¹ üzerinde oturma” veya “tarlaların olduğu mahalde sâkine olma” şeklinde ifade edilen bu şart, anlaşıldığı kadarıyla onların bu hakka sahip olabilmeleri için toprağın bulunduğu çiftlikte ikamet etmeleri gerektiğine işaret ediyordu.² Ancak kız kardeşler, bu şartı çoğunlukla sağlayamadıkları için sâhib-i arzlar, ilgili toprakları başka kişilere tapuluyorlardı. Bu nedenle sorun, kız kardeşler için hala çözülmüş değildi. 22 Mart 1604'te (20 Şevval 1012) Sultan I. Ahmed'e yapılan arzda bu tür durumlarda toprakların kız kardeşlere şartsız olarak tapulanması talep edildi. Sultan, bunun üzerine yayınladığı fermanla söz konusu şartı tümüyle kaldırmadıysa da oldukça esnetti ve “evladı ve er karındaşı kalmayan müteveffanın yerleri ol diyarda sâkine hemşiresine” tapu-yı misil ile verilmesini emretti.³ “Diyar” sözcüğü, görünüşe göre kız kardeşlerin başka bir köy veya kasabada oturabileceklerine işaret ediyordu, ancak diyarın üst sınırının ne olduğu, nerede sona erdiği söz konusu fermanla tasrih edilmemişti. 17. yy. ortalarına ait olduğu anlaşılan bir kanun derlemesinde yer alan şu hükme bakılırsa kız kardeşler için getirilen bu sınırlama sonradan “üç günlük mesafe” olarak açıklandı: “Kız karındaşının meskeni ile mezkûr toprak mâbeyni üç günlük mesafe ise alamaz, ekal ise alır.”⁴ Şeyhülislam Muîd Ahmed Efendi'ye (ö. 1057/1647) ait olduğu anlaşılan bir fetvada da bu kanun hükmü esas alınmıştır.⁵

16. yüzyılın ikinci yarısında kızlar ile erkek kardeşlerin sâhib-i arza tapu-yı misil olarak toprağın bir yıllık mahsulünü vermelerinin yeterli olacağı hükmü kabul edilmişti. 1042/1632-3'te Sultan IV. Murad, tapu hakkı sahipleri için büyük bir kolaylık sağlayan bu hükmün kızlar ile erkek kardeşlerin yanı sıra kız kardeşler için de geçerli olduğunu kabul eden bir ferman yayınladı: “Bilâ veled-i zükûr fevt olan müteveffânın yerleri kızlarına ve karındaşlarına ve kız karındaşlarına tapu ile verildikde ol yerlerin bir senelik

¹ Yurt kelimesi, bu bağlamda “arazi, toprak” manasında olmalıdır. Bk. Kubbealtı Lugatı.

² Nitekim Barkan'ın alıntılardığı başka bir belgede bu şart açıkça “çiftlik üzerinde sâkin ve mütemekkin olma” şeklinde ifade edilmektedir. Bk. Barkan, “Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazî Kanunnamesi”, 312. Aynı ifade için ayrıca bk. “Kânûn-i Cedîd”, 1/772; ayrıca bk. Samsun Gazi Kütüphanesi, 510, 134a.

³ “Kânûn-i Cedîd”, 1/769.

⁴ Anonim, *Kavânîne Mûte'allik Fetâvâ*, Op. 1013, 91b. Kanun metninin başında “Üsküp kadısı nişancı paşaya arz ettikde kanunnameye müte'allik hükümdür” notu yer alır. Bk. 88b. Taylor, bu tespiti “yurt” sözcüğü için yapar ve buna örnek olarak yukarıda işaret edilen fetvayı alıntılar. Ancak ilgili fetvada annenin de tapu hakkına sahibi olduğundan söz edilmesine bakılırsa bu fetva, kız kardeşlerin “yurt yerinde” değil, “ol diyârda” oturmalarının gerekli olduğu bir döneme ait olmalıdır ve bu nedenle müftünün mezkur yorumu yurt için değil, diyar için yaptığı söylenebilir. Bk. Taylor, “Keeping Usufruct in the Family”, 439.

⁵ “Kânûn-i Cedîd”, 1/770.

mahsulün sipahi tapu için alıp ziyade ile rencide etmeye ve ettirilmeye!”¹ Ayrıca kız kardeşlerin tapu haklarını kullanarak arazinin tasarruf hakkını talep edebilecekleri süre 5 yıla sınırlandırıldı.²

Kız kardeşlerin tapu hakkı sahipliğini düzenleyen bu hükümler, 19. yy. ortalarına kadar yürürlükte kaldı. Kız kardeşlerin ikametgahlarıyla ilgili şart tümüyle kaldırıldı: “Gerek ol arazinin bulunduğu karye ve kasabada sâkine ve gerek âhar mahalde mütevattına olan li-ebeveyn ve li-eb kız karındaşına keزالık tapu-yı misliyle verilir.”³ Nihayet, 21 Mayıs 1867 (17 Muharrem 1284) tarihli Tevsî‘-i İntikal Kanunu’yla kız kardeşlere de tapusuz intikal hakkı tanındı.⁴

d. Baba ve Anne

16. yüzyılın son çeyreğinde III. Murad, ölen mutasarrıfların oğlu, kızı ve erkek kardeşi olmadığında topraklarının tasarruf hakkının -kendilerine yakınlık derecelerine göre hiyerarşik bir düzen içerisinde- diğer mirasçılara ve bu cümleden olarak anne ve babalarına tapu-yı misil karşılığında devredilmesini emretmiş, ancak aradan on yılı aşkın bir süre geçtikten sonra bu hükmü yürürlükten kaldırmıştı. 17. yy. başlarında I. Ahmed, bu tür durumlarda kız kardeşlere tapu hakkı tanıdı ama anlaşıldığı kadarıyla anne babalar hala bu haktan mahrumdu.

Bu dönemde oğullar, ölen babalarının topraklarını tapusuz ve annelerinin topraklarını tapu-yı misil karşılığında alabilirken, anne babalar ölen oğullarının topraklarında hiçbir hak iddia edemiyorlardı. Böyle durumlarda sâhib-i arzlar, söz konusu toprakları diledikleri kişilere tapuluyor ve dolayısıyla anne babalar, oğullarından kalan binaları, ağaçları ve hayvanları İslam miras hukuku hükümlerine göre tevarüs ettikleri halde topraklara sahip olamadıkları için çiftlikleri bozulup harap oluyordu. 20 Şubat 1609’da (15 Zilkade 1017) I. Ahmed’e yapılan arzda önce soruna kısaca işaret edildi ve ardından “ömrü oldukça bir çiftliğe dahi mâlik olmaz onun gibi oğlu fevt olanların oğlunun evladı ve baba bir er karındaşı kalmayıp babası kalırsa cümle yerleri ve çayırları bî-garaz müslümanlar[in] takdir eylediği resm-i tapu ile babasına verilip babası kalmayıp anası kalırsa anasına dahi verilmek gerektir” denildi. Ayrıca arz metninde meselenin

¹ Fakat diğer mirasçılar, tapu resmi olarak yine toprağın piyasa ücretini ödemek durumundaydılar “Kânûn-i Cedîd”, 1/ 767, 769.

² “Kânûn-i Cedîd”, 1/769; ayrıca bk. Anonim, *Hâzâ Kanunnâme*, Op. 1013, 91b.

³ Arazî Kanunnamesi, md. 59.

⁴ Cin, *Miri Arazî*, 291.

şeyhülislam, kazasker ve nişancı paşayla da istişare edildiği ve onların da bu uygulamanın “havâss-ı hümayun ve evkâfa ve memleket ve reayaya enfa” olacağı yönünde görüş belirttikleri ifade edildi ve son olarak “vech-i meşrûh üzere olsun deyü mübarek hatt-ı hümayununuz ile işâret-i aliyye buyurulmak babında ferman padişahımındır” denildi. Sultan, arz metninin üzerine yazdığı “verile!” şeklindeki hatt-ı hümayunuyla öneriyi kabul etti.¹ Nihayet 1858’de Arazi Kanunnamesi, oğul ile kızların ardından ikinci sırada babaya ve üçüncü sırada anneye intikal hakkı tanıdı.²

e. Diğer Kişiler

1018/1609-10’da yine I. Ahmed’in onayıyla yürürlüğe giren bir kanun metninde miri toprakların intikal hakkı ve tapu hakkı sahipliğine dair kurallar aşağıdaki gibi güncellendi:

Müteveffânın mahlûl olan yeri tapusuz ancak oğluna [verilir]; yok ise tapuyla kızına; yok ise li-eb er karındaşına; yok ise ol mahalde sâkine³ kız karındaşına; yok ise babasına; yok ise anasına tapuyla verilir; yok ise müşâ’iyet üzere müşterek tasarruf edene verilir; yok ise yerin eşcârı kime intikal ederse tapu ile ol eşcâr kendine intikal eden kimesneye verilir. Bunlardan gayrı akârîbe hakk-ı tapu yoktur.⁴

Buna göre öteden beri olduğu gibi yine intikal hakkı, sadece oğulların sahip olduğu bir imtiyazdı. Kızlara da bu hakkının tanındığı 1847’ye kadar bu durum değişmedi. Tapu hakkı sahipleri ise sırasıyla şu yedi gruptan oluşuyordu: Kızlar, erkek kardeşler, kız kardeşler, babalar, anneler, şâyi hisseli ortaklar ve toprağın üzerindeki binaları, ağaçları veya hayvanları miras yoluyla elde eden diğer mirasçılar.⁵ Mutasarrıfların -bu sayılanlar dışında kalan- söz gelimi amca, dayı, hala, teyze ve yeğen

¹ Karakoç Sarkis, *Külliyyât-ı Kavânîn*, Dosya 1, 6095; Bu derlemeden naklen bk. “Kânûn-i Cedîd”, 1/758, dn. 1; ayrıca bk. Akgündüz, *OK*, 7/338.

² Md. 55.

³ Kız kardeşler için öne sürülen bu şart, hatırlanacağı üzer 1604’te esnetilmiş ve onların tapu hakkı talebinde bulunabilmeleri için “ol diyarda” oturmalarının yeterli olacağı kabul edilmişti ama bu ve diğer pek çok belgeden (örnek olarak bk. “Kânûn-i Cedîd”, 1/757, 758, 763, 769) anlaşıldığı kadarıyla sonraki tarihlerde eski uygulama yeniden yürürlüğe kondu ve onlardan bunun için “yurdu üzerinde sâkine” veya “ol mahalde sâkine” olmaları istendi.

⁴ Bu kanun metni “Hala araziye müteallik olan kanundur ki 1018 tarihinde arz olunup ferman olunmuştur” gibi başlıklarla pek çok kanun derlemesinde yer almaktadır. Yukarıdaki metinde esas alınan nüshalar için bk. bk. Süleymaniye Kütüphanesi: Amcazâde Hüseyin, 241, 202b; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Türkçe, AY000587, 53b.

⁵ Şâyi hisseli ortalar, aslında 16. yüzyılda bile bu hakka sahiplerdi (İbn Kemal’in bunu gösteren bir fetvası için bk. Nuruosmaniye, 1967, 125a). Yine, toprağın üzerindeki hayvanlar ile girdârları irs yoluyla elde eden mirasçılar da tapu hakkına öteden beri sahipti. Anlaşıldığı kadarıyla bu kanun, sadece onları hiyerarşide uygun yerlere yerleştirmiş oldu.

gibi yakınları, toprakta hiçbir hak iddia edemiyorlardı. Yine Kasım 1623 (1033 evâhir-i Muharrem) tarihli başka bir fermanla tapu hakkı sahipliği listesinin sonuna “karye halkından yere zarureti” olanlar da eklendi¹ ve böylece hem mutasarrıfların bu listede yer almayan yakınları hem de ilgili köyde yaşayan diğer insanlar, söz konusu hakkı elde etmiş oldular. 16. yüzyılda zaman zaman dede yetimlerinin intikal hakkına sahip olduklarına dair emirler yayınlandıysa da bunlar yerleşik kanunlara dönüşemedi ve sonraki tarihlerde bu kişilere sadece tabu hakkı tanındı.² Fakat onların tapu hakkı sahipliği hiyerarşindeki yerleri yeterince açık değildi. Nihayet Arif Hikmet Bey’in *el-Ahkâmü’l-Mer’iyye*’sinde dede ve nine yetimleri bu hiyerarşide kendilerine annelerden hemen sonra yer bulabildiler.³ Sipahilerin miri topraklar üzerindeki otoritelerini önemli ölçüde azaltan bu uygulama, görünüşe göre 19. yy. ortalarına kadar hemen hiçbir değişikliğe uğramadan yürürlükte kaldı.

¹ “Kânûn-i Cedîd”, 1/777. Bu kişiler için talep hakkı süresi 1 yıldır. Bk. Üskübî, *Zahîru’l-Kuzât* (Esad Efendi, 852), 83a.

² Dede yetimine 10 yıl talep hakkı süresi tanındı. “Kânûn-i Cedîd”, 1/761-762.

³ Arif Hikmet Bey, *el-Ahkâmü’l-Mer’iyye*, 3.

SONUÇ

Osmanlı'da toprak mülkiyeti ve vergi hukuku pratiği, 1530'lardan itibaren imparatorluğun merkez topraklarında başta Ebussuûd olmak üzere şeyhülislamlardan taşra müftülerine ve müderrislerine kadar her seviyeden pek çok alimin görüş ve yorumlarıyla katkıda bulunduğu canlı bir problem haline geldi. Bu süreçte 17. yüzyılda Diyâr-ı Rum topraklarının reayanın mülkü olduğunu öne süren bazı marjinal yorumlar ortaya çıktıysa da ulemanın geneli, bu coğrafyada toprakta devlet mülkiyetini tarihsel bir olgu olarak kabul etti ve bu olguyu şeriatın Hanefî yorumuna göre açıklamak için yoğun bir çaba içerisine girdi.

Daha önce eşi görülmemiş ölçüde kapsamlı ve sistematik bir şekilde yürütülen bu yorum çabası, Osmanlı siyasal aklının 16. yy. ortalarında geliştirdiği yeni yönetim anlayışıyla eş zamanlı olarak ortaya çıktı. Nitekim 15-16. yüzyıllar boyunca giderek artan bir oranda cihanşümul bir imparatorluğa dönüşen Osmanlı Devleti, 1530'lardan sonra artık yeni fethedilen toprakları uzun süre ve güvenli bir şekilde elinde tutmakta zorlandığı için hakimiyet alanını daha fazla genişletmekten önce mevcut topraklar üzerinde güçlü bir merkezi yönetim oluşturmaya ağırlık verdi. Bu dönemde bir yandan imparatorluğun her yanına uzanan merkezi bürokratik kurumlar sayesinde yönetimin eyaletler üzerindeki güç ve nüfuzu artırılırken, diğer yandan sultan ile ulema ve hukuk sistemi arasındaki ilişkide de sıra dışı değişimler yaşandı. İmparatorluğun toprak tasarruf sisteminin meşruiyeti, bu yeni ilişki biçiminin en somut şekliyle gözlemlendiği problem alanlarından biriydi.

Anadolu ve Rumeli'de tahıl ekimine ayrılmış olan tarım toprakları kategorik olarak hazine malı statüsündeydi ve bu sebeple “miri arazi” olarak adlandırılıyordu. 1530'lardan itibaren Çivizâde Muhyiddîn Mehmed ve Ebussuûd, bu statünün ilk İslam fetihleri sırasında oluştuğunu öne sürdü. Sonraları Osmanlı uleması arasında standart bir söyleme dönüşen bu açıklama, toprakların tarihsel olarak nasıl mirileştirildiği sorusunu cevaplıyordu ama bu noktada cevabı en az onun kadar merak edilen başka bir soru daha vardı: Bu tarihsel olgunun hukukî temeli neydi? Hanefî geleneğe mensup olan söz konusu âlimler, tutarlılık açısından bu ikinci soruyu kendi mezhep birikimlerini esas alarak cevaplamalıydılar. Ancak mezhebin ana doktrinini derleyen muhtasar hukuk metinleri, ulemanın Osmanlı tecrübesine ilişkin anlatısıyla uyumlu görünmüyordu. Zira bu metinlere göre sultan, askerî güçle fethedilen toprakları sefere katılan gazilere mülk olarak dağıtıp “öşür arazisi” yapma ile eski zilyetlerin ellerinde yine mülk olarak bırakıp

“haraç arazisi” yapma arasında bir tercihte bulunabilirdi. Açıkçası metinlere bakıldığında görülen şey, pratik ile şariat arasında uyum değil, açık bir gerilimdi. Ebussuûd ve diğer pek çok Osmanlı hukukçusu da fetva ve yorumlarında bu gerilime açıkça işaret ettiler. Ancak onların temsil ettikleri hukuk, modern dönemde Schacht ve onu takiben Köprülü, Barkan, İnalçık ve Imber gibi bazı hukuk tarihçilerinin iddia ettiği gibi katı, donuk, dogmatik ve değişime kapalı bir yapıda değil, aksine gerçek hayatla canlı bir etkileşim ve sürekli bir gelişim ve değişim süreci içerisindeydi ve bu süreci müftülerin fetvaları yönetiyordu. Esasen bu ve diğer bazı çalışmalarda gösterildiği gibi hukuk doktrini, muhtasar metinlerde kayıt altına alınan görüşlerle sınırlı değildi, zira tarihi süreçte yetkin hukukçular tarafından geliştirilen ve “fetâvâ”, “vâkı‘ât” veya “nevâzil” adıyla anılan özel bir edebi türde derlenen yeni görüşler, hukuk geleneği içerisinde zamanla belli bir kabule ve yaygınlığa ulaştığında şerh ve hâşiye literatürüne giriyor ve böylece onlar da artık diğerleri gibi doktrinin bir parçası haline geliyordu. İşte Hanefî mezhebinde sultanın askerî güçle fethedilen topraklar üzerindeki otoritesinin sınırları açısından bu tür bir değişim yaşandı.

Yüzyıllar süren, ağır ve tedricî olarak ilerleyen bu değişim süreci, 10. yüzyılda Mısırlı bir Hanefî hukukçusu Ebû Ca‘fer et-Tahâvî ile birlikte başladı. Tahâvî, Ebû Hanefî ile iki öğrencisi Ebû Yûsuf ve Şeybânî’nin sultana askerî güçle fethedilen toprakları tüm Müslümanlar için vakfetme yetkisi tanıdıklarını öne sürdü. Bu görüş, sultanın söz konusu toprakları bütün İslam toplumunun ortak mülkü haline getirebileceği anlamına geliyordu. Ancak Tahâvî şârihi Ebû Bekir el-Cessâs’tan öğrendiğimize göre onun kurucu imamlara aidiyeti, Irak’ta bilinen bir şey değildi. Cessâs’ın bu kuşkulu tavrı nedeniyle olsa gerek “vakıf görüşü”, sonraki tarihlerde yazılan muhtasarlara giremedi ve mezhepte sadece Tahâvî’ye nispet edilen bir yorum olarak kaldı. Ne var ki aradan yaklaşık bir yüzyıl geçtikten sonra bu görüş, Orta Asya Hanefî hukuk geleneği tarafından fetâvâ edebiyatında giderek artan bir şekilde alıntılanmaya başladı ve nihayet 15. yy. ortalarında bazı şerhlere de girerek belli ölçüde de olsa mezhebin muteber görüşleri arasına dahil oldu.

Hanefî hukuk geleneği, 10-16. yüzyıllarda bir taraftan hukukta değişim olgusunu yönetirken, diğer taraftan tarihi süreçte çeşitli yollarla hazine malı haline gelmiş veya en azından fiilen sultanın tasarrufuna girmiş olan topraklar için “arz-ı memleket” ve “arz-ı havz” kavramlarını geliştirdi ve bu kavramlar üzerinden sultan ile reayanın söz konusu topraklarla ilişkilerinin hukukî sınırlarını tartıştı. Irak ve Orta Asya’da geliştirilen bu

kavram dağarcığı ve yorum çerçevesi, 15. yy. ortalarından itibaren Osmanlı âlimleri tarafından imparatorluğun merkez topraklarının miri statüsünün temellendirilmesinde birer referans kaynağına dönüştü.

Bu dönemde Osmanlı âlimlerinin bir kısmı, fetva ve yorumlarında aynı amaçla Tahâvî'nin vakıf görüşünü de temel bir argüman olarak kullandılar. Aslına bakılırsa bu görüş, o tarihlerde mezhep doktrinine eklenme sürecini belli ölçüde de olsa tamamlamıştı, ancak yine de literatürde yeterince yaygınlaşmamıştı. Bu nedenle olsa gerek kendi özgün yorumunu geliştiren Ebussuûd, zaruret ve maslahat (kamu yararı) düşüncesini esas alarak içtihat etti ve sultanın fetihle ele geçirilen toprakları tümüyle mirileştirebileceğini söyledi. Tahâvî'nin söz konusu görüşünün Orta Asya'da yaşadığı tecrübenin bir benzerini sonraki tarihlerde Ebussuûd'un görüşü de Osmanlı merkez topraklarında yaşadı. Zira birkaç on yıl boyunca diğer Osmanlı müftüleri tarafından alıntılanarak bir bakıma saygınlığı tescil edilen bu görüş, sonunda İsmail es-Sivâsî ve Şeyhîzâde Abdurrahman gibi bazı müelliflerin *el-Mültekâ* üzerine yazdıkları şerhlere “yeni bir içtihat” olarak girdi.

Bütün bu yorum çabaları sayesinde klasik dönemde merkez toprakların miri statüsünün şeriata uygunluğu fikri Osmanlı uleması arasında büyük ölçüde yerleşti. Ancak imparatorluğun sosyal, idari ve iktisadi açılardan birtakım esaslı dönüşümler geçirdiği ve daha da önemlisi Osmanlı yönetiminin eski merkezi gücünü önemli ölçüde yitirdiği 17. yüzyılda taşralı bir âlim olan Muhammed b. Ebû Bekir el-Kürdî es-Sührânî ile Kadızâdeliler hareketinin son lideri Vanî Mehmed Efendi, Diyâr-ı Rum topraklarının miri değil, reayanın mülkü olduğunu öne sürdü. Hatta, yüzyılın ikinci yarısında Sadrazam Fazıl Ahmet Paşa'yla kurduğu yakın dostluk sayesinde saray ve çevresi üzerinde yüksek bir nüfuz elde eden ve böylece devletin dini politikasında etkili bir figüre dönüşen Vanî, o tarihlerde yeni fethedilen Girit adasında özel mülk haraç arazisi rejiminin uygulanması için ön ayak oldu. Ancak onların yaklaşımları, merkez toprakların miri statüsü üzerinde herhangi bir değişikliğe neden olmadığı gibi diğer âlimler tarafından da göz ardı edildi ve bu açıdan Osmanlı Hanefiliği içerisinde sadece birer marjinal yorum olarak kaldı.

Toprakta devlet mülkiyetini tarihsel bir olgu olarak kabul eden ve bunu çeşitli argümanlarla temellendiren Osmanlı hukukçuları, pratikte miri toprakların işletilmesi sürecinde çeşitli roller üstlenen sultan, tımar sahipleri ve reayanın hukukî statülerini de açıkladılar. Buna göre miri topraklar teorik olarak bütün İslam toplumunun ortak mülküydü ama fiilen sultanın tasarrufundaydı ve onun yürürlüğe koyduğu kanunlara göre

idare ediliyordu. Ancak Barkan, İnalçık ve Imber'in iddiasının aksine bu fiili durum, ulemanın imparatorluğun toprak tasarruf sistemini “seküler” veya “din dışı” bir alan olarak gördükleri anlamına gelmiyordu. Aslında ulema, hukuku kanun ve şeriatla bir bütün olarak kabul ediyordu ve onların nazarında “ülü'l-emr” olarak sultan, söz konusu toprakları toplum adına yöneten bir tür “vekil” statüsündeydi. Üstelik bu, mutlak değil, sınırlı bir vekaletti. Zira sultanın tasarrufları başta kamu yararı olmak üzere şeriatın korumayı amaçladığı temel ilkelere uygun olmak zorundaydı.

Hazine toprakları üzerindeki tasarrufları açısından sultanı bütün İslam toplumunun vekili olarak gören Osmanlı hukukçuları, onun eyaletlerdeki yürütme gücünü temsil eden tımar sahiplerini de “sultanın vekilleri” olarak yorumladılar ve kendilerine görevleri süresince tahsis edilen tımar gelirlerini de “ücret” değil, “sıla” ve “atâ” veya “atıyye” kavramlarıyla ifade ettiler. Açıkçası, söz konusu gelirlerin sultan tarafından tımar sahiplerine yapılan bir tür “bağış” ve “ihsan” olduğuna işaret eden bu tanımlama hem sultanın kanunlarına hem de Hanefî geleneğin temel kabullerine uydundu. Zira kanunlara göre tımar sahipleri, askerî ve idarî görevlerini eksiksiz olarak yerine getirmiş olsalar bile hasat zamanından önce ölmeleri veya azledilmeleri halinde ne mirasçıları ne de kendileri tımar gelirleri üzerinde bir hak iddia edebilirlerdi. Diğer taraftan cihat, esasen bir ibadet olduğundan Hanefîlere göre onun karşılığında ücret alınması caiz değildi. Bu nedenle Osmanlı hukukçuları sultanın tımar sahiplerine yaptığı gelir tahsislerini sila ve atâ olarak tanımlamayı tercih ettiler. Aslına bakılırsa sultanın yerel yöneticiler üzerindeki güç ve otoritesini artıran bu tanımlama, o dönemde Osmanlı iktidarının merkezîleşme eğilimiyle de uyumluydu.

Ulemanın gündemini meşgul eden sorunlar arasında reaya ile ilgili olanlar başta geliyordu. Çünkü reaya, aslında hazineye ait olan tarım topraklarını “mülk” olarak görme yönünde güçlü bir eğilime sahipti. Üstelik, söz konusu toprakların gerçek hukukî statüsünün farkında olmayan taşra kâdıları da reaya verdikleri hüccetler ve vakfiyelerle bu fiili duruma bir tür meşruiyet kazandırıyorlardı. Ebussuûd'un da açıkça belirttiği gibi devlet ve toplum düzenini alt üst eden ve dolayısıyla kamu yararı açısından büyük bir yıkıma yol açan bu uygulamalara bir an önce son verilmesi gerekiyordu. Bu amaçla 1530'lardan sonra bir yandan merkezî yönetim birtakım idari tedbirleri yürürlüğe koyarken, diğer yandan başta Ebussuûd olmak üzere Osmanlı uleması, reayanın miri topraklar üzerindeki hakkının kaynağını oluşturan “tapu” sözleşmesini “icâre-i fâside” olarak yorumladı. Ulema, reayanın tapu sözleşmesiyle elde ettiği şeyin toprağın rakabesi

değil, sadece menfaat mülkiyeti olduğuna işaret eden bu yorumu Hanefî hukuk geleneğinden ödünç aldığı “hakk-ı karâr” ve “hakk-ı tasarruf” kavramlarıyla da destekledi. Her ne kadar Mundy, Ebussuûd’dan itibaren merkez topraklarda reayanın yerel idari hiyerarşide sipahinin altında konumlanan bir tür ast yarı memur veya makam sahibi bir resmi görevli olarak görüldüğünü öne sürse de onun iddiasının aksine 19. yy. ortalarında bile ulema, hala reayayı memur değil, miri toprakları kiracılık statüsünde işleyen hukukî bir kişilik olarak görmeyi sürdürdü.

Hukuk düzeninin reayaya tanıdığı rol “toprak kiracılığı” idi, ancak müftülerin fetvalarının yanı sıra kanunnameler, fermanlar ve şer’iyye sicillerinin de açıkça gösterdiği üzere klasik dönem boyunca miri topraklar, reaya arasında “bey’ u şîrâ” veya “alım satım” lafızlarıyla yapılan bir işlemle elden ele dolaşıyordu ve açıkçası bu, pratikte oldukça sık rastlanan bir sorundu. Toprakların miri statüsünü ortadan kaldırma riski taşıyan bu sorun karşısında Kemalpaşazâde söz konusu işlemi “tasarruf hakkının bey’i” olarak tanımladı ve onun “bi-hasebi’l-kanun tecvîz olduğunu” söyledi. İyi kurgulanmış olan bu tanımlamada satıma konu olduğu varsayılan şey, toprağın kendisi değil, tasarruf hakkıydı. Ama reayanın miri toprakları mülk olarak görme eğilimi göz önünde bulundurulduğunda bey’ sözcüğü yine de yanılgılara yol açabilirdi. Bu nedenle olsa gerek Ebussuûd, başka bir tanımlama yaptı ve işlemi “ferâğ ve tefvîz” olarak adlandırdı. Aslına bakılırsa her iki şeyhülislam da onu “yeni tür bir sözleşme” olarak görüyordu. Esasen bu yeni sözleşme, onlara göre meşruiyetini zaruret ve maslahat düşüncesinden, kurallarını ise sultanın kanunlarından alıyordu. Ancak aynı dönemde Birgivî Mehmed Efendi, Ebussuûd’un tapu gibi ferâğ ve tefvîz işlemini de “icâre-i fâside” olarak yorumladığı çıkarımında bulundu ve bu yaklaşımı çeşitli argümanlarla eleştirerek aslında işlem sırasında yeni mutasarrıfın eskisine yaptığı ödemenin “rüşvet” ve dolayısıyla “haram” olduğunu öne sürdü. Fakat Birgivî’nin bu yorumu, 18. yüzyıl hukukçusu İzmirî Mevlânâ Mehmed dışında Osmanlı uleması tarafından devam ettirilmedi.

Osmanlı yönetimi, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren toprak tasarruf sisteminde reaya lehine birtakım yeni düzenlemeleri tedricî olarak yürürlüğe koydu. Esas itibariyle ölen mutasarrıfın arazisinin kimlere ve hangi şartlarla intikal edeceğiyle ilgili kuralları revize eden bu düzenlemeler, reayanın miri topraklarla ilişkisini giderek artan bir şekilde güçlendirirken, sipahilerin topraklar üzerindeki otoritelerini aynı oranda sınırlandırdı. Aslında bu, büyük ölçüde Osmanlı toplum yapısının kendi iç dinamiklerinin yönlendirdiği bir süreçti ve görünüşe göre 17. yy. başlarından itibaren tımar sisteminin

eski önem ve işlevinin azalması bu değişim sürecini hızlandıran ya da en azından kolaylaştıran bir bağlam oluşturdu. Nihayet 19. yy. sonlarına gelindiğinde tarım topraklarının miri statüsü söylem düzeyinde sürdürülse de uygulamada bir tür mülke dönüştü. Açıkçası modern literatürdeki hâkim anlatının aksine bu, 19. yüzyılda dış etkenlerle ve bir anda ortaya çıkmış bir olgu değildi, aksine kökleri klasik döneme kadar giden uzun bir değişim süreciydi.

KAYNAKÇA

- Abdi Paşa, Abdurrahman. *Vekâyi'nâme*. ed. Fahri Ç. Derin. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008.
- Abdullah Efendi. *Ma'rûzât-ı Abdullah Efendi*. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 2054.
- Abou-el-Haj, Rifa'at Ali. *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*. çev. Oktay Özel-Canan Şahin. Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- Afyoncu, Erhan. *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Ágoston, Gábor. *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. New York: Cambridge University Press, 2005.
- Akarlı, Engin Deniz. "Gedik: a Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840". *Law, Anthropology, and the Constitution of The Social: Making Persons and Things*. ed. Alain Pottage ve Martha Mundy. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Akarlı, Engin Deniz. "The Ruler and Law Making in the Ottoman Empire". *Law and Empire: Ideas, Practices, Actors*. ed. Jeroen Duindam, Jill D. Harries, Caroline Humfressand ve Hurvitz Nimrod. Leiden: Brill, 2013.
- Akgündüz, Ahmed (ed.). "Aydın Sancağı Kanunnâmesi". *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.
- _____, "Budin Eyâleti Kanunnâmesi". *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.
- _____, "Fatih'in Umûmî Kanunnâmesi". *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.
- _____, "Gedik". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 13. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- _____, "Hersek Sancağı Kanunnâmeleri". *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.
- _____, "İntikal". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- _____, "Kânûn-i Cedîd". *İslâm ve Osmanlı Hukûku Külliyyâtı: Kamu Hukuku*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2011.
- _____, "Kara Hisâr-ı Şarkî Sancağı Kanunnâmeleri". *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994.
- _____, "Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî". *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.
- _____, "Ma'rûzât". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- _____, "Osmanlı Hukukunda Gedik Hakkının Menşei ve Gedik Hakkı ile İlgili Ebussuud'un Bir Risalesi". *Türk Dünyası Araştırmaları* 46 (1987).
- _____, "Osmanlı Hukuku'nda Şer'î Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 12/2 (1999).

- _____, “Sivas Kanunnâmesi”. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994.
- _____, *Şeyhü'l-İslâm Ebussu'ûd Efendi Fetvaları: Fetâvâ-yı Eussu'ûd Efendi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018.
- _____, “Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi”. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994.
- Akhisârî, Ahmed-i Rûmî el-. *Risâle fî Beyânî Arâzi'l-Uşriyye ve'l-Harâciyye*. Ankara: DİBMK, Yazma Eserler, 3493.
- Akkirmânî, Ali. *Fetâvâ-yı Akkirmânî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 98.
- Aksan, Virginia H. “Locating the Ottomans Among Early Modern Empires”. *Journal of Early Modern History* 3 (1999).
- Aksan, Virginia H. - Daniel Goffman (ed.). *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Alan, Ercan. *95 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil, Transkripsiyon ve Özet)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Ali b. Kurd Ahmed Çelebi. *Fetâvâ-yı el-Hâc Ahmed*. Ankara: DİBMK, Yazma Eserler, 5910.
- Âlî, Gelibolulu Mustafa. *Künhü'l-Ahbâr*. haz. Ali Çavuşoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Ali Haydar Efendi. *Şerh-i Cedîd li-Kânûnî'l-Arazi*. İstanbul: Şirket-i Mertebiye Matbaası, 1321.
- Âlim b. Alâ, Ferîdüddîn. *el-Fetâva't-Tâtârhanîyye*. thk. Şebbîr Ahmed el-Kâsımî. Diyûbend: Mektebetü Zekerîyya, 2010.
- Amasî, Akifzâde Abdürrahim b. İsmail el-. *Mecelletü'l-Mehâkim*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 274.
- Ankaravî, Mustafa b. İsa el-. *Mecma'u'l-Müntehabât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 333.
- Anonim. *Ahkâmü'l-Arâzî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1026.
- _____, *el-Hâvi'l-Kudsî fî Fûrû'î'l-Fıkhi'l-Hanefî*. Dımaşk-Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 2011.
- _____, *Ferman Suretleri*. İstanbul: İBBAK, Muallim Cevdet Yazmaları, K0227.
- _____, *Fetâvâ*. İBBAK, Belediye Yazmaları, B0005.
- _____, *Fetâvâ-yı Yapışdırma*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2419.
- _____, *Hâzâ Kanunnâme*. Bulgaristan Ulusal Kiril ve Metodiy Kütüphanesi, Op. 1013.
- _____, *Kavânîne Müte'allik Fetâvâ*. Bulgaristan Ulusal Kiril ve Metodiy Kütüphanesi, Op. 1013.
- _____, *Mecmûatü'l-Fevâ'id ve'l-Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 914.

- _____, *Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye: el-Cedîd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1489.
- _____, *Kânûn-i Cedîd*. Ankara: DİBMK, Yazma Eserler, 4737-II.
- _____, *Kânûn-i Cedîd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 968.
- _____, *Kanunnâme*. haz. Fındıklı Süleyman Efendi. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1187.
- _____, *Kavânîn-i Örfiye-i Sultâniye*. İstanbul: İBBAK, Muallim Cevdet Yazmaları, K223.
- _____, *Yahya Efendi Hazretlerinin [Dîvân-ı Hümâyûn'dan İhrâç] Ettiği Kanunnâme*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3612.
- Arif Hikmet Bey. *el-Ahkâmü'l-Mer'îyye fî'l-Arâzi'l-Emîriyye*. İstanbul: Darü't-Tibâ'ati'l-Ma'mûre, 1265.
- Aşık Çelebi. *Mî'râcü'l-Eyâle ve Minhâcü'l-Adâle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttap, 1006.
- Aşıkpaşazâde, Ahmed Aşıkî. *Tevârih-i Âl-i Osman*. ed. Nihal Atsız. İstanbul: Türkiye Yayınevi, ts.
- Atalay, Besim. *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları, 1985.
- Atay, Sabri vd. *Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil, İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul, İSAM Yayınları, 2019, c. 49.*
- Atçıl, Abdurrahman. *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Alimler ve Sultanlar*. çev. Gürzat Kami. İstanbul: Klasik, 2019.
- Atıf Bey. *Kanunnâme-i Arazi Şerhi*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1319.
- Attâbî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-. *el-Fetâva'l-Attâbiyye (Câmi'u'l-Fıkıh)*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim, 710.
- Aydın, Bilgin - Tak, Ekrem. *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil, İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul, İSAM Yayınları, 2008, c. 1.*
- Aydın, Mehmet Akif. "İslam Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim". *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları 1* (2006).
- _____, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2020.
- Aynî, Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed el-. *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Aynî, M. Ali. *Türk Ahlâkçıları*. İstanbul, 1993.
- Ayoub, Samy A. *Law, Empire and the Sultan: Ottoman Imperial Authority and Late Hanafî Jurisprudence*. New York: Oxford University Press, 2020.
- _____, "The Sultan Says: State Authority in the Late Hanafî Tradition". *Islamic Law and Society* 23/3 (2016).
- Aytekin, E. Attila. "Agrarian Relations, Property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire". *Middle Eastern Studies* 45/6 (2009).

- _____, “Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi’ne Yönelik Yaklaşımlar”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5 (2005).
- _____, *Üretim Düzenleme İsyan: Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2021.
- Baer, Gabriel. “The Evolution of Private Landownership in Egypt and the Fertile Crescent”. *The Economic History of the Middle East, 1800–1914*. ed. C. Issawi. Chicago University Press, 1966.
- Baktır, Mustafa. “Umûm-i Belvâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Bâlîzâde Mustafa Efendi. *el-Ahkâmü’s-Samedîyye fi’ş-Şerîati’l-Muhammediyye alâ Mezhebi’n-Nu’mânîyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Camii, 675.
- Banes, John R. *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*. Leiden: E. J. Brill, 1987.
- Bardakoğlu, Ali. “Ferâğ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- _____, “Kasâme”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Barkan, Ömer Lütfi. “Budin Kanunu”. *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 2001.
- _____, “Caractère Religieux et Caractère Séculier des Institutions Ottomanes”. *Contributions à l’Histoire Économique et Sociale de l’Empire Ottoman*. Collection Turcica III, (Louvain: Editions Peeters, 1981).
- _____, “Çiftlik”. *Türkiye’de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.
- _____, “İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyetleri”. *Türkiye’de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.
- _____, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, Dr. Hıfzı Veldet”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 7/2-3 (1941).
- _____, “Kanunname”. *İslâm Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografi Lugati*. C. 6. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- _____, “Mâlikâne-Dîvânî Sistemi”. *Türkiye’de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.
- _____, “Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”. *Türkiye’de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü”. *Türkiye’de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.
- _____, “Timar”. *Türkiye’de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.
- _____, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”. *Türkiye’de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.
- _____, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (II)”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 2/1 (1941).

- _____, “Türkiye’de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları”. *Türkiye’de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.
- _____, “Üsküp ve Selanik Kanunu”. *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 2001.
- _____, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları: Kanunlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 2001.
- _____, “XV ve XVI’ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri”. *Türkiye’de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.
- Bedir, Mürteza. “Bir Fakih Olarak Ebussuûd”. *Osmanlı’da İlm-i Fıkıh: Alimler, Eserler, Meseleler*. ed. Mürteza Bedir, Necmettin Kızılkaya ve Hüseyin Sağlam. İstanbul: İSAR Yayınları, 2017.
- _____, *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya el-. *Fütûhu’l-Büldân*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, 1988.
- Beldiceanu-Steinherr, Irène. “Fiscalité et Formes de Possession de la Terre Arable Dans l’Anatolie Préottomane”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 19/3 (1976).
- Berki, Ali Himmet. *Vakıflar*. İstanbul: Cihan Kitaphanesi, 1940.
- Beyatlı, Yasir. *Memlûk Hanefîliği’nde İktâ Arazisinin İcâresi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Bezzâr, Yûsuf b. Ömer b. Yûsuf el-Kâdûrî el-. *Câmi’u’l-Muzmerât ve’l-Müşkilât*. thk. Ammâr Muhsin Fuâd er-Râvî. Beyrut-Lübnan: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2018.
- Bezzâzî, Hâfızuddîn Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Hârizmî el-. *el-Fetâva’l-Bezzâziyye (el-Fetâva’l-Âlemgîriyye içerisinde)*. Bulak: el-Matbaatü’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1310.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-u İslamiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*. İstanbul: Bilmen Yayınları, ts.
- Bircendî, Nizâmüddîn Abdülali b. Muhammed Huseyn el-. *Şerhu’n-Nükâye Muhtasaru’l-Vikâye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 758.
- Birgivî, Mehmed b. Pir Ali el-. *el-Fetâva’r-Reddiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, A. Tekelioğlu, 870.
- _____, *et-Tarîkatü’l-Muhammediyye*. thk. Muhammed Rahmetullah Hâfız Muhammed Nâzım en-Nedvî. Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 2011.
- _____, *et-Tarîkatü’l-Muhammediyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1955.
- _____, *et-Tarîkatü’l-Muhammediyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1060.
- Boyabâdî, Sağır Mehmed Efendi el-. *Mecmûatü’l-Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1070.

- Buhârî, Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir el-. *Hizânetü'l-Fetâvâ*. Adana İl Halk Kütüphanesi, 595.
- Buhârî, Burhâneddin Mahmud b. Ahmed el-. *el-Muhîtu'l-Burhânî*. thk. Heyet. Pakistan: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 2004.
- Bursevî, Recep b. Ahmed el-. *el-Vesîletü'l-Ahmediyye ve'z-Zerî'atü's-Sermediyye fî Şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, A-Tekelioğlu, 435.
- Buzov, Snjezana. *The Lawgiver and his Lawmakers: The Role of Legal Discourse in The Change of Ottoman Imperial Culture*. Chicago: The University of Chicago, Near Eastern Languages and Civilizations, Doktora Tezi, 2005.
- Campopiano, Michele. "Land Tax 'alâ l-Misâha and Muqâsama: Legal Theory and the Balance of Social Forces in Early Medieval Iraq (6th-8th Centuries C.E.)". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 54/2 (2011).
- Cemaleddin, Halil. *Telhîs-i Ahkâm-ı Kanun-i Arazî*. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1329.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-. *Muhtasarü İhtilâfî'l-Ulemâ'*. thk. Abdullah Nezir Ahmed. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995.
- _____, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî fî'l-Fıkhi'l-Hanefî*. thk. Said Bektaş vd. Beyrut-Medine: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye-Dâru's-Sirâc, 2010.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-. *es-Sihâh*. thk. Ahmed Abdülğafur Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Chehata, Chafik. *Etudes de Droit Musulman*. Paris: Presses Universitaires de France, 1971.
- Cin, Halil. "Arazî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 3. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- _____, *Miri Arazî ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*. Konya: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1987.
- _____, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*. Konya, 1992.
- Cin, Halil - Akyılmaz, Gül. *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*. Konya, 1995.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of the Thirteenth Century Turkish*. Oxford, 1972.
- Coulson, James Noel. *A History of Islamic Law*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1964.
- _____, "The State and the Individual in Islamic Law". *International and Comparative Law Quarterly* 6/1 (1957).
- Cuno, Kenneth M. "The Origins of Private Ownership of Land in Egypt: A Reappraisal". *International Journal of Middle East Studies* 12/3 (1980).
- _____, "Was The Land of Ottoman Syria Miri or Milk? An Examination of Juridical Differences within the Hanafî School". *Studia Islamica* 81 (1995).
- Cürcânî, Ebû Abdullah Yûsuf b. Ali el-. *Hizânetü'l-Ekmele*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1518.

- Çakır, Baki vd. Eyüp Mahkemesi (Havass-ı Refia) 3 Numaralı Sicil, İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul, İSAM Yayınları, 2011, c. 22.
- Çatalcavî, Hüseyin b. Abdullah el-. *el-Hüseyniyye ale't-Tarîkati'l-Muhammediyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 2443.
- Çavuşoğlu, Semiramis. *The Kadızadeli Movement: an Attempt of Şeri'at-Minded Reform in the Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University, Doktora Tezi, 1990.
- Çivizâde, Muhyiddin Mehmed. *Fetâvâ-yı Çivizâde*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızâde Mehmed, 251.
- _____, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 845.
- Dağdaş, Yasemin - Berktaş, Zeynep. Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil, İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, c. 3.
- Darling, Linda T. "Historicizing the Ottoman Timar System: Identities of Timar-Holders, 14th to 17th Centuries". *Turkish Historical Review* 8 (2017).
- Davison, Roderick. *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*. Princeton: Princeton University Press, 1963.
- Dede Cöngî. *Fetâvâ-yı Dede Cöngî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Arapça, 2564.
- Demirci, Abdullah. *Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin "en-Nevâzil" İsimli Eseri: Tenkitli Neşir ve İnceleme (İcârât Bölümünden Eserin Sonuna Kadar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- _____, "Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi". *İSTEM* 5/9 (2007).
- _____, "Savâfi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Derdîr, Ahmed b. Muhammed ed-. *eş-Şerhu'l-Kebîr li-Muhtasari Halîl*. Beyrut: Dâru'l-Fîkr, ts.
- Dûrî, Abdülaziz ed-. "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: [Irak Bölgesindeki] Vergiler". çev. Halil İbrahim Hançabâ. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/2 (2014).
- _____, "Neş'etü'l-İktâ' fi'l-Mücteme'âti'l-İslâmiyye". *el-İctihâd (Dâru'l-İctihâd)* 1 (1988).
- Durmuş, Ali. *Osmanlı'da Dinî-Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Ebü Yûsuf. *Kitâbü'l-Harâc*. thk. Taha Abdurraûf Sa'd ve Sa'd Hasan Muhammed. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.
- Ebussuûd. *Risâle fî Aksâmi'l-Arâzî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 615.
- _____, *Ma'rûzât*. ed. Pehlul Düzenli. İstanbul: Klasik, 2013.
- _____, *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd*. haz. Veli Yegân b. Yusuf. Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, 226.

- _____, *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd.* haz. Veli Yegân b. Yusuf. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, 223.
- _____, *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd.* haz. Çorlulu Ramazan Efendi. Ankara: DİBMK, Yazma Eserler, 3407-I.
- _____, *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd.* haz. Bozanzâde. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1115.
- _____, *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd.* haz. Çorlulu Ramazan Efendi. Manisa: Zeynelzade Kitaplığı Müdürlüğü, 472.
- _____, *Ba'z-ı Fetâvâ-yı Ebussu'ûd.* haz. Anonim. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Camii, 685.
- Ebü'l-ulâ Mardin. *Hukûk-ı Tasarrufiye-i Arazi Hülasaları.* İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328.
- Emecen, Feridun. “Cebelü”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* C. 7. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- _____, “Çift resmi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* C. 8. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- _____, “İrakeyn Seferi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* C. 19. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- _____, “Süleyman I”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* C. 38. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- _____, *Yavuz Sultan Selim.* İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2011.
- Ençakar, Orhan. *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ergene, Boğaç A. “Qanun and Sharia”. *The Ashgate Research Companion to Islamic Law.* ed. Rudolph Peters-Peri Bearman. Burlington: Ashgate, 2014.
- Erkal, Mehmet. “Beytülmal”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* C. 6. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Erzurumî, Mehmed Ârif b. Mehmed el-. *Bahrü'l-Fetâvâ.* İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 605.
- Eşref, Halis. *Külliyât-ı Şerh-i Kanun-i Arazi.* İstanbul: Kütüphâne-i Cihan, 1315.
- Faradî, Yasin b. Mustafa el-Bikâ'î el-. *Nusretü'l-Mütegarribîne ani'l-Evtân ale'z-Zalemeti ve Ehli'l-Udvân.* İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 2746.
- Faroqhi, Suraiya. “Tapu”. *The Encyclopaedia of Islam.* ed. B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht. Leiden: Brill, 2000.
- Fayda, Mustafa. “Cerîb”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* C. 7. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Fleischer, Cornell H. *Osmanlı İmparatorluğunda Aydın ve Bürokrat: Tarihçi Mustafa Âli.* çev. Ayla Ortaç. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021.
- Gaytî, Muhammed b. Ahmed el-. *et-Te'yîdâtü'l-Aliyye li'l-Evkâfi'l-Mısriyye.* İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1152.
- Gerber, Haim. “Rigidity Versus Openness in Late Classical Islamic Law: The Case of the Seventeenth-Century Palestinian Muftî Khayr al-Dîn al-Ramlî”. *Islamic Law and Society* 2/5 (1998).

- Gerber, Haim. *State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*. New York: State University of New York Press, 1994.
- _____, *the Social Origins of the Modern Middle East*. ABD: Lynne Rienner Publishers, 1994.
- Göksu, Erkan. “İktâ‘ Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü”. *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (2009).
- Gözübenli, Beşir. “İktâ, Fıkıh”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Greene, Molly. *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- _____, “An Islamic experiment? Ottoman Land Policy on Crete”. *Mediterranean Historical Review* 11/1 (1996).
- Güler, Nuray - Akman, Mehmet. Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil, İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, c. 5.
- Gülsoy, Ersin. “Osmanlı Tahrir Geleneğinde Bir Değişim Örneği: Girit Eyaleti’nin 1650 ve 1670 Tarihli Sayımları”. *Pax Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*. ed. Kemal Çiçek. Ankara, 2001.
- Gültekin, Orhan - Akman, Mehmet. Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil, İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, c. 6.
- Günalan, Rıfat vd., Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil, İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, c. 2.
- _____, Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil, İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, c. 7.
- _____, Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil, İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, c. 8.
- _____, Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil, İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, c. 10.
- Günay, H. Mehmet. *Evlenme Akdinde Batıl-Fasit Ayrımı*. İstanbul: Nun Yayıncılık, 2008.
- _____, “Metruk”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- _____, “Vakıf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Hacak, Hasan. *İslam Hukukunda İrtifak Hakları ve İlgili Kavramların Gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- _____, *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- _____, “Menfaat”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Haddâd, Ebu Bekir el-. *el-Cevheretü'n-Neyyire alâ Muhtasari'l-Kudûrî*. Mısır: el-Matbaatü'l-Hayriyye, 1322.
- Hâdimî, Ebû Sa'îd Mehmed b. Mustafa el-. *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fî Şerhi't-Tarîkatî'l-Muhammediyye*. Matbaatü'l-Halebî, 1348.
- Hâkim eş-Şehîd, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed el-Mervezî el-Belhî. *el-Muhtasaru'l-Kâfî*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah, 922.
- Hallaq, Wael B. "From Fatwās to Furû': Growth and Change in Islamic Substantive Law". *Islamic Law and Society* 1/1 (1994).
- _____, *Sharî'a: Theory, Practice, Transformations*. Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2009.
- _____, "Takhrij and the Construction of Juristic Authority". *Studies in Islamic Legal Theory*. ed. Bernard G. Weiss. Leiden, 2002.
- _____, "Was the Gate of Ijtihad Closed?" *International Journal of Middle East Studies* 16/1 (1984).
- Halvânî, Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-. *el-Mebsût*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1381.
- Haque, Ziyaul. *Landlord and Peasant in Early Islam: A Study of the Muzāraa or Sharecropping*. Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delli [İdare-i Edebiyat-ı Delhi], 1985.
- Haraşî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-. *Şerhu Muhtasari'l-Halîl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tibâ'a, ts.
- Hâsî, Necmüddîn Yûsuf b. Ahmed el-. *el-Fetâva's-Suğrâ*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Ali el-. *ed-Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr ve Câmi'i'l-Bihâr*. thk. Abdülmün'im Halil İbrahim. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Hassâf, Ebû Bekir Ahmed b. Ömer eş-Şeybânî el-. *Ahkâmi'l-Evkâf*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, ts.
- Hatîb, Davud b. Yûsuf el-. *el-Fetâva'l-Ğiyâsiyye*. Bulak: el-Matbaatü'l-Emîriyye, ts.
- Heyd, Uriel. *Studies in Old Criminal Law*. ed. V. L. Menage. Oxford: Oxford University, 1973.
- _____, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat". çev. Selahaddin Eroğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (1984).
- Hezârfen Hüseyin Efendi. *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*. haz. Sevim İlğürel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
- Hoca Sa'deddîn, *Fetâvâ-yı Hoca Sa'deddîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2728.
- Howard, Douglas A. *The Ottoman Timar System and its Transformation*. Indiana University, Doktora Tezi, 1987.
- Imber, Colin. *Ebu's-Su'ud: the Islamic Legal Tradition*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.

- _____, *Osmanlı İmparatorluğu: 1300-1650*. çev. Şiar Yalçın. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- _____, *Şeriatın Kanunu: Ebussuûd ve Osmanlı'da İslâmî Hukuk*. çev. Mürteza Bedir. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- _____, “The Cultivation of Wasteland in Hanafî and Ottoman Law”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 61/1/2 (2008).
- Ivanyi, Katharina A. *Virtue, Piety and the Law: A Study of Birgivî Mehmed Efendî's al-Tarîqa al-Muhammediyya*. Leiden-Boston: Brill, 2020.
- İbn Abdülberr. *el-Kâfî fî Fıkhi Ehli'l-Medine el-Mâlikî*. thk. Muhammed Muritanî. Riyad: Mektebetü'r-Riyad, 1980.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer. *el-Ukûdü'd-Dürriyye fî Tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- _____, *Reddû'l-Muhtâr 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992.
- _____, “Tahrîru'l-İbâre fî Men Hüve Evlâ Bi'l-İcâre”. *Resâilü İbn Âbidîn*. Âlemü'l-Kütüb, ts.
- İbn Allân, Muhammed b. Ali b. Muhammed es-Siddîkî. *el-Mevâhibü'l-Fethiyye 'ale't-Tarîkati'l-Muhammediyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1530.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Kemal. *Mühimmâtü'l-Müftî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Camii, 688.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed. *el-Muğnî*. Kahire: Mektebetü'l-Kâhire, 1968.
- İbn Nuceym. *el-Bahru'r-Râ'ik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*. y.y.: Dâru'l-Kitâb el-İslâmî, t.y.
- _____, *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- _____, “et-Tuhfetü'l-Mardıyye fî'l-Arâdi'l-Mısıriyye”. *er-Resâilü'z-Zeyniyye*. thk. Muhammed Ahmed Serrâc-Ali Cum'a Muhammed. Mısır: Dâru's-Selâm, 1998.
- İbn Şâs, Ebû Muhammed Abdullah b. Necm. *İkdü'l-Cevâhiri's-Semîne fî Mezhebi Âlimi'l-Medîne*. thk. Hamîd b. Muhammed Lahmar. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn Muhammed b. Abülvâhid es-Sîvâsî. *Fethu'l-Kadîr*. Dâru'l-Fikr, ts.
- İlgürel, Mücteba. “Celâ-yı Vatan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- İltaş, Davut. “Tahâvî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 39. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- İnalcık, Halil. “Filâha”. *The Encyclopaedia of Islam*. ed. B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht. C. 2. Leiden: Brill, 1991.
- _____, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1987.
- _____, “Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax”. *Essays in Ottoman History*. ed. Halil İnalcık. İstanbul: Eren Yayınları, 1998.

- _____, “İslam Arazı ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekilleriyle Mukayesesi”. *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1959).
- _____, “Kānūn and the Sharī‘ah”. *Sharī‘ah, Ummah and Khilāfah*. ed. Y.A. Hashmi. Karachi: University of Karachi Press, 1987.
- _____, “Kānūn, iii.-Financial and Public Administration”. *The Encyclopedia of Islam, New Edition* (New Edition). C. 4, 1997.
- _____, “Land Problems in Turkish History”. *The Muslim World* 45/3 (1955).
- _____, “Mahkama, The Ottoman Empire, i. The Earlier Centuries”. *The Encyclopaedia of Islam*. ed. B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht. C. 6. Leiden: Brill, 1991.
- _____, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih’in Kanunları”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 13/2 (1958).
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600*. ed. Halil İnalçık-Donald Quataert. çev. Halil Berktaş. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğunun Klasik Çağı (1300-1600)*. çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- _____, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu”. *TTK Belleten* XXIII/92 (1959).
- _____, “Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law”. *Archivum Ottomanicum* 1 (1969).
- _____, “Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet”. *İslamiyat* 1/4 (1998).
- _____, “Timar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 41. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- İnanır, Ahmet. *Şeyhülislam İbn Kemal’in Fetvaları Işığında Kanuni Devrinde Osmanlı’da Hukuki Hayat: Mes’eleler ve Çözümleri (Fetâvâ-yı İbn Kemal)*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011.
- İsbîcâbî, Bahâüddîn Ali b. Muhammed el-. *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 866.
- İzmirî, Muhammed b. Veli b. Resûl el-. *Kemâlû’d-Dirâye ve Cem’u’r-Rivâye ve’d-Dirâye*. thk. Muhammed Mustafa el-Hatîb. Beyrut-Lübnan: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2017.
- Johansen, Baber. “Legal literature and the Problem of Change: The Case of the Land Rent”. *Islam and Public Law*. ed. Chibli Mallat. Londra: Graham & Trotman, 1993.
- _____, *The Islamic Law on Land Tax and Rent: the Peasants’ Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods*. London: Croom Helm, 1988.
- Jorgens, Denise. “A Comparative Examination of the Provisions of the Ottoman Land Code and Khedive Said’s Law of 1858”. *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*. Cambridge: Harvard University Press, 2000.
- Joseph, Sabrina. *Islamic Law on Peasant Usufruct in Ottoman Syria: 17th to Early 19th Century*. ed. Ruud Peters ve A. Kevin Reinhart. Leiden-Boston: Brill, 2012.
- Kaçar, İrmak. “Eski Türkçeden Osmanlıcaya Tapu Kelimesi”. *CIEPO-22 Symposium Bildiriler Kitabı*. Trabzon: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.

- Kâdîhân, Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasan b. Mansûr. *Fetâvâ Kâdîhân*. Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- _____, *Şerhu'z-Ziyâdât*. thk. Kâsım Eşref Nur Ahmed. Pakistan: el-Meclisü'l-İlmî, 2000.
- Kafadar, Cemal. "The Ottomans and Europe". *Handbook of European History, 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*. ed. Thomas A. Brady, Heiko A. Oberman, James D. Tracy. Leiden: E. J. Brill, 1994.
- Kâhirî, Akdalkudât Ebû Abdullah Ömer b. Ahmed el-. *Mecmûatü'l-Mesâ'ili'l-Fıkhiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 918.
- Kahriman, Salih vd. Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil, İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, c. 18.
- Kalaycı, Mehmet. "Birgivî Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşıyıcıları: Kadızâdeliler ve Etrafındaki Ulema". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*. ed. Hidayet Aydar, Ali Fikri Yavuz. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Kallek, Cengiz. "Haraç". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- _____, "Kîle". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- _____, "Nevâib". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Karaca, Yılmaz vd. Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil, İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul, İSAM Yayınları, 2019, c. 42.
- _____, Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil, İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul, İSAM Yayınları, 2011, c. 24.
- Karakoç, Serkiz. *Arazi Kanunu ve Tapu Nizamnâmesi: Tahşiyeli*. İstanbul: İBBAK, Osman Ergin, 2258.
- Karaman, K. Kıvanç - Pamuk, Şevket. "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914". *The Journal of Economic History* 70/3 (2010).
- Karamânî, Pir Mehmed b. Yusuf el-. *Zübdetü'l-Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1981.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-. *Bedâi'u's-Sanâ'i' fî Tertîbi's-Şerâ'i'*. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kâtib Çelebi. *Mizânü'l-Hak*. İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası, 1286.
- _____, *Fezleke*. haz. Zeynep Aycibin. İstanbul: Çamlıca, 2016.
- Kaya, Eyyüp Said. "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla" 12/24 (2014).
- Kaya, Süleyman. *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*. İstanbul: Klasik, 2014.
- Kaya, Şahin. *Empire and Power in the Reign of Süleyman: Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*. New York: Cambridge University Press, 2013.

- Kaylı, Ahmet. *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d.981/1573) Works and their Dissemination in Manuscript Form*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Kayserî, Muhammed Remzi el-. *Künûzü'r-Rumûz*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1889.
- Kefevî, Mahmud b. Süleyman el-. *Ketâibü A'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâ'i Mezhebi'n-Nu'mânî'l-Muhtâr*. thk. Saffet Köse vd. İstanbul: İrşad Kitabevi, 2017.
- Kemal, Karpat. "The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire". *Beginnings of Modernization in the Middle East*. ed. W. Polk, R. Chambers. Chicago University Press, 1968.
- Kemalpaşazâde. *Mecma'u'l-Mesâ'ili's-Şer'iyye fi'l-Ulûmi'd-Dîniyye*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 6253.
- _____, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1967.
- _____, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 7912.
- _____, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Dârü'l-Mesnevî, 118.
- _____, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3597.
- _____, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 270.
- _____, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*. Ankara: DİBMK, Yazma Eserler, 1822-II.
- Kemikli, Bilal. "Bir Osmanlı Şeyhülislamı: Ârif Hikmet Beyefendi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 12/3-4 (1999).
- Kenanoğlu, M. Macit. *1858 Arazi Kanunnamesi'nin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)*. İstanbul: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Kenanoğlu, Macit. "Miri Arazi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Kermeli, Eugenia. "Caught in Between Faith and Cash: the Ottoman Land System of Crete, 1645-1670". *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840*. ed. Antonis Anastasopoulos. Crete University Press, 2008.
- Khoury, Dina R. "Administrative Practice Between Religious Law (Shari'a) and State Law (Kanun) on the Eastern Frontiers of the Ottoman Empire". *Journal of Early Modern History* 5/4 (2001).
- Koca, Ferhat. "el-Fetâva't-Tâtârânîyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- _____, "İzmirî, Mevlânâ Mehmed". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 23. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Konuk, Hamza. *Vânî Mehmed Efendi'in Münşe'ât'ı: Transkripsiyon, Tahlil ve Değerlendirme*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye*. İstanbul: Klasik, 2016.

- Köprülü, Mehmed Fuad. "Fıkıh". *İslam Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: MEB Basımevi, 1993.
- _____, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1983.
- Köse, Ömer Faruk. *The Fatwa Collection of an Ottoman Provincial Mufti, Vani Mehmed Efendi (d. 1685)*. İstanbul: Boğaziçi University, Institute for Graduate Studies in Social Sciences, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Kuhistânî, Şemseddin Muhammed b. Hüsameddin el-. *Câmi'ü Rumûzi'r-Rivâye Şerhu Muhtasari'l-Vikâye*. thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz. Beyrut-Lübnan: Daru'l-kütübü'l-ilmiyye, ts.
- Kureşî, İbn Ebü'l-Vefâ Abdülkadir b. Muhammed el-. *el-Cevâhirü'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: Hicr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1993.
- Kureşî, Yahya b. Âdem el-. *Kitâbü'l-Harâc*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. el-Matbaatu's-Selefiyye, 1384.
- Layish, Aharon. "The Transformation of the Sharî'a from Jurists' Law to Statutory Law in the Contemporary Muslim World". *Die Welt des Islams* 44/1 (2004).
- Madelung, Wilferd. "The Spread of Maturidism and the Turks". *Actas IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos, Coimbra-Lisboa, 1968*. Leiden: E. J. Brill, 1971.
- Mağnîsâvî, Sa'dî b. Hüsameddin İbnü'l-Edhemî el-. *Mecmû'atü'l-Fetâvâ*. Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, 936.
- Mahfî, Ramazan b. Muhammed el-Karahisârî el-. *el-Cedîd: Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 600.
- Makdisî, Seyyid Abdürrahim b. Şeyh Ebü'l-Lutf el-. *el-Fetâvâ'r-Rahîmiyye fî Vâkı'âtî's-Sâdeti'l-Hanefiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2382.
- Mandaville, Jon E. "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire". *International Journal of Middle East Studies* 10/3 (1979).
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*. Kuveyt: Mektebetü Dâri İbn Kuteybe, 1989.
- Mercimek, Yunus. *96 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Merğînânî, Ebü'l-Hasen Burhaneddin Ali b. Ebû Bekir el-. *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî*. thk. Talâl Yûsuf. Beyrut-Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Mevsîlî, Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd el-. *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*. Kahire: Matbaatü'l-Halebî, 1937.
- Midilli, Muharrem. *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Minkârîzâde Yahya Efendi. *Fetâvâ-yı Minkârîzâde Yahya*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2386.
- _____, *Risâle fî İbtâli Şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye*. Kayseri: Raşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, 350.

- Minkov, Anton. "Ottoman Tapu Title Deeds in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Origin, Typology and Diplomatics". *Islamic Law and Society* 7/1 (2000).
- Mudurnî, Fahreddin Yahya b. Abdullah el-. *Müştemilü'l-Ahkâm fî'l-Fetâva'l-Hanefiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 3669.
- Muğlavî, Muhyiddin Muhammed b. Mahmûd el-Vefâî el-. *Cevâhirü'l-Ahkâm ve Mu'inü'l-Kuzât ve'l-Hükkâm*. İstanbul: DİBMK, Yazma Eserler, 3691.
- Muhibbî, Muhammed Emin el-. *Hülâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdiye Aşer*. Kahire: Matbaatü'l-Vehbiyye, 1284.
- Mu'îd Ahmed Efendi. *Mecmû'atü'l-Fıkh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 949.
- Mundy, Martha. "Islamic Law and the Order of State: The Legal Status of the Cultivator". *Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule*. Leiden-Boston: Brill, 2010.
- _____, "Ownership or Office? a Debate in Islamic Hanafite Jurisprudence over the Nature of the Military 'Fief' from the Mamluks to the Ottomans". *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social: Making Persons and Things*. New York: Cambridge University Press, 2004.
- Mundy, Martha - Smith, Richard Saumarez. *Governing Property, Making the Modern State: Law, Administration and Production in Ottoman Syria*. London: I. B. Tauris, 2007.
- Nablusî, Abdülğani en-. *el-Hadikatü'n-Nediyye Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290.
- _____, *Tahyîru'l-İbâd fî Sükna'l-Bilâd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 385.
- Nâhî, Selahaddin Abdüllatif en-. "Suğdî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Naîmâ. *Târîh-i Naîmâ: Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hafıkayn*. haz. Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Nâtîfî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed en-. *el-Ecnâs fî Fırû'i'l-Fıkhî'l-Hanefî*. thk. Abdullah b. Sa'd et-Tuhays - Kerîm Fuâd Muhammed el-Lem'î. Riyâd: Dârü'l-Me'sûr, 2016.
- Nev'izâde Atâî. *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî's-Şakâ'ik*. ed. Derya Örs. haz. Dr. Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2000.
- Nisârî, Ali en-. *el-Fevâ'idü'l-Aliyye mine'l-Mesâ'ili's-Şer'iyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 278.
- Nizâmülmülk. *Siyasetnâme*. thk. Murteza Muderrisi Çehardî. Tahran: Kitâb-furûşi-yi zevâr, 1344.
- _____, *Siyasetnâme*. çev. Mehmet Taha Ayar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Oğuz, Mustafa - Akgündüz, Ahmed. "Hüccet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Ortaylı, İlber. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*. İstanbul: Hilal Yayınları, 1985.

- Osmanoğlu, Selçuk. *92 Numaralı Mühimme Defteri (Özet ve Transkripsiyon)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Özcan, Tahsin. “Pir Mehmed”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 34. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Özel, Ahmet. “el-Âlemgîriyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Özel, Oktay. “Limits of the Almighty: Mehmed II’s ‘Land Reform’ Revisited”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42/2 (1999).
- Özen, Şükrü. “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005).
- _____, “Serahsî, Radiyyüddîn”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB Basımevi, 1983.
- Pamuk, Şevket. *The Ottoman Empire and European Capitalism 1820-1913: Trade, Investment and Production*. Cambridge: Cambridge University, 2010.
- Pazarbaşı, Erdoğan. “Vanî Mehmed Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990).
- Peçevî, İbrahim. *Tarih-i Peçevî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1283.
- Peters, Rudolph. “From Jurists’ Law to Statute Law or What Happens When the Shari‘a is Codified”. *Mediterranean Politics* 7/3 (2002).
- _____, “What Does it Mean to be an Official Madhhab? Hanafism and the Ottoman Empire”. *The Islamic School of Law: Evolution, Devolution, and Progress*. Cambridge: Harvard University Press, 2005.
- Pezdevî, Fahrullâh Ali b. Muhammed el-. *Keşfü’l-Esrâr Şerhu Usûli’l-Pezdevî*. Kahire: Dâru’l-Kitâb el-İslâmî, ts.
- Powers, David. “Fatwās as Sources for Legal and Social History: A Dispute over Endowment Revenues from Fourteenth-Century Fez”. *al-Qantara* 11/2 (1990).
- Punar, Bünyamin. *Kanun and Sharia: Ottoman Land Law in Şeyhülislam Fatwas From Kanunname of Budin to the Kanunname-i Cedid*. İstanbul: İstanbul Şehir University, The Graduate School of Social Sciences, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Remlî, Hayreddin er-. *el-Fetâva’l-Hayriyye*. Bulak: el-Matbaatü’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1300.
- Repp, Richard C. “Qānūn and Sharī‘a in the Ottoman Context”. *Islamic Law: Social and Historical Contexts*. ed. A. al-Azmeh. London: Routledge, 1988.
- _____, *The Müfti of Istanbul: a Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*. London: Ithaca Press, 1986.
- Sadruşşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes‘ûd el-Buhârî. *Şerhu’t-Telvîh ale’t-Tavdîh*. Mısır: Mektebetü Subeyh, ts.

- Sahillioğlu, Halil. “Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak ‘Kitâbü’l-Kâdî’ ve Süfteceler”. *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*. Ankara, 1975.
- Sahnûn. *el-Müdevvene*. Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1994.
- Sakîzî, Sadık Mehmed Efendi. *Surretü’l-Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2336.
- Salur, Rabia. *Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi’nin Fetva Mecmuası ve Tahlili*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Samakovî, Ahmed b. Ebû Bekir b. Muhammed el-Keşfî es-. *Şerhu’t-Tarîkati’l-Muhammediyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 660.
- Schacht, Joseph. *Introduction to Islamic Law*. Oxford: Clarendon Press, 1964.
- _____, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: Clarendon Press, 1950.
- Semerkandî, Ebû Nasr Ahmed b. Mansûr et-Taberî es-. *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 588.
- Semerkandî, Ebû’l-Leys İmâmü’l-Hüdâ Nasr b. Muhammed es-. *Fetâva’n-Nevâzil*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 960.
- _____, *Uyûnü’l-Mesâil*. thk. Salâhuddîn en-Nâhî. Bağdad: Matbaatü Esad, 1386.
- Semerkandî, Nâsiruddîn Muhammed b. Yûsuf es-. *el-Mültekat fî’l-Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1001.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ebû Sehl Ahmed es-. *el-Mebsût*. Beyrut: Daru’l-Ma’rife, 1993.
- _____, *Usûlü’s-Serahsî*. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.
- Serahsî, Radıyyüddîn Muhammed b. Muhammed es-. *el-Vecîz fî’l-Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 393.
- Sicistânî, Yûsuf b. Sa’d es-. *Münyetü’l-Müftî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Camii, 685.
- Sivâsî, İsmail b. Sinan es-. *Ferâ’idü Mülteka’l-Ebhur*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1282.
- Sluglett, Peter - Farouk Sluglett, Marion. “The Application of the 1858 Land Code in Greater Syria”. *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*. ed. T. Khalidi. Beyrut: American University of Beirut Press, 1984.
- Suğdî, Ebû’l-Hasan Ali b. Hüseyin es-. *en-Nütef fî’l-Fetâvâ*. Beyrut-Lübnan: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1996.
- _____, *en-Nütef fî’l-Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 139.
- Sun’ullâh Efendi, *Fetâvâ-yı Sun’ullâh*. haz. Yâverîzâde Mehmed Efendi. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 502.
- Sühaymî, Muhammed b. Ahmed es-. *en-Nüsûsu’l-Marziyye fî Tahkîki Mezhebi’l-Hanefiyye fî’l-Arzı’l-Mısriyye*. Mısır: Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye, 22653.

- Sührânî, Muhammed b. Ebû Bekir b. Muhammed es-. *Kitâbu't-Tahkîk ve't-Tevfîk Beyne Ehli's-Ser'i ve Ehli't-Tarîk*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 362.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris eş-. *el-Ümm*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan eş-. *el-Asl*. thk. Mehmet Boynukalın. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433.
- _____, *el-Câmi'u's-Sağîr*. Abdülhay el-Leknevî'nin en-Nâfi'u'l-kebîr adlı şerhiyle birlikte) Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1406.
- _____, *es-Siyer*. thk. Mecîd Haddûrî. Beyrut: ed-Dâru'l-Müttehîde li'n-Neşr, 1975.
- Şeyh Nizâm vd. *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye (el-Fetâva'l-Hindiyeye)*. Mısır: Dâru'l-Fikr, 1310.
- Şeyhîzâde Abdurrahman b. Mehmed. *Mecma'u'l-Enhür fî Şerhi Mülteka'l-Ebhur (Haskefi'nin ed-Dürrü'l-Müntekâ'sıyla birlikte)*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Şürûnbülâlî, Ebû'l-İhlâs Hasan b. Ammâr b. Ali eş-. *Mecmû'u Resâili'l-Allâme eş-Şürûnbülâlî: et-Tahkîkâtü'l-Kudsiyye ve'n-Nefehâtü'r-Rahmâniyyetü'l-Haseniyye fî Mezhebi's-Sâdeti'l-Hanefiyye*. İstanbul: Darü'l-Lübâb, 2017.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-. *Muhtasaru't-Tahâvî*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1370.
- _____, *Şerhu Ma'âni'l-Âsâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr ve Muhammed Seyyid Câdü'l-Hakk. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994.
- Taşagıl, Ahmet. "Karahıtaylar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Taşköprîzâde Ahmed Efendi. *Vakıfla İlgili Bir Risale*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 2062.
- Taylor, Malissa. "Keeping Usufruct in the Family: Popular and Juridical Interpretations of Ottoman Land Tenure Law in Damascus". *Bulletin d'études orientales* 61 (2012).
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali et-. *Ahkâmü'l-Arâzî*. Riyad: Câmiatü'l-Melik Suûd, 528.
- Tekin, Şinasi. "Tapu Kelimesi Üzerine Düşünceler". *Bahşı Ögdisi: Klaus Röhrborn Armağanı*. ed. J.P. LAut-M. Ölmez. Freiburg-İstanbul, 1998.
- Tezcan, Baki. *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Tukin, Cemal. "Girit". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 14. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Turan, Osman. "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku: Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri". *TTK Belleteni* 12/45 (1948).
- Ubeydullah b. Abdülganî. "Ubeydullah b. Abdülganî'nin en-Nûrû'l-Bâdî fî Ahkâmi'l-Arâzî Adlı Risâlesinin Tahkikli Neşri". nşr. Bayram Pehlivan - Yasir Beyatlı. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 44 (2020).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: TTK, 1988.

- Ürkmez, Ahmed. “Bir Muhalefet Aracı Olarak Tahrîc”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/2 (2004).
- Üskübî, Pîr Mehmed Efendi el-. *Mu’înü’l-Müftî fi’l-Cevâb ale’l-Müsteftî (Fetâvâ-yı Üskübî)*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 133.
- _____, “Zahîru’l-Kuzât”. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. ed. Ahmed Akgündüz. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996.
- _____, *Zahîru’l-Kuzât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 852.
- Vânî, Mehmed b. Bistâm el-. *Fetâvâ-yı Vâni*. Erzurum İl Halk Kütüphanesi, 23906.
- Vedâdî. *Tekmile-i Terceme-i Tarîkat-ı Muhammediyye*. İstanbul, 1308.
- Veinstein, Gilles. “Çiftlik Tartışması Üzerine”. *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. ed. Çağlar Keyder - Faruk Tabak. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- _____, “Le législateur ottoman face à l’insularité. L’enseignement des Kânûnnâme”. *Insularités Ottomanes*. ed. N. Vatin - G. Veinstein. Paris, 2004.
- Velvâlicî, Ebü’l-Feth Abdürreşîd b. Ebû Hanîfe el-. *el-Fetâva’l-Velvâliciyye*. thk. Mikdâd b. Musa Karyûy. Beyrut-Lübnan: Daru’l-Kütübî’l-İlmîyye, 2003.
- Venzke, Margaret L. “Aleppo’s Mâlikâne-Dîvânî System”. *Journal of the American Oriental Society* 106/3 (1986).
- Warriner, Doreen. *Land and Poverty in the Middle East*. Londra ve New York: Royal Institute of International Affairs, 1948.
- Yavuz, Arzu. M. *Gaznevî’nin el-Hâvi’l-Kudsî Adlı Eserinin Fıkıh Usûlü Bölümünün Tahkik ve Değerlendirilmesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Yıldız, Kenan. Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil, İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, c. 4.
- Yüksel, Hasan. “Vakfiye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Zekeriyyazâde Yahya Efendi, *Fetâvâ-yı Zekeriyyazâde Yahya*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1087.
- Zilfi, Madeline C. “Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul”. *Journal of Near Eastern Studies* 45/4 (1986).
- _____, *The Politics of Piety: the Ottoman Ulema in the Postclassical Age, 1600-1800*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988.
- Ziriklî, Hayreddin ez-. *el-A’lâm: Kâmûsü Terâcüm li-Eşheri’r-Ricâl ve’n-Nisâ’ mine’l-Arab ve’l-Müsta’ribîn ve’l-Müstaşrikîn*. Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melâyîn, 2002.
- Zysow, Aron. “Two Unrecognized Karrāmî Texts”. *Journal of the American Oriental Society* 108/4 (1988).